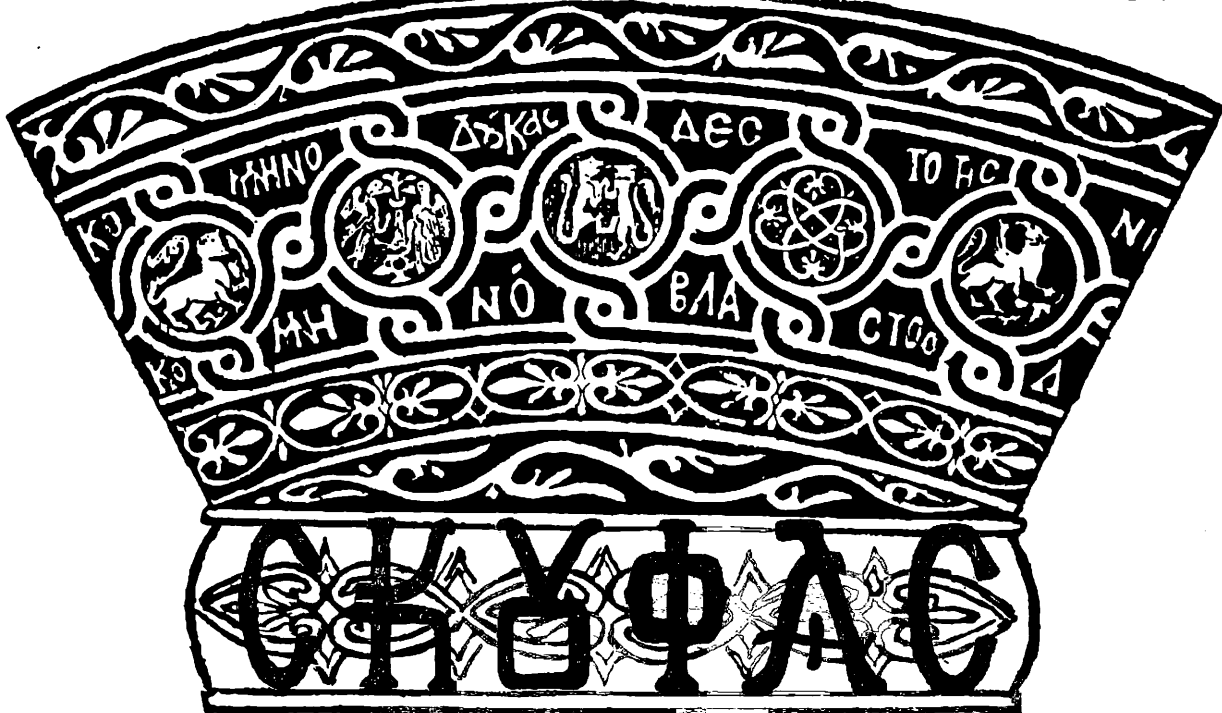

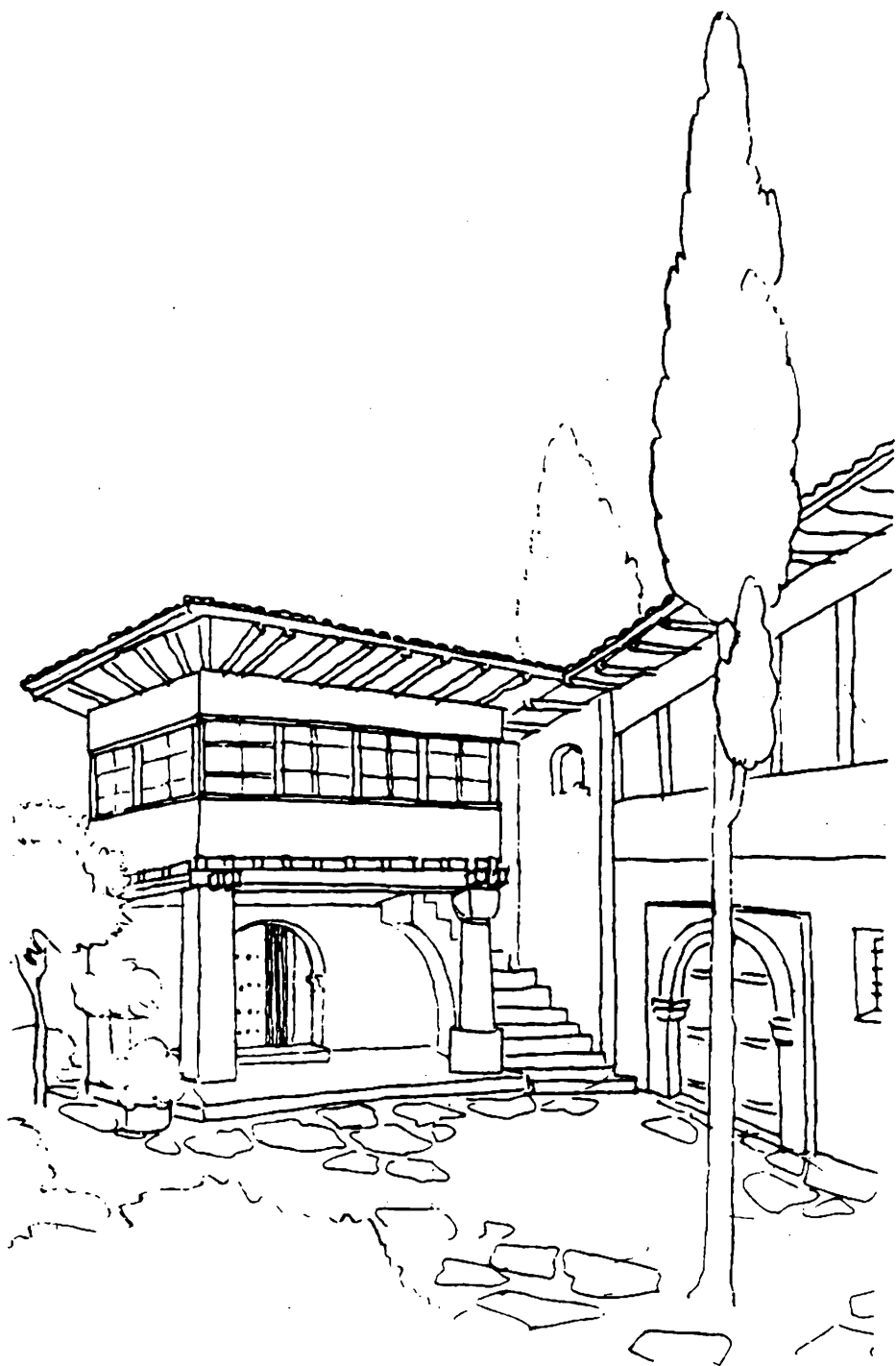

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ		
MIX. ΔΕΛΗΣΑΒΒΑ	: Κ. Κρυστάλλης	» 73
Χ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ	: Κορινθιακές λατρείες στην "Ηπειρο καί την Αιτωλοακαρνανία	» 74
ΚΩΝ. Ι. ΚΟΤΣΙΛΗ	: "Αρτα - Ύπάτη. Παράλληλη πορεία στους αιώνες για δύο από τις ιστορικότερες πόλεις της Ελλάδος	» 91
ΗΛΙΑ ΚΑΡΑΝΙΚΑ	: Ο Νικόλαος Σκουφάς από την μύηση ως την έθνε-γερσία	» 94
Γ. ΛΑΓΟΥ	: Νεοελληνικά παράλληλα	» 97
ΔΗΜ. Φ. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ	: Η πολιτική ιστορία του νομού "Αρτης	» 108
ΤΑΚΗ Γ. ΒΑΦΙΑ	: Η ιστορία μίας προτομής	» 118
ΧΡ. Β. ΧΕΙΜΩΝΑ	: Εισαγωγικό σημείωμα στο έργο του "Αλ. Παπαδιαμάντη... Η κυρά Γιωργούλα ή "Αρτινή	» 121
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ		
ΓΙΩΡΓΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ		» 126
ΒΑΣ. Κ. ΜΑΡΓΑΡΗ	: "Αρτα. "Οδοιπορικό	» 135
» »	: Σύνθετες καί «ἐπί τούτου» λέξεις στό γραπτό παραδοσιακό μας λόγο	» 144
Ν. ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ	: Χαμάρα Μπανιώτικη	» 161
Γ. Μ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ	: Μυθολογική "Αμβρακία (5 + 2 δοκίμια ψυχιατρικής μυθανάλυσης)	
	Io "Ο μαιναδικός διασπαραγμός του τυράνου της "Αμβρακίας Φαλαίκου	» 166
	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ	» 210
	"Εκδηλώσεις του «ΣΚΟΥΦΑ»	» 214
	Οικονομικές ένισχύσεις πρὸς τό Σύλλογο «ΣΚΟΥΦΑΣ»	» 226
ΕΝΘΕΤΟ ΤΕΥΧΟΣ	: Η "Αρτα στή Νεοελληνική Λογοτεχνία τ. 10	

Αρτα. (Σχέδιο του Πάνου Τζελέπη από το βιβλίο του «Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική», Εκδόσεις Αλμπέρ Μορανσέ, Παρίσι 1952).

ΣΚΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜ. Θ' ΑΡΤΑ — 1992/1 ΤΕΥΧΗ 78-79

Ποιός μίλησε για ποιητές σ' αυτήν ἐδῶ τὴν ἐρημιά
ποιός ὄνειρεύτηκε κορφές βουνῶν κι ἀητοῦ φτερά
γιά νά πετάει στά σύννεφα
Ἐδῶ εἶναι χαμηλές αὐλές κι ὁ κύκλος τοῦ ὀρίζοντα
κλειστός, λειψός ὁ ἀέρας
ὅταν ἐξόριστος στήν ἴδια σου πατρίδα καί νιώθεις ξένος
τότε σοῦ γίνεται διπλός καημός ἡ ξενητεία
Ποιητή, ζωὴ γιὰ σένανε δέν ἔχει ἐδῶ, ἡ φλόγα πού σέ καίει
θά σέ κάψει
Καί βέβαια εἶναι «φιλεύσπλαχνος» ὁ θάνατος, ἔχετε δίκιο
κ. Θρύλο, κι ἐσεῖς κ. Ἀποστολάκη πόσο ἔχετε δίκιο:
«τόν ἀγαποῦν οἱ θεοί, πεθαίνει νέος»
Πραγματικά «φιλεύσπλαχνος» ἄφησε τό ἀντιμόνιο, τό σταυραητό του
ἀργά καί σίγουρα νά κρυφοτρῶει τὰ σπλάχνα του
προτοῦ τοῦ πάρουν τὰ μολύβια ἀπό τὰ χέρια, πρὶν τοῦ κόψει
ὁ βήχας τὴν ἀνάσα, τό αἷμα νά τοῦ βάψει τὰ χαρτιά μέ αἷμα
πρὶν τό ποίημα πετρώσει μέ τὰ μάτια του
Κι ἡ μάνα ἡ πατρίδα, ἀπό τὰ χρήματα τοῦ «ἔθνους» δέ χαλάλιζε
γιὰ κεῖνον οὔτε ἓνα ψίχουλο
Πιό σπλαχνικός ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους, τοῦ στάθηκε ὁ θάνατος
τόν ἄφησε νά ζήσει στά τραγούδια του, πηγές
καί γάργαρα νερά, καημός, ἀγάπη κι ἔρωτας
Κι ἔχω ἓνα γράμμα γιὰ σᾶς κ. Μιστριώτη, κ. Διευθυντά
γιὰ ὅλους μας, τό ἔφερε μόλις, ἓνας ὑπάλληλος πτωχός
σχεδόν ρακένδυτος, μέ κοίλους ὀφθαλμούς, κόμην δασεῖαν
πρόσωπον ἀσθενικόν ἀτόμου φθισιδῶντος. Γράφει:
Ἐφ' ὅτου ἦλθον, οὐδένα γνωρίζων ἐνταῦθα
προσπάθησα ὅπως ἐπιτύχω βοήθειαν, μόνος
εἶτε παρά τῆς Κυβερνήσεως, εἶτε παρά τοῦ Συλλόγου
εἶτε παρά πατριωτῶν εὐπόρων, ἀλλ' ἀτυχῶς οὐδαμοῦ εἰσηκούσθην...
Οὐδαμοῦ εἰσηκούσθην, Γιώργο Κοτζιούλα, Νίκο Καροῦζο
σά νά τό ἔγραψε σήμερα
Τί νά σου κάνουμε Ποιητή, τί νά σοῦ ποῦμε;
Τά ξένα ἔχουνε καημούς καί καταφρόνια πλῆθος
Κρυστάλλη, ποιός μας θά σοῦ δώσει πίσω τὰ βουνά σου
Ποιός μίλησε γιὰ ποιητές σέ τούτη ἔδῶ τὴν ἐρημιά;

Κορινθιακές λατρείες στην Ήπειρο καί τήν Αἰτωλοακαρνανία*

ΧΡΥΣΗΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ

Ἡ μελέτη τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἡπειρωτῶν μέ ὁδήγησε σέ ἐνδιαφέρον-
σες παρατηρήσεις καί συμπεράσματα σχετικά μέ τή λατρεία καί τῶν γειτονικῶν
πρός τήν Ήπειρο περιοχῶν, ὅπως τά Ἴόνια νησιά καί ἡ Αἰτωλοακαρνανία.
Σκοπός τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νά παρουσιάσει κοινές κορινθιακές λατρείες στήν
Ήπειρο καί τήν Αἰτωλοακαρνανία μέ βάση τίς φιλολογικές πηγές, τίς ἐπιγραφές
καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα.

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ Κόρινθος ἀπό πολύ νωρίς ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά
τό βορειοδυτικό ἑλλαδικό χῶρο καί ἤδη ἀπό τόν 9ο π.Χ. ἱδρυσε ἐμπορικούς
σταθμούς καί ἀποικίες κατά μήκος τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου μέχρι τήν Ἀδριατική¹.

Ἀπό τά τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἡ Κόρινθος, ἀφοῦ ἱδρυσε τήν Κέρκυρα, στρέφει τό
ἐνδιαφέρον της πρὸς τίς ἀγορές τῆς Ἰταλίας, ὅπου ἱδρύει τίς Συρακοῦσες², ἐνῶ
ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. οἱ Κυψελίδες ὀργανώνουν συστηματικά ἀποικισμό
τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Ἠλείου καί τῆς Ἀδριατικῆς³.

Στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., στήν ἐποχή τοῦ Κυψέλου, ἱδρύονται
στήν Αἰτωλοακαρνανία τό Μολύκρειον καί ἡ Χαλκίς κοντά στό Ἀντίρριο, τό
Ἀνακτόριον (625 π.Χ.), τό Σόλλιον καί ἡ Ἡράκλεια (620 π.Χ.) πρὸς τόν
Ἀμβρακικό κόλπο καί ἡ Λευκάς⁴. Στήν περιοχή τῆς Ἠλείου ἱδρύεται ἡ
Ἀμβρακία (625 π.Χ.) καί στίς ἀκτές τῆς Ἰλλυρίας ἡ Ἐπίδαμος (626 π.Χ.),
κτίσμα Κορινθίων καί Κερκυραίων (Θουκυδίδης 1, 24, 1-2)⁵. Στήν ἐποχή τοῦ
Περικλῆ οἱ Κορινθιοὶ ἱδρύουν τήν Ἀπολλωνία, στή δεξιά ὄχθη τοῦ Ἀώου
(Ἡρόδοτος 9, 93, 1 Στράβων 7, 5, 8), μέ οἰκιστή τό Γύλακα, ὁ ὁποῖος ἀρχικά τήν

* Ἀνακοίνωση πού ἐκφωνήθηκε στό Ἀρχαιολογικό καί Ἱστορικό Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας
στό Ἀγρίνιο, στίς 21, 22, 23 Ὀκτωβρίου 1988.

1. Γιά τή δραστηριότητα τῶν Κορινθίων στή βορειοδυτική Ἑλλάδα βλ. J. B. Salmon, *Wealthy Corinth, A History of the City to 338 B.C.*, Oxford 1984, σ. 209 κ.ε., I. Βοκοτοπούλου, Ἡ Ήπειρος στὸν
8ο καί 7ο αἰῶνα π.Χ., *Atti del Convegno Internazionale, Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. A.C.*
(Atene 15-20 Ottobre 1979), Roma 1984, σ. 79 κ.ε.).

2. Γιά τόν ἀποικισμό τῆς Κερκύρας καί τίς σχέσεις της μέ τήν Κόρινθο βλ. J. B. Salmon, ὁ.π., σ. 218
κ.ε. καί 270 κ.ε. Γιά τήν ἱδρύση τῶν Συρακουσῶν, ὁ.π., σ. 62 κ.ε., 65 κ.ε., 215. Σχετικά καί T. J.
Dunbabin, *The Western Greeks*, Oxford 1948 (1968), σ. 13 κ.ε.

3. Γιά τόν κορινθιακὸ ἀποικισμό E. Will, *Korinthiaka*, Paris 1955, σ. 517 κ.ε., A. J. Graham, *Colony
and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964, σ. 118 κ.ε., N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford
1967, σ. 425 κ.ε.

4. J. B. Salmon, ὁ.π., σ. 209 κ.ε.

5. N. G. L. Hammond, ὁ.π., σ. 425 κ.ε.

ονόμασε Γυλάκεια. Σύμφωνα, όμως, με την παράδοση έλαβε τό τελικό της όνομα από τόν 'Απόλλωνα, τόν οικιστή θεό (Σκύμνος, στ. 438, Πλίνιος ΝΗ 3, 145, Πανσανίας 5, 22, 3-4)⁶.

Γιά τό σύστημα τής ίδρυσης τών νέων αποικιών ό Will⁷ παρατηρεί ότι διαφέρει από έκείνο του 8ου αι. π.Χ. και ότι τήν έλευθερία τών παλαιότερων αντικατέστησε ό συγκεντρωτισμός πρός τή μητρόπολη και ή στενή εξάρτηση από αὐτή. Οί κορινθιακές αποικίες διατηροῦσαν στενή επικοινωνία μέ τή μητρόπολη και ή πολιτική τής Κορίνθου επεδίωκε νά καλλιεργεί πολιτικούς και λατρευτικούς δεσμούς μαζί τους. 'Η σχέση, ωστόσο, τών αποικιών μέ τήν Κόρινθο κυμαινόταν μεταξύ αὐτονομίας και άφομοίωσης πρός τήν κορινθιακή πολιτεία, ένῶ οί λατρευτικοί δεσμοί, όπως παρατηροῦν οί Graham και Salmon⁸, οί όποιοι στηρίζονται στό χωρίο του Θουκυδίδη 1, 25, 4, ήταν ισχυρότεροι.

Μιά από τίς κύριες κορινθιακές θεότητες πού γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία στίς αποικίες, ήταν ό 'Απόλλων. 'Η λατρεία του στην Κόρινθο βεβαιώνεται από τόν 7ο αι. π.Χ. μέχρι και τούς ρωμαϊκούς χρόνους⁹. Είναι εύλογο ό 'Απόλλων, προστάτης καταρχάς τών τυράννων νά διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην ιστορία τής πόλης, ως οικιστής 'Αρχηγέτης και 'Αγνιεύς¹⁰, ό όποιος όδήγησε τούς Κορινθίους στίς μακρινές αποικίες και άργότερα, ως Πύθιος Σωτήρ, άποτίναξε τό τυραννικό καθεστώς και άποκατέστησε τήν *Εὐνομίαν*, Θέμιν και Δίκην (Πίνδαρος, 'Ολυμπ. 13, στ. 6-10). 'Ανάλογη λατρεία γνώρισε ό 'Απόλλων στίς κορινθιακές αποικίες 'Αμβρακία, 'Απολλωνία, Κέρκυρα, 'Ιθάκη και τίς Συρακούσες¹¹.

'Επίσης στό 'Ανακτόριον ή λατρεία του θεου πρέπει νά ανάγεται στους χρόνους του κορινθιακού αποικισμού, δηλαδή στά τέλη του 7ου αι. π.Χ.¹². 'Ο θεός λατρεύτηκε ως 'Ακτιος 'Απόλλων και τό ιερό του ήταν γνωστό στό Θουκυδίδη (1, 29, 3), οί ρίζες όμως τής λατρείας είναι αρχαιότερες. Στό συμπέρασμα αὐτό οδηγοῦν οί αρχαίκοι κοῦροι του α' μισου του 8ου αι. π.Χ. (Πίν. Ι α-β), πού άνήκουν στον αρχαίο ναό και πού άποκάλυψαν οί ανασκαφές τής Γαλλικῆς

6. Για τήν ίδρυση τής 'Απολλωνίας βλ. και E. Will, ό.π., σ. 518 κ.έ., N.G.L. Hammond, ό.π., σ. 426 κ.έ., J.B. Salmon, ό.π., σ. 211 κ.έ.

7. E. Will, ό.π., σ. 521-522.

8. A. J. Graham, ό.π., σ. 118 κ.έ., J. B. Salmon, ό.π., σ. 387 κ.έ. Σέ ανάλογα συμπεράσματα εχομε καταλήξει επίσης στη μελέτη Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, 'Η λατρεία τών γυναικείων θεοτήτων εις τήν 'Ηπειρον, 'Ιωάννινα 1979.

9. Βλ. σχετικά J. B. Salmon, ό.π., σ. 59-62, 78-79, 98-99 και 219 σημ. 131, R. Lisle, *The Cults of Corinth*, Baltimore 1955, σ. 28.

10. Για τή λατρεία του 'Απόλλωνος 'Αρχηγέτου ως θεου οικιστή βλ. T. J. Dunbabin, ό.π., σ. 9, 51, 59, 177, 181, 194 και Π. Καλλιγιάς, 'Αρχαιολογικά εϋρήματα από τήν 'Ιθάκη, Κεφαλληνιακά Χρονικά 3 (1978-79), σ. 61 και ως 'Αγνιέα, Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Λατρεία του 'Απόλλωνα 'Αγνιέα στην 'Ηπειρο, Δωδώνη ΙΓ (1984), σ. 427 κ.έ.

11. Για τή λατρεία του 'Απόλλωνος στίς κορινθιακές αποικίες τής 'Ηπείρου βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Κορινθιακές επιδράσεις στη λατρεία τής αρχαίας 'Ηπείρου, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), 'Αθήναι 1987-1988, σ. 100 κ.έ. Για τή λατρεία του 'Απόλλωνος στην 'Ιθάκη, Π. Καλλιγιάς, ό.π., σ. 61 και ό ίδιος, Κέρκυρα, 'Αποικισμός και 'Επος, *Atti del Convegno Internazionale, Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. A.C.* (Atene 15-20 Ottobre 1979), Roma 1984, σ. 63 και στίς Συρακούσες βλ. T.J. Dunbabin, ό.π., σ. 9, 51, 194.

12. Για τήν ίδρυση του 'Ανακτορίου από τούς Κορινθίους βλ. τελευταία, J. B. Salmon, ό.π., σ. 209 κ.έ.

Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς¹³. Σχετικὰ μέ τήν κορινθιακὴ προέλευση τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στό Ἀνακτόριον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Buschor¹⁴, τήν ὁποία δέχτηκαν καί ἄλλοι ἐρευνητές¹⁵ ὅτι δηλαδή οἱ ἀρχαῖοι κοῦροι ποῦ βρέθηκαν στόν ἀρχαῖο ναό τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος προέρχονται ἀπό τό κορινθιακό ἐργαστήριον.

Τό ἱερό τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἀνῆκε ἀρχικά στό Ἀνακτόριον, ἀλλά γύρω στό 216 π.Χ. μεταβλήθηκε σέ ὁμοσπονδιακό ἱερό τῶν Ἀκαρνάνων καί ἀποτελέσε τό κύριο παρασκευαστικό τους κέντρο¹⁶. Πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος τελοῦνταν ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Ἀνακτορίου στεφανίτης ἀγῶν, τὰ Ἀκτια, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., κοντὰ στό ἀκρωτήριο Ἀκτιον τῆς Ἀκαρνανίας¹⁷. Μνεῖα τῶν Ἀκτίων γίνεαι στόν Ὑπερείδην¹⁸, καθὼς καί σέ μολύβδινο ἔλασμα ἀπὸ τῆ Δωδώνη, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹. Τῇ σπουδαιότητι τῆς λατρείας τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἐπιβεβαιώνουν οἱ προξενικὲς ἐπιγραφές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., οἱ ὁποῖες μνημονεύουν ἱερεῖς τοῦ θεοῦ²⁰, καθὼς καί τὰ ἀργυρά νομίσματα τοῦ Ἀνακτορίου, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν ἐπιγραφές *AKTIO*, *AKTIOY*, *AKTIAΣ*²¹. Οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρονται στόν Ἀκτιο Ἀπόλλωνα καί τοὺς ἀγῶνες ποῦ διεξάγονταν πρὸς τιμὴν του.

Ὁ Ἀπόλλων εἰκονίζεται καί σέ ἄλλη ἀσημένια κοπὴ τοῦ Ἀνακτορίου, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²² Πρόκειται γιὰ στατήρες κορινθιακοῦ τύπου, οἱ ὁποῖοι φέρουν στόν ἐμπροσθέντυπο Πήγασο φτερωτό καί τό δίγαμμα, τό μονογράφημα τοῦ Ἀνακτορίου, καί στόν ὀπισθόντυπο τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδος μέ τὸν Ἀπόλλωνα στὰ ἀριστερά της, ὡς σύμβολα (Πίν. II α). Ὁ θεὸς ἀπεικονίζεται γυμνός καί μέ τόξο. Τέλος, σέ χάλκινη κοπὴ τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. τοῦ Ἀνακτορίου ἀπαντᾷ κεφαλὴ Ἀπόλλωνος, δαφνοστεφανωμένη, ἐνῶ στόν ὀπισθόντυπο εἰκονίζεται λύρα καί ἐπιγραφή *ΑΝΑΚΤΟΡΙΕΩΝ*²³. Εἶναι γνωστό, ἐξάλλου, ὅτι ἡ λατεῖα τοῦ

13. Σχετικὰ M. Collignon, *Torses archaïques en marbre provenant d' Actium*, GA 11 (1886), σ. 234-243, πίν. 29, Louvre, Catalogue sommaire 1922, σ. 41, ἀριθ. 687-688, Eug. Oberhummer, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Alterum*, München 1887, σ. 287-289, 299-300. Γιά τοὺς κούρους ποῦ χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. βλ. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, 1950, σ. 43 κ.ε., καί 45-48, Chr. Habicht, *Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes*, Hermes 85 (1957), σ. 100 καί σημ. 1, G. M. Richter, *Kouroi, Archaic Greek Youths*, London 1960, σ. 60, 66 ἀριθ. 40, σ. 66-67 εἰκ. 154-156, ἀριθ. 74, σ. 85-86, εἰκ. 255-257 καί Klaus Wallenstein, *Korinthische Plastik des 7. und 6. Jahrhunderts vor Chr.*, Bonn 1971, σ. 147 ἀριθ. 34 (Paris, Louvre MNB 766).

14. E. Buschor, ὁ.π., σ. 43 κ.ε., 45-48.

15. H. Richter, ὁ.π., σ. 75, ἀποδίδει στήν κορινθιακὴ τέχνη τό δεῦτερο κοῦρο τοῦ Ἀκτίου (Μουσεῖο Λούβρου ἀριθ. 766): βλ. ὁ.π., σ. 85-86, ἀριθ. 74, εἰκ. 255-257. Ἀνάλογη ἀποψη διατύπωσε ὁ Klaus Wallenstein ὁ.π., σ. 147 ἀριθ. 34.

16. Chr. Habicht, Hermes 85 (1957), σ. 98.

17. Γιά τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν παλαιῶν Ἀκτίων: Θ. Σαδικάκης, AE (1965), σ. 146 καί σημ. 1-5 καί Chr. Habicht, ὁ.π., σ. 102-109.

18. Πρβλ. Ἀρποκρατίων καί Σούδα (λ. Ἀκτια).

19. Δ. Εὐαγγελίδης, ΠΑΕ (1952), σ. 303 ἀριθ. 11.

20. Γιά τὴν ἐπιγραφὴ G. Klaffenbach, IG IX, I, II, ἀριθ. 208, 209, σ. 1-4.

21. Σχετικὰ F. Imhoof-Blumer, *Die Münzen Akarnaniens*, Wien 1878, σ. 58-63, BMC, Corinth, Colonies of Corinth, σ. 115, πίν. 31, ἀριθ. 8.

22. BMC, ὁ.π., σ. 116 ἀριθ. 8 καί πίν. 31 ἀριθ. 8. Γιά τοὺς στατήρες κορινθιακοῦ τύπου τοῦ Ἀνακτορίου βλ. καί C. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1976, σ. 125 κ.ε.

23. BMC, Thessaly to Aetolia, σ. 171 ἀριθ. 3, πίν. 27, ἀριθ. 11.

Ἀκτίου Ἀπόλλωνος διατηρήθηκε μέχρι τὰ ρωμαϊκά χρόνια καί μέ τήν ἱδρυση τῆς Νικοπόλεως ἀπό τόν Ὁκταβιανό ὁ Ἄκτιος Ἀπόλλων ἔγινε ὁ προστάτης θεός²⁴.

Κορινθιακή ἐπίδραση δέχτηκε πιθανότητα καί ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στόν Θέρμο τῆς Αἰτωλίας. Ὁ ναός, τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., χτισμένος στή θέση ἄλλων οἰκοδομημάτων τῶν μυκηναϊκῶν καί τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, διατηρεῖ σημαντικά δείγματα τῆς κορινθιακῆς τέχνης, μεταξύ τῶν ὁποίων τίς γραπτές πῆλινες μετόπες²⁵. Τή δραστηριότητα τῶν κορινθίων καλλιτεχνῶν στή βορειοδυτική Ἑλλάδα, στόν 7ο αἰ. π.Χ., μαρτυροῦν ἐπίσης ὁ ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος, τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., τοῦ μικροῦ ναοῦ στόν Θέρμο, πού ἦταν ἀφιερωμένος στόν Λύσειο Ἀπόλλωνα καί τῶν ναῶν τῆς Καλυδῶνος καί τῆς Κέρκυρας²⁶.

Γιά τό λατρευτικό ἐπίθετο τοῦ θεοῦ Θέρμιος, τό ὁποῖο μαρτυρεῖται ἀπό ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος²⁷ διατυπώθηκαν διάφορες ἀπόψεις. Ἐπικρατέστερη εἶναι αὕτη τοῦ Κ. Ρωμαίου²⁸, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει στό θεό πυρολατρικό χαρακτήρα στηριζόμενος κυρίως στά ἀρχαιολογικά δεδομένα. Καί συγκεκριμένα, στίς ἀνασκαφικές ἐρευνες, πού ἔγιναν στό γεωμετρικό ναό τοῦ Ἀπόλλωνος στόν Θέρμο, διαπιστώθηκε ἡ τέλεση ὀλοκαύστων θυσιῶν²⁹. Εἶναι πολύ πιθανό στό ἱερό τοῦ Θερμίου Ἀπόλλωνος νά προϋπήρχε λατρεία τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία, ὅμως, στά τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., μέ τόν κορινθιακό ἀποικισμό τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας νά δέχτηκε τήν κορινθιακή ἐπίδραση. Τήν ἀποψη αὕτη ἐνισχύουν τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα πού μαρτυροῦν γιά τήν καλλιτεχνική ἐπίδραση τῆς Κορίνθου στίς περιοχές αὐτές τῆς Αἰτωλίας, ὅπως καί τό λατρευτικό ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνος, *Λύσειος*.

Ἡ προσωνομία *Λύσειος Ἀπόλλων* ἦταν χαραγμένη σέ ὀροθετική ἐπιγραφή τοῦ 3ου/2ου αἰ. π.Χ., πού βρέθηκε κοντά στό μεγάλο ναό, στόν Θέρμο³⁰. Μέ βάση τήν ἐπιγραφή αὕτη μικρός ναός τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, γύρω στό 600 π.Χ., ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ταυτίστηκε μέ τή λατρεία τοῦ Λυσείου Ἀπόλλωνος³¹.

24. Γιά τή λατρεία τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος στή Νικόπολη βλ. τελευταία Χρ. Τζουβάρ-Σούλη, *Λατρεῖες στή Νικόπολη, Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου γιά τή Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, σ. 170 κ.ἑ.

25. Γιά τίς ἀνασκαφές στόν Θέρμο: Γ. Σωτηριάδης, *ΑΕ* (1900), σ. 171-211, G. Kawerau-G. Soteriades, *AD* 2, 5 (1908), σ. 1-8, Κ. Ρωμαῖος, *Ἐκ τοῦ Προϊστορικοῦ Θέρμου*, *ΑΔ* 1 (1915), σ. 225 κ.ἑ. καί γιά τίς μετόπες H. G. Payne, *On the Thermon Metopes*, *BSA* 27 (1925-26), σ. 124-132.

26. Σχετικά E. Will, *δ.π.*, σ. 580 καί σημ. 5 μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. J. B. Salmon, *δ.π.*, σ. 61, 120, 121.

27. Γιά τίς ἐπιγραφές Γ. Σωτηριάδης, *ΑΕ* (1905), σ. 80 καί *Syll*³, 443, 45 καί Κ. Ρωμαῖος, *Ἀπόλλων Θέρμιος*, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 2 (1932), σ. 25.

28. Κ. Ρωμαῖος, *δ.π.*, σ. 25 κ.ἑ.

29. Ὁ Κ. Ρωμαῖος ἀποκάλυψε στό ναό ἐκτεταμένα καί ἐπάλληλα στρώματα τέφρας, καθώς καί ὅσά, τὰ ὁποῖα ἀπέδωσε σέ θυσίες πού γίνονταν μέ τόν πυρολατρικό τρόπο: *ΑΔ* 10 (1926), σ. 27 κ.ἑ. καί ὁ ἴδιος, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 2 (1932), σ. 23 κ.ἑ.

30. Γ. Σωτηριάδης, *Ἐπιγραφαί Θέρμου*, *ΑΔ* 1 (1915), σ. 56 καί Κ. Ρωμαῖος, *Ἐκ τοῦ Προϊστορικοῦ Θέρμου*, *δ.π.*, σ. 282. Ὁ ἴδιος, *Ἀπόλλων Θέρμιος*, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 2 (1932), σ. 25. Γιά τήν ἐπιγραφή Klaffenbach, *IG* IX, I, 1, σ. 47, ἀριθ. 80.

31. Κ. Ρωμαῖος, *Ἐρευναι ἐν Θέρμῳ*, *ΑΔ* 2 (1916), σ. 179 κ.ἑ. καί σ. 186 κ.ἑ., ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* (1932), σ. 56, δέχεται ὅτι ὁ ναός στήν πρώτη φάση του, γύρω στό 600 π.Χ., εἶχε ἀψιδωτή στέγη σύμφωνα μέ τὰ

Τό λατρευτικό ἐπιθετο Λύσειος ἀποδίδεται κυρίως στό Διώνωσο καί συνδέεται μέ τήν Κόρινθο³². Ὁ-θεός στήν Κόρινθο λατρεύτηκε ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή καί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πausanias (2, 2, 6), στήν ἀγορά τῆς Κορίνθου ὑπῆρξαν ξόανα τοῦ Διονύσου μέ τήν ἐπωνυμία Λύσειος καί Βάκχειος. Ἡ γειτνίαση τῶν ξοάνων αὐτῶν μέ τό ξόανο τῆς Ἀρτέμιδος δείχνει τήν κοινή προέλευση τῶν μύθων καί τήν ἴδια μορφή ἐκστατικῆς λατρείας τῶν δύο θεῶν³³.

Ἀνάλογη λατεία θά εἶχε ὁ θεός στόν Θέρμο, ὅπου κοντά στό ναό τοῦ Λυσείου Ἀπόλλωνος ὑπῆρχε μικρό τέμενος τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπό τόν πῆλινο διάκοσμό του³⁴. Σέ χάλκινο ἀγαλμάτιο, τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., πού βρέθηκε στό τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνος, κοντά στό μέγαρο Β, ὁ Ρωμαῖος ἀναγνωρίζει τήν Ἀρτεμι, τήν ὁποία θεωρεῖ σημαντική θεότητα στόν Θέρμο καί τήν Αἰτωλία, γενικά³⁵. Ἀλλά καί στή γειτονική πρός τόν Θέρμο Καλυδῶνα, περιοχή πού δέχτηκε ἄλλωστε τήν κορινθιακή ἐπίδραση³⁶, μαρτυροῦνται λατρευτικές σχέσεις Διονύσου καί Ἀρτέμιδος ἀπό τήν ἀρχαϊκή ἐποχή μέχρι καί τά ρωμαϊκά χρόνια³⁷. Οἱ δύο κύριοι θεοί τοῦ Καλυδῶνος, ὁ Ἀπόλλων Λάφριος καί ἡ Ἀρτεμις συλλατρεύθηκαν μέ τόν Διώνωσο (Pausanias 4, 31, 7 καί 7, 18, 8) σέ δύο ναούς, ἀπότίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.³⁸. Τήν κυριότητα τῶν ναῶν ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἐπιγραφικές μαρτυρίες καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Σέ χάλκινη ἐνεπίγραφη πλάκα τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ. ἀναγράφεται: *ὁ δέ πίναξ ἱερός ἔστω τᾶς Ἀρτέμιδος*. Ἡ ἴδια περίπου ἐπιγραφή ἀπαντᾷ καί σέ κρατήρα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. / *Ἀρτάμιδος ἱαρός*³⁹ (Πίν. II γ). Εἶναι φανερό ὅτι τήν κυριότητα τοῦ ἱεροῦ κατεῖχε ἡ Ἀρτεμις, τή λατεία τῆς ὁποίας πιστοποιοῦν καί τά πολυάριθμα εἰδῶλια στόν τύπο τῆς ἀρχαϊκῆς κόρης μέ τόξο καί νεβρό⁴⁰ (Πίν. II β, III α-β).

ἀνασκαφικά δεδομένα. Βλ. καί Fiehn, RE, 1934, στ. 2432-33. Γιά τή λατεία τοῦ Λυσείου Ἀπόλλωνος στόν Θέρμο βλ. ΕΕΦΣΑΠΘ, δ.π., σ. 34 κ.ἐ. καί L. V. Borrelli, EAA, τ. VII, σ. 827 (λ. Thermos).

32. Γιά τήν ἀρχαιότητα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στήν Κόρινθο μαρτυρεῖ καί τό ὄνομα τῆς οἰκογένειας τῶν Βακχιδᾶν, πού ἀποδίδουν τήν καταγωγή τους στόν Βάκχο, γιό τοῦ Διονύσου. Σχετικά L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, V, Oxford 1909, (στό ἔξῃς Farnell, *Cults*), σ. 92 καί R. Lisle, *The Cults of Corinth*, Baltimore 1955, σ. 56 καί σημ. 146.

33. Γιά τή λατεία του στήν Κόρινθο, R. Lisle, δ.π., σ. 20 κ.ἐ., E. Will, δ.π., σ. 216 κ.ἐ., Ν. Παπαχατζῆς, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά καί Λακωνικά, σ. 63 καί σημ. 1.

34. Κ. Ρωμαῖος, Ἀρχαῖον Ἱερὸν παρά τόν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, AD 10 (1926), σ. 32 κ.ἐ., Fiehn, δ.π., στ. 2433, *Der Kleine Pauly* (λ. Thermos) καί C. V. Borrelli, δ.π., σ. 827.

35. Κ. Ρωμαῖος, Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, AD 1 (1915), σ. 271-272, εἰκ. 39. Γιά τή λατεία τῆς Ἀρτέμιδος στό ἱερό τοῦ Θέρμου βλ. Κ. Ρωμαῖος, AD 10 (1926), σ. 32 κ.ἐ.

36. Γιά τήν Καλυδῶνα γενικά L. V. Borrelli, EAA 4 (1961), σ. 305-307 (λ. Kalydon), μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

37. Γιά τίς λατείες στήν Καλυδῶνα E. Dyggve-F. Poulsen, *Das Laphrion*, Kobenhavn 1948, σ. 297 κ.ἐ., 340 κ.ἐ., E. Simon, *Die Götter der Griechen*, 1969, σ. 165.

38. Κ. Ρωμαῖος, Αἱ Ἑλληνοδανικαί Ἀνασκαφαί τῆς Καλυδῶνος, AD 10 (1926), Παράρτημα, σ. 39 κ.ἐ.

39. Κ. Ρωμαῖος, δ.π., σ. 39 καί E. Dyggve - Fr. Poulsen, δ.π., σ. 335 κ.ἐ., (γιά τόν ἐνεπίγραφο κρατήρα, δ.π., σ. 339 καί εἰκ. 308, βλ. καί L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, σ. 226, 227 ἀριθ. 9).

40. Γιά τά εἰδῶλια E. Dyggve - Fr. Poulsen, δ.π., σ. 343, εἰκ. 310. Ἀνάλογα σύμβολα φέρει καί τό πῆλινο εἰδῶλιο, Μουσεῖο Ἀγρινίου ἀριθ. 1202. Σῶζεται τό ἄνω τμήμα καί εἰκονίζει τή θεά μέ ἐλαφάκι στό δεξιό καί τόξο στό ἀριστερό. Πρβλ. καί τά πῆλινα εἰδῶλια ἀπό τό ἱερό στή Χρυσοβίτσα κοντά στόν Θέρμο, Μουσεῖο Θέρμου, ἀριθ. 211.

Πρόκειται για ειδώλια κορινθιακού τύπου των υστεροαρχαϊκών χρόνων, τά όποια άποτελοϋν μετάβαση του τύπου της Πόντιας Θηρών στην "Αρτεμι⁴¹. Σέ ανάλογα ειδώλια άρχαϊκών χρόνων από την Κέρκυρα, κορινθιακού έπίσης τύπου, ή Πόντια Θηρών βρίσκειται σέ εξέλιξη και πλησιάζει τόν όμηρικό τύπο. Σ' αυτά ή θεά εικονίζεται μέ λιοντάρια ή πάνθηρες και έλάφια, μέ τόξο και φαρέτρα⁴² (Πίν. IV α-γ).

Παρόμοιοι τύποι μέ τά κερκυραϊκά και μέ τά ειδώλια της Καλυδώνος βρέθηκαν στο "Ωρικόν της "Ηπείρου και την κορινθιακή άποικία "Απολλωνία. Τό ειδώλιο από τό "Ωρικόν (Πίν. IV β), των μέσων του 5ου αϊ. π.Χ., πού παριστάνει την "Αρτεμι μέ ποδήρη χιτώνα και χειριδωτό έπίβλημα, έχει νεβρό στο δεξιό χέρι και τόξο στο άριστερό⁴³. Παρουσιάζει μεγάλη όμοιότητα όχι μόνο μέ τά κερκυραϊκά ειδώλια, αλλά και μέ τά κορινθιακά, των άρχων του 5ου αϊ. π.Χ.⁴⁴ (Πίν. IV γ).

Τήν κοινή κορινθιακή καταγωγή του τύπου αυτού των ειδωλίων μαρτυρεί και τό πηλίνο ειδώλιο των ίδιων χρόνων πού βρέθηκε στην "Απολλωνία. "Η θεά εικονίζεται όρθια, μέ τό άριστερό χέρι νά κρατά έλάφι και στο δεξιό, πού λείπει, τόξο⁴⁵. "Επειδή ή "Αρτεμις γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία στην Κόρινθο, όπως μαρτυροϋν οί φιλολογικές πηγές (Παυσανίας 2, 6), τά νομίσμα, τά ειδώλια και τά άλλα άρχαιολογικά εύρήματα⁴⁶, είναι εύλογο νά δεχθοϋμε ότι οί άποικοι Κόρινθοι μετέφεραν τή λατρεία της θεάς στίς άποικίες, την Κέρκυρα, όπου ίδρυσαν μνημειακό ναό της "Αρτέμιδος, στίς άρχές του 6ου αϊ. π.Χ.⁴⁷, την "Αμβρακία⁴⁸ και την "Απολλωνία⁴⁹. Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι και περιοχές πού δέχτηκαν την κορινθιακή έπίδραση στην τέχνη, όπως ή Καλυδών και ό Θέρμος⁵⁰, υιοθέτησαν πολλά στοιχειά από την κορινθιακή λατρεία.

Στην Καλυδώνα έπίσης μαζί μέ την "Αρτεμι λατρεύτηκε και ό "Απόλλων ήδη από τόν 6ο αϊ. π.Χ., όπως μαρτυρεί ένεπίγραφη πλάκα του 6ου αϊ. π.Χ., στον τύπο του όρου, στην όποία μέ γράμματα του κορινθιακού άλφαβήτου άναγράφεται τό

41. Σχετικά Chr. Christou, *Potnia Theron*, Thessaloniki 1968, σ. 58.

42. H. Lechast, *Terres cuites de Corcyre*, BCH 15 (1891), σ. 1 κ.έ., σ. 48 άριθ. 37, πίν. III, σ. 53, άριθ. 43, εικ. 8 κ.ά., D. Harden, *JHS* 47 (1927), σ. 97 κ.έ., R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I*, London 1954, σ. 295, ό ίδιος, *Greek Terracottas*, London 1967, σ. 85, Chr. Christou, δ.π., σ. 56-58 και Γ. Δοντάς, "Οδηγός "Αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας, "Αθήναι 1970, σ. 55-56, πίν. 21.

43. Για τό ειδώλιο από τό "Ωρικό βλ. L. Ugolini, *Albania Antica I*, Roma-Milano 1927, σ. 94-95, εικ. 68 και N. G. L. Hammond, *Epiurs*, Oxford 1967, σ. 130.

44. Για τά κορινθιακά βλ. A. Stillwell, *Corinth XV*, II, σ. 88, 90-91 και σημ. 92, πίν. 16 X 12-15, Gl. Davidson, *Corinth XII*, σ. 12, 30, πίν. 6 άριθ. 92, R. A. Higgins, *Catalogue*, δ.π., σ. 245-247, πίν. 131 άριθ. 907 και ό ίδιος, *Greek Terracottas*, δ.π., σ. 82, πίν. 35 D.

45. L. Rey, *Albania Antica I*, δ.π., σ. 20 εικ. 20 D.

46. Για τή λατρεία της θεάς στην Κόρινθο βλ. E. Will, δ.π., σ. 212 κ.έ., 222-223, 224, R. Lisle, δ.π., σ. 26 σημ. 228 και σ. 164.

47. E. Simon, δ.π., σ. 171-172. Για τό ναό της "Αρτέμιδος-Γοργούς στην Κέρκυρα και τό γλυπτό διάκοσμο: G. Rodenwaldt, *Altdorische Bildwerke in Korfu*, Berlin 1938, σ. 14 κ.έ., Chr. Christou, δ.π., σ. 138-139, E. Simon, δ.π., σ. 170, Γ. Δοντάς, δ.π., σ. 33 κ.έ.

48. Για τή λατρεία της "Αρτέμιδος στην "Αμβρακία: Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, "Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την άρχαίαν "Ηπειρον, "Ιωάννινα 1979, σ. 18 κ.έ. (στο έξής: Σούλη, "Η λατρεία).

49. Σούλη, "Η λατρεία, σ. 37 κ.έ.

50. Πρβλ. και L. Jeffery, δ.π., σ. 225 κ.έ.

ὄνομα τοῦ Ἀπόλλωνος Λαφρίου (Πίν. V α)⁵¹. Γιά τή λατρεία τοῦ θεοῦ πληροφοροῦμαστε καί ἀπό τόν Στράβωνα (10, 2, 21), ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στό ἱερό τό ὄνομάζει τοῦ Λαφρίου Ἀπόλλωνος⁵².

Σημαντική λατρεία στό ἱερό τῆς Καλυδῶνος εἶχε καί ὁ Διώνυσος ἀπό τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση (Παυσανίας 7, 21, 1) καί τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα⁵³. Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ μεταφέρθηκε στήν Πάτρα μαζί μέ τή λατρεία τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος, ὅταν ἡ Καλυδὼν καί ἡ ὑπόλοιπη Αἰτωλία ὑποχρεώθηκαν ἀπό τόν Ὀκταβιανό νά συνοικίσουν τή Νικόπολη (Στράβων 7, 7, 6 καί 10, 2, 2, Παυσανίας 5, 23, 3)⁵⁴. Στήν ἀκρόπολη τῶν Πατρῶν ὑπῆρχε ἱερό τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος καί ἄγαλμα τῆς θεᾶς (Παυσανίας 7, 18, 8-9), ἐνῶ σέ χάλκινα νομίσματα τῶν αὐτοκρατορικών χρόνων ἀπεικονίζεται ἡ Λαφρία μέ τόξο, φαρέτρα καί κύνα, καθὼς καί σκηνή τῶν Λαφρίων, τῶν ἀγώνων δηλαδή πού τελοῦνταν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς⁵⁵. Στήν Πάτρα σύμφωνα μέ τόν Παυσανία (7, 21, 1) λατρεύτηκε ὁ Διώνυσος ὡς Καλυδώνιος, ἀλλὰ ἡ λατρεία του ἦταν ὑποδεέστερη τῆς λατρείας τῆς Λαφρίας⁵⁶.

Μέ τὴν ἴδια ἰδιότητα τῆς θεᾶς τοῦ κυνηγιοῦ καί μάλιστα μέ τό λατρευτικό ἐπίθετο Ἀγροτέρα, ἡ Ἀρτεμις λατρεύτηκε στὸν Ἀστακό⁵⁷, ἀκαρνανική περιοχή, σύμφωνα μέ ἀναθηματική ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁵⁸ Πρόκειται γιὰ ἐνεπίγραφη στήλη πού βρέθηκε στὸν Ἀστακό καί στήν ὁποία ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν κυνηγῶν καί συγκυνηγῶν στήν Ἀρτεμι Ἀγροτέρα. Στό ἱερό τῆς θεᾶς ἀποδίδει, μέ ἐπιφύλαξη, ὁ Murray⁵⁹ τὰ ἐρείπια πού ὑπάρχουν στό χῶρο, ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή. Μέ τό λατρευτικό ἐπίθετο Ἀγροτέρα ἡ θεὰ τιμήθηκε στήν Ἀμβρακία καί ἦταν μία ἀπὸ τίς κύριες θεότητες τῆς πόλης (Ἀντωνίνος Λιβεράλις IV, 1, 2, 5)⁶⁰ καί στήν κορινθιακὴ ἀποικία Ἀπολλωνία⁶¹. Ἡ λατρεία καί στίς

51. K. Ρωμαῖος, ΑΔ 10 (1926), Παράρτημα, σ. 39, εἰκ. 14, E. Dyggve-Fr. Poulsen, δ.π., σ. 340 καί εἰκ. 309. Γιά τὸν ὄρο βλ. L. Jeffery, δ.π., σ. 227, ἀριθ. 5.

52. Γιά τή λατρεία τοῦ Λαφρίου Ἀπόλλωνος στήν Καλυδὼνα: K. Ρωμαῖος, ΑΔ 10 (1926), Παράρτημα, σ. 39, ὁ ὁποῖος διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ θεὸς κατεῖχε δευτερεύουσα θέση ἐναντι τῆς κύριας θεότητος τῆς Ἀρτέμιδος. Σχετικά καί E. Dyggve - Fr. Poulsen, δ.π., σ. 340 κ.ε.

53. E. Dyggve - Fr. Poulsen, δ.π., σ. 297 κ.ε., καί 340 κ.ε. Βλ. καί B. Bergquist, *The Archaic Greek Temenos*, Lund 1967, σ. 36-38 καί E. Simon, δ.π., σ. 165.

54. Γιά τὸ συνοικισμό τῆς Νικοπόλεως γενικά βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Λατρεῖες στὴ Νικόπολη*, Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987, σ. 169 καί σημ. 2, μέ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

55. F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art. A Numismatic Commentary on Pausanias*, Chicago 1964, σ. 76-77, πίν. O, ἀριθ. VI-IX.

56. Γιά τίς λατρεῖες τῶν Πατρῶν: J. Herbillion, *Les Cultes de Patras*, Baltimore 1929, σ. 129-130 καί N. Παπαχατζής, *Παυσανίος Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά-Ἀρκαδικά, Ἀθῆναι* 1962, σ. 124 σημ. 2.

57. Γιά τὴν ἀρχαία θέση τοῦ Ἀστακοῦ βλ. W. Murray, *The Coastal Sites of Western Akarnania*, 1982, σ. 68 κ.ε.

58. Γιά τὴ στήλη: K. Ρωμαῖος, Ἀνά τὴν Ἀκαρνανίαν, ΑΔ 4 (1918), σ. 120, 121 καί Klaffenbach, IG IX, 1, σ. 53, ἀριθ. 435.

59. W. Murray, δ.π., σ. 80 σημ. 15, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα θὰ βεβαιώσει ἢ ὅχι τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τῆς θεᾶς.

60. Γιά τὴν ἰδιαιτέρη λατρεία πού γνώρισε ἡ Ἀρτεμις Ἀγροτέρα στήν Ἀμβρακία, τὴ σπουδαιότητα τῆς ὁποίας μαρτυροῦν οἱ φιλολογικὲς καί ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καί τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα βλ. Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 18 κ.ε.

61. Γιά τὴ λατρεία τῆς Ἀγροτέρας στήν Ἀπολλωνία: Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 38 κ.ε.

δύο αὐτές περιοχές, ὅπως ἀναφέραμε, προέρχεται ἀπὸ τὴ μητρόπολη Κόρινθο⁶².

Τὴν ἴδια κορινθιακὴ καταγωγή πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε καὶ στὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Ἑγεμόνης στὴν Αἰτωλοακαρνανία, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ γιὰ τὴν Ἡπειρο. Ἡ θεὰ μέ τὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο Ἑγεμόνη λατρεύτηκε στὴν Ἀμβρακία σύμφωνα μέ τὸν Ἀντωνῖνο Λιβεράλι (Μετ. Συν. IV, 5) καὶ τὸν Πολύαινο (Στρατηγήματα 8, 52). Σχετικὰ μέ τὴν ιδιότητα τῆς Ἑγεμόνης ἔχουν διατυπωθεῖ πολλές ἀπόψεις⁶³. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἀποψη τῆς E. Simon⁶⁴, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ Ἀρτεμις Ἑγεμόνη εἶναι ἡ ἡγήτωρ τῶν ἀποίκων, ἡ θεὰ πού ὁδηγεῖ τοὺς ἀποίκους στὶς νέες πατρίδες του. Εἶναι πολὺ φυσικὸ μέ τὴν ιδιότητα αὐτὴ νὰ λατρεύτηκε στὴν Ἀμβρακία καὶ μαζί μέ τὸν Ἀπόλλωνα Ἀγυιέα⁶⁵ νὰ ὁδήγησε τοὺς ἀποίκους στό β' μισό τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. στὴ Δρυοπίδα, πού ταυτίζεται μέ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀμβρακίας. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ μνεία τοῦ Ἀθανάδα⁶⁶, τὴν ὁποία παραδίδει ὁ Ἀντωνῖνος Λιβεράλι⁶⁷ (Μετ. Συν. IV, 1, 25), πού στὸν ἰδρυτικὸ μῦθο τῆς Ἀμβρακίας κατατάσσει τὴν Ἑγεμόνη μαζί μέ τίς κύριες θεότητες τῆς πόλης. Τό ἴδιο λατρευτικὸ ἐπίθετο, Ἑγεμόνη, ἀπαντᾷ σέ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., πού βρέθηκε κοντὰ στὸν Θέρμο⁶⁸ καὶ στὴν ὁποία ἀναγράφεται Ἀρτέμιτος Ἀγεμόνος⁶⁹. Σύμφωνα μέ τὴν ἀποψη τοῦ Ρωμαίου ἡ ἐγγυήτρια θεὰ ἦταν ἡ Ἀρτεμις, στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ τὸ ἱερό, κοντὰ στό ὁποῖο βρέθηκε ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα⁷⁰.

Μία ἄλλη λατρεία, τῆς ὁποίας διαπιστώνεται ἐπίσης ἡ κορινθιακὴ προέλευση, εἶναι αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς: ἡ θεὰ λατρεύτηκε στὶς κορινθιακὲς ἀποικίες Ἀμβρακία, Ἀπολλωνία καὶ Ἐπίδαμνο ὡς Χαλινίτις⁷¹. Μέ τὸ ἴδιο ἐπίθετο γνώρισε ἡ θεὰ σημαντικὴ λατρεία στὴν Κόρινθο ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκά χρόνια⁷². Ὁ Ν. Γιαλούρης⁷³ συνδέει τὴν ἀρχαιότητα τῆς λατρείας τῆς Χαλινίτιδος στὴν

62. Γιὰ τὴν κορινθιακὴ καταγωγή τῆς λατρείας τῆς Ἀγροτέρας, βλ. Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 41-44 καὶ ἡ ἴδια, Κορινθιακὲς ἐπιδράσεις στὴ λατρεία τῆς Ἀρχαίας Ἡλείρου, Πρακτικά Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), Ἀθῆναι 1987-88, σ. 108 κ.ἐ.

63. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἑγεμόνης γενικά, βλ. Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 23 κ.ἐ., μέ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

64. E. Simon, ὁ.π., σ. 154 κ.ἐ.

65. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως στὴν Ἡπειρο βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 10.

66. Γιὰ τὸν Ἀθανάδα, ἱστορικὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: F. Jacoby, FGrHist IIIb (303), Leiden 1955, σ. 10-11.

67. Σχετικὰ μέ τὸν Ἀντωνῖνο Λιβεράλι: M. Papathomopoulos, Antoninus Liberalis, Les Metamorphoses, Paris 1968, σ. XIV.

68. Γιὰ τὸν τόπο εὕρεσης τῆς ἐπιγραφῆς: K. Ρωμαῖος, Θέρμος καὶ Γειτονικοὶ τόποι, ΑΔ 9 (1924-25), Παράρτημα (1922-25), σ. 4-5.

69. Πρόκειται γιὰ ἐνεπίγραφη πλάκα, ἡ ὁποία ἦταν ἐντοιχισμένη στό νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό χωριὸ Μόκιστα, κοντὰ στὸν Θέρμο: K. Ρωμαῖος, ὁ.π., σ. 4-5, εἰκ. 2. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. καὶ Dittenberger, IG IX, 1, σ. 106, ἀριθ. 413, 414 καὶ Klaffenbach, IG IX, 1, σ. 50, ἀριθ. 92.

70. K. Ρωμαῖος, ὁ.π., σ. 4-5.

71. Σχετικὰ: Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 6 κ.ἐ., 13 κ.ἐ. καὶ 16. Καὶ ἡ ἴδια, Κορινθιακὲς Ἐπιδράσεις στὴ λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἡλείρου, ὁ.π., σ. 105 κ.ἐ.

72. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Χαλινίτιδος στὴν Κόρινθο: R. Lisle, The Cults of Corinth, Baltimore 1955, σ. 104 καὶ Ch. Williams II, Pre-Roman Cults in the Area of the Forum of Ancient Corinth, Pennsylvania 1978, σ. 41-43.

73. N. Γιαλούρης, Athena als Herrin der Pferde, MusHelv 7 (1950), σ. 19 κ.ἐ.

Κόρινθο με την άπεικόνιση του Πηγάσου στις πρώτες νομισματικές κοπές της πόλης. Τα πρώτα κορινθιακά νομίσματα, που χρονολογούνται μετά το 560 π.Χ., φέρουν στόν εμπροσθότυπο τόν Πήγασο με τό άρχικό της πόλης, ενώ πρός τά τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. προστέθηκε στόν όπισθότυπο ή κεφαλή της Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδος⁷⁴. Οἱ στατήρες αὐτοί, γνωστοί ὡς *πῶλοι*⁷⁵, χρησιμοποιήθηκαν καί ἀπό τίς κορινθιακές ἀποικίες ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καί ἐξῆς⁷⁶. Σχετικά μέ τή χρήση τους ἀπό τίς ἀποικίες διατυπώθηκαν διάφορες ἀπόψεις καί τονίστηκε κυρίως ή ἐμπορικὴ σημασία τους⁷⁷. Ἀλλά, ὅπως ἔδειξαν οἱ Busolt-Swoboda⁷⁸ καί ἄλλες αἰτίες, ὅπως ή κοινὴ φυλετικὴ καταγωγή καί οἱ κοινές λατρεῖες ὁδήγησαν στήν υἱοθέτηση κοινοῦ νομισματικοῦ τύπου.

Οἱ πρῶτοι ἀσημένιοι στατήρες της Ἀμβρακίας μέ παράσταση της Ἀθηνᾶς χρονολογούνται στό 480-456 π.Χ. καί φέρουν στόν εμπροσθότυπο Πήγασο μέ χαλινό καί τό ἀρχικό γράμμα της πόλης Α⁷⁹, ἐνῶ σέ ἄλλες ἀσημένιες κοπές, τοῦ 5ου καί 4ου αἰ. π.Χ., στόν όπισθότυπο ἀπαντοῦν μαζί μέ τήν κεφαλή της Ἀθηνᾶς ἐπιγραφές *ΑΜΠΡΑΚΙΟΤΑΝ* ἢ *ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΑΝ* καί ἐνδιαφέροντα σύμβολα, πού τά περισσότερα ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν πόλη⁸⁰.

Ἡ ἀπεικόνιση, ἐξάλλου, της Χαλινίτιδος στούς ἀσημένιους στατήρες καί ἄλλων κορινθιακῶν ἀποικιῶν της βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως της Λευκάδος, τοῦ Θυρρείου, τοῦ Ἀργους Ἀμφιλοχικοῦ⁸¹ (Πίν. V β), της Ἀλυζίας⁸² (Πίν. V γ), τοῦ Ἀνακτορίου⁸³ (Πίν. V δ) καί της Κερκύρας⁸⁴, φανερώνει τήν κοινὴ κορινθιακὴ τους προέλευση καί ὑποδηλώνει τήν κοινὴ λατρεία της θεᾶς, της ὁποίας ή καταγωγή εἶναι ἀναμφισβήτητα κορινθιακή.

Παράλληλα καί τά ἄλλα ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπό τήν Ἠπειρο καί κυρίως τίς κορινθιακές ἀποικίες της, τήν Ἀμβρακία⁸⁵, τήν Ἀπολλωνία⁸⁶ καί περιοχές πού δέχτηκαν τήν κορινθιακὴ ἐπίδραση, ὅπως τό Βουθρωτόν⁸⁷, συνηγοροῦν γιά τήν κορινθιακὴ προέλευση της λατρείας. Κορινθιακὴ ἐπίδραση δέχτηκε ή λατρεία

74. Γιά τά κορινθιακά νομίσματα C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1966, σ. 78 κ.ἐ. Βλ. καί J. B. Salmon, *δ.π.*, σ. 170 κ.ἐ.

75. Πρβλ. Εὐριπίδης, Ἡλέκτρα 475: *Πειρηναῖος πῶλος* βλ. καί O. Ravel, *Les Poulains de Corinth*, I, Basel 1936, σ. 26 κ.ἐ., C. Kraay - M. Hirmer, *Greek Coins*, London 1966, σ. 340-341.

76. Ἡ Λευκάς ἔκοψε τά πρῶτα νομίσματα λίγο πρὶν τό 500 π.Χ. καί οἱ νομισματικοὶ τύποι δείχνουν στενὴ ἐξάρτηση ἀπό τήν Κόρινθο. Βλ. σχετικά J. B. Salmon, *δ.π.*, σ. 271.

77. Ὁ Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, *δ.π.*, σ. 122 κ.ἐ., παρατηρεῖ ὅτι ή χρήση τῶν «πῶλων» ἀπό τίς ἀποικίες της Κόρινθου μαρτυρεῖ τίς ἐμπορικές καί πολιτικές τους σχέσεις μέ τή μητρόπολη. Βλ. καί C. M. Kraay, *δ.π.*, σ. 78 κ.ἐ. καί J. B. Salmon, *δ.π.*, σ. 170 κ.ἐ. καί 271 κ.ἐ.

78. G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, II, München 1926, σ. 1409 κ.ἐ., βλ. καί A. J. Graham, *δ.π.*, σ. 127 καί σημ. 3.

79. Γιά τή χρονολόγηση τῶν πρώτων ἀμβρακικῶν στατήρων βλ. C. M. Kraay, *δ.π.*, σ. 124 καί σημ. 2.

80. O. Ravel, *The Coins of Ambracia*, NNM 37 (1928), σ. 22-26, 82-87 καί C. M. Kraay, *δ.π.*, σ. 125 κ.ἐ.

81. BMC, *Corinth, Colonies of Corinth*, *δ.π.*, σ. 122 κ.ἐ., πίν. 33, ἀριθ. 5.

82. Ὁ.π., σ. 114, πίν. 30, ἀριθ. 9.

83. Ὁ.π., σ. 116, πίν. 31, ἀριθ. 11.

84. Γιά τοὺς στατήρες τῶν κορινθιακῶν ἀποικιῶν γενικά: BMC, *δ.π.*, σ. 95 κ.ἐ. καί C. M. Kraay, *δ.π.*, σ. 123 κ.ἐ.

85. Γιά τή λατρεία της Ἀθηνᾶς στήν Ἀμβρακία: Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 6 κ.ἐ.

86. Σχετικά, Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 13 κ.ἐ.

87. Γιά τή λατρεία της Ἀθηνᾶς στό Βουθρωτό, Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 11 κ.ἐ., μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

της Ἀθηνᾶς στή Λευκάδα, ὅπως μπορούμε νά υποθέσουμε ἀπό τήν ἀναθηματική ἐπιγραφή *Εὐφραῖος μ' ἀνέθηκε τ' Ἀθάναι*, τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., σέ χάλκινη περικεφαλαία μέ γράμματα τοῦ κορινθιακοῦ ἀλφαβήτου⁸⁸.

Κορινθιακῆς προελεύσεως πιθανῶς εἶναι καί ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στήν Ἡπειρο καί τήν Αἰτωλία, τουλάχιστον ἀπό τόν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως μπορούμε νά υποθέσουμε ἀπό πῆλινα εἰδώλια πού προέρχονται ἀπό τήν Ἀμβρακία (Πίν. VI α), τήν Ἀπολλωνία καί τήν Κέρκυρα, ἀπό κορινθιακές δηλαδή ἀποικίες⁸⁹, ἀλλά καί ἀπό περιοχές πού βρισκόνταν κάτω ἀπό τήν κορινθιακή ἐπίδραση, ὅπως ἡ Αἰτωλία⁹⁰ (Πίν. VI β). Πρόκειται γιά ὁμάδα ὄρθων καί καθιστῶν γυναικείων εἰδωλίων, τά ὁποία φέρουν ποικίλα σύμβολα, κυρίως καρπό ροιᾶς, μήλο ἢ περιστέρι καί στήν κεφαλῇ πόλο καί ἔχουν ταυτιστεῖ κατά μία ἄποψη μέ τήν Ἀφροδίτη⁹¹. Στήν ὑπόθεση αὐτή ὁδηγεῖ κυρίως ἡ συγκριτική μελέτη τῶν εἰδωλίων αὐτῶν μέ ἀντίστοιχα κορινθιακά, πού πιθανῶς ἀπεικονίζουν τήν Ἀφροδίτη⁹² (Πίν. VI γ).

Τέλος, ἡ συγκριτική μελέτη μιᾶς ἄλλης κατηγορίας πῆλινων εἰδωλίων, πού προέρχονται ἀπό τήν Κόρινθο, τήν Ἡπειρο καί τήν Αἰτωλοακαρνανία καί ἀπεικονίζουν δειπνιζομένους θεούς καί Νύμφες, ὁδηγεῖ σέ ἀνάλογα συμπεράσματα γιά τήν κορινθιακή ἐπίδραση πού δέχτηκε ἡ λατρεία τῶν χθόνιων θεοτήτων καί τῶν Νυμφῶν στίς ἀποικίες τῆς Ἡπείρου καί τήν Αἰτωλοακαρνανία.

Ἀπό τήν Ἀμβρακία προέρχονται πῆλινες μήτρες πού παριστάνουν χθόνιες θεότητες σέ νεκρόδειπνο. Στό περιχεῖλωμα μιᾶς μήτρας, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶναι χαραγμένο τό ὄνομα τοῦ κοροπλάθου σέ γενική *ΣΑΤΥΡΟΥ*⁹³ (Πίν. VII α). Οἱ ἀνακεκλιμένες μορφές στήν Κόρινθο σύμφωνα μέ τόν Broneer⁹⁴ εἶναι θεϊκές καί μάλιστα συνδέονται, ἐξαιτίας τοῦ πόλου πού φέρουν, μέ χθόνιες θεότητες. Εἶναι ὅμως πολύ πιθανό νά ἀπεικονίζουν ἥρωα ἢ ἀφηρωισθέντα νεκροί⁹⁵.

Παραπλήσιοι τύποι μέ τά κορινθιακά καί τά ἀμβρακικά εἰδώλια τῶν ἀνακεκλιμένων μορφῶν βρέθηκαν στήν Αἰτωλία καί, συγκεκριμένα, στό ἱερό κοντά στόν Θέρμο⁹⁶. Πρόκειται ἐπίσης γιά ἀνακεκλιμένες μορφές πού ὁ Κ. Ρωμαῖος⁹⁷ τίς

88. Γιά τήν ἐπιγραφή βλ. L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, σ. 227, 229, πίν. 44 ἀριθ. 1, M. Guarducci, *Epigrafia Greca I*, Roma 1967, σ. 293-294, εἰκ. 138.

89. Γιά τά εἰδώλια καί τή σύνδεσή τους μέ τή λατρεία τῆς Ἀφροδίτης βλ. τελευταία Χρ. Τζουβάρη-Σούλη, Κορινθιακές ἐπιδράσεις στή λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἡπείρου, δ.π., σ. 113-114.

90. Ο. Κ. Ρωμαῖος, ΑΔ 6 (1920-21), σ. 60 κ.ε., σ. 73 δέχεται ὅτι τά πῆλινα εἰδώλια τῆς Αἰτωλίας πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή μικροῦ ἱεροῦ κοντά στόν Θέρμο προέρχονται ἀπό τήν Κόρινθο ἢ ὅτι κατασκευάστηκαν σέ κορινθιακές μήτρες. Σχετικά καί Σ. Καρούζου, ΑΔ 15 (1933-35), σ. 27 καί Α. Stillwell, *Corinth XV*, II, σ. 92 ἀριθ. 19, πίν. 15 ἀριθ. X 19.

91. Σχετικά Α. Stillwell, *Corinth XV*, II, σ. 10 κ.ε., 86, Gl. Davidson, *Corinth XII*, σ. 32, R. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, σ. 82.

92. Γιά τά κορινθιακά εἰδώλια Α. Stillwell, *Corinth XV*, I, σ. 52, 104, ἀριθ. 53-55, πίν. 37 καί *Corinth XV*, II, σ. 7-9, 84-97, πίν. 15, X 19, πίν. 17, XI, 1-3 καί X, 20, R. A. Higgins, δ.π., σ. 81-82, πίν. 35, B, E, F. Γιά τή χρονολόγηση τῶν τύπων Α. Stillwell, *Corinth XV*, II, σ. 9-14.

93. Σ. Δάκαρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 350 α-δ.

94. O. Broneer, *Hero Cults in the Corinthian Agora*, *Hesperia* 11 (1942), σ. 128 κ.ε. καί σ. 133 σημ. 15. Γιά ἀνακεκλιμένες μορφές ἀπό τήν Κόρινθο βλ. ἐπίσης Ch. Williams II, δ.π., σ. 33-34, 36 καί 51.

95. O. Broneer, δ.π., σ. 133 καί σημ. 15 μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

96. Κ. Ρωμαῖος, Οἱ Κόρες τῆς Αἰτωλίας, ΑΔ 6 (1920-21), σ. 60 κ.ε.

97. Κ. Ρωμαῖος, δ.π., σ. 60 κ.ε. Τά περισσότερα φέρουν πόλο καί βαθύ πώγωνα βλ. καί τά εἰδώλια

χαρακτηρίζει ως δειπνιζομένους θεούς και τις χρονολογεί στο β' μισό του 5ου και στον 4ο αι. π.Χ. (Πίν. VII β-γ). 'Επειδή πολλά ειδώλια της Αιτωλίας προέρχονται από την Κόρινθο ή κατασκευάστηκαν με ἐγγώριο πηλό, αλλά χρησιμοποιήθηκαν κορινθιακές μῆτρες⁹⁸, είναι φανερή και ἐδῶ ἡ κορινθιακή ἐπίδραση. Αυτό ἐνισχύει τὴν ἄποψή μας γιὰ μιὰ κοινὴ κορινθιακὴ καταγωγὴ καὶ στὴ λατρεία τῶν χθόνιων θεοτήτων ἢ ἀφηρωϊσθέντων νεκρῶν.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα πού μαρτυροῦν τὴν κορινθιακὴ ἐπιρροή πού δέχτηκε ἡ λατρεία τῶν Νυμφῶν, ξεχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πῆλινη ὁμάδα ειδωλίων τοῦ 6ου-4ου αι. π.Χ., πού ἔχει συνδεθεῖ μέ τόν κύκλιο χορό τῶν Νυμφῶν μέ αὐλητὴ στό κέντρο ἢ μέ τόν Πάνα.

Τὰ ειδώλια ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία⁹⁹ (Πίν. VIII α) ἔχουν πτηνόμορφα κεφάλια καὶ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ διατηρεῖ χαμηλό πόλο. Τὰ χέρια τους εἶναι ἐκτεταμένα σέ σχῆμα χοροῦ, ἐνῶ τὰ χεῖλη τους εἶναι ἀνοιχτά σέ ἐνδειξη τραγουδιοῦ. Τό σύμπλεγμα χρονολογεῖται στόν 4ο αι. π.Χ., ἂν καὶ δέν ἀποκλείεται μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση στά τέλη τοῦ 6ου αι. π.Χ., ἀφοῦ ἀντίστοιχα κορινθιακὰ ειδώλια μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στὴν ἐποχὴ αὐτή¹⁰⁰. Ἡ κορινθιακὴ ὁμάδα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα γυναικεῖα ειδώλια μέ κυλινδρικά σώματα καὶ δισκοειδείς κεφαλές μέ πόλο, ἀπαρτίζει τόν κύκλιο χορό μέ αὐλητὴ στό κέντρο. Τὰ ἐκτεταμένα χέρια τους καὶ μέρος τῆς βάσης πού σώζουν δύο ἀπὸ αὐτὰ βοήθησαν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ συμπλέγματος. Χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 4ου αι. π.Χ. ἀπὸ τὰ συνευρήματα τοῦ ἀποθέτη, στόν ὁποῖο βρέθηκαν¹⁰¹.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα κύκλιου χοροῦ Νυμφῶν μέ αὐλητὴ στό κέντρο, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν Κέρκυρα¹⁰², παρουσιάζει στενὴ ὁμοιότητα μέ τὰ ἀντίστοιχα κορινθιακὰ ειδώλια. Χρονολογοῦνται στόν 6ο αι. π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιοχὴ, ὅπου βρέθηκαν, τόν ἀρχαϊκὸ δηλαδὴ ἀποθέτη τοῦ 6ου αι. π.Χ. 'Επειδὴ ὁ ἀποθέτης εἶναι κοντὰ σέ ἱερὸ Νυμφῶν, τό ὁποῖο εἶχε ἐντοπίσει ὁ Ρωμαῖος¹⁰³, εἶναι εὐλογο στό σύμπλεγμα νά ἀποδώσουμε λατρευτικὴ σημασία καὶ νά θεωρήσουμε ὅτι εἰκονίζει τόν κύκλιο χορό τῶν Νυμφῶν¹⁰⁴.

Ἀπὸ τὴ Λευκάδα, ὅπου διαπιστώνεται ἐπίσης λατρεία Νυμφῶν, προέρχεται

ἀριθ. εὐρ. 217, 221, 222, 223 τοῦ Μουσείου τοῦ Θέρμου πού προέρχονται ἀπὸ τό ἴδιο ἱερὸ. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τόν κ. Λ. Κολώνα προϊστάμενο τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων γιὰ τίς διευκολύνσεις πού μοῦ παρεῖχε στά Μουσεία Ἀγρινίου καὶ Θέρμου.

98. Κ. Ρωμαῖος, ὁ.π., σ. 73.

99. Ἡ ὁμάδα τῶν πῆλινων ειδωλίων δημοσιεύτηκε ἀπὸ τόν Ν. Ceka στό *Apolonia e Ilirise, Tiranë*, 1982, σ. 114-115, ὁ ὁποῖος τὰ ταυτίζει μέ χορό ἀνδρῶν, σημειώνοντας ὅτι ὁ κύκλιος χορός ἦταν θέμα ἀγαπητὸ στὴν Ἀπολλωνία.

100. Γιὰ μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σουλῆ, *Λατρεία τῶν Νυμφῶν στὴν Ἡπειρο*, Ἡπειρ. Χρον. 29 (1988/1989), σ. 33 καὶ σημ. 134 καὶ 135.

101. Γιὰ τὰ κορινθιακὰ ειδώλια: Α. Stillwell, *Corinth XV*, II, σ. 42-43 καὶ πίν. 4 ἀριθ. 4, 7 καὶ 8.

102. Γιὰ τὴν κερκυραϊκὴ ὁμάδα τοῦ κύκλιου χοροῦ βλ. Ἀλκ. Σπετσίερη-Χωρέμη, *Τό ἔργον τῆς Ἡ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὰ ἔτη 1973-1980*, Δελτίο τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας 17 (1980), σ. 83. Βλ. καὶ ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 218, Πίν. 95 γ καὶ G. Touchais, *Chroniques des Fouilles en 1985*, BCH 101 (1986), σ. 700, εἰκ. 51.

103. C. A. Rhomaios, *Les premiers fouilles de Corfu*, BCH 49 (1925), σ. 203.

104. Σχετικὰ Α. Σπετσίερη-Χωρέμη, ὁ.π., σ. 83. Βλ. καὶ Χρ. Τζουβάρα-Σουλῆ, *Λατρεία τῶν Νυμφῶν στὴν Ἡπειρο*, Ἡπειρ. Χρον. 29 (1988/1989), σ. 35.

ομάδα κύκλιου χορού μέ αὐλητή στό κέντρο¹⁰⁵, πού βρέθηκε στό σπήλαιο Ἀσβότρυπα, στό Φρύνι τῆς Λευκάδος. Πρόκειται γιά ἄντρο-ιερό τῶν Νυμφῶν καί τοῦ Πανός, ὅπως μαρτυροῦν τά πήλινα ἀναθηματικά εἰδώλια, τά ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπό τόν 6ο αἰ. π.Χ. μέχρι καί τά ἑλληνιστικά χρόνια¹⁰⁶. Τά πήλινα εἰδώλια πού ἀνήκουν στόν κύκλιο χορό εἶναι στερεωμένα σέ λεπτή, κυκλική βάση καί εἶναι χειροποίητα· ἔχουν τά χέρια προτεταμένα καί ἐνωμένα σέ ἐνδειξη χοροῦ μέ αὐλητή στό κέντρο¹⁰⁷.

Στήν κατηγορία αὐτή τοῦ κύκλιου χοροῦ μπορούμε νά κατατάξουμε πήλινα ξοανόμορφα εἰδώλια ἀρχαϊκῶν χρόνων πού βρέθηκαν στήν περιοχή τῆς Παλαίρου. Πολλά ἀπό αὐτά ἔχουν τά χέρια ἐκτεταμένα καί σώζουν μέρος τῆς κυκλικῆς βάσης¹⁰⁸ (Πίν. VIII β-γ).

Σχετικά μέ τό χορό τῶν Νυμφῶν στά σπήλαια ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος (μ 316-318) περιγράφοντας τό σπήλαιο πού διάλεξε ὁ Ὀδυσσεύς νά κατοικήσει μαζί μέ τοὺς συντρόφους του, ὅταν εἶχε καταφύγει στό νησί τοῦ Ἥλιου. Εἶναι φανερό ὅτι ἀπό πολύ παλιά ἡ λαϊκή πίστι εἶχε συνδέσει τίς Νύμφες μέ τό χορό καί αὐτή ἡ εἰκόνα εἶχε καταγραφεῖ στή θρησκευτική συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτό εἶναι φυσικό ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ κύκλιου χοροῦ μέ αὐλητή, πού ἀπαντᾷ συχνά σέ σπήλαια Νυμφῶν, νά ἐρμηνευθεῖ ὡς χορός τῶν Νυμφῶν¹⁰⁹.

Ἀναφορικά μέ τό θέμα αὐτό τοῦ κύκλιου χοροῦ, πού ἀπαντᾷ σέ πολλές κορινθιακές ἀποικίες καί συνδέεται μέ τή λατρεία τῶν Νυμφῶν, τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπό διάφορα σπήλαια ἐπιβεβαιώνουν τή λατρευτική του σημασία καί τήν κορινθιακή καταγωγή του. Συγκεκριμένα στό Κωρύκειο ἄντρο¹¹⁰ τό θέμα τοῦ κύκλιου χοροῦ συνδέθηκε μέ τή λατρεία τῶν Νυμφῶν καί δέχτηκε τήν κορινθιακή ἐπίδραση, ὅπως σημειώνει ὁ Α. Pasquier¹¹¹. Ὁ τεχνοτροπικός συσχετισμός εἰδωλίων αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀπό τή Λευκάδα, τήν Κέρκυρα καί τήν Ποσειδωνία¹¹² μέ παράλληλα κορινθιακά δείχνει τήν κορινθιακή ἐπίδραση πού δέχτηκαν καί τήν ἰδιαίτερη σημασία πού εἶχε γιά τήν Κόρινθο ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος. Ἐξάλλου μέγας ἀριθμός εἰδωλίων τῆς κατηγορίας αὐτῆς βρέθηκε καί στήν Κόρινθο¹¹³.

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τή μελέτη μας, οἱ κορινθιακές ἀποικίες τῆς Ἡπείρου

105. Γιά τήν ταύτιση καί τήν ἀποκατάσταση τοῦ κύκλιου χοροῦ μέ αὐλητή: Π. Καλλιγᾶς, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 321 καί Πίν. 259 β.

106. Γιά τό σπήλαιο Ἀσβότρυπα: Π. Καλλιγᾶς, δ.π., σ. 321. Ἀνάμεσα στά εὐρήματα πού συνηγοροῦν γιά τή λατρεία τῶν Νυμφῶν στό σπήλαιο, συγκαταλέγονται πήλινα ἀναθηματικά πλακίδια μέ Νύμφες πού χορεύουν καί Σειληνοὺς πού τίς ὁδηγοῦν, ὅπως καί εἰδώλια Σατύρων καί κριοφόρου Ἑρμοῦ.

107. Π. Καλλιγᾶς, δ.π., σ. 321, Πίν. 259.

108. Ε. Μαστροκόστας, Ἀρχαιοτέτες καί Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 344, Πίν. 411 α-γ. Στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἀγρινίου εἶναι ἐκτεθειμένα μέ ἀριθ. εὐρ. 670 καί 1408, δύο πήλινα ξοανόμορφα εἰδώλια ἀρχαϊκῶν χρόνων μέ ἐκτεταμένα τά χέρια. Τό ἕνα σώζει καί τμήμα τῆς κυκλικῆς βάσης καί προέρχεται ἀπό τήν περιοχή Μάστρου, ἐνῶ ὁ τόπος προέλευσής τοῦ δευτέρου εἶναι ἄγνωστος.

109. ΑΙ. Pasquier, Pan et les Nymphes à l' Antre Corycien, BCH, Suppl. IV (1977), σ. 369 κ.ε.

110. Γιά τό Κωρύκειο ἄντρο, βλ. ΑΙ. Pasquier, δ.π., σ. 369 κ.ε. καί Ρ. Amandry, Les cultes des nymphes et de Pan à l' Antre Corycien, BCH Suppl. IX (1984), σ. 395 κ.ε.

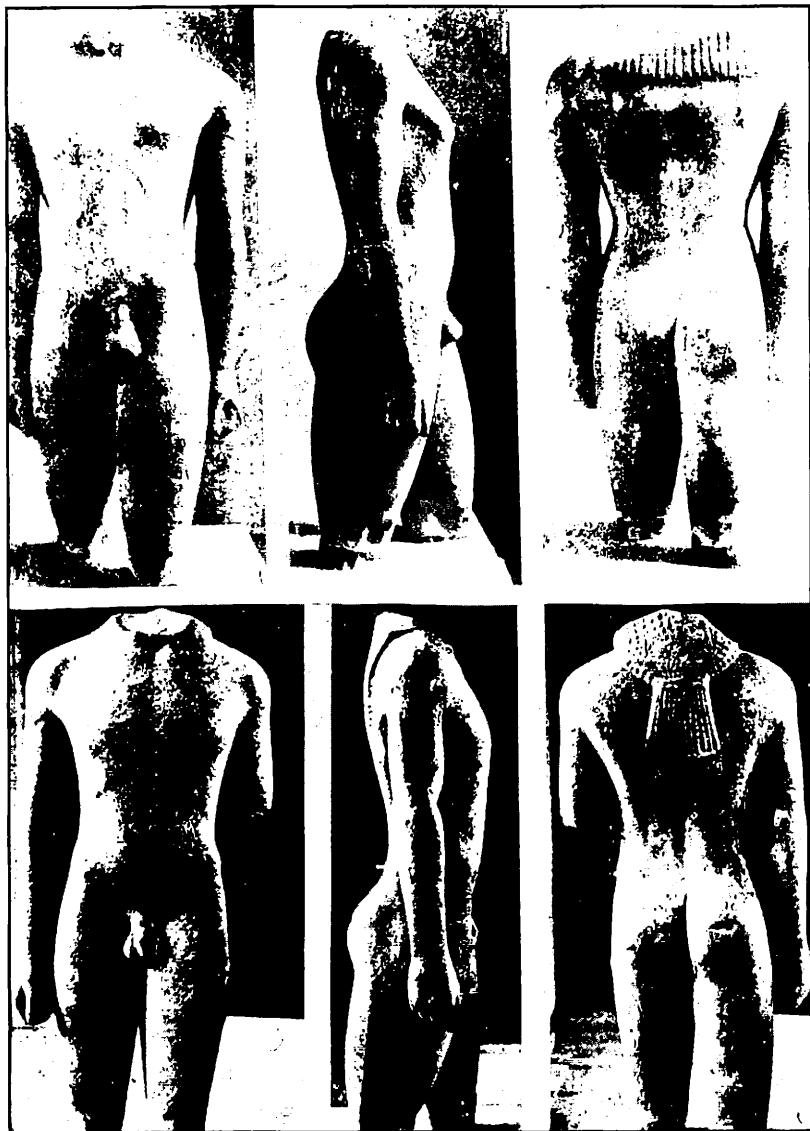
111. BCH Suppl. IV (1977), σ. 369 κ.ε. καί σ. 378.

112. V. Matt - U. Zanotti-Bianco, Grossgriechenland, Echter 1961, σ. 48, εἰκ. 28.

113. Σχετικά Α. Stillwell, Corinth, XV, II, σ. 42, κ.ε.

καί τῆς Αἰτωλοακαρνανίας δέχτηκαν ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς μητρόπολης στίς περισσότερες λατρεῖες. Ἡ Ἀμβρακία, ἡ Ἀπολλωνία, τό Ἀνακτόριον, ὁ Θέρμος καί ἡ Καλυδών, σημαντικά πολιτιστικά κέντρα στή βορειοδυτική Ἑλλάδα, βοήθησαν στή διάδοση πολλῶν κορινθιακῶν λατρειῶν καί στίς γειτονικές περιοχές.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ἀνακτόριο. α-β) Κούροι τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἀπό τό ναό τοῦ Ἀπόλλωνα στό Ἀνακτόριο (Μουσεῖο Λούβρου ἀριθ. 767 καί 766).

α) Ἀσημένιος στατήρ Ἀνακτορίου, 4ου αἰ. π.Χ. κορινθιακοῦ τύπου μέ τήν Ἀθηνά Χαλινίτιδα στόν ὀπισθότυπο καί τόν Ἀπόλλωνα ὡς σύμβολο, β) Πήλινο εἰδῶλιο ἀπό τήν Καλυδῶνα, μέ τόξο καί νεβρό, ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων, γ) Χεῖλος κιονωτοῦ κρατήρα μέ τήν ἐπιγραφή [*Ἀρτάμιδος ἱερός*, 5ου αἰ. π.Χ., ἀπό τήν Καλυδῶνα.

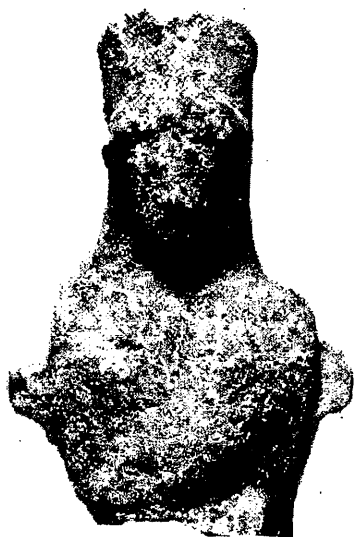
ΠΙΝΑΚΑΣ III

Πήλινα εἰδῶλια Ἀρτεμης, κορινθιακοῦ τύπου, μέ νεβρό καί τόξο. Ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων. α) Ἀπό τή γειτονική πρὸς τήν Καλυδῶνα περιοχή, Μουσεῖο Ἀγρινίου ἀριθ. 1202, β) Ἀπό τό ἱερό Χρυσοβίτσας, Μουσεῖο Θέρμου ἀριθ. 211.

Πήλινα ειδώλια "Αρτεμης, ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. α) Ἀπό τό μικρό ἱερό τῆς "Αρτεμης στήν Κέρκυρα β) Κορινθιακοῦ τύπου, ἀπό τό Ὁρικό τῆς Ἡπείρου, γ) Κορινθιακοῦ τύπου, ἄγνωστης προέλευσης, Βρετανικό Μουσείο ἀριθ. 907.

α-β) Πήλινα ειδώλια ξνθρονων γυναικείων μορφῶν, πιθανόν Ἀφροδίτης, 5ου αἰ. π.Χ. Ἀπό τήν Κουδουνότρυπα Ἄρτας, Μουσείο Ἄρτας ἀριθ. 294, καί ἀπό τήν Αἰτωλία, Μουσείο Ἀγρινίου, ἀριθ. 1014, γ) Κορινθιακό πήλινο ειδώλιο Ἀφροδίτης.

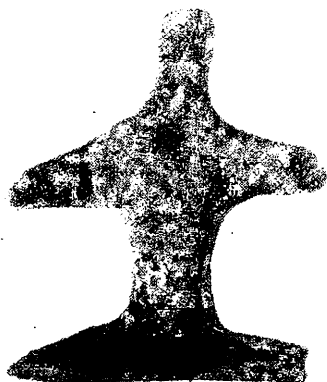
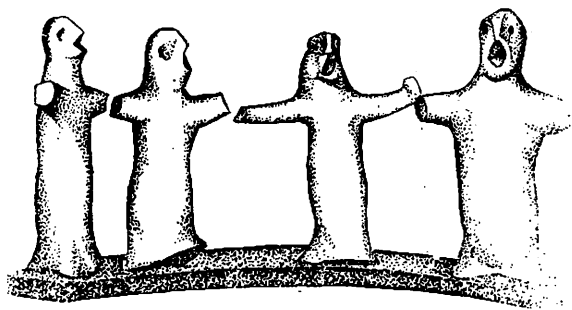

α) 'Ενεπίγραφη άσβεστολιθική πλάκα από την Καλυδώνα. 'Επιγραφή: 'Απόλλωνος Λαφρίο, 6ου αϊ. π.Χ., β) 'Ασημένιος στατήρ, κορινθιακού τύπου, 4ος-3ος αϊ. π.Χ., από τό 'Αργος 'Αμφιλοχικό. 'Εμπροσθότυπος: Πήγασος. 'Οπισθότυπος: 'Αθηνά Χαλινίτις, μέ επιγραφή ΑΡΓΕΙ, γ) 'Ασημένιος στατήρ, κορινθιακού τύπου, 4ος-3ος αϊ. π.Χ., από την 'Αλυζία. 'Εμπροσθότυπος: Πήγασος. 'Οπισθότυπος: 'Αθηνά Χαλινίτις, μέ επιγραφή ΑΛΥΖΑΙΩΝ καί σύμβολο, δ) 'Ασημένιος στατήρ 'Ανακτορίου, κορινθιακού τύπου, 4ος αϊ. π.Χ. 'Εμπροσθότυπος: Πήγασος καί μονογράφημα τής πόλης. 'Οπισθότυπος: 'Αθηνά Χαλινίτις καί γοργόνειο.

α) Μήτηρα καί ἐκμαγεῖο ἀνακεκλιμένης μορφῆς, 4ος αἰ. π.Χ., ἀπό τήν Ἀμβρακία. Ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τοῦ κοροπλάθου Σατύρου, β-γ) Δειπνιζόμενοι θεοί, 5ος-4ος αἰ. π.Χ. ἀπό τό ἱερό Χρυσοβίτσας, Μουσεῖο Θέρμου ἀριθ. 223, 221.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

α) Εἰδώλια ἀπό τήν Ἀπολλωνία, 6ου αἰ. π.Χ. σέ κύκλιο χορό, β) Πήλινο ξοανόμορφο εἰδώλιο, ἀρχαϊκῶν χρόνων. Πιθανῶς ἀπό κύκλιο χορό νυμφῶν, ἀπό τήν περιοχή Μάστρου. Μουσεῖο Ἀγρινίου, ἀριθ. 670.

Παράλληλη πορεία στους αιώνες για δύο από τις ιστορικότερες πόλεις της Ελλάδος

ΚΩΝ. Ι. ΚΟΤΣΙΑΝ

Ἡ Ἄρτα καί ἡ Ὑπάτη εἶναι δύο πόλεις πού δέν φαίνεται κατ' ἀρχήν νά ἔχουν καμιά σχέση μεταξύ τους. Στήν Ἠπειρο ἡ μία, στή Ρούμελη ἡ ἄλλη οὔτε κἀν ὀδικῶς συνδέονται. Καί ὅμως, διαβάζοντας τήν Ἱστορία θά διαπιστωθεῖ κανεῖς ὅτι καί οἱ δύο αὐτές ξεμακρισμένες πόλεις ἔχουν ἀπό τά πανάρχαια χρόνια μιᾶ ἱστορία, γιά τήν περιοχή τους ἀλλά καί γιά ὁλόκληρο τόν Ἑλλαδικό χῶρο, πού μοιάζει πάρα πολύ.

Ἡ προσφορά καί ἡ ἐξέλιξη καί τῶν δύο, ἀπό ἔλλειψη συστηματικῆς ἱστορικῆς προβολῆς καί τεκμηρίωσης, χάνεται μεταξύ Ἠλείου, Θεσσαλίας καί Στερεᾶς Ἑλλάδος. Καί τό ἀποτέλεσμα: Ἡ ἄγνοια, ἡ ἀδικία καί ἡ σιωπή.

Θά χρειαζόταν ὁλόκληρη ἱστορική μελέτη γιά νά φανεῖ ἡ ὁμοιότητα στίς ἐξελίξεις καί τῶν δύο πόλεων ἀλλά καί γιά νά ἐπισημανθοῦν οἱ παραλείψεις. Αὐτές οἱ ἀνεξήγητες παραλήψεις τῆς Ἱστορίας πού ἀδικοῦν καί τίς δύο πολιτείες.

Περὶληπτικά καί πολύ σύντομα, μέ δύο λόγια, θά παραθέσουμε τοὺς σημαντικότερους σταθμούς τῆς ἱστορίας τους ἀπ' ὅπου θά φανεῖ ὅτι ἡ ἄγνοια, οἱ συμπτώσεις καί περιστάσεις καμιά φορά, δημιουργοῦν αὐτές οἱ ἴδιες ἱστορία ἢ διαστρέφουν τήν ἴδια.

Στοὺς ἀρχαίους χρόνους ἡ προκάτοχος τῆς Ἄρτας ἡ Ἀμβρακία εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἠπειρωτικοῦ λαοῦ τῶν Μολοσσῶν καί στή συνέχεια μέ τόν Πύρρο γίνεται πρωτεύουσα ὁλόκληρης τῆς Ἠλείου καί ὄχι μόνο αὐτῆς.

Τήν ἴδια σχεδόν περίοδο ἡ Ὑπάτη εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἠπειρωτικοῦ λαοῦ τῶν Αἰνιάνων πού κατά τοὺς ἱστορικούς χρόνους ἔχει ἐγκατασταθεῖ στή δυτική περιοχή τῆς Φθιώτιδας.

Στά χρόνια τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας καί οἱ δύο πόλεις περιλαμβάνονται στά ὅρια τῆς Συμμαχίας καί ἡ Ὑπάτη ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά κέντρα της.

Στά χρόνια τοῦ Μεσαίωνα ἡ Ἄρτα καταλαμβάνει τή θέση τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας ἀλλά καί ἡ Ὑπάτη ἀλλάζει ὄνομα καί παρουσιάζεται πλέον ὡς Νέαι Πάτρα ἢ Πάτρα τῆς Ἑλλάδος, πρὸς διάκριση ἀπὸ τήν Πάτρα τῆς Πελοποννήσου.

Στή Βυζαντινὴ περίοδο ἡ Ἄρτα εἶναι πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠλείου ἢ Δεσποτάτου τῆς Ἑλλάδος, πού ἀποτελεῖ τόν βασικότερο κορμό τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου. Τήν ἴδια ἐποχὴ ἡ Νέα Πάτρα εἶναι οὐσιαστικά ἡ δευτέρη πόλη τοῦ Δεσποτάτου.

Μέ τό θάνατο τοῦ Μιχαήλ Β΄ Δεσποτοῦ τῆς Ἑπείρου, τό Δεσποτάτο διαμοιράζεται μεταξύ τῶν δύο γυιῶν του καί ὁ μέν πρῶτος, ὁ Νικηφόρος, παίρνει τήν Ἑπειρο καί Ἀκαρνανία μέ πρωτεύουσα συνεχῶς τήν Ἄρτα, ὁ δέ δεύτερος, ὁ Ἰωάννης, τή Θεσσαλία καί τήν Φθιώτιδα μέ πρωτεύουσα τήν Νέα Πάτρα.

Μετά τήν κατάλυση τῶν δύο Ἑλληνικῶν κρατῶν καί οἱ δύο πόλεις συνεχίζουν νά εἶναι τά διοικητικά κέντρα τῶν νέων κυριάρχων τῆς ἐποχῆς.

Στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καί οἱ δύο πόλεις ὑπῆρξαν τά οἰκονομικά, διοικητικά καί πνευματικά κέντρα τῆς περιοχῆς τους.

Μέ τήν ἀπελευθέρωση ἡ Ὑπάτη ξαναπαίρνει τό ἀρχαῖο της ὄνομα καί ἡ ἱστορική Νέα Πάτρα ξεχνιέται.

Τί ἔμεινε ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτά:

Ἡ ἔνδοξη περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ Δεσποτάτου, γιά τόν πολύ κόσμο ταυτίστηκε μέ τήν ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων πού ἔγιναν ξακουστά ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Μεγαλύτερη παράλειψη δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει ἂν δέν εἶχε τήν ἴδια τύχη καί μεταχείριση καί ἡ ἱστορία τῆς Ὑπάτης, τῆς ἴδιας περιόδου, πού αὕτη πέρασε στήν ἱστορία τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ Ἄρτα ὅμως παρ' ὅλα αὐτά ἔχει ἀνεκτίμητης ἀξίας μνημεῖα ἀπό ὅλες τίς ἐποχές καί κυρίως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Δεσποτάτου, τότε πού χτίστηκαν καί οἱ περίφημοι ναοί της, ὅπως ἡ Παρηγορίτισσα καί τόσοι ἄλλοι.

Τό θαυμάσιο μεσαιωνικό της κάστρο καί τό ξακουσμένο γεφύρι της ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητους θησαυρούς της. Ἀλλά ἀπό ὅλα αὐτά τί γνωρίζει σήμερα ὁ κόσμος; Μόνο τό γιοφύρι —πού ἂν δέν ὑπῆρχε ὁ θρύλος τοῦ πρωτομάστορα θά εἶχε ξεχαστεῖ καί αὐτό— πού ταυτίστηκε μέ τήν πόλη καί θυμίζει τήν ἱστορική παρουσία τῆς ἀκμάζουσας σήμερα πολιτείας.

Καί στήν Ὑπάτη τό ἴδιο σχεδόν συνέβη. Οἱ ἀρχαιότητές της ἐγκαταλείπονται καί τό ἀπόρρητο κάστρο της κοντεύει νά ἐξαφανιστεῖ. Ἡ ὁμορφιά τοῦ τοπίου ὅμως παραμένει καί σαγηνεῦει κάθε ἐπισκέπτη πού ἀβοήθητος τήν ἀποκαλύπτει.

Ὁ πολὺς πάντως κόσμος τήν ἔχει ταυτισμένη μέ τά λουτρά της καί τούς κουραμπιέδες της!

ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ

Σημειώνουμε κατ' ἀρχήν ὅτι ἡ μεσαιωνική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐξίσου μεγάλη καί ἔνδοξη, ὅπως αὕτη τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἡ μελέτη της ὅμως καί ἡ προβολή της, ὅσο καί νά φαίνεται παράξενο, καθυστέρησε ἀλλά καί περιορίστηκε γενικότερα, σέ ἀντίθεση μέ τίς Εὐρωπαϊκές χώρες γιά τίς ὁποῖες ἡ μεσαιωνική ἱστορία συνετέλεσε στή διαμόρφωση καί θά συνεχίσει ὅπως φαίνεται νά διαμορφώνει, τήν κοινωνία τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐθνικῶν κρατῶν.

Πέραν ὅμως ἀπ' αὐτά γιά τά δύο ἱστορικά μας κέντρα τί θά μπορούσε νά γίνει; Ὅ,τι δέν ἔχει κάνει ἡ Πολιτεία μέχρι σήμερα μέ τά ὄργανά της, ὅπως ὁ ΕΟΤ, μποροῦν νά πετύχουν κατὰ ἕνα μέρος οἱ ἴδιες μέ τή συνεργασία, ἀλληλοϋποστήριξη καί κοινή προβολή. Ἡ ἰσχὺς ἐν τῇ ἐνώσει καί ἐδῶ.

Ἐτσι σάν πρῶτο στάδιο θά μπορούσε νά ἀδελφοποιηθοῦν οἱ δύο ἱστορικές πόλεις τῆς Ἄρτας καί τῆς Ὑπάτης πού ἔγραψαν καί τίς σημαντικότερες σελίδες τῆς μεσαιωνικῆς μας ἱστορίας.

Εἶναι ἐπίσης σκόπιμο νά δημιουργηθεῖ στή συνέχεια σύνδεσμος τῶν πόλεων

πρωτευουσῶν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἥτοι τῆς ἹΑρτας, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Ἱπάτης καί τοῦ Μυστρά.

Ἡ ὠφέλεια ἀπό τῆ συνεργασία αὐτή θά εἶναι μεγάλη. Τήν ὕλοποίηση νομίζουμε ὅτι θά πρέπει νά ἀναλάβει ἡ ἹΑρτα μέ τοὺς πολιτιστικούς της φορεῖς, πού ἀποτελεῖ καί τό βασικότερο κέντρο τῆς ἐποχῆς.

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΦΑΣ

από τήν μύηση ως τήν ἐθνεγερσία

ΗΛΙΑ ΚΑΡΑΝΙΚΑ

*«Τριάς ὑπερούσιε καί ὑπέρθεε, καί ὑπεράγαθε
τῆς τῶν χριστιανῶν ἔφορε σοφίας...
ἐνθα τὰ μυστήρια...
κατά τό ὑπέρφωτον ἐγκεκάλυπται
τῆς κρυφιομόστου σιγῆς γνόφον...
"Ἄγιος Διονύσιος "Αεροπαγίτης*

Στό ναό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, στό Κομπότι, ὑπάρχουν δύο εὐδιάκριτες κατασκευές: ἡ μία στήν ὀροφή, ἀντίστοιχα πρός τήν μεσότητα τοῦ ἄξονα πού συνδέει τήν βορινή μέ τή νότια πόρτα τοῦ ναοῦ, καί τήν ἄλλη πάνω ἀπ' τήν Ὡραία Πύλη. Ἡ μέν πρώτη ἀφορᾷ τήν συμμετρική διαμόρφωση δύο ἀντιστρόφων, ἀλληλοπαρεντιθεμένων, ἰσοπλεύρων τριγώνων καί ἡ ἄλλη παρασταίνει, σέ κυκλική εἰκόνα, τήν Ἀγία-Τριάδα, μέσα σέ πλαίσιο ἀπό σκέτο κίτρινο σανίδι. Σίγουρα θά ὑπῆρχε πρῶτα ἐκεῖ λαμπρή ἀσημένια ἢ χρυσή κορνίζα πού ἀφαιρέθηκε ἀργότερα.

Στό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σελλάδων ὑπάρχει μιᾷ «παράξενη» πόρτα ἀπό συμμετρικά πελεκημένο μονολίθι, πού κατά πάσαν πιθανότητα, ἦταν ἡ πόρτα τῆς παλιάς ἐκκλησίας, προτοῦ καταστραφεῖ. Γιά τήν πόρτα αὐτή ἐπιβιώνει, μέχρι τά σήμερα, ἕνας ἐνδιαφέρον μῦθος, πού μᾶς λέει πῶς ὅταν τήν πελέκαγαν οἱ μαστόροι, κάποιος τήν μάτιασε καί ραίστηκε. Ἄλλος μῦθος μᾶς λέει πῶς στήν μονή αὐτή κρύβονταν παλιά θησαυρός. Ἡ δέ παράδοση βάνει τόν Νικ. Σκουφά νά μαθαίνει «τά πρῶτα γράμματα» σ' αὐτό τό μοναστήρι.

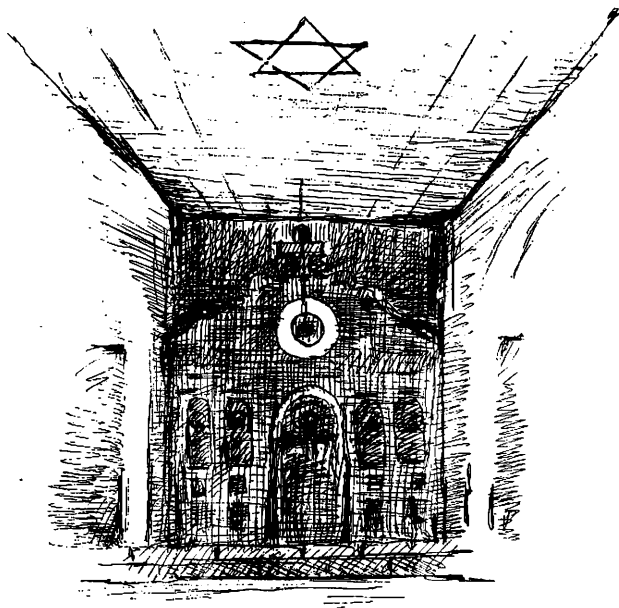
Ὡς πρός τίς αἰνιγματικές κατασκευές καί τή μυθολογία, πού ἀναφέραμε, πλήθος ἀπό ἐνδιαφέρουσες καί συγγενικές πληροφορίες μπορεῖ νά μᾶς παρέχει ἡ λαογραφία μας. Πάντως οἱ παραστάσεις αὐτές, καθώς καί ἡ μυθολογία, ἐκτός ἀπό τό λαογραφικό τους ἐνδιαφέρον μποροῦν νά θεωρηθοῦν *σημαντικές* μέ τήν ἔννοια ὅτι πᾶνε νά σημαδέψουν κάτι-τι *περισσότερο* ἀπό τήν ἀπλή διακόσμηση. Εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐπεκταθοῦμε σ' αὐτό τό θέμα, κυρίως γιατί ἡ σύγχρονη νοοτροπία εἶναι κάπως ξένη στό νά ἐξοικειώνεται μέ θέματα ὑπερβατικῆς σήμανσης τῶν κατασκευῶν καί τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων. Θά περιοριστοῦμε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ πῶς τό ἐξάκτινο ἀστέρι παριστάνει τήν πύο ἀπλουστευμένη ἰχθυογράφηση σπουδαίων συμβολισμῶν, μεγάλων ἀρχαϊκῶν διδασχῶν. (Ἀναφέρουμε γιά παράδειγμα τό Πλατωνικό «ἐπίτριτον» ἢ τό «ἡμίολιον» καί τό συμβολισμό τῆς Ἰνδουιστικῆς YANTRA ἢ τῆς «ἀναστροφου ριζώσεως»).

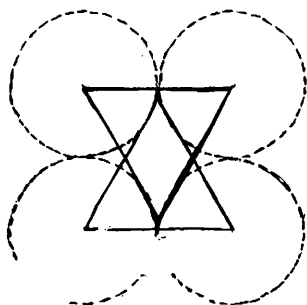
‘Ο άσυνήθης «φωτεινός κύκλος» τής ‘Αγίας-Τριάδος πάνω από τήν ‘Ωραία Πύλη διεγείρει τήν ένατενιστική ανάγκη του «τελετικού γνώφου». (Είναι ίσως άδύνατο νά μιλάει κανένας γιά τήν νοηματική σήμανση του «τελετικού γνώφου», φτάνει μοναχά νά τήν έχει «αίσθανθει». Περιοριζόμαστε ν’ αναφέρουμε τήν φράση από τό Γ’ Βασ. 8, 12 «Τότε είπε Σάλωμων, κύριος εἰπεῖν του σκηνῶσαι έν γνώφω») Εἰκ. 1

Βαθύτατο τό σέβας καί μεγάλο τό ἄλμα. Σ’ αὐτό τό σημεῖο θά τολμήσουμε νά παραθέσουμε ἕνα χωρίο του ‘Αγίου Νικοδήμου του ‘Αγιορείτου. “Εγραφε ὁ “Οσιος, άσματίζων τή Θεοτόκο: «‘Εσένα οἱ γεωμέτραι νοοῦν κύκλον εδρυχωρότατον. ‘Επειδή ἐχώρησας έν τῇ ἁγιοτάτῃ κοιλίᾳ σου ὄλον τό τρίγωνον, ἤγουν αὐτήν τήν ὑπερούσιον καί ἀχώρητον Τριάδα, μέ τό νά ἔγινες Μήτηρ μιᾶς τῶν αὐτῆς ‘Αγίων ‘Υποστάσεων, ἀλλά καί κέντρον οἱ αὐτοί σέ ὀνομάζουσιν, ἐνῶ στήσας τόν διαβήτην Του ὁ νοητός Εὐκλείδης καί ἀριστοτέχνης Λόγος, ἐγύρισε παγκάλλιστα ὄλην τήν περιφέρειαν τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας Του.»

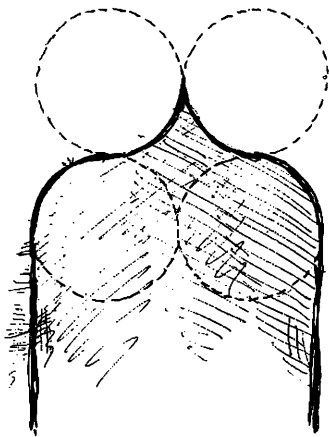
‘Η «παράξενη» πόρτα του Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σελλάδων, μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ μιᾶ ἀνάλογη κατασκευαστική ἐρμηνεία, πού τήν παρασταίνουμε μέ τήν εἰκόνα 2. ‘Αναμφίβολα πρόκειται γιά τήν γοτθική κυλόκυρτο ἀψίδα (OJEE).

Πάντως μποροῦμε νά ποῦμε πῶς οἱ ἄνθρωποι πού δημιούργησαν τίς κατασκευές αὐτές ἦσαν οἱ ἴδιοι πού μᾶς ἄφησαν καί τούς μύθους. ‘Αποτελοῦσαν δεμένο συντεχνιακό σύνολο, μέ ἰσχυρή ἐσωτερική γνωστική παιδεία. “Αλλωστε τό ὅτι ἤκμασαν κάποτε οἱ συντεχνίες στόν τόπο μας πρέπει νά τό θεωρήσουμε βέβαιο. ‘Η κατασκευή του γιοφυριοῦ τῆς “Αρτας καί ὁ σχετικός μύθος, συνιστοῦν μιᾶ ρωμαλαία —μητρική ἴσως— παράσταση του γεγονότος αὐτοῦ, καί κανένας δέν μπορεῖ εὐκολα ν’ ἀρνηθεῖ τῇ συνέχειᾳ του.

Ήχοθική «κοιτοκρυπτός ἀγῶς»
 προϊόν ἐπαγγελίας τεσσαρῶν
 κύκλων, ἢ ἀναστροφῆς δύο
 τριγώνων. Η.Κ.

Αὐτές οἱ συντεχνιακές ομάδες ὀργανώνονταν μέ ἄγραφους, παραδοσιακοῦς κανόνες, πού κορυφώνονταν μέ τήν γνωστική ἐνατένιση μιᾶς καί "Υπατης Δύναμης, μιᾶς 'Αόρατης 'Αρχῆς. 'Αρχῆς πού κατηύθυνε καί νομιμοποιοῦσε στήν κατασκευαστική δύναμη καί ἐπιδεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου. 'Ἦταν οἱ χτιστάδες, οἱ ξυλουργοί, οἱ ὑφαντουργοί, οἱ ραφτάδες, οἱ κεντητές κ.ἄ.

Εἶπαμε πώς ὁ Νικ. Σκουφάς «πῆρε τά πρῶτα γράμματα» στήν «πλούσια» μονή τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σελλάδων. 'Ἡ παράδοση αὐτή, μαζί μέ τήν βεβαιότητα τῆς λειτουργίας τέτοιων συντεχνιῶν στόν τόπο μας, μᾶς ὁδηγεῖ στή σκέψη, πώς ὁ Νικ. Σκουφάς «ἔμαθε» τήν ἔννοια τῆς 'Αόρατης 'Αρχῆς (μῦθους) ἀπό τίς συντεχνίες τῆς ἐποχῆς του. "Αλλωστε καί τό ὄνομα Σκουφᾶς εἶναι συντεχνιακό.

Ὁ Α. Τατσιοπούλος μᾶς πληροφοροεῖ πώς τό πραγματικό του ὄνομα ἦταν Ράφτης. Μά καί τό Ράφτης εἶναι συντεχνιακό.

Τότε ὁ Σκουφάς ἔφυγε ἀπό τήν πατρίδα του «γνώστης» τῆς 'Αόρατης 'Αρχῆς. Στό ἐξωτερικό, μπορούμε νά πιστέψουμε, πώς διδάχτηκε τήν ἀπό τήν 'Αόρατη 'Αρχή προέλευση τῆς 'Επαναστατικῆς 'Ιδέας, πού μέ τόση ἐπιτυχία τή μετέφερε καί τήν προώθησε στήν ὀργάνωση τῆς Φιλικῆς 'Εταιρίας, ἡ ὁποία καί διοχέτευσε τό ἴδιο διεγερτικό ρεῦμα σ' ὅλα τά στρώματα τοῦ σκλαβωμένου Γένους, σ' ὅλη τήν γῆ.

Αὐτή τήν 'Αόρατη 'Αρχή τήν «γνώριζαν» οἱ ποιμένες τῆς 'Εταιρίας, τήν σέβονταν οἱ βλάμηδες καί τήν μυθοποιοῦσαν οἱ ἄπλοοι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ.

'Ἦταν ἡ ἴδια ἐκείνη 'Αόρατη 'Αρχή πού κατηύθυνε τό χέρι τοῦ «συντεχνίτη μάστορα» στό συμβολικό σχεδιασμό τοῦ ἄστρου τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Κομποτίου ἡ στή μορφή τῆς πόρτας τοῦ Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σελλάδων. 'Ἦταν αὐτή πού καταδίκασε τό «βασκάνιο βλέμμα» τοῦ σχετικοῦ μύθου ἡ «πλούτιζε» τό μοναστήρι τῶν Σελλάδων. 'Ἦταν τά «πρῶτα γράμματα» τοῦ Νικ. Σκουφᾶ πού ὠδήγησαν στήν ὀρμητική ἔκρηξη τῆς 'Εθνεγερσίας μας.

Σημείωση: Τό παρόν ἀφήγημα, δέν διεκδικεῖ ἀπολύτως τίποτε στό χῶρο τῆς τρέχουσας ἱστοριογραφίας. Εἶναι μιᾶ ὠραία ὑπόθεση, ἂν θέλετε, γιά ὅσους ψάχνουν γιά τήν ὠραιότητα.

Δέν μπορῶ νά ἐξηγήσω γιατί εἰδικά στήν πολύπαθη πατρίδα μας Ἑλλάδα, δέν χάθηκαν μέ τόν καιρό καί διατηρήθηκαν μέχρι καί ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν, διάφορες συνήθειες, δοξασίες, ἔθιμα καί γιορτές τῶν προγόνων μας, ἀπ' τήν ἐποχή καί τοῦ Ὀμήρου ἀκόμα.

Οὔτε ὁ χῶρος, οὔτε ἡ ὥρα μᾶς παίρνει καί ἐπειδὴ τό θέμα εἶναι μᾶλλον γιά ἐπαίνους, γι' αὐτό τό σημερινό σημείωμά μου ἀναφέρεται μονάχα σ' ἓνα περιστατικό, πού ἔλαχε νά ἀποσπᾶσω ἀπ' τή διήγησιν τῆς αἰωνόβιας θείας μου, τώρα τελευταῖα, πού βρισκόμουν γιά λίγες μέρες στήν Ἀρτα καί τήν ὁποία προκάλεσα ἐγώ ὁ ἴδιος.

Ἀπ' τή σκοπιά τοῦ χώρου τῆς Ἀρτας μας δέν ἦτο τίποτε τό ἰδιαίτερο, τό περίεργο, γιά τά χρόνια ἐκεῖνα (1897-1912). Ἦταν ἓνα περιστατικό τῆς Ἑλ. ψυχῆς, τῆς Ἀρτινῆς νοοτροπίας, συνθέσεως καί ἐθίμων μέ τήν Ἀρτινή τοπολαλιά. Θά ἦτο περίεργο, ἂν ἡ Ἑλ. ψυχὴ δέν μᾶς ἔδινε καί ἐκείνη τή φορά μιά τέτοια παρουσία. Μιά παρουσία πού ἀντικαθρεφτίζεται ἡ μακραίωνης πορεία τῆς φυλῆς μέ τόν ἔρωτα καί τόν ἀγῶνα γιά τήν ἐλευθερίαν καί γιά ὅ,τι ὠραῖον, μέ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔπους.

Τό περιστατικό ὑπῆρξε ἓνα νεοελληνικό παράλληλο, ἓνα «μοτίβο», μιά σύντομη ἀφηγηματική ἐνότητα, πού ξανάρχεται-ξαναγυρίζει στερεότυπα καί μάλιστα ὕστερα ἀπὸ 3.000 χρόνια.

Ἦμουν στήν Ἀρτα γιά λίγες μέρες. Θεώρησα ἠθική, συγγενική ὑποχρέωση, νά δῶ καί νά χαιρετήσω τή θειά-Εἰρήνην, πρώτη ἐξαδέρφη καί συνομήλικη τοῦ μακαρίτη τοῦ πατέρα μου, πού γεννήθηκαν τό 1896. Χάρηκα πού τήν βρῆκα καλύτερα ἀπὸ καλά· νά στέκεται «βράχος» —παρά τά χρόνια της— στά κύματα, γιά τή φροντίδα τοῦ Ξενοδοχείου «Ἀνεσις» τοῦ γιοῦ της.

—Πῶς εἶσαι θεία; τήν ρώτησα.

—Δόξα τῷ Θεῷ μιά χαρά. Μόνο πού τώρα κουράζομαι νά πηγαίνω κάθε πρωί στή λαϊκὴ ἀγορά. Εὐτυχῶς, πού ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι δυὸ βήματα καί δέν χάνω τήν λειτουργία, κάθε Κυριακή.

—Ἀλήθεια! Θειά-Εἰρήνην· πῶς ἦτο τότε πού —ὅπως μοῦ εἶχε διηγηθεῖ ὁ πατέρας μου, ὅταν ἦμουν μικρός— ἦρθες πρώτη στοὺς ἵππικούς ἀγῶνες τοῦ Πέτα, τήν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου;

Ἀναστενάζοντας μοῦ ἀποκρίθηκε: —Τότε, ἀλήθεια! ἀνηψιέ, ἦταν ἄλλοι καιροί. Ὅπως θά ξέρεις, κάθε χρόνο στό χωριό Πέτα καί τή γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, γινόνταν ἵππικοί ἀγῶνες. Ἐκείνη ὁμως τή χρονιά, τό 1912, οἱ περιστάσεις καί τά γεγονότα ἔδωκαν στή γιορτὴ καί στὸν ἀγῶνα, μιά ἰδιαίτερη μεγαλοπρέ-

πεια ἔθνικῆς ἱερότητας, μέ ἀφορμή τῇ σφαγῇ ἑνὸς παλληκαριοῦ τῆς Ἑλ. περιπόλου, ἀπ' τοὺς Τούρκους. Καί ...συνέχισε:

— Ἦταν μιά ἄνοιξις ἄλλο πρᾶμα. "Ανοιξις σ' ὅλα τὰ μέτωπα: "Ανοιξις στὴ φύση, μέ τό πράσινο νά βρίσκεται στίς δόξες του. Μοσχοβολοῦσαν οἱ Ἀπριλιάτικες τριανταφυλλιές καί μεθυστικές εὐωδιές ξεχύνονταν ἀπ' τοὺς ἀνθούς τῆς πορτοκαλιάς. Τά πουλιά σκορποῦσαν τίς γλυκές τους νότες καί ὁ Ἄραχθος ἔκανε «σιγόντο» μέ τό κελάρισμα τῶν γάργαρων νερῶν του, πού κυλοῦσαν. "Ανοιξις στίς καρδιές ὄλων τῶν Ἑλλήνων, μέ τὴν συμφιλίωση τῶν Βενιζελικῶν καί Βασιλικῶν, σὰν ὁ Βενιζέλος κερδίζοντας στίς ἐκλογές καί ἀναλαμβάνοντας τὴν πρωθυπουργία, ὥρισε Γενικό Ἀρχιστράτηγο τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, τὸν Διάδοχο Κωνσταντῖνο. "Ανοιξις! μέ τὴν σύμπτωση τῆς γιορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Πάσχα. Συγκυρία ὁμορφῇ! εὐαγγελιζόμενη τὴν ἀνάστασι τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν μας, τῆς Ἡπείρου καί τῆς Μακεδονίας, σέ μιά ἐποχὴ Ἑθνικῆς ἀνατάσεως. Μιάς ἀνατάσεως, πού τὴν στέριωσε ἡ διетία τοῦ Βενιζέλου, ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1910, τὰ ἀνάκτορα τὸν περιέβαλαν μέ ἀπόλυτο ἐμπιστοσύνη καί ὠρκίστηκε ὡς Πρωθυπουργὸς τοῦ ἀνορθωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ ἔθνους. Μιάς ἀνατάσεως, πού γιγάντωσε τὴν Μεγάλῃ Ἰδέᾳ — τοῦ γένους. Τό πνεῦμα καί τό αἶσθημα τῆς Ἑθνικῆς ἀδελφοσύνης, ἀπ' τὴν θερμὴ καρδιά τῶν λευθερωθέντων Ἑλλήνων, γιὰ τό μαρτύριο τῆς ταπεινωτικῆς σκλαβιάς, ἔλουσε τὴν ψυχὴ ὀλοκλήρου τοῦ ἔθνους καί ὁ παλμός τῆς ἡγεσίας δέν ἦταν ἄσχετος πρὸς τὴν ὑπέροχη αὐτὴ ψυχὴ. Μιά διетία μέ ἔντονη δραστηριότητα σέ ὅλους τοὺς τομεῖς. Τό κύρος τῆς Ἑλλάδος μας εἶχε μηδενιστεῖ, μετὰ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ἀπ' τὸν ἀτυχῇ πόλεμον τοῦ 1897 καί τὴν καθιέρωση διεθνοῦς οἰκονομικοῦ ἐλέγχου. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τὴν ρευστότητα, πού προκλήθηκε μέ: 1) τὸ Μακεδονικὸ (ἃς εἶναι μακαριστὸς ὁ Π. Μελάς), 2) Τὰ «Εὐαγγελικά», συνδιασμένα μέ τὸν «ψυχαραισμό» καί τὸ φόβο ὑπάρξεως Σλαβικοῦ δακτύλου 3) Τίς σφαγές τὸ 1906 ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους 4) Τὸ Κρητικὸ, μέ τὴν «ἄσχογο» στάσι τῶν Ἑλλήνων στὸ κίνημα τῶν Νεοτούρκων 5) Τὴν ἐπανάστασι τὸ 1909... Ὅλα μαρτυροῦσαν τὴν πτώσι τοῦ κύρους τῆς Ἑλλάδος. Καί ἦρθε αὐτὴ ἡ ὁμορφὴ καί σωτήριος διетία (1910-1912) μέ τὴν: 1) Στρατιωτικὴ ἀναδιοργάνωση, μέ πρωτοφανῇ πολεμικὴ προπαρασκευῇ. Ἀνέλαβε τὴν ὁργάνωση τοῦ στρατοῦ μας ὁ Γάλλος στρατηγὸς Ἐντοῦ καί τοῦ ναυτικοῦ μας ὁ Ἀγγλὸς ναύαρχος Τῶφνελ (Σημ. Παραξευέντηκα ἀφάνταστα, σὰν ἄκουγα νά γνωρίζει ἡ θειά μου, ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς, μέ τό Ν καί μέ τό Σ. πολὺ γιὰ νά εἶμαι εἰλικρινής, ἐγὼ οὔτε τὸ 1/10 δέν γνῶρίζω)... 2) Τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μέ ἐφαρμογὴ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ προγραμματισμοῦ 3) Τὸ σταμάτημα τῆς μεταναστευτικῆς αἱμορραγίας 4) Τοὺς προστατευτικούς νόμους, γιὰ τὰ ἐργατικὰ ζητήματα καί 5) τίς ριζικὲς ρυθμίσεις στὴν αὐτοδιοίκησι. Ἔτσι εἶχαμε «"Ανοιξη» καί στά προβλήματα τῆς Ἄρτας. Ὁ Δήμαρχος κ. Χέλμης ἂν καί ξένος (ἦτο ἀπ' τὴν Ἰο) καί ἄρρωστος, ἀλλὰ μέ καλὸ ἐπιτελεῖο, ἀπ' τοὺς Ἀρτινοὺς κ.κ. Μ. Πατσαλιᾶ, Π. Τσοῦτσιν, Ἰ. Χατζόπουλο, Ἀλ. Πολύζο, Σ. Κατσαοῦνο, καί ἀντιδήμαρχο τὸν κ. Ἀλεξόπουλο ἔκανε ἐπαινετὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνάπλάσι τῆς. Καινούργιες μέρες, μέ δοκιμές γιὰ ἠλεκτροφωτισμὸ τῆς πόλεως καί ἐργασίες γιὰ ὕδραγωγεῖο. Μιά Ἄρτα στίς δόξες τῆς, γεμάτη στρατό, μέ Στρατηγὸ τὸν κ. Σαπουντζάκη, σέ μιά λάμψη ἑθνικῆς ἐγρηγόρσεως καί ἀνατάσεως. Παντοῦ ἤχοῦσαν θούρεια καί τραγοῦδια, πού δονοῦσαν τὴν ἀτμόσφαιρα καί τίς ψυχές μας... καί ἡ θειά ἄρχισε νά τραγουδαί τὰ πάθη καί τοὺς

πόθους τοῦ Ἑθνους. Ἦταν κάτι τὸ συγκλονιστικό, νὰ ἀκούω ἀπ' τὴν αἰωνόβια
—θεία μου— βάρδο, αὐτὸ τὸ Ἑθνικὸ μεγαλεῖο:

Μέ τόν λαμπρό στρατό μας, μ' ἐκπαίδευση Ἑντοῦ
καὶ Κωνσταντῖνο ἀρχηγό, τὸ γυιὸ τοῦ Βασιλιᾶ,
θά κάνωμε τὸ ντοῦ!
καὶ θά διωχθοῦν οἱ τύραννοι, στὴν κόκκινη Μηλιά.
Κι ὁ ἔνδοξος ὁ στόλος μας, μέ Τῶφνελ τὴ φροντίδα,
ἀκάθεκτος θέ νὰ διαβεῖ, σὰν θύελλα τὴν Προποντίδα.
Εἶν' τοῦ λαοῦ τὸ θέλω.
νὰ λήξει στὴν Ἀγιά-Σοφιά ἡ θεία λειτουργία,
μέ, τόν Πατέρα τῆς Πατρίδος, Βενιζέλο.

Ἐπίσης τό:

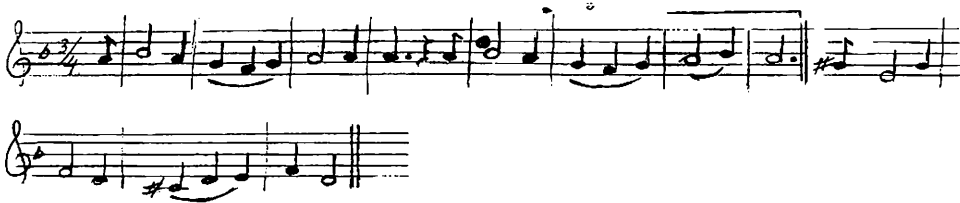
Δέν εἶναι κρῖμα κι ἄδικο, δέν εἶναι ἁμαρτία
σ' ὅλο τόν κόσμο ξαστεριά, σ' ὅλο τόν κόσμο ἥλιος
καὶ στὴν καημένη Ἑπειρο, μαῦρο παχὺ σκοτάδι·
σὰν βάλανε τὰ σύνορα στῆς Ἄρτας τὸ ποτάμι,
ὀκτῶ βασίλεια ἄνθρωποι, κάνοντας τὸ μοιράδι.

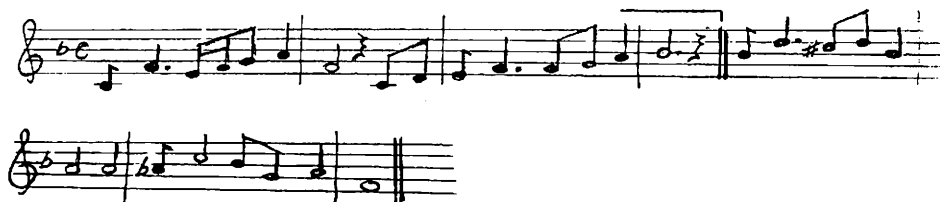
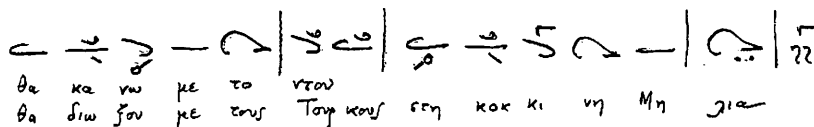
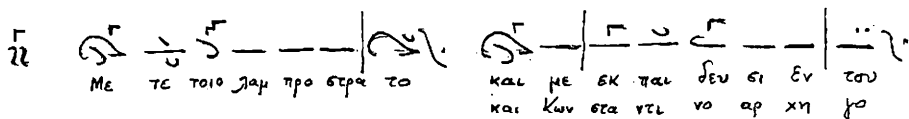
...πού ὅπως μοῦ εἶπε ἡ θεία, τραγουδιῶταν —μοιρολόϊ καὶ καὶμός— ἀπ' τοὺς
ταξειδιῶτες στίς ἁμαξες, στίς διαδρομές Ἄρτα-Καρβασαρά, Ἄρτα-Κόπραϊνα
κ.λπ.

Μέ τίς λίγες γνώσεις, πού ἔχω στὴ Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ λιγότερες στὴν
Εὐρωπαϊκὴ θά προσπαθῶ νὰ σᾶς δώσω τὸ μέλος κάθε τραγουδιοῦ. Τοῦ πρώτου
φρονῶ, ὅτι εἶναι γνωστό. (Τὸ σημειῶνω δεύτερο).

Ἦχος Πλ. Α'

κε
Δεν εἶ ναι κρι ε μα κια δι κο Δεν εἶ ναι α α
και στη καη με ε
μαρ τι α
νη Η πει ρο μαν ρο πι κρο σκο τα α α δε

Ἄς μοῦ συγχωρέσουν οἱ κατηρτισμένοι στή μουσική, λάθη στή μουσική «ὀρθογραφία». Ὅπως μοῦ εἶπε δέ ἡ θεία-Εἰρήνη, τὰ 8 βασίλεια εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἑλλάδος, Τουρκίας καί τῶν 6 μεγάλων δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Γερμανίας, Ἰταλίας καί Αὐστροουγγαρίας). Δέν μπόρεσε ὁμως νά μοῦ δώσει σαφῆ ἀπάντηση γιά τήν γεωγραφική θέση τῆς «κόκκινης Μηλιάς». (Νά εἶναι ἄραγε ἑκτασίς μηλεώνων στήν Ἀνατ. Μικρά Ἀσία; ἡ περιοχή ἀλευρομύλων στίς ὄχθες τοῦ Σαγγάριου, μέ μυλόπετρες ἀπό βωξίτη, πού ἔχει κόκκινο χρῶμα; ὁπότε ἡ γραφή πρέπει νά γίνει «Μυλιά»).

—Ὅλα θεία καλά καί ὥραϊα τῆς εἶπα, ἀλλά δέν μοῦ εἶπες τίποτε γιά τό ζήτημά μας.

—Ἐχεις δίκιο. Ἀλλά ἦταν ἀναγκαία ἡ προεισαγωγή... Μετά τό Πάσχα... Πετανίτες βρῆκαν στήν ἄκρη στό ποτάμι, τό κεφάλι τοῦ παλληκαριοῦ, πού εἶχαν πιάσει λαβωμένο οἱ Τοῦρκοι, σέ ἀνίχνευσή του, στήν «Κουκουναργιά» (= λόφος τῆς Βλαχέρνας ἀπέναντι ἀπ' τό Πουρνάρι). Τότε ἦταν, πού στρατός καί λαός ξεφάντωσαν ὀρκιζόμενοι ἐκδίκηση. Ὁ Στρατηγός διέταξε ἡ ταφή νά γίνει μέ ὅλες τίς τιμές, πανδήμως. Καί μελετώντας ἕνα λαμπρό μνημα γιά τό παλληκάρι —τό ἀπαιτοῦσε καί ἡ κατάσταση γιά ψυχολογικούς λόγους καί γιά δημιουργία ὑψηλοῦ ἠθικοῦ— ἀποφάσισε μαζί μέ τό Δῆμο, νά παραμεριστοῦν ὅλες οἱ δικαιολογίες καθυστερήσεως τοῦ μνημείου τῶν πεσόντων τό 1897. Καί νά εὑρεθῇ περίβλεπτος χῶρος καί νά ἀνεγερθῇ τάχιστα. Ὅχι πολύ μεγάλο, ὅπως εἶπε, ἀλλά καθῶς πρέπει. Καί... ἀργότερα βλέπομε.

Ἀλήθεια! παρεπιπτόντως· ἀφοῦ ἡ περίβλεπτος θέσις τοῦ μνημείου καλύφθηκε ἀπό τίς γύρω πολυκατοικίες καί οὔτε οἱ Ἀρτινοί ἀκόμα δέν ξέρουν —ἀφοῦ ποτέ δέν τό βλέπουν— πού εἶναι... γιατί δέν μεταφέρεται σέ περίβλεπτο σήμερα χῶρος; (π.χ. στήν εἴσοδο τῆς πόλεως, στό χῶρο μεταξύ ΚΤΕΛ καί προτομῆς τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ);

Ἐπίσης ὁ Στρατηγὸς ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Διοικητὴ τῆς Ἴλης Ἴππικοῦ νὰ ὀργανώσει ἵππικὸ ἀγώνα μὲ βραβεῖα. Τότε ὁ παρευρισκόμενος Δήμαρχος τοῦ Πέτα, μαζί μὲ τοὺς Πετανῖτες, πού βρῆκαν τὸ κεφάλι τοῦ παλληκαριοῦ, ἀναφερόμενοι στὸ ἔθιμο τοῦ χωριοῦ τους, πρότειναν καὶ παρακάλεσαν νὰ γίνει αὐτός ὁ ἀγώνας —ὅπως κάθε χρόνο— ὑπὸ τὴν αἰγίδα τώρα, τοῦ στρατοῦ. Ἔτσι καὶ ἐγινε.

Ὁ λαὸς δὲ γιὰ τὸ παλληκάρι στάθηκε ὁ πιὸ ἐμπνευσμένος βάρδος, μὲ τίς ὁμορφες παραλλαγές στὰ τραγούδια του:

Κάτω στὸ πλατανόρρεμα, στοὺς βράχους, στὸ Πουρνάρι...

τῆς περιπόλου ἔσφαξαν οἱ Τοῦρκοι παλληκάρι.

Καί... πένθησ' ὁ ἥλιος, ἔσβησε, δὲν βγῆκε τὸ φεγγάρι,

σὰν τὸ κεφάλι βρέθηκε στὴν ἄκρη στὸ ποτάμι.

Πέρασαν 3.000 χρόνια ἀπὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο. Κι ὅμως στὴν ἀφήγησή τῆς θείας καὶ στὰ συμβάντα, νομίζεις ὅτι διαβάξεις τὸν Ὅμηρο, μὲ τὸ θέμα τοῦ ὑπερφυσικοῦ σκοτεινιάσματος, μὲ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου κ.λπ.:

(P 366 Ἰλιάδος) Οὐδὲ κε φαίης / οὔτε πὸτ' ἤελιον σόον ἔμμεναι, οὔτε σελήνην (Οὔτε νὰ πῆς μπορούσες / ἂν ὁ ἥλιος ἔμεινε σῶος, οὔτε καὶ τὸ φεγγάρι.

(Ψ 257, 262) Αὐτάρ Ἀχιλλεὺς αὐτοῦ λαὸν ἔρκε καὶ ἔζανεν εὐρὺ ἀγῶνα...

Ἴππεῦσι μὲν πρῶτα ποδώκεσιν ἀγλά ἄεθλα θῆκε...

(Ὁ Ἀχιλλεὺς ὅμως κράτησε ἐκεῖ τὸ στρατό του καὶ στήνει μεγάλο ἀγώνα... Πρῶτα γιὰ τοὺς γοργοὺς ἵππεις μὲν, προκήρυξε λαμπρὰ ἔπαθλα...)

Ψ 126, 245, 248 Ἐνθ' ἄρ Ἀχιλλεὺς φράσσατο Πατρόκλῳ μέγα ἥριον ἠδέ οἱ αὐτῷ... Τῦμβον δ' οὐ μάλα πολλόν ἐγὼ πονεέσθαι ἄνωγα, ἀλλ' ἐπεικέα τοῖον· ἔπειτα δέ καὶ τὸν Ἀχαιοὶ εὐρύνθ' ὕψηλόν τε τιθήμεναι οἱ κεν ἐμεῖο δεῦτεροι... λίπυσθε.

(Ὅπου ὁ Ἀχιλλεὺς μελετοῦσε ἓνα μέγα ἥρωον νὰ στήσει γιὰ τὸν Πάτροκλο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του... Γιὰ τὸν τύμβο, ἐπιθυμῶ νὰ γίνει ὄχι πολὺ μέγας, ἀλλὰ καθὼς πρέπει· ἔπειτα δέ οἱ Ἀχαιοὶ θὰ τὸν κάνουν πλατύτερο καὶ ὑψηλότερο, ὅσοι θὰ ἀπομεινουν ὕστερα ἀπὸ μένα).

Ὅ,τι καὶ νὰ σοῦ πῶ ἀνησιέ, δὲν μπορῶ νὰ σοῦ δώσω τὸ μέγεθος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τὴν πίστη γιὰ τὴν νίκη καὶ τὸ γιγάντωμα τῆς μεγάλης Ἰδέας γιὰ τὴν Ἀγιά-Σοφιά. Οἱ ὑπέροχοι διπλωματικοὶ ἐλιγμοὶ τοῦ Βενιζέλου, ἡ σύμπηξις τῶν Βαλκανικῶν συμμαχιῶν —εἶχαμε κάνει συμμαχία μὲ τὴ Σερβία καὶ ἀναμένονταν καὶ αὐτὴ μὲ τὴ Βουλγαρία— μᾶς ἔδωκε αὐτὰ τὰ φτερά. Ὅλα τὰ συμβαίνοντα εἶχαν τὴν νοηματικὴ πυκνότητα τοῦ ἤχου καμπάνας, πού προανήγγελε ἀμετάκλητα τὴν νίκη. Καὶ ἀναστενάξε: —Ἔσβησε γιὰ πάντα ἡ μεγάλη Ἰδέα. Ἴσως τοὺς ἐνθουσιασμοὺς νὰ τοὺς ὑπερακοντίσαμε, στὸ παράλογο ἢ ρομαντισμό. Λές ἀνησιέ νὰ εἶχαμε χάσει τὸ αἶσθημα τῆς πραγματικότητας καὶ ἀφήναμε τὸν ἐνθουσιασμό νὰ τρέχει χωρὶς ἡνία φρονήσεως;

Τί νὰ τῆς πῶ; τί νὰ τῆς ἀπαντήσω, γιὰ νὰ μετριάσω τὸν πόνο αὐτό, πού εἶναι πόνος ὅλων τῶν Ἑλλήνων; Πρέπει θεία, τῆς εἶπα, νὰ βροῦμε νὰ διαμορφώσουμε καινούργιο ἰδανικὸ σήμερα, γιὰ νὰ γεμίσουμε τὸ κενό τῆς χαμένης καὶ ξεπερασμένης Μ. Ἰδέας. Σήμερα μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ συμπορευτοῦμε ὑποχρεωτικὰ μὲ τοὺς ἄλλους προηγμένους λαοὺς τῆς Εὐρώπης, ὄχι σὰν χώρου, ἀλλὰ σὰν ἰδέας, μὲ

ιδανικά πολιτισμοῦ καί εἰρήνης, πού τίς πιό γερές τους ρίζες, τίς ἔχουν στά χῶματα τῆς Ἑλλάδος, πού κατ' ἰδέαν, πάντα θά ὑπάρχουν καί θά ὑφίστανται.

Σάν νά μήν ἱκανοποιήθηκε, συνέχισε. Πολλοί Ἀρτινοί δήλωσαν συμμετοχή στόν προκηρυχθέντα, ἀγώνα. Ὅσοι ἐνωθῶν τὰ κότσια τους γερά καί εἶχαν καί γερά ἄλογα. (Ὅς τις Ἀχαιῶν ἵπποισιν τε πέποιθε. Ψ 285 Ἰλιάδος). Ἐκεῖνη τήν ἐποχή τὰ καλύτερα χάνια ἦταν: τοῦ Πετανίτη, τῶν Τσεταίων καί τό δικό μας, πού τό εἶχε ἀναλάβει, μαζί μέ τό μαγειρεῖο, ὁ γαμπρός μας. Ὁ Μήτσιο-Γαλανός· ὁ πατέρας τοῦ φίλου σου καί ξαδερφοῦ σου Ἄρη. Εἶχαμε πάνω ἀπό 15 ἄλογα, ἓνα κι ἓνα καί 5 ἄμαξες, γιατί εἶχαμε ὅλο τό διαμετακομιστικό ἐμπόριο καί τίς συγκοινωνίες τῆς Ἄρτας. Ἐγώ, μεγαλωμένη μέσ' στ' ἄλογα εἶχα γίνει σωστή ἄμαξόνα. Κάθε μέρα μαζί μέ τόν πατέρα σου, πού ἐρχόταν στό «Χάνι», πηγαίναμε καί ποτίζαμε τὰ ἐφεδρικά ἄλογα στά «πλατανάκια», κοντά στό Θεοτοκίό ἀφοῦ τὰ λούζαμε στό καθάριο νερό καί ἀλοιβαίμε μέ λάδι τίς χεῖρες τους. Κάναμε καί τό σχετικό «τρόκ», γιά νά εἶναι πάντα σέ φόρμα, ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ «μούτου» —τόν θυμᾶσαι;— τοῦ γιγαντόσωμου πιστοῦ παραγυιοῦ μας.

Ὅταν ὁ Γαλανός ἔμαθε, ὅτι οἱ Τσεταῖοι θά λάβουν μέρος μέ δύο ἵππεις, τόν Χαράλαμπο καί τόν Ἀποστόλη ἢ τόν μικρότερο ἀτίθασο Λευτέρη, γιά νά φιγουράρουν τό «χάνι» τους, μέ παρακάλεσε νά λάβω μέρος κι ἐγώ. Ἐγώ, ἄν καί ἤθελα, ντρεπόμουν, γιατί εἶχα μπεῖ στήν ἐφηβεία καί ἀρνιόμουν. Τραβᾶτε με ὅμως κι ἄς κλαίω. Στό τέλος δέχτηκα.

Ὅλα ἦταν ἔτοιμα ἐκεῖνη τή μέρα, στό πανέμορφο χωριό τοῦ Πέτα. Εἶχαν ὠρισθεῖ οἱ κριτές, τὰ βραβεῖα καί ὁ ἐπὶ κεφαλῆς μᾶς εἶπε λίγα λόγια γιά τό δρομολόγιο καί τό τέρμα. Τό τέρμα ἦταν στήν εἴσοδο τῆς Ἄρτας, στούς Ἀγίους Θεοδώρους, στό καφενεῖο τοῦ Στάθη Δωρόθεου· πάνω-ἀριστερά, ἀπ' τό μεγάλο «κοντρί» πού φάνταζε στόν Ἀραχθο. Ἐκεῖ περίμενε ὅλη ἡ Ἄρτα, μέ τό Στρατηγό, τό Δημοτικό Συμβούλιο καί τοὺς ἐπισήμους. Τό πρῶτο βραβεῖο —καί θυμᾶμαι γιατί τό κέρδισα ἐγώ— ἦταν ἓνα «κιλίμι» ὑπέροχο 4x4 μ², μέ παράσταση ἓνα λιοντάρι μέ φέσι καί ἓνα φουστανελλοφόρο μέ σταυρό, νά τοῦ μπήγνει τή λόγχη στό λαιμό. Ἦταν ἀπομίμησις, ὅπως ἔλεγαν, ἀπ' τό μωσαϊκό τοῦ σπιτιοῦ, πού εἶχε ἀγοράσει ὁ Μακρυγιάννης, κοντά στόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο, στήν Ἄρτα.

Τίς τελευταῖες στιγμές, πρὶν τραβήξουμε τοὺς κλήρους, ὁ γαμπρός μου μέ ἐμψύχωνε καί μέ συμβούλευε: —Δέν εἶναι ἀνάγκη νά σοῦ πῶ τίποτε, ἀπό τεχνικῆς πλευρᾶς, γιατί ἐσύ εἶσαι ἄμαξόνα. Ἀλλά πρόσεχε! Βάλε στό μυαλό σου κάθε τρόπο νά μή μᾶς ξεφύγει ὁ θρίαμβος, γιά τό καλό τοῦ μαγαζιοῦ μας. Τό μυαλό νικάει τή δύναμη. Νά ἀκολουθᾷς μέ κρατημένες δυνάμεις τόν πρῶτο, νά ἔχεις τὰ μάτια σου στό τέρμα —πρός Θεοῦ νά μήν κοιτᾷς πίσω— καί 200 μέτρα πρό τοῦ τέρματος νά φορτσάρεις. Αὐτά μοῦ εἶπε καί σταυρώνοντάς με, μέ φίλησε!

Στούς κλήρους μοῦ ἔλαχε ὁ ἀριθ. 4 καί δίπλα μου εἶχα τό γιό τοῦ Δήμαρχου ἀπ' τό Πέτα. Τότε τό Πέτα ἦταν Δήμος. Δέν θυμᾶμαι τό ὄνομά του (Σημ. δυστυχῶς δέν μπόρεσα νά μάθω ποιός ἦταν τό 1912 Δήμαρχος στό Πέτα, γιατί τὰ ἀρχεῖα τῆς κοινότητος ἔχουν καεῖ). Εἴμαστε ἐν ὄλῳ 13 ἵππεις. Μπήκαμε στή γραμμή... μᾶς ξαναθύμισε ὁ κριτής, ἐν ὀλίγοις, τὰ ὅσα μᾶς εἶχε πεί... καί ἔδωσε τό σύνθημα ἐκκινήσεως, ἀφοῦ προηγουμένως ἔδωσε ἐντολή ν' ἀνάψουν στόν πιό κεῖ λοφίσκο φωτιά, γιά νά λάβουν γνώση οἱ ἐπίσημοι στήν Ἄρτα.

Ξεχυθίκαμε στό δρόμο τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου, προτρέποντας τὰ ἄλογά μας μέ ξεφωνητά καί μέ τό καμ' τσίκι, νά τρέχουν ὅσο μπορούσαν πιό γοργά. Ἐγώ ὅπως

μού είχε πεί ὁ Γαλανός, ἀκολουθοῦσα ἓνα λοχία-παλληκάρι πού είχε μιά ὑπέροχη μαύρη γυαλιστερή φοράδα, πού τήν εἶχα ζηλέψει. Ὅταν φτάσαμε στή πεδιάδα, στά «πλατανάκια» καί εἶχα ὅλο τό ἀβαντάζ τῆς γνωστῆς μου πλέον διαδρομῆς, ἀντί νά ἀναφτερώσω τίς ἐλπίδες μου, ἀπογοητεύτηκα. Τό ἴδιο αἶσθημα φαντάζομαι θά ἔνωσε καί ὁ προπορευόμενος λοχίας. Κι ἀπογοητεύτηκα γιατί βρῆκα μπροστά μου, τόν γιό τοῦ Δήμαρχου καί τόν Ἐποστόλη Τσέτη. Εἶχαν —ὅπως εἶναι φανερό— κόψει δρόμο, ἀπό μονοπάτια τῆς πλαγιάς. Ἀλλά μέ τόν «Νταβέλη» μου —ἔτσι ἔλεγα τό ἄλογό μου, ἐπηρεασμένη ἀπ' τήν δούκισσα τῆς Πλακεντίας— σέ διαδρομή 500 μέτρων, τούς προσπέρασα. Τόν Τσέτη γιατί ἦταν πολύ βαρὺς γιά τό ἄλογό του, πού ἴσως καί θά κουράστηκε ἀπό τήν μεγαλύτερη κλίση, στό κόψιμο τοῦ δρόμου στήν πλαγιά... Τόν δέ γιό τοῦ Δήμαρχου, γιατί ναί μέν εἶχε γερό ἄλογο, ἀλλά ἦταν «παχύ» καί στήν ταχύτητα ὕστεροῦσε.

Πίσω δέν γύρισα καθόλου, νά δῶ τί γίνεται μέ τούς ἄλλους. Τό νοῦ μου τόν εἶχα στόν προπορευόμενο λοχία. Ἐτρεχα γοργά καί μέ σύνεση. Ἡ σκόνη κάτω ἀπ' τό στέρνο τῶν ἀλόγων ἀνέβαινε σάν σύννεφο καί ἀνέμιζαν οἱ χαῖτες μέ τήν πνοή τοῦ ἀέρα. Ἡ καρδιά μου λαχταροῦσε γιά τήν νίκη καί μονολογοῦσα: — Ἐδῶ θά φανεῖ ἡ ἀξία σου Εἰρήνη.

Φθάσαμε στοῦ «Σπανοῦ»... περάσαμε τοῦ «Μπούση» κι ὅλο παρώτρυνα τόν «Νταβέλη» μου: — Ἀντε λεβέντη μου! γιατί νά σέ ντροπιάσει μιά φοράδα; Πῶς θά ἀντικρύσεις τό «μοῦτο» πού τόσο σέ περιποιεῖται; Τρέξε Νταβέλη μου κι ἐγώ θά βρῶ τόν τρόπο νά προσπεράσω, χωρίς νά χάσω τήν εὐκαιρία. Ὅταν εἶδα τόν λοχία νά γυρίζει τό κεφάλι καί νά κοιτάει πίσω, θυμήθηκα τόν Γαλανό. Νά! ἡ εὐκαιρία εἶπα. Ἐτρεξα πῶς γρήγορα, ἀλλά ἐπειδὴ ἦταν ἀκόμα ἴσιωμα δέν τόν προσπέρασα. Ἐφτάσα σέ θέση ἀναπνοῆς. Τά χνῶτα τοῦ Νταβέλη ζέστειναν τούς ὦμους τοῦ Λοχία καί περίμενα τόν ἀνήφορο γιά νά ξεπεταχτῶ, βασιζόμενη στό λίγο βάρος πού εἶχα, σέ σχέση μέ τοῦ λοχία, πού ἦταν εὐσωμος. Περνώντας τά Γαρουφαλῆκα καί ἀνηφορίζοντας πρὸς τοῦ Μαλούσα, στίς κατρακῦλες μέ τίς πελώριες πλακανίδες, (ἡ διαδρομή ἄλλαξε μέ τήν Ἐθνική ὁδὸ καί οἱ ὀνομασίες ἔχουν ξεχαστεῖ), μέ δυὸ γερές καμτσικιές ξεπετάχτηκα μπροστά. Ὁ λοχίας παρ' ὅλο πού δέν αἰφνιδιάστηκε, δέν κατάρθωσε νά μέ ἀκολουθήσει παρ' ὅλες τίς προσπάθειές του. Ἐκτοτε... μὴ τήν εἶδατε τήν Εἰρήνη. Ἀκάθεκτη κατηφόρισα ἀπὸ Λυγούρα πρὸς Παπαδόπουλου καί Λύτρα καί μπῆκα στήν εὐθεία πρὸς τό τέρμα ὑπὸ τίς ἐνθουσιώδεις ἐπευφημίες τοῦ πλήθους καί τοῦ στρατοῦ, πού εἶχαν πιάσει τίς ἄκρες τοῦ δρόμου. Οὐρανομήκεις ζητωκραυγές ἀντήχησαν ὅταν τερμάτισα καί στάθηκα στό τραπέζι τῶν ἐπισήμων, ἐνῶ ποτάμι ἔτρεχε ὁ ἰδρώτας ἀπ' τὰ στήθια τοῦ Νταβέλη. Ὁ «μοῦτος» δέν ἔχασε, οὔτε δευτερόλεπτο κι ἀρπάζοντας τό βραβεῖο, πού μοῦ προσέφερε ὁ Στρατηγός, ἀπ' τὰ χέρια μου, χοροπηδοῦσε χαρούμενος μέ ἄναρθρες κραυγές.

Ὁ Στρατηγός —ἀκόμα τό θυμᾶμαι— ἐνῶ μέ συνεχάρη, δίνοντάς μου τό βραβεῖο, μέ ἐπετίμησε κιόλας. Ἴσως ἀπὸ πικρία, πού δέν νίκησε ὁ ἱππέας τοῦ στρατοῦ. Καί μοῦ εἶπε: — Τά καλά κορίτσια, πρέπει νά ἔχουν καλοὺς τρόπους. Δέν πρέπει νά δέχωνται συγχαρητήρια καβάλα πάνω στ' ἄλογο. — Στρατηγέ μου, τοῦ εἶπα, νά μέ συμπαθᾶτε. Ξέρετε ὅτι τό μυαλό τῶν νέων ἀφαρμάζεται καί ἡ σκέψις τους εἶναι ρηχὴ. Παρασύρθηκα μέ τό: «Καβάλα πᾶν στήν ἐκκλησιά, καβάλα προσκυνᾶνε...» Ἀς μέ συμπαθᾶει λοιπόν ἡ καρδιά σου.

—Λεβέντισσα, ἀμαζόνα! Καί πάλι συγχαρητήρια· δέν μποροῦσα νά φανταστῶ, ὅτι θά μοῦ γύριζες τόσο εὐκολα τή γνώμη.

Ἡχηρά χειροκροτήματα κάλυψαν τά λεγόμενα τοῦ Στρατηγοῦ, ἀπό τό Δημοτικό Συμβούλιο, τοὺς ἐπισήμους καί τοὺς παρευρισκόμενους Ἀρτινούς. Οἱ δέ δικοί μου μέ πῆραν στήν ἀγκαλιά τους καί μέ γέμισαν φιλία, γιά τή μεγάλη χαρά, πού τοὺς χάρισα, μέ τή νίκη.

Θεία Εἰρήνη, χίλια θερμά εὐχαριστῶ, γιά ὅσα ἄκουσα στήν τόσο ὁμορφη ἀφήγηση. Ἦταν γιά μένα θησαυρός.

Καί πράγματι βλέπει κανεῖς στήν ἀφήγηση τήν ἐνότητα τῆς φυλῆς καί τήν συνέχιση τῆς παραδόσεως σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις. Καί γιά μέν τό θέμα τῆς θεόσταλτης σκοτεινιάς καί μαυρίλας, ὁ δυσσιώωνος συμβολισμός —ὅπως ἀνέφερα προηγουμένως— εἶναι αὐτονόητος. Τό σκοτάδι, τό συνοδεύει πάντα ὁ φόβος, ὁ κίνδυνος, ἡ θλίψη, ἡ συμφορά (πένθησ' ὁ ἥλιος, στό σφάξιμο τοῦ παλληκαριοῦ) καί ἡ ἀντίθεσις ἡλίου καί σκότους, ἐπαυξάνει τό μέγεθος τῆς συμφορᾶς (σ' ὅλο τό κόσμο ἥλιος καί στή καημένη Ἡπειρο μαῦρο πυκνό σκοτάδι). Προβάλλεται ἔτσι —σ' αὐτή τήν παραστατική ἐκφραστικότητα, ἐπικαλυπτόμενος— ἕνας συγκεκριμένος σκοπός: ἡ συντήρησις τῆς Ἑθνικῆς μνήμης, γιατί οἱ καλές καί οἱ πικρές μέρες τοῦ Ἑθνους μας εἶναι ἠθικές ἀξίες, πού κεντοῦν τήν ἐθνική φιλοτιμία, γιά ν' ἀνάψει ὁ ἀγώνας γιά λευτεριά, γιά «ἐκδίκηση». Βοηθοῦν τήν ἐθνική ψυχὴ νά βγαίνει ἀπ' τήν σύγχυση καί τήν ἀπογοήτευση καί νά ἀνακτᾷ τίς δημιουργικές τῆς δυνάμεις καί νά ὀδηγεῖται πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς τό ὥραϊον. Ἡ λαϊκὴ προφορική παράδοση τήν ἔχει διασώσει ὡς σήμερα, στή δημοτικὴ μας ποίηση.

1. Οὐδέ κε φαίης, οὔτε πὸτ' ἥελιον σόον... στό Ρ 366 τῆς Ἰλιάδος.

2.α. Καί τὰς ἰδίας ἀκτίνας ὁ ἥλιος κρύπτει, Δεσπότην ὄρῳν σταυρούμενον β. Ὁ ἥλιος ἐσκοτίζετο καί πᾶσα ἡ κτίσις ἡλλοιοῦτο φόβῳ, θεωροῦσα σε ἐν σταυρῷ κρεμάμενον Χριστέ γ. Καί σκότος ἐγένετο ἐφ' ὅλην τήν γῆν, ἕως ὥρας ἐνάτης, τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος... (Εὐγ. 8ον), ἡ παράστασις, στά ἐκκλησιαστικά τροπάρια στοὺς πρώτους μ.Χ. χρόνους (ἐδῶ κεντᾶται ἡ θρησκευτικὴ φιλοτιμία, γιά στερέωμα τῆς πίστεως στή θυσία τοῦ Θεανθρώπου γιά τὸν ἄνθρωπο).

3. Ἡ πόλις ἐάλω· ὁ ἥλιος ἐχάθη, ἐκρυβήθη,

τῷ βάρει τῶν συμφορῶν καί πλήθει.

Νῦν οἴχεται (= καταστρέφεται) ὑπὸ μιαιρωτῶν καί βδελυρῶν ἀνδρῶν καί ἀλιτηρίων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὰ πλήθη στή συμφορά μέ τήν πτώσι τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Καί... 4. Σήμερα μαῦρος οὐρανός σήμερα μαῦρη μέρα...,

στά λαϊκά παιδικὰ ἐγκώμια τῆς Μ. Παρασκευῆς, σήμερα.

Ἐκεῖνο ὅμως, πού μέ συνετάραξε στήν ἀφήγηση τῆς θείας μου, ἦταν τό αἶσθημα, ὅτι ἀκούω τό διάβασμα τοῦ Ψ τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὀμήρου, μέ τήν ἀρματοδρομίαν πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου, πού ὀργάνωσε ὁ Ἀχιλλεύς. Καί ἀνέφερα πιο πάνω —(ὅπως καί γιά τὸν τύμβο Ψ 126)—:

(Ψ 257) Αὐτάρ Ἀχιλλεύς λαόν ἔρυκε καί ἔζανεν εὐρὺ ἀγῶνα...

(Ψ 262) Ἴππευσιν μέν πρῶτα ποδώκεσιν ἀγλά ἄεθλα θῆκε...

Γιά τίς συμβουλές: (Νέστωρ πρὸς Ἀντίλοχον / πατὴρ πρὸς υἱόν)
(Ψ 305) Πατὴρ δέ ἄγχι παραστάς μυθεῖτ' εἰς ἀγαθὰ φρονέων νοέοντι καί αὐτῶν... Ζεὺς τε Ποσειδῶν τε καί ἵπποσύνas ἐδίδαξαν παντοίας...
τῷ καί σέ διδασκόμεν οὔτι μάλα χρεῶ

(‘Ο πατέρας του πλησίασε νά τόν συμβουλέψει γιά τό καλό του, ἄν κι αὐτός εἶχε μυαλό... (Οἱ θεοί) σοῦ δίδαξαν τό κάθε τι στής ἵπποσύνης τήν τέχνη. Δέν εἶναι ἀνάγκη νά σέ διδάξω κι ἐγώ.

(Ψ 314, 318) Μῆτιν ἐμβάλλεο θυμῷ παντοίην, ἵνα μήσε παρεκπροφύγησιν ἄεθλα... μῆτι δ’ ἡνίοχος περιγίγνεται ἡνίοχοιο, ἀλλ’ ὅς μὲν θ’ ἵπποισιν καί ἄρμασιν οἷσι πεποιοῦς ἀφραδέως ἐπὶ πολλόν ἐλίσσεται ἔνθα καί ἔνθα, ἵπποι δέ πλανόωνται ἀνά δρόμον, οὐδέ κατίσχει· ὅς δέ κε κέρδεα εἰδῇ ἐλαύνων ἥσσονας ἵππους, αἰεὶ τέρμ’ ὁρόων στρέφει ἐγγύθεν οὐδέ ἐλήθει ὅπως τό πρῶτον τανύση βοέοισιν ἱμάσιν, ἀλλ’ ἔχει ἀσφαλέως καί τόν προὔχοντα δοκεύει (Βάλε στό μυαλό σου κάθε τρόπο, γιά νά μή ξεφύγουν τά βραβεῖα... μέ τό μυαλό ὁ ἁμαξᾶς νικάει τόν ἁμαξά σᾶν παραβγαίνουν, ἀλλά ὅποιος στά ἄλογά του ἔχει πεποιοῦν καί κάνει ἀστόχαστα ἐλιγμούς ἐδῶθε-κεῖθε καί τ’ ἄλογά του παραστρατοῦν, δέν μπορεῖ νά τά κυβερνήσει. Ὅποιος δέ γνωρίζει νά κερδίζει, ἄν καί ἱππεύει χειρότερα ἄλογα, πάντοτε πρός τό τέρμα ἔχει τά μάτια του, χωρίς νά ξεχάσει νά τανύσει πρῶτα τό βοιδόλουτρο κρατῶντας γερά (τ’ ἄλογά του), παραφυλάγοντας τόν προπορευόμενο).

Γιά τόν ἀγῶνα:

(Ψ 352, 360) Ἄν δ’ ἔβαν ἐς δίφρους, ἐν δέ κλήρους ἐβάλλοντο... στάν δέ μεταστοιχί, σήμηνε δέ τέρματ’ Ἀχιλλεύς... παρά δέ σκοπόν εἶσεν ἀντίθεον, Φοῖνικα, ὥς μεμνέωτο δρόμους καί ἀληθείην ἀποεῖποι.

(Ψ 362:—) Οἱ δέ ἅμα πάντες ἐφ’ ἵπποις μᾶστιγας ἄειραν, πέπληγόν θ’ ἱμάσιν, ὁμόκλησάν τ’ ἐπέεσσιν ἐσσυμένως· οἱ δέ ὅκα διέπρησσαν πεδίοιο... ὑπὸ δέ στέρνουσι κονίη ἴστατ’ ἀειρομένη ὥς τέ νέφος ἤε θυέλλα χαῖται δ’ ἐρῶοντο μετά πνοῆς ἀνέμοιο... πάτασσε δέ θυμός ἐκάστου νίκης ἱεμένων· κέκλοντο δέ οἷσιν ἕκαστον ἵπποις, οἱ δέ πέτοντο κονιόντες πεδίοιο... Τότε δὴ ἀρετή γε ἐκάστου φαίνεται, ἄφαρ δ’ ἵπποισι τάθη δρόμος· ...πνοιῇ δ’ Εὐμήλοιο μετέφρενον εὐρέε τ’ ὦμφ θέρμετ’... Ἴπποις δ’ Ἀτρεΐδαο κιχάνετε, μηδέ λίπησθον καρπαλίμων, μή σφῶϊν ἐλεγχείην καταχεύη Αἴθη θήλυς ἐοῦσα· τίη λείπεσθε, φέριστοι; ὧδε γάρ ἐξερέω καί μὴν τετελεσμένον ἔσται· οὐ σφῶϊν κομιδὴ παρά Νέστορι ποιμένι λαῶν ἔσσεται, αὐτίκα δ’ ὕμμε κατακτενεῖ ὀξεῖ χαλκῷ αἶ κ’ ἀποκηδήσαντε φερώμεθα χεῖρον ἄεθλον. Ἀλλ’ ἐφομαρτεῖτον καί σπεύδετον ὅτι τάχιστα· ταῦτα δ’ ἐγὼν αὐτός τεχνήσομαι ἢ δέ νοήσω στενωπῷ παραδύμεναι, οὐδέ μέ λήσει.

(Μόλις δέ ἀνέβηκαν (στά καθίσματα), ρίχνουν τοὺς κλήρους... μῆταν στή γραμμὴ καί ὁ Ἀχιλλεύς τοὺς ἔδειξε τό τέρμα... παράλληλα τοποθέτησε παρατηρητὴ τόν ἰσόθεον Φοῖνικα, ὁ ὁποῖος ἐνθυμούμενος πῶς ἔτρεξαν καί τήν ἀλήθεια ἤθελε πεῖ· Ὅλοι δέ σηκώνουν τά μαστίγια στοὺς ἵππους καί τά βαρᾶνε μέ τό λουρί, προτρέποντας μέ ξεφωνητά νά τρέχουν ὅσο μποροῦν. Κι αὐτά γοργὰ διέσχιζαν τήν πεδιάδα... ἡ σκόνη δέ κάτω ἀπ’ τό στέρνο, ἀνέβαινε σάν σύννεφο, σάν θυέλλα καί μέ τοῦ ἀέρα τήν πνοὴ ἀνέμιχαν οἱ

χαίτες... κτυπούσε δέ ἡ καρδιά τοῦ καθενός λαχταρώντας τὴ νίκη· κι ὅλο φώναζε ὁ καθένας στ' ἄλογά του κι αὐτὰ πετοῦσαν, σκονίζοντας τὴν πεδιάδα... Τότε ἔλαμψε ἡ ἀξία καθενός, ὅταν πῆραν δρόμο τ' ἄλογα (πρὸς τὸ τέρμα)... Τούς ἵππους δέ τοῦ Ἀτρείδη φτάσ' τε, μὴ μένετε πίσω. Ἐμπρός! ταχέως, μὴν ἀφήνετε νᾶ σᾶς ντροπιάσει ἡ Αἴθη ποῦ ναι θηλυκιά. Πῶς γίνετε νά μένετε πίσω; διότι ἐδῶ, προσέξ' τε θά σᾶς πῶ καὶ εὐχομαι νά μὴν εἶναι τετελεσμένο. Δέν θά ὑπάρχει πιά γιὰ σᾶς καμμία περιποίηση παρά τοῦ Νέστορα τοῦ ποιμένα τῶν λαῶν, ἀμέσως θά σᾶς σφάξει μέ κοφτερό μαχαίρι, ἂν κι ἀπ' τὴν ὀκνηρία σας πάρωμε ἀσήμαντο βραβεῖο. Ἀλλὰ ἐφορμήστε καὶ σπεῦστε κατὰ πόδι τους ταχέως κι ἐγὼ ὁ ἴδιος θά βρῶ τὸν τρόπο, ἔχω τὸ νοῦ μου, στό στένωμα νά βγῶ μπροστά, χωρίς νά χάσω τὴν εὐκαιρία.

Γιὰ τὸν τερματισμό καὶ τὰ μετέπειτα:

(Ψ 507) Τῷ δέ σπεύδοντι πετέσθην. Στῇ δέ μέσῳ ἐν ἀγῶνι, πολὺς δ' ἀνεκῆκιν ἰδρώς ἵππων ἔκ τε λόφων καὶ ἀπὸ στέρνοιο χαμᾶζε...οὐδέ μάτησεν Ἰφθίμος Σθέnelος, ἀλλ' ἐσσυμένως λάβ' ἄεθλον...

(Ψ 589, 603) Οἶσθ' οἶαι νέου ἀνδρός ὑπερβασίαι τελέθουσι· κραιπνότερον μὲν γάρ τε νόος, λεπτὴ δέ τε μῆτις τῷ τοι ἐπιπλήτω καρδίῃ... Ἐπεὶ οὐ τι παρήγορος οὐδ' ἄεσιφρων ἦσθα πάρος· νῦν οὔτε νόον νίκησε νεοίη... οὐ γάρ κέν με τάχ' ἄλλος ἀνὴρ παρέπεισεν Ἀχαιοῦς.

(Κι ἐκεῖνα σπεύδοντας πετοῦσαν (πρὸς τὸ τέρμα).

(Τερματίσας) στάθηκε στὴ μέση (μπροστὰ ἀπ' τὴν ἐλανόδικο ἐπιτροπή), πολὺς δέ ἔτρεχε ὁ ἰδρώτας καὶ ἀπὸ τίς ράχες καὶ κάτω ἀπ' τὸ στέρνο... τότε χωρίς ἀργοπορεία ὁ ρωμαλέος Σθέnelος ἀρπάζει τὰ βραβεῖα...

Γνωρίζεις τίς τέτοιες ὑπερβασίες, πού γίνονται ἀπ' τοὺς νέους· εὐκολὰ ὁ νοῦς του ἀφαρπάζεται κι εἶναι ρηχὴ ἡ σκέψη. Ἄς μέ συμπαθαίει ἡ καρδιά σου... ἐπειδὴ οὔτε ἔπαρση οὔτε ἀμυαλωσύνη σέ χαρακτηρίζει πρῶτα, ἀλλὰ σέ συνεπῆρε ἡ νιότη... ἄλλος κανεῖς ἀπ' τοὺς Ἀχαιοὺς δέν θά μοῦ γύριζε τόσο γρήγορα τὴ γνώμη).

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι σᾶς κούρασα μέ τὰ γραφόμενά μου, ἀλλὰ τὰ θεώρησα ἀναγκαῖα, σάν εἶδα μιά φοβερὴ ἐνότητα στὴ φυλὴ μας, μέ τὴ συνέχιση τῶν παραδόσεων σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις. Πέρασαν 3.000 χρόνια κι αὐτός ὁ χρόνος δέν στάθηκε ἱκανός γιὰ νά τίς σβύσει. Δυστυχῶς σβύνουν τὸν τελευταῖο καιρό, στὸν ταχύ ρυθμὸ τῆς ζωῆς μας. Γιατί;

Γιατί νά χαθεῖ ἡ πατίνα πού εἶχαμε πάρει ἀπ' τοὺς αἰῶνες μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ ἡ ὁποία μᾶς ἔδινε μιά ξεχωριστὴ λάμψη καὶ χάρη; Μήπως ἠφιστάμεθα νομοτελειακὴ ἐξέλιξη; Ὅσο κι ἂν ματώνει ἡ καρδιά μας, ὅσο κι ἂν ἀγαπᾶμε τὸν τόπο μας, πού ἦταν μιά φιλόξενη γωνιά, πού γινόμασταν ἀδέρφια ὅλοι, μ' ἓνα κοινὸ γνῶρισμα τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ ὥραϊο, πού ἦταν —ἐδῶ— νόμος, νιώθουμε πῶς καταντήσαμε νά εἴμαστε ξένοι καὶ δίχως ταυτότητα, δίχως πατρίδα. Τό βλέπομε πῶς πολὺ στίς πολυκατοικίες πού ζοῦμε, πού δέν γνωρίζουμε καὶ εἴμαστε ἀδιάφοροι, ξένοι, γιὰ τοὺς συγκατοίκους.

Εὐχομαι οἱ ταπεινὲς τοῦτες πληροφορίες μου νά δώσουν ἀφορμὴ καὶ σ' ἄλλους συμπατριῶτες μου, νά γράψουν γιὰ ἔθιμα πού ἔσβησαν δυστυχῶς, μήπως μᾶς

κεντρίσουν καί περισώσουμε κάτι, μέ αναβίωση. Νά ξανάρθουμε σ' ἐκεῖνο τόν κόσμο πού σαγηνεύει, ὅποιον θελήσει νά τόν καταλάβει ἀσχολούμενος μαζί του. Μ' αὐτό τόν κόσμο, πού δίνει δύναμη γιά δημιουργία μέ τήν ψυχή καί τόν νοῦ.

Ἔτσι θά ἔχουμε καί τόν σωστό καί συνειδητό ἐκσυγχρονισμό τοῦ Ἑθνους μας, χωρίς τήν ἀποκοπή ἀπ' τίς παραδοσιακές καταβολές, τήν ἐπαφή μέ τό πανανθρώπινο πνεῦμα, σ' ἓνα ὕγιᾶ ἐκλεπτισμό, πού θά γίνεται μέ σύνεση καί θαρραλέα διάθεση.

Ἀπαιτεῖται λοιπόν ἀνακαίνισης τῆς νεοελληνικῆς σκέψης καί νοοτροπίας μέ γνώμονα τήν ἀνόθευτη ἀγάπη τῆς Πατρίδος, μέ προσκόλληση στήν Ἑθνική ἱστορία καί πνευματικές παραδόσεις, μέ προσαρμογή στίς διαμορφούμενες κάθε φορά συνθήκες ζωῆς καί μέ γνωριμία τῶν κυριωτέρων διεθνῶν ρευμάτων. Τά ἀνωτέρω φρονῶ, ὅτι θά πρέπει νά ἀποτελοῦν τήν κατευθυντήρια γραμμή τῆς ἀντιλήψεώς μας. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι Ἰδέα —ὅπως καί νά τό κάνουμε— καί δέν πρέπει νά χαθεῖ.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Φ. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

Συστηματική κατάταξη και προσθήκη

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ἀρχαιολόγος - ιστορικός

ΜΕΡΟΣ Γ΄

‘Από τήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας 1924, ἕως τόν πόλεμο τοῦ 1940

Τήν 13η Ἀπριλίου 1924 διεξήχθη δημοψήφισμα διά τοῦ ὁποίου ἐνεκρίθη ἀπό τό ἐκλογικό σῶμα ἡ μεταβολή τοῦ πολιτεύματος σέ Κοινοβουλευτική Δημοκρατία.

1. Οἱ ἐκλογές τῆς 7ης Νοεμβρίου 1926 ἔγιναν γιά πρώτη φορά μέ τό σύστημα τῆς ἀπλῆς ἀναλογικῆς. Ἡ Ἐπικράτεια χωρίστηκε σέ 37 ἐκλογικές περιφέρειες στίς ὁποῖες ἐπιμερίστηκαν οἱ 279 βουλευτικές ἔδρες. Οἱ Νομοί Ἀρτης καί Πρεβέζης ἀπέτελεσαν μία ἐκλογική περιφέρεια στήν ὁποία προσετέθη καί ἡ ἐπαρχία Λευκάδας. Μέτρο γιά κάθε βουλευτική ἔδρα ἦταν οἱ 22.000 κάτοικοι καί γιά τήν ἐκλογική περιφέρεια Ἀρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος ὁρίσθηκαν 6 βουλευτικές ἔδρες. Στίς ἐκλογές ἐνήργησε κυβέρνηση ὑπό τόν Γ. Κονδύλη.

Στήν περιφέρεια Ἀρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος ἔλαβαν μέρος οἱ κάτωθι συνδυασμοί:

α) *Συνδυασμός Ἐνώσεως Φιλελευθέρων* (Γ. Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος) μέ ὑποψηφίους τούς: Γ. Γερογιάννη, Δάγκλη, Εὐρ. Καζαντζή, Π. Κοκκινάτο, Γερ. Σολδάτο, Γ. Μπανιά.

β) *Συνδυασμός κόμματος Ἐλευθεροφρόνων* (Ι. Μεταξᾶ) μέ ὑποψηφίους τούς: Ν. Μέξη, Ἀρ. Βαλαωρίτη, Εὐαγγ. Π. Γαρουφαλιά, Γρηγ. Κοσσυβάκη, Λέων Τσόκο, Κ. Καλκάνη.

γ) *Συνδυασμός Κόμματος Ἀγροτικοῦ Ἑλλάδος* (Ἀλ. Παπαναστασίου μέ ὑποψηφίους τούς: Θεοδ. Χαβίνη, Ν. Καλλέλη, Ἀντ. Γαρουφαλιά, Δημ. Παπαβασιλείου, Εὐαγ. Παπαλεῦκα, Μάρκο Τσαρλαμπά.

δ) *Συνδυασμός Λαϊκοῦ Κόμματος* (Π. Τσαλδάρη) μέ ὑποψηφίους τούς: ν. Νικλάμπα, Παν. Χριστοδούλου, Δημ. Ζαμπέλη, Ἴων. Ἀμβράζη, Νικ. Πανή, Θεόδ. Δ. Καρατζένη.

ε) *Συνδυασμός Ἀνεξαρτήτων Μεταξικῶν* μέ ὑποψηφίους τούς: Λεων. Ἀνάγνου, Ἴων. Τριανταφυλλίδη, Χρ. Ρίζο, Νικ. Πεπόνη, Ἀν. Παπαμιχαήλ, Κων. Οἰκονομίδη.

στ) *Κόμμα Τσαμουργιάς* μέ υποψηφίους τούς: 'Αλή Βέης, Ρασήχ Ντίνα, 'Αβδή 'Ιμβραήμ Ροῦμπος.

ζ) *Κόμμα 'Αποκαταστάσεως Προσφύγων* μέ υποψηφίους τούς: Γεωρ. 'Αράπο-γλου καί Νικ. Τσιλβετζή.

'Εξελέγησαν Βουλευτές:

'Από τό 'Αγροτικό Κόμμα οί: Θεοδ. Χαβίνης (Πρεβέζης) καί Μάρκος Τσαρλαμπάς (Λευκάδος).

'Από τό Κόμμα 'Ελευθεροφρόνων ὁ 'Αριστ. Βαλαωρίτης (Λευκάδος) ὁ Κων. Καλκάνης (Λευκάδος) καί ὁ Λεωνίδας Τσόκος (Πρεβέζης).

'Από τήν 'Ενωσι Φιλελευθέρων ἐξελέγη ὁ Γ. Μπανιάς ('Αρτης).

Κυβέρνηση ἐσχημάτισε ὁ 'Αλέξ Ζαῖμης τῆς 'Ενωσις Φιλελευθέρων.

2. Τό 1928 ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας Παῦλος Κουντουριώτης μετά τήν ἐπιστροφή τοῦ 'Ελευθ. Βενιζέλου στήν 'Ελλάδα, διέλυσε τή Βουλὴ ἀνέθεσε τήν Κυβέρνηση στόν 'Ελευθ. Βενιζέλο μέ σκοπό τήν προκήρυξη τῶν ἐκλογῶν τήν 19η Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους.

'Ὡς 'Εκλογικὴ Περιφέρεια ὀρίσθηκε γιά τήν Παλαιά 'Ελλάδα ὅπου πλειοψηφοῦσαν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου, ἡ Στενὴ Περιφέρεια ἡ 'Επαρχία, γιά δέ τίς νέες χῶρες, οἱ ὁποῖες εὐνοοῦσαν τόν Βενιζέλο, ἡ Εὐρεία τοῦ Πρωτοδικείου. 'Η Πεδιάδα τῆς 'Αρτας, παρ' ὅτι ὑπῆγετο στό Πρωτοδικεῖο της, ὑπῆχθη ἐκλογικῶς στόν Νόμο Πρεβέζης. 'Ετσι ἡ 'Επικράτεια διαιρέθη σέ 98 περιφέρειες, οἱ βουλευτικές ἔδρες ὀρίσθηκαν σέ 250 καί γιά τήν 'Αρτα 1.

'Υποψήφιοι στήν περιφέρεια τῆς 'Αρτας ἦταν 'Αλέξανδρος Κ. Καραπάνος (κόμματος Φιλελευθέρων, 'Ελευθ. Βενιζέλου), Εὐγ. Π. Γαρουφαλιάς ('Ελευθεροφρόνων, 'Ιων. Μεταξά), Γεώργιος Β. Τούμπουρος (Δημοκρατικῆς 'Ενωσις, 'Αλεξ. Παπαναστασίου), Γεωρ. Μπανιάς (Προοδευτικῶν Γ. Καφαντάρη), 'Αθαν. Τζώνης ('Ανεξάρτητος), 'Αντ. Γαρουφαλιάς ('Ανεξάρτητος) καί Εὐθ. Λαμπράκης ('Ανεξάρτητος).

Βουλευτὴς ἐξελέγη ὁ 'Αλεξ. Καραπάνος.

Κυβέρνηση σχημάτισε ὁ 'Ελευθ. Βενιζέλος.

3. Τήν 21η 'Απριλίου 1929 διεξήχθησαν Γερουσιαστικές 'Εκλογές, ὅπως προέβλεπε τό νέο Σύνταγμα. Τό ἐκλογικὸ σύστημα ἦταν κράμα πλειοψηφικοῦ καί ἀναλογικῆς. Στό μονοεδρικό νομό 'Αρτης ἐφαρμόστηκε τό πλειοψηφικό σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἀνακηρύσσεται ἐπιτυχῶν ὁ σχετικὸς πλειοψηφίσας ὑποψήφιος.

'Υποψήφιοι ἦταν:

Πύρρος Καραπάνος (Φιλελευθέρων), Κ. Οἰκονομίδης (Λαϊκοῦ Κόμματος), 'Αντ. Γαρουφαλιάς (Φιλελευθέρων), Περ. Τόλιας ('Ανεξάρτητος).

'Εξελέγη Γερουσιαστὴς γιά θητεία 9 ἐτῶν ὁ Π. Καραπάνος.

4. Στίς ἐκλογές τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1932 ἐφαρμόστηκε ἡ 'Απλὴ 'Αναλογικὴ. Οἱ Νομοὶ 'Αρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος, ἀπετέλεσαν μία ἐκλογικὴ περιφέρεια, εὐρεία στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦσαν 5 ἔδρες.

Κατήλθαν οἱ ἐξῆς συνδυασμοί:

α) *Συνδυασμός Φιλελευθέρων* ('Ελ. Βενιζέλου) μέ υποψηφίους τούς Θ. Χαβίνη, Γ. Γερογιάννη, Εὐρ. Καζαντζή, Θεοφ. Κοσμά, Μάρκο Τσαρλαμπά.

β) Συνδυασμός Λαϊκού Κόμματος (Π. Τσαλδάρη) με υποψηφίους τούς Κ. Καλκάνη, Κ. Οικονομίδη, 'Αντ. Σκιαδαρέση, Λ. Τσόκο, Χρ. Ρίζο.

γ) Συνδυασμός 'Αγροτικού Κόμματος ('Αλ. Μυλωνά) με υποψηφίους τούς: Π. Γαρουφαλιά, Ν. Πεπόνη, Ι. Σιδηρόπουλο, Πάνο Φίλιππα, Δ. Παπαγαλάνη.

δ) Συνδυασμός 'Ενιαίου Μετώπου (Κομμουνιστικού) με υποψηφίους τούς Γ. Πόλιο, Γ. 'Ανδρόπουλο.

ε) Συνδυασμός 'Αγροτικού καί 'Εργατικού Κόμματος ('Αλ. Παπαναστασίου) με τούς Γ. Τούμπουρο, Γ. Κοσσυβάκη, 'Αλή Ρασίδ Μπέη, Γ. Μπανιά, 'Αντ. Ράπτη. 'Εξελέγησαν οι: Θ. Χαβίνης, Μάρκος Τσαρλαμπάς, Κ. Καλκάνης, Κ. Οικονομίδης, Π. Γαρουφαλιάς. Κυβέρνηση έσχημάτισε ό άρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Π. Τσαλδάρης, ό όποιος άνετράπη μετά 2 μήνες καί σχημάτησε κυβέρνηση ό 'Ελ. Βενιζέλος.

5. Οί εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 διεξήχθησαν με τό πλειοψηφικό σύστημα. 'Ελαβαν μέρος κυρίως 2 συνασπισμοί κομμάτων, ό 'Εθνικός Συνασπισμός με τά κόμματα Φιλελευθέρων (Βενιζέλος), Προοδευτικών (Καφαντάρης), 'Αγροτοεργατικού (Παπαναστασίου), Συντηρητικού Δημοκρατικού (Α. Μιχαλακόπουλου), τμήματος 'Αγροτικού (Μυλωνά) καί ό Συνασπισμός της 'Ηνωμένης 'Αντιπολιτεύσεως με τό Λαϊκό Κόμμα (Π. Τσαλδάρη), τό 'Εθνικό Ριζοσπαστικό (Γ. Κονδύλη) τών 'Ελευθεροφρόνων (Ι. Μεταξά) καί όρισμένων 'Αγροτικών. 'Εκτός τών 2 αυτών συνασπισμών έλαβαν μέρος τό κομμουνιστικό κόμμα 'Ελλάδος καί όρισμένοι 'Αγροτικού. 'Η πεδιάδα της 'Αρτας προσαρτήθηκε στόν Νομό Πρεβέζης καί όρισμένοι 'Αγροτικού. 'Η Πεδιάδα της 'Αρτας προσαρτήθηκε στόν Νομό Πρεβέζης, του όποιου ό αριθμός έδρών αυξήθηκε σε 3 ένώ του Νομού 'Αρτας περιορίστηκε σε 1.

'Ελαβαν μέρος οι υποψήφιοι: Κ. Οικονομίδης, Α. Καραπάνος, Εύθ. Λαμπράκης. Βουλευτής εξέλεγε ό Κ. Οικονομίδης.

Στό Συνδυασμό τών Φιλελευθέρων Πρεβέζης υποψήφιος ήταν ό εξ 'Αρτης πολιτικός Πέτρος Γαρουφαλιάς ό όποιος εξέλεγε βουλευτής.

Τήν 1η Μαρτίου 1935 έξερράγη στασιαστικό κίνημα κατά της κυβερνήσεως τό όποιο άπέτυχε. Κατόπιν αυτού ή βουλή κατήργησε τό θεσμό της Γερουσίας έτροποποίησε ή κατήργησε διατάξεις του Συντάγματος καί προκήρυξε εκλογές.

6. Στίς εκλογές της 9ης 'Ιουνίου 1935 εφαρμόστηκε τό πλειοψηφικό σύστημα. Στην περιφέρεια 'Αρτης κατήλθαν 2 συνδυασμοί: 'Ο Κυβερνητικός με υποψηφίους τούς: Κ. Οικονομίδη, Χρ. Ρίζο, Χρ. Χατζόπουλο καί ό συνδυασμός 'Ανεξαρτήτων με τούς: Ι. 'Αμβράζη, Ν. Τούμπουρο καί 'Αθ. Τζώνη. Πλειοψήφισε ό κυβερνητικός συνδυασμός καί εξέλεγαν βουλευτές όλοι οι υποψήφιοί του.

7. Με φήφισμά της ή κυβέρνηση Τσαλδάρη κατήργησε τό πολίτευμα της 'Αβασίλευτης Δημοκρατίας καί επανήλθε ό θεσμός του Βασιλέως. Καθήκοντα ανέλαβε ό Γ. Κονδύλης ως άντιβασιλεύς. Τό ψήφισμα αυτό επικυρώθηκε σε δημοψήφισμα που έγινε την 3η Νοεμβρίου 1935.

8. Οί εκλογές της 26ης 'Ιανουαρίου 1936 έγιναν με τό σύστημα της άπλης αναλογικής καί αυξήθηκε ό αριθμός τών έδρών σε 300.

Στήν Εύρεια περιφέρεια Ἄρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος ἔλαβαν μέρος: α) *τό Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων* μέ τούς Θ. Χαβίνη, Π. Κοκκινάτο, Ἄλ. Καραπάνο, Ν. Καλέλλη, Κ. Μαχαίρα, Π. Καλκάνη.

β) *Τό Λαϊκό κόμμα* μέ τούς Λ. Τσόκο, Γ. Τούμπουρα, Ἄλ. Λογοθέτη, Κ. Οἰκονομίδη, Ἀπ. Κοντογιάννη, Ν. Καλύβα.

γ) *Ἡ Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ἐνωση* μέ τούς Κ. Καλκάνη, Χρ. Ρίζο, Σπ. Ἀλεξόπουλο, Ι. Ἀμβράζη, Ἄλ. Γεωργίου, Π. Βακατάτση.

δ) *Ὁ Συνδυασμός Δημοκρατικῶν* μέ τούς Π. Γαρουφαλιά, Εὐρ. Καζαντζή, Μ. Τσαρλαμπά, Πάνο Ἀλεξίου, Παῦλο Τσαούσογλου, Ἀντ. Ράπτη.

ε) *Ὁ Συνδυασμός τῶν Ἐλευθεροφρόνων* μέ τούς: Ἀντ. Σκιαδαρέση, Ἀθ. Τζώκα, Χρ. Κάτσινο, Ν. Νικλάμπα, Π. Τόλια, Π. Σουμίλα.

στ) *Ὁ Συνδυασμός Παλαίου Μετώπου* (Κομμουνιστικῶν) μέ τούς Χ. Γκόνζιο καί Β. Σαρδελῆ.

Μεμονωμένοι ὑποψήφιοι οἱ: Εὐ. Ἀλεξανδρής καί Χρ. Ρένζος.

Ἐξελέγησαν βουλευτές οἱ: Κ. Καλκάνης, Θ. Χαβένης, Λ. Τσόκος, Π. Κοκκινάτος, Π. Γαρουφαλιάς.

Οἱ ἐκλογές αὐτές ἦταν οἱ τελευταῖες πρὶν τόν Παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ Βουλὴ αὐτὴ διελύθη τὴν 4η Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἀκολούθησε ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ ὁ ὁποῖος διεξήγαγε τόν πόλεμο τοῦ 1940.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἕως τὸ 1981

1. Οἱ ἐκλογές τῆς 31 Μαρτίου 1946 διεξήχθησαν μέ τό ἀναλογικὸ σύστημα καί οἱ βουλευτικές ἔδρες αὐξήθηκαν σέ 354.

Στὴν περιφέρεια Ἄρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος, κατῆλθαν οἱ κάτωθι ὑποψήφιοι:

α) *Συνδυασμός Ἠνωμένης Ἐθν. Παρατάξεως* (Τσαλδάρη, Θεοτόκα, Μαυρομιχάλη) μέ ὑποψηφίους τούς Χρ. Ρίζο, Κ. Οἰκονομίδη, Κ. Καλκάνη, Ἀντ. Ποταμιάνο, Δ. Λαμπράκη, Π. Φίλιππα, Π. Τόλια, Γ. Πλάτο.

β) *Συνδυασμός Ἐθνικῆς Πολιτικῆς Ἐνώσεως* (Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελόπουλο, Σ. Βενιζέλο) μέ τούς: Π. Γαρουφαλιά, Χρ. Τσαντούλα, Ν. Τούμπουρο, Β. Βασιώνη, Α. Οἰκονόμου, Α. Τζίμα, Μ. Φίλιππο, Δ. Κοντομήχα.

γ) *Συνδυασμός Βασιλοφρόνων* μέ τούς: Γ. Τούμπουρο, Η. Παπαχρίστου, Κ. Παπαδημητρίου.

δ) *Συνδυασμός Φιλελευθέρων* (Θεμ. Σοφούλη) μέ τούς: Θ. Χαβίνη, Β. Μουστάκη, Α. Παπαμιχαήλ, Γ. Σολδάτο, Β. Τσίκο, Η. Γράψα, Α. Μπακαμήτσο.

ε) *Συνδυασμός Ἐθνικοῦ κόμματος Ἑλλ.* (Ν. Ζέρβα) μέ τούς Ναπολέον Ζέρβα, Εὐρ. Καζαντζή, Δ. Ἀναγνώστου, Ι. Φωτόπουλο, Χρ. Βαλίνο, Χρ. Καραμουστάκη, Μ. Τσαρλαμπά, Εὐρ. Κολιό.

Ἐξελέγησαν βουλευτές οἱ: Χρ. Ρίζος, Κ. Οἰκονομίδης, Π. Γαρουφαλιάς, Ν. Ζέρβας, Εὐρ. Καζαντζής, Δ. Ἀναγνώστου, Ι. Φωτόπουλος.

Κυβέρνηση σχημάτισε ὁ Π. Τσαλδάρης.

2. Τήν 1η Σεπτεμβρίου 1946 πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα γιά τό ἄν θά ἔπρεπε νά ἐπανέλθει ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Β΄ ἢ ὄχι. Ἡ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ τοῦ Ν. Ἄρτης τάχθηκε ὑπέρ τῆς ἐπανάδου τοῦ Βασιλιᾶ. Γενικά ἐπεκράτησε τό ψηφοδέλτιο τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας καί ὁ Βασιλεὺς ἐπανῆλθε τήν 28η Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους.

3. Οἱ ἐκλογές τῆς 5ης Μαρτίου 1950 διεξήχθησαν μέ τό ἐκλογικό σύστημα τοῦ 1936.

Στήν περιφέρεια Ἄρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος, κατήλθαν οἱ κάτωθι συνδυασμοί:

α) *Συνδυασμός Λαϊκοῦ κόμματος* (Κ. Τσαλδάρη) μέ τούς Κ. Καλκάνη, Χρ. Ρίζο, Δ. Γιαννουλάτο, Λ. Γκαναβία, Α. Κοντογιάννη.

β) *Συνδυασμός Ἐθνικοῦ κόμματος Ἑλλάδος* (Ν. Ζέρβας) μέ τούς: Ν. Ζέρβα, Εὐρ. Καζαντζή, Β. Καβέτσο, Χρ. Καραμουστάκη, Εὐρ. Βρεττό.

γ) *Συνδυασμός κόμματος Φιλελευθέρων* (Σοφ. Βενιζέλος) μέ τούς Θ. Χαβίνη, Σ. Ζιάκα, Ι. Ζαχαρή, Ν. Τούμπουρο, Π. Φίλιππα.

δ) *Συνδυασμός κόμματος Γ. Παπανδρέου* μέ τούς: Π. Γαρουφαλιά, Ἀχ. Οἰκονόμου, Χρ. Τσαντούλα, Ἀλ. Παπαγεωργίου, Δ. Κοντομίχα.

ε) *Συνδυασμός Δημοκρατικῆς παρατάξεως* (Δ. Σοφιανόπουλος, Ἀλ. Σβῶλος, Ν. Γρηγοριάδης) μέ τούς Ν. Κατηφόρη, Δ. Κρόκο, Φ. Βανδώρου, Ι. Σιμιτζή, Γ. Γαρουφαλιά.

στ) *Συνδυασμός Ἐθνικῆς Προοδευτικῆς Ἐνώσεως κέντρου* (Πλαστήρα) μέ τούς: Α. Σπαή, Β. Κοσμά, Ν. Φατοῦρο, Γερ. Σολδάτο, Ι. Μουστάκη.

ζ) *Συνδυασμός Πολιτικῶν Ἀνεξαρτήτως παρατάξεως* (Κ. Κοτζιάς, Κ. Μανιαδάκης, Θ. Τουρκοβασίλης) μέ τούς: Γ. Τούμπουρο, Κ. Μανιαδάκη, Μ. Σταύρου, Σπ. Θεοχάρη, Ι. Λογοθέτη.

η) *Συνδυασμός Νέου κόμματος* (Σπ. Μαρκεζίνη) μέ τούς: Δημ. Λαμπράκη, Γ. Ἀθανασίου, Κ. Γαλανή, Θεοδ. Χάμο, Στ. Νατσούλη.

θ) *Συνδυασμός Ἐθνικῆς παρατάξεως* (Π. Μακρομιχάλης, Β. Παπαδάκης, Ἀλ. Βαμβέτσος, Α. Δημητράτος) μέ τούς Δ. Κωσταβασίλη, Αλ. Βαμβέτσο, Π. Παπαφωτίου, Β. Κολιό, Πολ. Ράπτη.

ι) *Συνδυασμός Παρατάξεως Ἀγροτῶν Ἑργαζομένων* (Ἀλ. Μπαλτατζής, Ἀλ. Μυλωνάς) μέ τούς: Ἀλ. Μυλωνά, Ι. Ψωμά, Δ. Λέκκα, Ι. Φλογαῖτη, Χρ. Παπασταύρου.

ια) *Συνδυασμός Μετώπου Ἐθνικῆς Ἀναδημιουργίας* (Π. Κανελλόπουλο, Ν. Παπαδόπουλο, Ἀλ. Σακελλαρίου) μέ τούς: Ἀθ. Αὔγερινί, Κ. Οἰκονομίδη, Θ. Καλκάνη, Θ. Λιάτο, Γ. Πλάτο.

ιβ) *Συνδυασμός κόμματος Ἑργαζομένων Ἑλλήνων* (Ι. Μπερνίτσας) μέ τούς: Χρ. Μπαλαούρα, Γ. Κατσή, Σ. Μιχαηλίδη, Σ. Καπόγλου.

Ἐξελέγησαν Βουλευτές οἱ:

Κ. Καλκάνης, Π. Γαρουφαλιάς, Ν. Ζέρβας, Θ. Χαβίνης, Α. Σπαής, Χρ. Ρίζος.

Ὁ Ν. Ζέρβας ἐξελέγη ταυτοχρόνως καί βουλευτής Ἰωαννίνων, παραιτήθη τῆς Ἄρτης καί τήν ἔδρα κατέλαβε ὁ Εὐ. Καζαντζής.

4. Οἱ ἐκλογές τῆς 9ης Σεπτεμβρίου 1951 διεξήχθησαν γιά πρώτη φορά μέ τήν ἐνισχυμένη ἀναλογική.

Γιά τήν κοινή περιφέρεια Ἀρτης-Πρεβέζης-Λευκάδος ὀρίσθηκαν 5 βουλευτικές ἔδρες.

Ὑποψήφιοι τοῦ κόμματος α) Ἑλληνικοῦ Συναγερμοῦ ἦταν οἱ: Στυλιανός Τζουβάρας, Χριστ. Ρίζος, Δημήτριος Φωτίου Καρατζένης, Ἀθ. Αὐγερινός, Θεοδ. Καλκάνης, Ἀπ. Κοντογιάννης, Ἐπ. Γκινάκας.

β) Τό κόμμα Ἐθνικῆς Προοδευτικῆς Ἐνώσεως Κέντρον (ΕΠΕΚ-Ν. Πλαστήρα) ἀποτελεῖτο ἀπό τούς: Λ. Σπαή, Δ. Κρόκο, Νικ. Τούμπουρο, Β. Κοσμά, Μ. Τσαρλάμπο, Δημ. Μαλάμος, Ξ. Θειακός.

γ) Ὑποψήφιοι τοῦ κόμματος Φιλελευθέρων (Σοφ. Βενιζέλος) Οἱ: Θ. Χαβίνης, Ναπ. Ζέρβας, Εὐρ. Καζαντζής, Σοφ. Ζιάκας, Δημ. Ἀναγνώστου, Εὐστ. Βρεττός, Πάνος Φίλιππας.

δ) Ὑποψήφιοι τῆς Ἐνιαίας Δημοκρατικῆς Ἀριστερᾶς οἱ: Ξ. Γρηγόρης, Ἀλκ. Λούλης, Ι. Σιμιντζής, Γεωρ. Γαρουφαλιάς.

ε) Ὁ Συνδυασμός κόμματος Γ. Παπανδρέου ἀποτελεῖται ἀπό τούς: Π. Γαρουφαλιά, Ἀχ. Οἰκονόμου, Π. Ἀλεξίου, Ἀλ. Παπαγεωργίου, Βασ. Βασιώνη, Ἀν. Ράπτη, Διον. Κοντομίχα.

ζ) Τέλος τό Λαϊκό κόμμα ἀποτελεῖτο ἀπό τούς: Κ. Καλκάνη, Κ. Δούλη, Χρ. Βαλίνο, Ἀντ. Τζώρτζη, Γ. Τούμπουρο, Δ. Λαμπράκη, Γ. Οἰκονομίδη.

Βουλευτές ἐξελέγησαν οἱ Στυλ. Τζουβάρας, Χρ. Ρίζος, Δημήτριος Φ. Καρατζένης, Λ. Σπαῆς καί Θ. Χαβίνης.

Ἐπειδή ἡ κυβέρνηση τοῦ Νικ. Πλαστήρα δέν διέθετε δική της πλειοψηφία στή Βουλὴ παραιτήθηκε μετὰ τήν πάροδο ἑνὸς ἔτους, καί ἡ χώρα ὀδηγήθηκε πάλι σέ ἐκλογές.

5. Στίς ἐκλογές τῆς 16ης Νοεμβρίου 1952 ἐφαρμόστηκε τό μικτό πλειοψηφικό σύστημα. Γιά πρώτη φορά δέ παρείχετο τό δικαίωμα στίς γυναῖκες νά ἐκλέγουν καί νά ἐκλέγονται.

Στὴν περιφέρεια Πρωτοδικείου Ἀρτης ὑποψήφιοι ἦταν οἱ ἐξῆς:

α) Συνδυασμός ἑλλ. Συναγερμοῦ: Δημήτριος Φ. Καρατζένης, Στ. Τζουβάρας, Χρ. Ρίζος.

β) Συνδυασμός Φιλελευθέρων-ΕΠΕΚ: Ν. Εὐταξίας, Ι. Ζαχαρῆς, Λ. Σπαῆς.

γ) Συνδυασμός Ἐνιαίας Δημοκρατικῆς Ἀριστερᾶς (ΕΔΑ) ὁ Κων. Πάνος

δ) Μεμονωμένοι Λ. Σπαῆς, Ν. Τούμπουρος, Σ. Ζιάκας.

Ἐξελέγησαν οἱ 3 ὑποψήφιοι τοῦ Ἑλλ. Συναγερμοῦ: Δ. Καρατζένης, Στ. Τζουβάρας, Χρ. Ρίζος.

Σχηματίστηκε κυβέρνηση ἀπό τόν Ἀλ. Παπάγο, ἡ ὁποία ἔμεινε στήν ἐξουσία μέχρι τήν 4η Ὀκτωβρίου 1955 πού πέθανε. Ἀμέσως μετὰ μέ διαταγὴ τοῦ Βασιλεῖς ὀρκίστηκε ὁ ὑπουργός Δημ. Ἔργων Κων. Καραμανλῆς, ὁ ὁποῖος ὀδήγησε τή χώρα σέ νέες ἐκλογές.

6. Οἱ ἐκλογές τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1956 διεξήχθησαν μέ τό μεικτό σύστημα.

Ὑποψήφιοι στήν περιφέρεια Ἀρτης-Πρέβεζης-Λευκάδας οἱ:

α) Συνδυασμός Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσεως (ΕΡΕ) Κ. Καραμανλῆς, Δημήτριος Φ. Καρατζένης, Χρ. Ρίζος, Θ. Καλκάνης, Ι. Κοκκινάτος, Ν. Τούμπουρος.

β) Συνδυασμός Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως: Κ. Καλκάνης, Π. Γαρουφαλιάς, Δ. Κρόκος, Θ. Χαβίνης, Λ. Σπαῆς, Ι. Ζαχαρῆς.

γ) *Συνδυασμός κόμματος Προοδευτικών*: 'Απ. Κοντογιάννης, Φ. Μεταξάς, Νικ. Πεπόνης, Δ. Τράντζας, Κ. Κόκκας, Δ. Πλακούτση.

Στούς Μεμονωμένους ό Μ. Τσαρλαμπάς.

'Εξελέγησαν βουλευτές οί 5 πρώτοι τής Δημ. 'Ενώσεως Κ. Καλκάνης, Π. Γαρουφαλιάς, Δ. Κρόκος, Θ. Χαβίνης, Λ. Σπαής και ό πλειοψηφίσας τοῦ συνδυασμοῦ τής ΕΡΕ Δημ. Καρατζένης.

7. Στίς έκλογές τής 11ης Μαΐου 1958 εφαρμόστηκε ή ένισχυμένη αναλογική και πρωτοβάθμια έκλογική περιφέρεια ό Νομός.

'Υποψήφιοι στόν α) *Συνδυασμό τής ΕΡΕ* στό Νομό 'Αρτης οί: Δημ. Φ. Καρατζένης, Κων. Παπαδημητρίου, Κ. Σιώζος.

β) *Στήν 'Ενιαία Δημοκρατική Ένωση* οί: 'Αρ. 'Αράπης, Γ. Μπαρτζώκας, Γ. Γαρουφαλιάς.

γ) *Στό κόμμα Φιλελευθέρων* ύποψήφιοι ήταν οί: Π. Γαρουφαλιάς, Λ. Σπάης, Ν. Τούμπουρος.

δ) *Στό Συνδυασμό Λαϊκοῦ κόμματος* οί: Μιλτ. Μάρκου, Στ. Τζουβάρας, Πολυξένη Βαλλίνου.

ε) Τέλος ύποψήφιος τής *Προοδευτικῆς 'Αγροτικῆς Δημοκρατικῆς Ένώσεως* ήταν ό 'Αλ. Χρυσόχου.

Βουλευτές εξέλεγησαν οί Δημ. Καρατζένης, Κων. Παπαδημητρίου τής ΕΡΕ και Π. Γαρουφαλιάς τῶν Φιλελευθέρων.

8. Οί έκλογές τής 29ης 'Οκτωβρίου 1961 ένεργήθησαν μέ τήν ένισχυμένη αναλογική.

Στόν Νομό 'Αρτης ύποψήφιοι ήταν:

α) *ΕΡΕ*: Δημήτριος Φ. Καρατζένης, Κων. Παπαδημητρίου, Κ. Σιώζος.

β) *Συνδυασμός Ένώσεως Κέντρου-Προοδευτικῶν*: Π. Γαρουφαλιάς, Νικ. Εὔταξίας, 'Αλ. Λιαροκάπης.

γ) *Συνδυασμός Πανδημοκρατικοῦ 'Αγροτικοῦ Μετώπου*: 'Αρ. 'Αράπης, Β. Καμάρας, Κων. Μαντέλλος.

'Εξελέγησαν βουλευτές οί Δημ. Καρατζένης, Κ. Σιώζος και Π. Γαρουφαλιάς.

Τήν 11η 'Ιουνίου 1963 παραιτήθηκε ή κυβέρνηση Καραμανλή εξ αίτίας τής έμμονης τῶν Βασιλέων νά επιχειρήσουν ταξίδι στό Λονδίνο, όπου προηγουμένως είχαν γίνει άνθελληνικές εκδηλώσεις στό πρόσωπο τής Βασιλίσσης Φρειδερίκης.

9. Οί έκλογές τής 3ης Νοεμβρίου 1963 ένεργήθησαν από τήν ύπηρεσιακή κυβέρνηση τοῦ Στ. Μαυρομιχάλη και διεξήχθησαν μέ τό σύστημα τής ένισχυμένης αναλογικῆς.

α) *Στό Συνδυασμό τής ΕΡΕ* ύποψήφιοι ήταν οί: Δημ. Καρατζένης, Κ. Παπαδημητρίου, Κ. Σιώζος.

β) *Στό Συνδυασμό Ένώσεως Κέντρου* οί: Π. Γαρουφαλιάς, Ν. Εὔταξίας, Ν. Τούμπουρος.

γ) *'Υποψήφιοι τοῦ συνδυασμοῦ τής ΕΔΑ* οί: 'Αρ. 'Αράπης, Δ. Δῆμος, Δ. Λέκκας.

δ) *'Υποψήφιοι τοῦ κόμματος Προοδευτικῶν* οί: Θ. Ράπτης, Π. Στρεβίνας, Σ. Τζουβάρας.

Ἐξελέγησαν βουλευτές οἱ Δημ. Καρατζένης, Κων. Παπαδημητρίου καί Π. Γαρουφαλιάς.

Ὁρκίστηκε κυβέρνησις ὑπὸ τόν Γ. Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος κατόπιν εἰσηγήθηκε στό Βασιλιά τή διάλυση τῆς Βουλῆς καί τή διενέργεια νέων ἐκλογῶν, ἀφοῦ δέν εἶχε τήν ἀπαιτούμενη πλειοψηφία. Ἡ Ἐνωση Κέντρου προέβη σέ ἀθρόες παροχές ἀπό τό πλεόνασμα τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς προηγούμενης κυβέρνησις. Ὁ Κ. Καραμανλῆς μετά τήν ἥττα τῆς ΕΡΕ ἀπεχώρησε τῆς πολιτικῆς ἀφοῦ ὑπέδειξε ὡς διάδοχό του τόν Παν. Κανελλόπουλο.

10. Στίς ἐκλογές τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1964 ἐφαρμόστηκε τό ἴδιο ἐκλογικό σύστημα. Στό Νομό Ἀρτης κατήλθαν 2 συνδυασμοί κομμάτων.

α) Ἡ Ἐνωση Κέντρου μέ ὑποψηφίους τοὺς: Π. Γαρουφαλιά, Α. Λιαροκάπη καί Ν. Εὐταξία.

β) Ἡ ΕΡΕ μέ τοὺς Προοδευτικούς καί μέ ὑποψηφίους τοὺς Κ. Παπαδημητρίου, Δ. Καρατζένη, Κ. Σιδῶο.

Ἐξελέγησαν βουλευτές οἱ: Π. Γαρουφαλιάς, Κ. Παπαδημητρίου καί Δημ. Καρατζένης.

Κατά τῆς ἐκλογῆς τοῦ Δημ. Καρατζένη ἄσκησε ἔνστασις ὁ Ἀλ. Λιαροκάπης στηριζομένη στό ὅτι ψήφισαν στρατιῶτες καί ὑπάλληλοι μὴ ἐγγεγραμμένοι στοὺς καταλόγους, στό ὅτι ἐθεωρήθησαν ἔγκυρα ψηφοδέλτια τοῦ ἐπιτυχόντος, φέροντα διακριτικά σημεῖα καί στό ὅτι ὁ Δημ. Καρατζένης διετέλεσε Δημοτικός Σύμβουλος Δήμου Ἀρταίων.

Τελικῶς ἡ ἔνστασις ἀπερρίφθη μέ ἀπόφασιν τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου.

Τήν 21η Ἀπριλίου 1967 ἐξερράγη κίνημα Ἀξιωματικῶν τοῦ Στρατοῦ καί ἐματαιώθησαν οἱ προκηρυχθεῖσες γιά τόν Μάιο βουλευτικές ἐκλογές. Ὡς κυβέρνησις οἱ στρατιωτικοὶ συνέταξαν νέο σύνταγμα τό ὁποῖο ἔθεσαν μέ δημοψήφισμα στήν κρίσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

Τό νέο σύνταγμα ἐγκρίθηκε μέ ποσοστό 91,87% ὑπέρ καί 7,76% κατά.

Δεύτερο δημοψήφισμα διεξήχθη στίς 29 Ἰουλίου 1973, γιά τή μεταβολή τοῦ πολιτειακοῦ θεσμοῦ σέ ἀβασίλευτη Δημοκρατία. Ἦδη ὁμως τήν 1η Ἰουλίου τό δικτατορικό καθεστῶς κατήργησε τή Βασιλεία καί αὐτοανακηρύχθηκε Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ὁ Γ. Παπαδόπουλος. Τό Δημοψήφισμα ἀπέδωσε 78,45% ὑπέρ τῆς Βασιλείας.

11. Διεξήχθησαν ἐκλογές τήν 17ην Νοεμβρίου 1974 μέ τό σύστημα τῆς ἐνισχυμένης ἀναλογικῆς.

Ὁ Κ. Καραμανλῆς ἐπέστρεψε ἀπό τό ἐξωτερικό καί συνεκρότησε τό νέο κόμμα «Νέα Δημοκρατία».

Ὑποψήφιοι τῆς Ν. Δημοκρατίας στό Νομό Ἀρτης ἦταν οἱ Ἀθ. Κονταξής, Κ. Παπαδημητρίου, Ν. Τσέτης.

Ὑποψήφιοι τῆς Ἐνώσεως Κέντρου-Νέων Δυνάμεων οἱ Γ. Ἀγόρος, Δημ. Βάκκας, Δ. Ρίζος.

Τό ΠΑΣΟΚ ἀποτελεῖτο ἀπό τοὺς Παῦλο Ἐξαρχο, Ἀλ. Λιαροκάπη, Ι. Πανοῦτσο.

Ἡ Ἐθνικὴ Δημοκρατικὴ Ἐνωση ἀπὸ τοὺς: Νικ. Παπαθεοδώρου καὶ Στ. Παπά. Ὑποψήφιοι τῆς Ἠνωμένης Ἀριστερᾶς ἦταν οἱ: Δ. Δήμος, Ι. Παπανικολάου, Εὐστ. Σπήλιος.

Ἐξελέγησαν βουλευτὲς οἱ: Ἀθ. Κονταξίης, Κ. Παπαδημητρίου, Δημ. Ρίζος. Τὴν 8ην Δεκεμβρίου 1974 ἡ κυβέρνησις προκήρυξε δημοψήφισμα γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος. Ἐπεκράτησε τὸ ψηφοδέλτιο τῆς Ἀβασίλευτης Δημοκρατίας. Προσωρινὸς πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐξελέγη ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος καὶ τὴν 19η Ἰουνίου 1975 τακτικὸς ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Κων. Τσάτσος.

12. Οἱ ἐκλογὲς τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1977 διεξήχθησαν μέ τὸ προηγούμενο ἐκλογικὸ σύστημα.

α) Ὁ συνδυασμὸς τῆς Ν. Δημοκρατίας ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς: Ἀθ. Κονταξίη, Κ. Παπαδημητρίου, Ν. Τσέτη.

β) Ὁ συνδυασμὸς τῆς Ἐνώσεως Κέντρου ἀπὸ τοὺς: Δημ. Ρίζο, Γ. Παπαγεωργίου, Γ. Γαρουφαλιά.

γ) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ΠΑΣΟΚ μέ ὑποψηφίους τοὺς: Ἀλ. Λιαροκάπη, Δημ. Τσοβόλα, Ι. Πανοῦτσο.

δ) Ὁ συνδυασμὸς Συμμαχίας Προοδευτικῶν καὶ Ἀριστερῶν Δυνάμεων μέ ὑποψηφίους τοὺς: Δ. Λάκκα, Εὐστ. Σπήλιο.

ε) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ΚΚΕ μέ τοὺς: Ι. Παπανικολάου, Ι. Μαστρογιάννη, Π. Ἀρκουμάνη.

στ) Ὁ συνδυασμὸς τῆς Ἐθνικῆς Παρατάξεως μέ ὑποψηφίους τοὺς Νικόλαο Κοσσυβάκη, Δημ. Καρατζήνη, Στ. Τζουβάρα.

ζ) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κόμματος τῶν Νεοφιλελευθέρων (Κων. Μητσοτάκη) μέ τοὺς Γ. Γιάπρο, Γ. Μπίτα.

η) Ὁ συνδυασμὸς τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατικῆς Ἐνότητος μέ ὑποψήφιο τὸν Ν. Μπουργάνη.

θ) Ἀνεξάρτητος-Μεμονωμένος ὁ Κ. Μάμαλης.

Ἐξελέγησαν βουλευτὲς οἱ Ἀλ. Λιαροκάπη, Ἀθ. Κονταξίης καὶ Δημ. Τσοβόλας.

Κατὰ τῆς παραχωρήσεως δεύτερης ἔδρας στοῦ ΠΑΣΟΚ ὑπεβλήθη ἔνστασις ἀπὸ τὸν Κ. Παπανδρέου ἡ ὁποία στηριζόταν σὲ σοβαρὲς καὶ ἀποδεδειγμένες παραβάσεις.

Μέ πρόχειρα δικαιολογητικὰ ἡ ἔνστασις ἀπερρίφθη.

13. Οἱ ἐκλογὲς τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1981 διεξήχθησαν μέ τὴν ἐνισχυμένη ἀναλογικὴ.

Ὑποψήφιοι τοῦ συνδυασμοῦ τῆς Ν. Δημοκρατίας (Γ. Ράλλης) ἦταν: Ἐλ. Παπαδημητρίου, Ἀθ. Κονταξίης, Δημ. Ρίζος, Παν. Βάγιας.

α) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς: Ἀλ. Λιαροκάπη, Χρ. Παπαγεωργίου, Π. Ρίζος, Δ. Τσοβόλας.

β) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ Δημοκρατικοῦ Κέντρου ἀπὸ τὸν Σπ. Νέστορα.

γ) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ΚΚΕ μέ ὑποψηφίους τοὺς Σπ. Ζαρκαλή, Ἐλ. Παπαθανασίου-Τζουμάκα, Νικ. Παπακώστα, Λάμπρο Σπούμπλα.

δ) Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ μέ τοὺς Ἀθ. Γρέβια, Γ. Κοντογιάννη, Δ. Πεσλή.

ε) Ὁ συνδυασμός τοῦ κόμματος τῶν Προοδευτικῶν ἀποτελεῖτο ἀπό τούς: Ἰ. Γεωργούλα, Ν. Καραμπά, Β. Σκαλτσογιάννη.

η) Ὁ συνδυασμός «Γιά μιὰ ἐπαναστατική Ἀριστερά» μέ τούς Β. Ζωή, Βασιλική Νάσιου.

Μεμονωμένοι ὑποψήφιοι ἦταν οἱ Εὐ. Παπαϊωάννου, Γ. Πολύζος, Μ. Σιδῶς, Χρ. Μοῦτος, Ἀγγ. Πανδής.

Ἐξελέγησαν βουλευτές οἱ Δημ. Τσοβόλας, Ἐλ. Παπαδημητρίου καί Ἀθ. Κονταξής.

«Τὴν αὐγὴ τῆς 22ας Ἀπριλίου 1894, ἀποχαιρετᾷ τὴν ἀνθοστόλιστον φύσιν, ἔρριπτε τὰς τελευταίας ἀναλαμπάς τοῦ βίου του καὶ εἰς ἡλικίαν 26 περίπου ἐτῶν, ἔκλεινε τὴν κεφαλὴν εἰς τὰς ἀγκάλας φιλτάτων ἀδελφῶν καὶ γέροντος πολυπαθοῦς πατρός ἀφιχθέντος πρό ὀλίγων ὥρων, καὶ ἤγετο νεκρός ἵνα ἀποτεθῇ εἰς φιλόξενον γωνίαν τοῦ κοιμητηρίου ᾽Αρτης, μακράν τῆς γεννεθλίου κώμης καὶ χωρὶς νά ἴδῃ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ὀνείρων αὐτοῦ».

Ἔτσι ἀνήγγειλε τὸ θάνατο τοῦ Κώστα Κρυστάλλη ὁ Γεώργιος Γάγαρης, δημοσιογράφος καὶ λόγιος στῇ «Φωνῇ τῆς Ἑπείρου» πού ἔβγαине τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Ἀθήνα.

Πέθανε στὴν ᾽Αρτα σ' ἓνα παλιό σπίτι τοῦ συμπατριώτη του Σπήλιου, στὴν ὁδὸ Καραπάνου 6, ἐκεῖ πού σήμερα εἶναι τὸ κατάστημα ἐπίπλων τοῦ Δημ. Τσολιά. Πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὸ 1922, «οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη» ἐνετοίχισαν μιά μαρμάρινη πλάκα πού γράφει «Ἐδῶ πέθανε ὁ Κώστας Κρυστάλλης στίς 22 Ἀπριλίου 1894». Ἡ κηδεία του, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ πατέρας μου, ἦτο ἀπλή καὶ ἀπέριττη καὶ ὁ κόσμος τὴν παρακολούθησε μέ εὐλάβεια καὶ συγκίνηση. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἐψάλη εἰς τόν Ἅγιο Γεώργιο. Ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς «Ἑστίας» τηλεγράφησε στὴν ἐφημερίδα του· «ἀποθανόντος σήμερα ἐκηδεύσαμεν πρό μικροῦ ἐν μεγίστῃ συγκινήσει τόν δημοφιλέστατον ποιητὴν Κώσταν Κρυστάλλη. Ἐπικηδεῖους ἐξεφώνησαν ὁ Σχολάρχης κ. Γεώργιος Χαραλάμπους καὶ ὁ Σωτήριος Γκορτσάς. Ἐν τῷ τάφῳ δέ ἐχαιρέτησεν αὐτόν ἐξ ὀνόματος τῆς «Φωνῆς τῆς Ἑπείρου» ὁ κ. Κωνσταντῖνος Μόραλης. Ἡ πόλις συμμετέσχεν τοῦ πένθους».

Στά 1896, τὸ Μάιο, πέρασε ἀπὸ τὴν ᾽Αρτα ὁ ποιητὴς Κώστας Πασαγιάννης, ἀνταποκριτικὴς τῆς ἐφημερίδας «Ἀκρόπολις». Ὁ Δήμαρχος Εὐαγγ. Γαρουφαλιάς καὶ ὁ Κων. Μόραλης τόν πῆγαν στό Νεκροταφεῖο, στὸν τάφο τοῦ Κρυστάλλη. Σέ ἀνταπόκρισή του (Ἑφημ. Ἀκρόπολις 7/9/1896) μέ τίτλο «᾽Αρτα καὶ ᾽Αρτινοί» ὁ Πασαγιάννης ἔγραφε: Ὁ «Σκουφᾶς» χάρις εἰς τόν θαυμάσιον Πρόεδρόν του πάντοτε, ἀνέλαβε καὶ τὴν ἀνέγερσιν μνημείου εἰς τόν τραγουδιστὴν τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης, τόν δύσμοιρον καὶ ἀλησιμόνητον Κρυστάλλη. Τὴν 22 Ἀπριλίου προχθές συνεπληροῦτο διετία ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητοῦ καὶ ἐτελέσθη πολιτικόν μνημόσυνον εἰς τὴν ὠραίαν αἵθουσαν τοῦ Συλλόγου καὶ ὁ Σύλλογος ἐν σώματι προσῆλθεν εἰς τὸν τάφον τοῦ ποιητοῦ καὶ ἐτέλεσεν θρησκευτικόν μνημόσυνον καὶ ἔστεψε διὰ δαφνίνου στεφάνου τὸν ἀφανὴ τοῦ Κρυστάλλη τάφον. Εὐγε εἰς τὸν «Σκουφάν», Εὐγε εἰς τὰ ἐνθουσιώδη μέλη του».

Στά 1908 ὁ Κων. Μόραλης ὀργάνωσε μέ ἄλλους διανοομένους φιλολογικὴ γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Κρυστάλλη. Ὁμιλητὴς ὁ Κων. Μόραλης. Ποιήματα

ἀπήγγειλεν ἡ ποιήτρια Φιφίκα Μυλωνά. "Ένας δρόμος στήν "Αρτα ὀνομάστηκε ὁδός Κώστα Κρυστάλλη. Κάποιοι ἔριξε τήν ιδέα νά γίνει προτομή τοῦ ποιητῆ. Ἡ πρόταση ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Σύλλογο καὶ ἀπὸ τοὺς νέους. Ὁ Κυρ. Δημήτρης Κρυστάλλης, μόλις ἔμαθε ὅτι ὁ «Σκουφάς» σκέπτεται νά στήσει τήν προτομή τοῦ Τραγουδιστῆ, ἔστειλε τήν πρώτη ἐνίσχυση. Ἔστειλε ὅσα βιβλία εἶχε τοῦ γιοῦ του γιά νά πωληθοῦν καὶ ν' αὐξηθεῖ τό ποσόν. Ἡ περιπέτεια ὁμῶς τοῦ 1897 μοιραία χαλάρωσε τήν προσπάθεια γιά τήν κατασκευὴ τῆς προτομῆς. Ὁ Κων. Μόραλης, ὁ Θεοχ. Τσούτσινος καὶ ἄλλοι καθηγητές, ὡδηγοῦσαν τοὺς μαθητὲς στὸν τάφο τοῦ ποιητῆ μέ θρησκευτικὴ εὐλάβεια. Στὰ Σχολεῖα, στίς σχολικὲς παραστάσεις, ἀκούγονταν καὶ ἀντηχοῦσαν τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη καὶ σιγά-σιγά ὁ κόσμος μάθαινε τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του.

Ἡ ἀρθρογραφία γύρω ἀπὸ τὸν Κρυστάλλη καὶ τὸ ἔργο του εἶναι ἀρκετὰ ζωνηρή. Στὰ 1912 ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Ι.Δ. Κολλάρος κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ (Ποιήματα καὶ Πεζά) σέ δύο τόμους. Οἱ Ἄρτινοι ἀγόρασαν τὸ ἔργο του καὶ ἔτσι τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά τὸν γνωρίσουν. Τήν Ἀνοιξή τοῦ 1921, μιά ὁμάδα ἀπὸ μαθητὲς τῆς τελευταίας τάξης τοῦ Γυμνασίου, δέκα ἐπτά τὸν ἀριθμό, Λευτ. Κοτσαρίδας, Γιάν. Ζαχαρῆς, Δημ. Γαρουφαλιάς, Νικ. Εὐταξίας, Τέλης Παπαφώτης, Νικ. Παγουλάτος καὶ ἄλλοι συγκρότησαν τὸν Σύλλογο «Ὁ Κρυστάλλης».

«Οἱ μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἀρτας εἶχαν μιά ὠραία ιδέα. Νά κάνουν ἔρανο καὶ νά στήσουν σέ μιά πλατεία τήν προτομή τοῦ Ἡπειρώτη ποιητῆ Κρυστάλλη. Στὸν ἔρανο αὐτὸ θά προσκληθοῦν νά λάβουν μέρος οἱ μαθηταὶ ὅλων τῶν Γυμνασίων, γιά νά τιμηθεῖ ἔτσι ἀπ' ὅλη τὴ σπουδάζουσα νεολαία ὁ ἀτυχὸς ἐκεῖνος, ἀλλὰ μεγάλος ποιητής. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης εἶναι ἄξιος τῆς τιμῆς πού σκέφθηκαν νά τοῦ κάνουν οἱ πατριῶτες του. Κι ἀκόμα εἶναι πολὺ τιμητικὸ γιά τὴ νεολαία ἐνός τόπου νά συλλογίζεται τοὺς Ἐθνικοὺς τῆς Ποιητῆς καὶ νά ἐνεργεῖ νά στήνουν μνημεῖα πού νά φανερώσουν τήν ἀγάπη τους... (Γρ. Ξενόπουλος, Φαίδων, Διάπλασις τῶν παίδων 27-2-1924 σ. 100). Οἱ μαθητὲς τῆς Ἀρτας ἔγραψαν στὸν Παλαμά καὶ ζήτησαν τήν ὑποστήριξή του. Ὁργάνωσαν μαθητικὴ συναυλία, πού ἔφερε εἴσπραξη 400 δρχ. Ὁ Λευτέρης Κοτσαρίδας συνῆταξε μιά διακήρυξη γιά τὸν Κώστα Κρυστάλλη πού τήν ἔστειλαν στοὺς μαθητὲς τῆς τελευταίας τάξης σέ πολλὰ Γυμνάσια. Στὰ 1925 ὁ Γιαν. Παπαβασιλείου φτιάχνει τὸ «Φοιτητικὸ ὄμιλο» Ἡ κίνηση τῶν νέων συγκινεῖ τὸν ἐπιστημονικὸ κόσμον καὶ στὰ 1926 ἱδρύεται ὁ Σύλλογος «οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη» στὸν ὁποῖο συγχωνεύεται καὶ ὁ «Φοιτητικὸς Ὅμιλος». Πρόεδρος ὁ γιατρός Γεώργιος Παπακώστας, πού ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ Συλλόγου, καὶ μέλη του οἱ Ξεν. Κοτσαρίδας, Εὐρ. Καζαντζής, Ἰωαν. Δημητριάδης, Γεώργ. Κουτσογιάννης, Παν. Παπασπύρου καὶ Βασ. Μπανιάς. Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου ἦταν ἡ κατασκευὴ προτομῆς τοῦ Ποιητῆ καὶ ἡ διάδοση τοῦ ἔργου του. Στάλθηκε θερμὴ ἐκκλήση σέ ὅλους τοὺς Ἡπειρώτες καὶ σέ ὅσους τιμοῦσαν τὸν ποιητὴ καὶ ζήτησαν τήν ἐνίσχυσή τους.

Στὰ 1925 πέρασε ἀπὸ τήν Ἀρτα ὁ δημοσιογράφος Μιχ. Ροδάς, σάν ἀνταποκριτῆς τοῦ «Ἐλευθέρου Βήματος». Οἱ «Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη» τὸν ἐπισκέφθηκαν καὶ τὸν παρακάλεσαν νά γράφει γιά τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ὁ Ροδάς ὑποσχέθηκε ὅτι ὄχι μόνον θά γράφει γιά τὸν Ποιητὴ, ἀλλὰ καὶ ὅτι θά ἐνισχύσει οἰκονομικά τὸν Σύλλογον. Ἐπρότεινε δέ, ἂν θέλουν νά βρεῖ ὁ ἴδιος τὸν καλλιτέχνη πού θά φιλοτεχνήσῃ τὴν προτομή. Σέ λίγες μέρες ὁ Σύλλογος πῆρε γράμμα τοῦ Ροδά ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πού τοὺς γνῶριζε ὅτι ὁ Θωμᾶς Θωμόπουλος, γλύπτης, καθηγητῆς στὴ

Σχολή Καλῶν Τεχνῶν, θαυμαστής τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, δέχτηκε νά κατασκευάσει τήν προτομή, ἀντί τοῦ ποσοῦ τῶν 25.000 δρχ., μαζί μέ τό βάθρο. Ὁ Σύλλογος ἀνέθεσε στό Θωμόπουλο τήν κατασκευή τῆς προτομῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὑπῆρχαν μόνον 8.000 δρχ. Μέ τήν ἀποπεράτωση ὅμως, ἄγνωστο γιά ποιό λόγο ὁ γλύπτης ἀνέβασε τό ποσόν τῶν 25.000 δρχ. σέ 40.000 καί τό ποσό αὐτό μόνο γιά τήν προτομή, χωρίς τό βάθρο, γιά τό ὁποῖο ζήτησε ἐπὶ πλέον 30.000 δρχ. Καί οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη ὑποχρεώθηκαν νά βροῦν τό ποσόν τῶν 70.000 δρχ., τεράστιο γιά τήν ἐποχή ἐκείνη.

Καί ἄρχισε ἐκστρατεία γιά τήν ἐξεύρεση χρημάτων. Ὁ Ροδάς στά 1926 στίς 8 Μαΐου μίλησε στήν Ἀθήνα γιά τόν Ποιητή καί ἀπήγγειλε ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη ἢ Τραγωδός Ἀγγ. Κοτσάλη. Μαζεύτηκε ἓνα ποσόν ἀπό 1.750 δρχ. Κατόπιν συστατικῶν ἐπιστολῇ τοῦ Ροδά ἔφθασαν δωρεές ὁμογενῶν ἀπό τό Λονδίνο. Ἀπό τήν Αἴγυπτο ἔστειλαν οἱ ἐκεῖ Ἡπειῶτες 17.000 δρχ. Οἱ φοιτητές τῆς Ἀρτας ὀργάνωσαν Φιλολογικό μνημόσυνο μέ ὁμιλητή τό Γιάννη Παπαβασιλείου. Ἐγίνε ἔρανος καί τό ποσόν κατατέθηκε στό Ταμεῖο τοῦ Συλλόγου. Ὁ Θεμ. Γκινάκας διέθεσε ὑπέρ τοῦ σκοποῦ τοῦ Συλλόγου 1532 δρχ. εἰσπράξεις μιᾶς παραστάσεως τοῦ κινηματογράφου του. Ὁ Λεων. Βλάχος καί ἡ παρέα του προσέφεραν στό σύλλογο «Οἱ Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη» 1.000 δρχ. ἀπό βραβεῖο πού πῆραν τίς ἀποκριές ἀπό τά κομιτᾶτα. Στό Συρράκο, στήν πατρίδα τοῦ ποιητῆ ἔγινε ἔρανος πού ἀπέδωσε 3105 δρχ. Στήν Ἀρτα ὀργανώθηκαν γιά τήν προτομή χοροί καί συναυλίες, πού ἀπέδωσαν ποσά σεβαστά. Ὁ Δῆμος πρόσφερε 10.000 δρχ. κι ἔτσι ὁ Σύλλογος συγκέντρωσε τό ποσόν τῶν 45.000 δρχ. Χρειάστηκαν ὅμως 25.000 ἀκόμα. Ὁ Σύλλογος ἀπευθύνθηκε σέ πολλούς Ἑλλήνες πλουσίους, διανοοῦμενους, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τούς Ἀρτινοὺς Ἀδελφούς Καραπάνου, ζητώντας τή χρηματική τους βοήθεια. Δυστυχῶς ἀπό αὐτούς δέν ἔλαβε καμμία ἀπάντηση. Μόνο ὁ Ψυχάρης ἔστειλε μιᾶ ἐπιστολή μέ 100 Γαλλικά Φράγκα. Τά ὑπόλοιπα χρήματα προσέφεραν πρὸς τιμὴ τους, οἱ Ἀρτινοί, καί τό τελευταῖο χρηματικό ποσό, 6.000 δρχ. ὁ «Μικρός Ὀμιλος».

Αὕτη εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Προτομῆς τοῦ Κώστα Κρυστάλλη πού στήθηκε στήν Ἀρτα στίς 22 Ἀπριλίου 1930, σέ τοποθεσία πού ἔμεινε μέ τό ὄνομά του.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ «Η ΜΑΚΡΑΚΙΣΤΙΝΑ»

ἢ

Ἡ Κυρά-Γιωργούλα ἢ Ἀρτινὴ

ΧΡΗΣΤΟΥ Β. ΧΕΙΜΩΝΑ

Σημαντικὴ θέση κατέχουν οἱ γυναῖκες στό ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Καί ἡ θέση τούτη εἶναι σημαντικὴ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς «ποσότη-
τας», δηλαδή τῆς ἔκτασης πού καταλαμβάνουνε στίς σελίδες τῶν ἔργων τοῦ
κυρ-Ἀλέξανδρου, μά καί ἀπὸ τὴν ἄποψη, κυρίως αὐτό, τῆς «ποιότητος», δηλαδή
τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο τίς ἀντιμετωπίζει ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας. Καί τίς
ἀντιμετωπίζει μέ σεβασμό καί ἀγάπη, ἀκόμα κι ὅταν θέλει νά τίς «πειράξει» — νά
πεῖ τὰ «κουσούρια», τίς ἀδυναμίες τους.

Μέ τό σημεῖωμα τοῦτο δέν ἔχω πρόθεση νά προβῶ στή σύνταξη μελέτης μέ
τίτλον «Οἱ γυναῖκες στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», —εὐχομαι, ὅμως, ἐτοῦτο νά τό
πράξει κάποιος ἢ κάποια¹—, ἀλλά νά παρουσιάσω μιάν ἀπό τίς γυναῖκες, πού
ἀναφέρονται στίς σελίδες τοῦ ἔργου τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου — τῇ *Γιωργούλα*² τὴν
Ἀρτινῇ. ἡρωίδα στό διήγημα «Ἡ Μακρακιστίνα», ἡ ὁποία ἦταν «ἐπιτηδεῖα πολὺ,
οἰκονόμος, μαγειρίσσα, ἀναγνώστρια, ψάλτρια. Ἐπῆγαινε τακτικά εἰς τὴν «Σχο-
λὴν τοῦ Λόγου»³. Ἦτο πάντοτε πρόθυμος ἐξαγορευτρία καί παρηγορήτρια τῆς
φίλης της, τῆς κυρα-Διονυσούλας».

Εἶχα, λοιπόν, πρόθεση νά παρουσιάσω μέ «δύο λόγια» τὴν κυρα-Γιωργούλα.
Ὅμως, τελικά, θεωρῶ σκόπιμο ν' ἀναδημοσιευτεῖ ὁλόκληρο τό διήγημα τοῦ
Παπαδιαμάντη, στό ὁποῖο ἡ Γιωργούλα κατέχει πρωταγωνιστικὸ ρόλο.

1. Ἐνῶ ἔγραφα τοῦτο τό σημείωμα ἔλαβα ἀπὸ τὴν κ. Βούλα Λαμπροπούλου τό βιβλίον της μέ τόν
τίτλον «Οἱ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ. Τό γένος καί τό φύλλον — Μιά
φεμινιστικὴ προσέγγιση καί ἐρμηνεία» (Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1992, σελ. 366) κι ἔτσι ἡ
εὐχὴ, πού διατύπωσα, πραγματοποιήθηκε. Ἐπίσης, σημειῶνω πῶς, ἡ κ. Μαρία Γκασιοῦλα ἐκπνεῖ
διδακτορικὴ διατριβὴν στό πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας, μέ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ κ. Μ.Γ.
Μερακλή, μέ τόν τίτλον «Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛ. ΠΑΠΑ-
ΔΙΑΜΑΝΤΗ».

2. Τῇ Γεωργίᾳ ἀκόμα τῇ λένε Γιωργούλα στὴν Ἄρτα καί τὰ χωριά της. Ἔτσι φωνάζουν ἄρκετοὶ τῇ
«βάρβαρ» τῆς γυναικας μου Γεωργία Β. Ψωμᾶ στίς Κεραμάτες τῆς Ἀρτας.

3. Ἡ «Σχολὴ τοῦ Λόγου» ἰδρύθηκε στά 1876 στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τόν Ἀπόστολο Ε. Μακράκη, γιὰ
τόν ὁποῖο μπορεῖ νά βρεῖ κανένας ἀρκετὰ στοιχεῖα στὸν τόμο «ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ -
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ε. ΜΑΚΡΑΚΗΣ» (Ἐκδοσις τοῦ Σιφνιακοῦ Πνευματικοῦ Ἰδρύματος «Ἁγιος Ἰωάννης
ὁ Θεολόγος» Μονγκού, Ἀθήναι 1985, σελ. 94).

Κλείνω τό σύντομο τοῦτο εἰσαγωγικό σημεῖωμα μέ τίς ἐξῆς βιβλιογραφικές παρατηρήσεις: 1) «Ἡ Μακρακιστίνα» ἀνήκει στόν κύκλο τῶν Ἀθηναϊκῶν διηγημάτων⁴ τοῦ Παπαδιαμάντη. 2) Πρωτοδημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα τῆς Ἀθήνας «Νέον Ἄστυ», στό φύλλο τῆς 25ης τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1906, μέ τήν ὑπογραφή Ἀλ. Παπαδιαμάντη.⁵ Καί 3) Δημοσιεύτηκε στίς ἐκδόσεις «Ἀπάντων» τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου καί τελευταῖα σ' ἐκείνη, πού εἶναι καί ἡ πλέον ἔγκυρη, τῶν ἐκδόσεων «Δόμος» μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου⁶ ἀπ' ὅπου καί τό ἀναδημοσιεύουμ' ἐδῶ.

4. Γιά τά διηγήματα τοῦτα δέξ: α) Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ» μ' ἓνα κείμενο τοῦ Θωμᾶ Γκόρπα (Ἐκδόσεις Σπηλιώτη, Ἀθήνα χ.χ. (= 1990), σελ. 169) καί β) Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, «ΤΑ ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ καί δύο δοκίμια γιά τό χρόνο», Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1992, σελ. 93).

5. Ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος δπέγραφε τά κείμενά του μέ διάφορες «παραλλαγές» τοῦ ὀνοματεπωνύμου του (λ.χ. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Α. Πδ., Ἀλ. Παπαδιαμάντης, Π. Α. Πδμ. κ.ἄ.) ἢ μέ τά ψευδώνυμα Μποέμ, Σκεπτικός καί Βυζαντινός. Ἐπίσης, ἔχουνε δημοσιευτεῖ καί πολλά κείμενά του χωρίς ὑπογραφή.

6. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «ΑΠΑΝΤΑ», κριτική ἐκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Ἐκδόσεις Δόμος, τόμος τέταρτος, Ἀθήνα 1985, σελ. 157-161).

Ἡ οἰκογένεια ἑκατοῖκει ἀκριβῶς εἰς τό ἔξω δωμάτιον τῆς αὐλῆς, τό πρὸς τόν δρόμον, εἰς μέρος τό ὅποιον ἐφαίνετο ὅτι εἶχεν ἐκλεχθῇ ἐπίτηδες διὰ ν' ἀκούεται ἡ κυρία ἀπό ὅλον τόν κόσμον, ἂν ἦτο ἡ ὄχι φωνακλού, νευροπαθῆς καί ὀξύθυμος. Τά παράθυρα ἀντίκρυζαν μέ τόν ἑνοριακόν ναόν τῶν Ἀγίων Ἀκινδύνων, ὅπου μέγα πλήθος λαοῦ ἐκκλησιάζετο κατὰ Κυριακῇν.

Ὁ κ. Καίσαρας Ὁρδινάριος, ὡς ἔλεγε τοῦλάχιστον ὁ ἴδιος, ἐφαίνετο πῶς ἦτο ἄνθρωπος ἀπό οἰκογένειαν. Διηγεῖτο ὅτι εἶχε κτήματα· σταφιδαμπέλους, ἀγρούς, ἐπαύλεις, ἀκόμη καί μοναστήρια εἰς τήν ὠραίαν πατρίδα του, ὅπου εἶχον συμβῇ δυστυχῶς ὀλέθριοι σεισμοί. Ἐκ τούτου καί ἐξ ἄλλων περιστάσεων, εἶχεν ἐκπέσει οἰκονομικῶς ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ κυρία ἦτο φιλεργός καί ἀνῆσυχος· ἐσιδέρωνεν, ἔρραπτεν, ἐπωλοῦσε καί ποῦδρα εἰς τήν γειτονίαν. Τί νά κάμη; Ἐμπόριον πού περνᾷ. Ὅλοι αἱ σύζυγοι τῶν σιδηρουργῶν καί βαφέων, καθῶς καί αἱ κόραι τῶν ἀνθρακοπωλῶν, ἦσαν πελάτιδες τῆς.

Τά τρία θυγάτρια — ἄρρεν δέν ὑπῆρχεν εἰς τήν οἰκογένειαν — ἦσαν ἡ δεκαεξαέτις Ἀδελαῖτσα, καθῶς τήν ὑπεκόριζεν ἡ μητέρα της — ἄλλ' ἡ σπιτονοικοκυρά, ἡ Μπαμπήλιω, ὡς λίαν ἑλληνόφρων, ἐπρόφερε τ' ὄνομα «Ἀγλαῖτσα» — ἡ Κατίνα, 7 ἐτῶν, καί ἡ Τυχούλα, χαριεστάτη μικρά — 4 ἢ 5 ἐτῶν.

Ἀλλ' ἡ μέν Ἀδελαῖτσα δέν ἦτο τέκνον τοῦ κ. Καίσαρα. Ἡ Κατίνα ἦτο καί δέν ἦτο παιδίον τῶν δύο γονέων της. Καί ἡ Τυχούλα ἦτο ὠρισμένως, ὅπως ἰσχυρίζετο ὁ σύζυγος, γέννημα τῆς κυρίας Διονυσούλας.

Ἡ μόνη εἰρηνεύτρια τῆς οἰκογενείας ἦτο ἡ κυρα-Γιωργούλα. Ἀρτινή, ἐπιτηδεῖα πολύ, οἰκονόμος, μαγεύτρια, ἀναγνώστρια, ψάλτρια. Ἐπήγαινε τακτικά εἰς τήν «Σχολήν τοῦ Λόγου». Ἦτο πάντοτε πρόθυμος ἐξαγορεύτρια καί παρηγορητρια τῆς φίλης της, τῆς κυρα-Διονυσούλας.

Ἐσύχναζον μαζί εἰς τήν σχολήν. Τό Σάββατον ἐσπέρας ἐπὶ δίωρον ἤκουον τήν διδασκαλίαν καί τήν προσευχήν. Τό Σάββατον τήν νύκτα, κοντά τά μεσάνυχτα, ὅλ' ἡ γειτονιά, γύρω γύρω εἰς τά σπιτάκια τῆς κυρα-Μπαμπήλιως, ἐξυπνοῦσεν ἀπό τόν θόρυβον· ἤκουε τὰς ὕβρεις καί τὰς ἀράς, τὰς ὁποίας ἡ Διονυσούλα ἐτόξευε, μέ διάτορον ὀξύφωνίαν, κατὰ τοῦ συζύγου της.

— Βρέ κανάγια!... βρέ κ... πού ἦσουν ἐσύ νά μπῆς στόν κόσμον, νά πάρης ψυχές στό λαιμό σου, παλιάνθρωπε! Βρέ ἄτιμε, ἂν εἶσαι ἄντρας ἐσύ, πού μ' ἐκατάντησες σ' αὐτήν τήν κατάστασιν... ἀπό τό μπεκριλίκι σου κι ἀπό τήν κακομοιριά σου!... Σῦρε νά χαθῇς, βρέ, πού βγάζεις βαρέλι ἀπ' αὐτό τό στόμα... Σῦρε νά πέσης νά πνιγῇς, νά γλυτώσω ἀπ' τά χέρια σου!...

Τοιοῦτος ἦτο ὡς ἔγγιστα ὁ τόνος, ἂν ὄχι τό περιεχόμενον. Στενογράφος δέν ἔτυχε νά παρευρεθῇ, καί τό μηχανήμα τοῦ φωνογράφου δέν εἶχε διαδοθῇ τότε ἀκόμη.

Τήν Κυριακῇν πρωί ἐπήγαιναν συνήθως μαζί αἱ δύο γυναῖκες διὰ νά λειτουργηθοῦν, εἰς τόν ναῖσκον τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Μάρκου. Ἐπέστρεφον πρωί ἀκόμη, κ' ἐνίστε, ὡς νά ἐνήδρευεν ὁ διάβολος ἐκεῖ, διὰ νά καταστρέψῃ ὁ φθονερός πᾶν ἀγαθόν σπέρμα — ἢ, ἴσως, νά τήν εἶχε παρακολουθήσει ἀχώριστος εἰς ὅλον τό διάστημα· πού θά εὗρισκεν ἴσως συντροφίαν καί ἀσχολίαν; — ἡ Διονυσούλα ἔπιανε καυγάν μέ τόν σύζυγόν της, εὗρίσκουσα αὐτόν κοιμώμενον ἀκόμη. Συνέπι-

πτε νά εἶναι ἀκριβῶς πρό τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἀντικρινοῦ ναοῦ, ἥ περὶ τὴν ἀπόλυσιν καί μετ' αὐτήν. Καί ὅλος ὁ λαός, ὁ ἐξερχόμενος ἐκ τῆς ἐκκλησίας, ἤκουεν. Ἄλλως, οἱ τοιοῦτοι θυμοὶ τῆς κυρίας συνήθως διήρκουν ὑπὲρ τὴν ὥραν, καί εἶχε καιρόν ὅλος ὁ κόσμος ν' ἀκούσῃ ἐν ἀνέσει.

— Οὕτω νά χαθῇς βρέ κατακ... βρέ ρ... Σῦρε νά πνιγῇς, βρωμόσκυλο! Ποῦ βρωμᾷς πρωί-πρωί ἀπ' τό ρῶμι... Ἀποκαῆς πάντα ὁ φοῦρνος, βρέ κ... Δέν θά κρυώσῃ καί μιά φορά, βρέ... βρέ, πού!...

*

* *

Ἐδέησεν ἡ κυρα-Μπήλιω, ἀφοῦ ἔχασε τὴν ὑπομονήν, νά διαμαρτυρηθῇ. Ἄλλως, εἶχε τρεῖς μῆνας νά ἰδῇ νοίκι. Ἐβίασε τὴν οἰκογένειαν νά εὕρῃ σπίτι νά κουβαληθῇ, ἐπειδὴ ἦτο σκάνδαλον δι' ὅλην τὴν γειτονιάν. Ἀφοῦ μάλιστα ἡ κυρία δέν ντράπηκε καί εἶχε τόσῃν ἀσέβειαν, [ὥστε] νά «μπουκώσῃ» τοὺς Χριστιανούς τὴν ὥραν πού ἔμασοῦσαν τό ἀντίδωρό τους, καθὼς ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν.

*

* *

Ποῦ ν' ἀνακοινώσῃ τὴν στενοχωρίαν της ἡ Διονυσία; Ποῦ ἄλλοῦ παρά εἰς τὴν Γιωργούλαν, τὴν πιστὴν φίλην της. Εἶχε παρακαλέσει πρό ἡμερῶν ἡ ἰδία τὴν κυρα-Ρήνην τοῦ Ροδίτη, μίαν ὁπού ἐνοικίαζε δωμάτια δύο δρομίσκους παρακάτω, κ' ἐκεῖνῃ τῆς εἶχε μισοῦποσχεθῇ ὅτι, εὐθύς ἅμα ἄδειαζε ἐν, ἐπειδὴ ἓνας νοικάρης εἶχε δηλώσει ὅτι θά ἔφευγεν, εὐχαρίστως θά τοὺς τό παρεχώρει. Τώρα λοιπόν παρεκάλεσε τὴν Γιωργούλαν νά ὑπάγῃ ἐκ μέρους της πρὸς τὴν κυρα-Ρήνην νά τῆς ὑπομνήσῃ τὴν ὑπόσχεσιν, νά πληροφορηθῇ ἂν ἔφυγεν ὁ ρηθεὶς νοικάρης καί νά τὴν ἱκετεύσῃ νά τοὺς δώσῃ τό δωμάτιον νά μετοικήσουν. Ἦτο ἄλλως μία ἀνακούφισις διὰ τὴν οἰκογένειαν τό πρᾶγμα, καθόσον θά ἐπλήρωναν μὲν προκαταβολικῶς τό ἐνοίκιον τό ἐκεῖ, ἀλλ' ἡ Μπήλιω θά παρέβλεπε διὰ τὰ ὀφειλόμενα ἐδῶ, καί... εἶχεν ὁ Θεός.

Ἡ Γιωργούλα ἐπῆγε καί διεβίβασε πρὸς τὴν κυρα-Ρήνην τό μήνυμα. Ἡ γραῖα, ἥτις ἐλάχιστα ἐγνώριζε περὶ τῆς οἰκογενείας Ὁρδιναρίου, τὴν ἠρώτησεν:

— Κ' ἐσύ, τί λές;... Πῶς σοῦ φαίνονται; Τί μοῦτρα ἔχουν;... Τί καπνό φουμάρουν;... Θά πληρώνουν τοῦλάχιστο;... Μήπως χρωστοῦν νοίκια; Γιατί τοὺς βγάζουν ἀποκεῖ;

Πράγματι, οὐδὲν εἶχεν ἀκούσει περὶ καθυστερουμένων ἐνοικίων. Ἴσως ἡ Μπαμπήλιω εἶχε φροντίσει νά μὴ κοινολογηθῇ τίποτε. Ὅταν μία σπιτονοικοκυρά ἀποφασίσῃ νά ξεφορτωθῇ ἓναν νοικάρην καί τό χωνεύσῃ κατ' ἀρχὴν ὁ νοῦς της, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά χάσῃ μέρος ἢ καί τό ὅλον τῶν ὀφειλομένων, δέν συμφέρει νά διαδοθῇ τό χρέος εἰς τὴν γειτονιάν, διότι τότε κανεὶς ἄλλος δέν θά εὐρεθῇ πρόθυμος νά διαδεχθῇ τό βάρος. Ἄλλως καί τὰ περὶ ἐξώσεως ἐνοικιαστῶν δέν εἶχον κανονισθῇ τότε ὅπως σήμερον καί ἱκμάς φιλανθρωπίας ἐσώζετο ἀκόμη εἰς τό βάθος μερικῶν καρδιῶν, παρά τῇ κτηματικῇ τάξει.

Ἡ Γιωργούλα ἀπήντησε:

— Κάμε τὴ δουλειά σου, χριστιανή μου!... Νοίκια, λέει;... Θέλεις νά βρῇς τόν μπελά σου; Ὅλο καυγάδες καθεμέρα καί διαολιές μέ τόν ἄνδρα της!

— Σ' εὐχαριστῶ πού μοῦ τό εἶπες, εἶπεν ἡ Ρήνη.

Καί ἡ Γιωργούλα ἀπῆλθε.

—Καλή Χριστιανή! εἶπεν ἡ κυρα-Ρήνη ὀπισθεν τῶν ὤμων της. Μπράβο της! λέει τὴν ἀλήθεια!

Ἡ Γιωργούλα ἐπέστρεψε πρὸς τὴν φίλην της.

—Δέν ἔκαμα τίποτε, εἶπε. Ἡ κυρα-Ρήνη τὴν ἔδωσε ἄλλοῦ τὴν κάμαρα... Θέλει, λέει, μπεκιάρηδες. Δέν τὴν συμφέρει νά βάλῃ οἰκογένεια.

—Καί τώρα, τί νά κάμουμε; εἶπεν ἐν ἀμηχανίᾳ ἡ Διονυσούλα· ἡ Μπήλιω μᾶς διώχνει.

—Θά πάω τό βράδυ νά ψάξω ἐδῶ, ἐκεῖ. Ἐχω δύο-τρία μέρη στό μάτι. Θά κάμω νόμο-τρόπο νά σᾶς βρῶ κάμαρη.

—Σ' εὐχαριστῶ, ἀδελφή· ὁ Θεός νά σοῦ τό πληρώσῃ.

—Τό χρέος μου κάνω, εἶπεν ἀπερχομένη ἡ Γιωργούλα.

—Καλή Χριστιανή! εἶπεν ἡ Διονυσούλα ὀπισθεν τῶν ὤμων της. Ἀβάρετη εἶναι νά κάνῃ τό καλό. Βλέπεις, ὅσες πηγαίνουνε στό Δάσκαλο... μαθαίνουνε χριστιανική διαγωγή.

*

* *

Ἀφοῦ ἡ Γιωργούλα ἔκαμε «νόμο-τρόπο» —βεβαίως ὅπως εἶχε κάμει καί πλησίον τῆς κυρα-Ρήνης— καί δέν κατῴρθωσε νά εὕρῃ κατοικίαν διὰ τὴν οἰκογένειαν τῆς φίλης της, ἐπῆλθε πάλιν ὁ τακτικός περιοδικός καυγᾶς μεταξύ τοῦ ἀνδρογύνου. Εἴτα αἰφνης ἔγινε γαλήνη, καί ὅλη ἡ οἰκογένεια, μίαν Κυριακή βράδυ, ἤρχισε νά τραγουδῇ καντάδα. Ὁ κ. Καίσαρας Ὁρδινάριος εἶχε φανῇ ἅμα ἐνύκτωσε, κρατῶν πιατέλαν μέ γλυκά καί εἰσηλθεν εἰς τό δωμάτιον τό πλησίον τῆς αὐλόπορτας.

—Αὐτά εἶναι τά νυφιάτικα, καλέ, εἶπε πονηρῶς γελῶσα ἡ κυρα-Μπήλιω, πρὸς ἕνα εὐρεθέντα ἐκεῖ νοικάρην.

—Καί δέ μοῦ λές, κυρα-Μπήλιω, ἠρώτησεν ἐπωφεληθεῖς τὴν εὐκαιρίαν ὁ νέος, τί ἔχουν καί μαλώνουν; Γιατί τρώγονται τόσο συχνά τό ἀνδρόγυνο αὐτό;

—Τί νά σοῦ πῶ, παιδί μου; Εἶναι τρικολόρο ὅλοι τους. Ἡ Ἀγλαῖτσα, τό μεγάλο κορίτσι, εἶναι ἀπό τόν πρῶτον ἄνδρα, δέν εἶναι παιδί τοῦ Καίσαρα. Ἡ κυρά μου εἶπε, μεταξύ μας (καί ἐταπείνωσεν ἡ Μπήλιω τὴν φωνήν), πὼς αὐτός ἐκατήντησε, στό μεθύσι του ἐπάνω, ἀκόμα καί νά χαδέψῃ μέ ἄσχημο σκοπό τό κορίτσι!! Ἄς εἶναι. Δέν θέλω νά τό πιστέψω. Ζηλεύονται ἀναμεταξύ τους· αὐτό εἶναι. Ἡ Κατίνα εἶναι παιδί του. Μά τὴν Τυχούλα, τὴ μικρή, δέ θέλει νά τὴν βλέπῃ ὁ Καίσαρας. Τόν τρώει κακὴ ὑποψία. Εἶναι, λέει, παιδί τοῦ γιατροῦ. Τίνος γιατροῦ; Αὐτοὶ ξέρουνε.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας, τέλος, ἡ οἰκογένεια μετεκομίσθη. Εἶχε κατορθώσει ὁ κ. Καίσαρας νά εὕρῃ οἶκημα εἰς ἄλλην συνοικίαν, μακράν, πολὺ μακράν — ὅπου δέν ἐφθανεν ἡ ἐπιρροή τῆς κυρα-Γιωργούλας.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ

Τό μήνυμα του θανάτου του Γιώργου Οικονομίδη δέν μᾶς τό 'φερε «κάποιος μουσουλμάνος π' ἀγρυπνοῦσε». "Ὁμως βέβαιο εἶναι, αὐτός ὁ θάνατος μᾶς γέμισε «Πίκρα στίς καρδιές» ὅπως τόσο ὁμορφα τό 'χε γράψει σέ κάποιο ἀπό τούς πάντα τρυφερούς του στίχους.

"Εφυγε ἔτσι, ἀθόρυβα καί διακριτικά, ὅπως ἀκριβῶς πορεύτηκε μέ ὑπερηφάνεια, ἀξιοπρέπεια καί σεμνότητα στή ζωή ἐτούτη. Σάν ἄνθρωπος μέ πραγματική ἀξία.

Φύση ἀνήσυχη, μέ χαρίσματα καί πολλαπλές δυνατότητες σέ χώρους κάθε δημιουργίας, δέν διακρίθηκε ὅσο θά ἔπρεπε καί ὅσο ἄξιζε, ἀφοῦ ἡ εὐαισθησία του (πού ἦταν ὑπέρμετρη) ἀντιστρατεύονταν τίς αἰχμηρές προσπάθειες.

Θά ἔλεγε κάποιος ὅτι ἦταν ἡ ὡραία παραφωνία καί διαμαρτυρία μιᾶς παράφωνης καί ἀντίνομης, πέρα γιά πέρα, σήμερα ἐποχῆς. "Εκλεισε, ἔτσι, τήν εὐαισθησία καί τή δημιουργικότητά του στό μοναδικό χῶρο πού δέν σέ προδίδει ἀλλά ἀντίθετα σέ ἐνδυναμώνει· στό χῶρο τῆς πνευματικῆς δημιουργίας.

"Αἷσιος τεχνίτης, φυσικό ἦταν νά καλλιεργήσει κάθε μορφή της μέ τήν ἴδια πάντα ἐπιτυχία. "Ὅσο γιά τή ζωή, τή σάρκαζε γιατί τήν γνώριζε στό βάθος καλά.

'Ο Σύλλογος «ΣΚΟΥΦΑΣ» τόν ἀποχαιρετᾷ σήμερα, μέ λίγα λόγια, ὅπως ταιριάζει στούς ἀξιους· καί σάν φίλο του καί συνεργάτη καί ἐκλεκτό πνευματικό δημιουργό τῆς "Αρτας. Αἰσθάνεται δέ ὑπερήφανος γιατί τοῦ ἔδωσε αὐτός, ἔστω καί καθυστερημένα, τήν τελευταία διάκριση μέ τή βράβευση τοῦ ἔργου του. Τοῦ ὑπόσχεται, τέλος, νά προσπαθήσει —τιμώντας τή μνήμη του καί τό ὄνομα πού φέρει ὁ Σύλλογος— νά ἀνεβάσει τό θεατρικό του ἔργο «ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΦΑΣ», κάτι πού θά ἤθελε τόσο ὁ Γιώργος Οἰκονομίδης.

‘Ο «Σκουφᾶς» τιμώντας τή μνήμη τοῦ γλυκύτατου ποιητῆ καί ἀξέχαστου συμπατριώτη μας Γιώργου Κ. Οἰκονομίδη, δημοσιεύει σήμερα, λίγους μόλις μήνες μετά τόν ἀδόκητο θάνατό του τόν περασμένο Ἀπρίλη, ἓνα μεγάλο ἀριθμό ποιημάτων του, πού δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς σέ διάφορα ἔντυπα τῆς Ἑλλάδας πρῶτα κυρίως μεταπελευθερωτικά χρόνια ἤ λίγο πρίν, σέ τραγικά δύσκολες ὥρες ἀλλά καί πνευματικά δημιουργικές γιά τόν πρωτοεμφανιζόμενο, τότε, νέο καί ἰδιαίτερα εὐαίσθητο ποιητή τοῦ ἔρωτα καί τῶν μελαγχολικῶν δειλινῶν. Διηγήματά του δημοσιεύτηκαν σέ προηγούμενα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ μας («Ἀντίκρυ στό Δαίμονα», «Ἡ κίτρινη λίμνη» κ.ἄ.) ἐνῶ σέ ἰδιαίτερο τόμο ἐκδόθηκε τό θεατρικό ἔργο του «Νικόλαος Σκουφᾶς».

ΚΑΣΤΑ—ΝΤΙΒΑ

Ἰέρεια. Πρόσωπε γλυκό, χαμόγελο στά χεῖλη
Φαινόταν νά γεννήθηκε ἐδῶ στή γῆς
κι ὅμως ἐκείνη σκέφτονταν νά φύγη ἕναν Ἀπρίλη
μιά νύχτα Κυριακῆς...

Νά δραπετεύση ἀπαλά καί νά χαθῇ στά πλάτια
πρίν σκίσουν ἄνεμοι σκληρά πρόσωπο καί ψυχή
νά τήν κρατήσ’ ἡ μνήμη μας σ’ ὀλάνθιστα παλάτια
Ἀτθίδα Λατρευτή.

Φιλοσοφία δυνατή, κομψότητα στή Φράση
λόγια θλιβά, ἀπαισιόδοξα, μ’ ὥστόσο πειστικά
ἀγρύπνησ’ ὅποιος ἔτυχε τά λόγια της ν’ ἀκούσῃ
ὀλάκερη νυχτιά...

Ἐψές ἡ γῆς ἦταν ζεστή. Εὐώδιαζαν οἱ κρίνοι...
Ἐν’ ἄστρο ξέφυγε ἀργά κι ἐσβύστη μακρὰ
καί τά κοράσια ποῦπαιζαν στῆς γειτονιάς τήν κρήνη
ἐκράξαν θλιβερά.

Στό Σελινόφως ἐκθαμβοί εἶδαμε τή μορφή της.
Τήν ἔσερν’ ἓνα ὄραμα γαλάζιο φωτεινό
ὥς κι’ ἡ γαζία θρήνησεν —εἶπαν- γιά τή φυγή της
σ’ ὀλόγλυκο σκοπό...

ΜΙΚΡΗ ΜΑΝΤΟΝΑ

Μῦρα παραμυθιοῦ σκορπίζει ἡ γλάστρα
καθώς περνᾷ στό γέρμα τοῦ δειλίου
ἡ αἱμάτινη θωριά τοῦ Ρήγα Ἡλίου.

Σάν σύμβολο τοῦ πόνου ὁ ἐσταυρωμένος
στ' ἄβρο σου στήθος λάμπει κρεμασμένος
ἐλπίδα στὸν ἰκέτη ἑνὸς φιλιού.

Μές τή μορφή σου βρίσκεται κρυμμένο
παράπονο ὀλοφάνερα παρμένο
ἀπό τίς Παναγιές π' ἄργά κυττοῦσες.

Στ' ἀσῆμι τοῦ Χριστοῦ τό φῶς ριγμένο
σκορπίζει ὑγρές ἀνταύγειες πού ποθοῦσες
στά μάτια πού μ' αὐτά γλυκά ρωτοῦσες...

Κι' ὅπως περνᾷς τοῦ Ρέμπραντ Ἁγία εἰκόνα
κι' ἡχάει ἡ φωνούλα ἑνὸς μικροῦ πουλιοῦ
μελαγχολῶ στό γέρμα τοῦ δειλιοῦ
στήν τόση σου ὁμορφιά μικρή Μαντόνα.

ΙΚΕΣΙΑ

Σᾶν Λορελάϋ τοῦ θρύλου ὅμοια, σ' ἔχω μιά νύχτα συναντήσῃ
μιά νύχτα πόνου κι' ἀγρυπνίας, μιά νύχτα φρίκης, πυρετοῦ
καί ἀπό τότε ἡ ψυχὴ μου ἔχει τρελλὰ ἀναζητήσῃ
τ' ὄραμα τῆς νυχτός πού ἐχάθη, ἀνάμεσα γῆς κι' οὐρανοῦ...

Κι' ἂν σέ κοιτῶ βαθειά στά μάτια δέν θέλω νά παρεξηγήσης.
Εἶμαι στό βάθος τόσο μόνος καί τόσο λίγο δυνατός
π' ἂν δέν ἐρχόσουν στήν καρδιά μου μέ τή ματιά σου νά μιλήσης
ὅλα ἴσως νᾶχαν τελειώσει μιᾷ κι' εἶχε λείψει κι' ὁ σκοπός.

Μές τῶν ματιῶν σου τὰ πελάγη χρυσές τριήρεις ταξιδεύουν
μέσ' ἀπό τόσες συμπληγάδες πρὸς τοῦ Εὐξείνου τίς ἄκτες
κι' ἐγὼ θλιμμένος Ἀργοναύτης σάν τὰ πουλιά πού πάντα ὀδεύουν
γιά τό χρυσόμαλλο τό δέρας γυρνᾶω μέσ τίς καταχνιές.

[Γλᾶρε! τί μέ κοιτάζεις ἔτσι; Μοιάζει παλιά ἡ Ἱστορία.
Κάποιος Ἰάσων πονεμένος καί κᾶτι σύντροφοι καλοί
ν' ἀδράξουν τ' ἄπιαστο βαλθῆκαν καί κρύβοντας τὴν ἀγωνία
μιά νύχτα οὐριοι κινήσαν γιά τῆς χιμαίρας τό νησί.]

Κι' ὅταν ἀπ' τό σφοδρό μου πάθος γυρνᾷς ἄλλοῦ τὰ ὥραϊά σου μάτια
τότε καράβια, ἀργοναῦτες, γλάροι καί μπλάβοι οὐρανοί
ὅλα συντρίβονται καί πᾶνε σᾶν ἀπό κρύσταλλο παλάτια
κι' ὁ μαῦρος βασιληᾶς σιμώνει καβάλλα σέ λευκό φαρί.

Μέ τῶν ματιῶν τίς μύριες πούλιες ζητῶ νά μέ παρηγορήσης
Εἶμαι —Τί μοῖρα!— κουρασμένος κι' ὁ δρόμος εἶναι μακρινός
Ἄς μὴ γυρίσης τὴ ματιά σου κόρη καλὴ καί νά θελήσης
νά γίνῃ σ' ὄρες ἀγωνίας, φάρος μου τό γλυκό σου φῶς.

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΧΙΜΑΙΡΑΣ

Ἀλλοίμονο τὴν ποίηση, δὲν θὰ τὴ φτιάσουμε ποτές!
Οὔτε θὰ ἐξυψώσουμε στὸ ἐξαίσιο τὴν ψυχὴ μας.
Κι' οἱ σκέψεις ἀνεφάρμοστες, ξοπίσω μας κι' αὐτές,
Θ' ἀκολουθήσουν στὴν τρελλή Φυγὴ μας.

Τί Φρίκη! Δὲν θὰ κάνουμε πράξεις Ἡρωϊκές!
Κι' οὔτε θὰ βροῦμε τό γλυκό, τό εὐγενικό κορίτσι.
Τό τραγουδοῦσαν ρυθμικά, οἱ Φτερωτοὶ Τραγουδιστές,
Κι' ὠραῖα σιγοντάριζε τῆς γειτονιάς ἡ βρῦση.

Κλονίστηκε ἡ Πίστη στὸ ἀπόλυτο, βαθειά!
Μά δὲν θ' ἀργήσουμε πολὺ, νά βροῦμε κάποια Λύση.
Κι' ἴσως μὴν ὅμοια ἐσπέρα, ἔτσι στὰ καλὰ,
Ἀπὸ τὸν Κόσμο ὁ φρικτός Ληξίαρχος νά μᾶς χωρίση...

Τ' Ἀλμπатρος κυνηγήσαμε, τὰ θρυλικά πουλιά!
Τί Κρίμα!... Πόσο μάταιη στάθηκεν ἡ ζωὴ μας.
Κι' ὅταν τὴν κάθε τὴ φορά, σκεπτόμαστε κᾶπως πλατειά,
σπάζει τὴ σκέψη ὁ Λυγμός, ὠδὴ στὴν ὑπαρξή μας.

ΑΚΟΥΑΡΕΛΛΑ

Τῆς ἐπέλασῆς τῆς κράτησεν ἡ μπόρα τό ρυθμό
κι' ἄξαφνα σχεδιάστηκεν ἡ Φαντασμαγορία.
Πῆραν τὰ δέντρα κάποιο τόνον ἀπαράμμιλα υποβλητικό,
Τ' οὐράνιο τόξο γράφτηκ' ἀνυπέρβλητα στὸν οὐρανό,
Κι' ἔμοιαζ' ἡ Λεύκα μιά κομπή, περήφανη Κυρία.

Τὰ νέα στάχια ντύθηκαν μέ χρῶμα εὐγενικό
καί τό σταυρό συμβολικά ὕψωνεν ἡ ἐκκλησία.
Πρόβαλλ' ὁ Ἥλιος τό γιγάντιο πρόσωπό του λαμπερό.
Ὁ κοκκινόχρωμος δρομάκος ἔγνεφε στὸν ποταμό
καί φάνταζε στὸ δειλινό, πάλλευκη ἡ πολιτεία.

Ὁ κότσυφας κελάδησε γοργό χαρούμενο σκοπὸ
ποὺ γίνηκε μιά παναρμόνια συμφωνία.
Ὡμορφο σχηματίστηκε τ' ἀντικρυνὸ βουνό,
μιά τσιλιβήθρα γύρευεν φαιδρόν ἑαρινὸ δρυμό
κι' ὕμνοῦσαν τσίχλες τό Θεό, γιὰ τὴ δημιουργία.

Οἱ παπαροῦνες γέλασαν γέλοιο γοητευτικό
κι' ἤπιαν στὰ πορφυρά τους κύπελλα τὴν εὐτυχία.
Κι' οἱ κερασιές μοῦ φάνηκε πῶς ἔβγαλαν καινούργιο ἀνθό.
Τὰ πάντα σύνθεταν προχτές κάποιο τοπεῖο ἐξωτικό
στὴν πράσινη, ἀγαπημένην ἐπαρχία.

ΧΩΡΙΣ ΤΙΤΛΟ

"Όλος ό κόσμος ίσως νάχη δίκηο. Ποιός τό ξέρει...
"Άς μή μιλήσουμε. "Ίσως μηνύουν οί Θεοί.
Μιά καί τό ξέρουμε κι' οί δυό πώς ή καρδιά ύποφέρει
πές κάτι άλλο φίλη... Δέν προσφέρεται ή στιγμή.

Μίλα γιά τά χρυσάνθεμα πού σβύνουν στ' άνθογιάλι
αφοϋ κρατήσαν απ' τό βράδυ ως τήν αύγή,
μίλα γιά τό χλωμό παιδί πού πάει κάτ' άκρογιάλι
καί γιά τή θλίψη πού θρονιάστηκε στή γή.

Κλαΐς; "Ετσι πεθαίνει κάθε τι ώραϊο, έτσι πεθαίνει...
τά παραμύθια, τά λουλούδια, τό χλωμό παιδί
κι' εΐναι ή θύμηση γιά όσα πάνε, πού πικραίνει
καί νοιώθουμε νά μή μās θέλη πειά ή ζωή.

Κύτταξε όμως!... Τί γοργά πού πέφτει τό σκοτάδι
Νά... Τώρα ή μόρα τό συμπέρασμα θά πη:
Δέν ξαναζή ότι θά σβύση κάποιο βράδι.
'Αντίο Γιολάντα... Πρίν γελάση ή 'Αστραπή.

Τ' ΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΘΛΙΨΗΣ

Κόκκινες γραμμές καί Βιολεττίες
έσβυναν γοργά κατά τή Δύση
Κύτταζες νά δής τί σοϋχε όρίσει
Τ' άστρο πού σέ τρόμαξε προψές.

Κάτω στής έρήμου τίς νυχτιές
κάποιος Μουσουλμάνος π' άγρυπνοϋσε
εΐπε πώς τ' άστέρι προμηνόσε
θάνατο καί πίκρα στίς καρδιές.

Πέρα στίς χλωμές τριανταφυλλιές
πέρασες τή νύχτα, σ' είδαν όλοι
δυό φτωχοί τ' όρκίστηκαν διαβόλοι
κ' είπαν πώς σέ βρήκανε νά κλαΐς...

(Εΐχε —λένε— μάτια 'Ιρλανδικά
πώλουζαν μέ πράσινο τή Δύση
κάποιο δείλι τάχες άγαπήσει
μέ μι' άγάπη οϋράνια, θεϊκιά).

Δέν ύπάρχει πιά παρηγοριά...
σάν τά θρυλικά τά παλληκάρια,

άναψες στά ξάρτια τά φανάρια
κι' ώρμησες σά βέλος στή νυχτιά...

Τώρα στό λουλάκι τ' οϋρανοϋ
γίνηκαν τ' άστέρια τ' άγιοκέρια.
Μιά χρυσή πεντάλφα λάμπ' αϊθήρια
σύμβολο καιροϋ άλλοτινοϋ...

Λύγισαν στόν πόνο οί κυκλαμιές...
σβύστηκεν ή ποίηση στή ζωή μας
Τήν οδύνη ντύθηκε ή ψυχή μας
πένθησαν σεμνά οί μανταρινιές.

Κίτρινες γραμμές καί Ρουμπινιές
τράβηξαν άργά κατά τή Δύση
τό πορτραίτο σου έχουν σχηματίσει
μέ τίς Δυσμικές τοϋ 'Ηλιου φωτιές.

Πνέει στίς μορφές μας κυκλικά
ή βαθειά ματιά σου πώχει σβύσει
—"Εχουμε στή σκέψη σου δακρύσει
ώς μās βρίσκει μόνους ή Βραδυά...

ΝΥΧΤΕΡΙΝΗ ΑΓΩΝΙΑ

Μαῦρα, γλυκά κι' ὑγρά τὰ ὠραῖα της μάτια...
κιθάρα αὐτός πού πόνεσε πολύ
παρήγορο σκοπό ζητᾷ νά βρῇ.

Στή ζώνη λάμπ' ἀσύγκριτο μαχαῖρι
πού στήν καρδιά του ἀλλοίμονο θά φέρῃ
μέ μιά στερνὴ γκριμάτσα τοῦ χειλιοῦ
καί κάποιο γράμμα βρίσκεται στό χέρι
«τὴν ὥρα αὐτὴ σέ σκέπτομαι· ποιός ξέρει
μέ ποιούς ἀγγέλους παίζεις τ' οὐρανοῦ».

Μές τό ποτῆρι κείτεται πεσμένος
ἀγνός ἀνθός ροδιᾶς δειλὰ λουσμένος
στές βραδυνές ἀνταύγειες πού φιλοῦσε.

Στό βάθος κάποιος σπῖνος λυπημένος,
ἀπ' τό κλουβί πού βρίσκεται κλεισμένος
θρηνεῖ γι' αὐτόν πού τόσον ἀγαποῦσε...

Κι' ὅπως παντοῦ γαλήνη, ἔχεις σκορπίσει
(Χριστέ μου δέξου αὐτὴ τὴν προσευχή)
μάτια λοξὰ πού τ' ἀγαπᾷ πολύ
νά ξεχαστοῦν στό πιό τρελλό μεθῶσι...

ΡΩΤΗΜΑ ΣΤΟΥΣ ΞΕΧΩΡΙΣΤΟΥΣ

Σᾶς ἔχω βρεῖ στίς διασταυρώσεις τῶν πολιτισμῶν νά ἐρευνᾶτε
'Αμέτρητες φορές,
Σ' ὅλο τό μήκος τῆς δραματικῆς πορείας σας, κάτι νά ἀναζητᾶτε.
Μά δίχως νά τό βρίσκετε ποτές.

Σᾶς ἔχω ἀντικρῦσει ὠραίους βαρῶνους, δοῦκες, κόμητες, νά κυβερνᾶτε,
σπουδαῖοι, σοβαροὶ στό πρωινό,
Σᾶς ἔχω ἀπαντήσει, ἀλῆτες, σαλτιμπάγκους, μελαγχολικοὶ νά σκουντουφλᾶτε,
στό βραδυνό.

Εἴστε οἱ βαρυστημένοι; Εἴστε οἱ ἐκλεκτοί; Ποῦ θέλετε νά πᾶτε;
Μὴν εἴστε ἀκόμη οἱ τρελλοί, μέ τό διπλό ἐγώ;
Μ' ὅποιοι κι' ἂν εἴστε, ὅπου ἂν πᾶτε, κι' ὅτι ἂν κυνηγᾶτε,
Σᾶς ἀγαπῶ.

'Αδύναμες ἢ ἰδανικές καρδιές; Σᾶς εἶδα στά Λιμάνια νά περνᾶτε,
γιά χῶρες μακρινές...
Τί νά γυρεύετε; Τὴ Λύτρωση ἢ τ' ἀγνωστο, στά μακρινὰ πέλαγα πού γυρνᾶτε;
'Ανήσυχες ψυχές;

Ἔχω, μέ μάτι ὑγρό, θερμά προσευχηθῇ γιά σᾶς, σάν χαιρετᾶτε,
ἴσως τόν ὕστατο χαιρετισμό...
Κι' εἶναι μαζί σας οἱ ἐλπίδες, κι' ἡ καρδιά μου, ἔτσι ὡς ξεκινᾶτε,
καί νᾶρθω δέν μπορῶ...

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

«Γκλόρια στ' ὀνείρου τούς καπνοὺς
ἀπόψε σ' εἶδα πάλι»

Γύρω μας τίποτε δέν ἀνασαίνει.
Ἡ ματιά σου πνέει κυκλικά
καθώς μπερδεύεται καί ξεμπερδεύεται
στούς κλώνους.
Οἱ δυό γαλάζιοι προβολεῖς σου
(Τί πλήμμυρα ἀπό γαλάζιο εἶν' ἀπόψε)
ἤσυχα ἐρευνοῦν τά βάθη.
Πόσο καλά αἰσθάνεσαι
μές τό μυστήριό τῆς σιγῆς
καθώς ἡ νύχτα ξεψυχαίει.
Ἡ σκέψη μου εἶναι ἀνήσυχη, βαρειά
καί σ' ἔχει μέ στοργή περιτυλίξει
τήν ὥρα τούτη, πού ὀλάκαιρη
στή νύχτια τή δροσιά ἀναρριγεῖς.
Ἀέρινη στό δάσος τό ὑποβλητικό
μοιάζεις γιά σκιά
μές τῆς σελήνης τ' ὠχρό φῶς
μικρή μου ἄρρωστη τῶν δέκα-όχτώ χρόνων.
Ἄρα γε τί νά σκέπτεσαι
στή γκριζοπράσινη, βραδυά
καθώς τᾶστέρια ὑποχωροῦνε;
(Ἔχει μελαγχολία ἱερή
τριγύρω πέσει
ὡς τό στερνό θυμίαμα ἀναπνέεις
τῶν ἀγιολουλουδιῶν).
Ὅταν ἡρεμήσω
θά ἱστορήσω στό πνεῦμα τοῦ Ἀρχαίου δάσους
πού εὐλαβητικά μᾶς παραστέκει
τή σεμνότητα τῆς καρδιάς σου.
Ἀπ' τίς γωνίες τῶν χειλιῶν σου
μαντεύω τό γλυκό παράπονο πού δέν εἰπώθη.
Σάν θά ξημερώσει
γι' ἀνάμνηση θά πάρω τῆς στιγμῆς
τό φωτοστέφανο πού περιβάλλει τή μορφή σου...
(Εἶσαι ντυμένη κι' ὅλας κάτι μακρινό

κι' είσαι ὄνειρο, κι' είσαι ἀχλύ
καθώς κυττάξεις μακρυά
καί δέν μιλάς...).

Κι' ὅπως ἡ αὐγή μᾶς τριγυρνάει
καί κλείνουν τά βλέφαρα στήν τόση σου κούραση
πέφτουν τά δάκρυα πού τόσο κρατοῦσα.

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΤΗΡΙΟ

Στερνό ἀντίο. "Ἐχε γειά. Κι' ἡ πίκρα μας πανί
θά φέρη τό ἰδανικό τό τόσο προδομένο
σέ ξένους τόπους. Μή ρωτᾷς
ἂν θά γυρίσω πιά ποτέ καί τί θά περιμένω.

Καλό ταξίδι νά εὐχηθῇς. Ἡ θύμιση ἡ σκληρή
δέν μεταβάλλει τό κακό σέ οὔριο πεπρωμένο.
Νά μήν πονᾷς. Νά μή ξεχνᾷς
πῶς πρέπει νά βαδίσουμε τῆς μοίρας τό γραμμένο.

ΘΛΙΨΗ

Στήν ἀγέραστη Μνήμη τους

Σήμερα βάρυνε ἡ καρδιά
κι' ὁ θρῆνος θά ξεσπάσῃ,
ἀφοῦ κι' ὁ πόνος ποίημα
νά γίνει δέν μπορεῖ.

Ρετσιτατίβο Γερμανῶν
οἱ πολυβολισμοί,
τῆς ρίμας τό γλυκό ρυθμό
μέ ρόγχο ἔχουν σκεπάσει.

Τό θάνατο ἔχουν ντυθεῖ
κι' ὁ λυρισμός πενθεῖ.
Στόν κάμπο φρίκης οἰμωγή
διαβαίνουν οἱ Ναζοί.

16η Αὐγούστου 1943

ΑΡΤΑ

·Οδοιπορικό

ΒΑΣ. Κ. ΜΑΡΓΑΡΗ

Καλοκαίρι καί ξεκινούμε για την "Αρτα. Την "Αρτα του Δεσποτάτου της 'Ηπείρου καί της Παρηγορητίσας, της 'Αμβρακίας καί του Γεφυριού, την "Αρτα του Μάξιμου Τριβόλη, του Μακρυγιάννη καί του Σκουφά.

Σταυροδρόμι πραγματικό ή γή τούτη απ' την αρχαιότητα, πέρασμα των 'Ακαρνάνων καί Στερεοελλαδιτών προς τή δύσβατη "Ηπειρο καί την 'Αλβανία καί των 'Ηπειρωτών προς τά 'Εφτάνησα, τή Ρούμελη καί τό Μοριά, στόχος ξενικών επιδρομών απ' τά θαμπά ιστορικά χρόνια, είναι φορτωμένη μέ παλιούς θρύλους κι άγριες περιπέτειες, συγκρούσεις, πολέμους, δόξα.

Οί Κόρινθοι σοφά είχαν άντιληφθεϊ τή στρατηγική της θέσης καί τά προσόντα της κι έχτισαν στό μέσον της περιοχής την 'Αμβρακία.

Κι οι Μολοσσοί κι οι 'Αθαμάνες, βορειότερα, πάντοτε προσδοκούσαν στήν εκμετάλλευσή της. Πράγματι ό κάμπος τούτος, όπου δεσπόζει ή "Αρτα, είναι καταγόνιμος. Μεγάλος, ως πέρα τό 'Ιόνιο Πέλαγος —δυτικά— κι από την Παντάνασσα (χωριό βόρεια της Φιλιπιάδας), πάνου, μέχρι τίς εκβολές του 'Αράχθου στήν Κόπρainer, κατάφυτος (περισσότερο στήν ανατολική πλευρά του), είναι ό,τι πολυτιμότερο κι ακριβό έχει μαζί ή "Ηπειρος κι ή πόλη της Παρηγορητίσας.

Φτάνουμε στό καταπράσινο Μακρυνόρος, τό γιομάτο πουνάρι, κουμαριές καί κυπαρίσια, μέ τό αυτοκίνητο, περνάμε τό Μενίδι —τήν έσχατη προς βορράν προφυλακή της 'Ακαρνανίας— καί πατούμε τά χώματα της 'Ηπείρου.

'Απέναντί μας, μέχρι πέρα, τά μέρη της Πρέβεζας καί τούς λόφους των 'Αγίων 'Αποστόλων καί του 'Ακτίου, πού φαίνονται θαμποί, μπλάβοι μέσ στό μουντό πωινό —κατά τή δύση— κι ως τά πόδια μας, απλώνεται ήσυχος καί πράος ό 'Αμβρακικός κόλπος. Τά πρώτα περβόλια μέ τίς πορτοκαλιές καί λεμονιές, μυριανθισμένα —στόν καιρό τους— τά πρώτα 'Ηπειρώτικα περβόλια προβάλλουν μπροστά μας. Βρισκόμαστε κοντά στή θάλασσα ακόμη καί θωροϋμε κατά τή μεριά της άκτης ένα τσοϋρμο γλαροπούλια νά γυροφέρνει κρώζοντας καί νά караδοκεϊ πάνω απ' τίς ψαρόβαρκες. Μπρός μας, προς βορράν —μακριά— όρθώνεται τείχος τιτανικό — ή άγρια όροσειρά των Τζουμέρκων, στό βάθος —δεξιά μας— τά "Αγραφα κι ως τή Φιλιππιάδα καί τό Ζάλογγο —πέρα— πορτοκαλεώνες, πορτοκαλεώνες ευτυχισμένοι —άτέλειωτοι— ένας μικρός επίγειος παράδεισος.

Έκατομμύρια χρόνια οι πλούσιες προσχώσεις των βροχών, πού μαίνονται στους όρεινούς γειτονικούς τόπους αύτης της περιοχής, επλάτυναν καί θέριψαν τόν κάμπο της καί τόν έθρεψαν μέ εκλεκτά φυσικά αποθέματα, πολύτιμα για τή

χλωρίδα του. Προχωρούμε στην πράσινη πλημμυρίδα. Νά ο "Αραχθος, ἀποσταμένος — κοντά μας — τρέχει νά ριχτεί στην ἀγκαλιά του "Αμβρακικοῦ.

Σά φίδι γλιστρᾶ στους πράσινους μπαξέδες, σιγοτραγουδώντας σκοπούς βουνίσσιους, λοξοδρομίζει κάνοντας χίλιες δυό στροφές, τρυπώνει στους πορτοκαλεῶνες καί ἐλαιῶνες, πού τόν λαχταροῦν, βγαίνει στά ξέφωτα — ἤσυχος, πράος, τραβᾷ νά ξεθυμάνει. Ψηλά στά βουνά δμως, στριμωγμένος στίς ἄγριες κλεισοῦρες καί στους γκρεμούς, στίς ρεματιές καί στίς σκιερές χαράδρες, μουγκρίζει σά θεριό ἀπό ἀγκούσα, μάχεται νά ξεσκλαβωθεί, νά «πιάσει» τά καμποτόπια.

Στή φύση δέν ὑπάρχει πιό θαυμαστό στοιχεῖο ἀπ' τό ποτάμι. Σά βουνίσσιος πλάτανος, σά δρύ, πολεμᾷ νά τρυπήσει (καθώς ὁ σπόρος τους) κι αὐτό τή σκληρή πέτσα τῆς γῆς, νά θεριέψει κατόπι, σάμπως χιλιόχρονο τρομερό δέντρο, ν' ἀπλωθεῖ, νά κατακτήσει βουνά καί χῶρες. Πεισματικό κι ἐκφραστικό, ὀρμᾷ, μέ ὑπολογισμούς καί σκέψη — θαρρεῖς — μέ πισωγυρίσματα, πότε βρυχώμενο λιοντάρι καί πότε πονηρός ὄφις, πρὸς τό σκοπό του. "Ὁλη ἡ θαυμαστή τούτη πύκνωση τῶν ιδιοτήτων στό φυσικό αὐτό στοιχεῖο, πού δέν κοιμᾶται ποτέ, ἡ ἀγριάδα μαζί κι ἡ συγκατάνευση, ἡ ἀτεγκτὴ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους, μά καί τά πρακτικά του καλά, ἡ μουσικὴ κι ἡ παράξενη ὁμορφιά του, ἔκαμαν τοὺς ἀρχαίους νά θεοποιήσουν τά ποτάμια. "Ὁ μαῖανδρος, ὁ "Αλφειός ὁ "Αραχθος (ὁ ἀρχαῖος "Ιναχος) ὁ "Ιλισσός, ὅλοι τους στά μάτια τῶν προγόνων μας ἦταν θεοί (μέ χίλιες, ὥστόσο, περιπέτειες) καί λατρεύονταν σάν τέτοιοι. "Εξάλλου οἱ μεγάλοι πολιτισμοί (σχεδὸν πάντοτε) χρωστοῦσαν — μπορούμε νά ποῦμε — τὴν ὑπαρξή τους στά ποτάμια. Τί θά 'ταν, ἀλήθεια — μπορεῖ νά τό σκεφεῖ κανεῖς — ἡ "Ινδία χωρὶς τό Γάγγη, ἡ Μεσοποταμία δίχως τὸν Τίγρη, ἡ Κίνα κι ἡ Αἴγυπτος δίχως τὸν κίτρινο Ποταμὸ καί τό Νεῖλο; Καί στήν "Αρχαία "Ελλάδα οἱ μεγάλες πόλεις, αὐτές πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στό χτίσιμο τοῦ πολιτισμοῦ, πού ἀνθίσε στή γῇ τούτῃ — ἡ "Αθήνα, ἡ Σπάρτη, ἡ Πέλα, ἡ Μίλητος — εἶχαν συνδέσει τὴ μοίρα τους μέ τά φυσικά τοῦτα στοιχεῖα. "Η ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, περνᾷ πράγματι, μέσα ἀπ' τό ἀκατάβλητο ρέμα τῶν ποταμῶν.

Δεξιὰ μας, σέ μιά πράσινη ράχη σκαρφαλωμένο, κάτω ἀπ' τὶς παρυφές τῶν δυτικῶν ὕψωμάτων τῆς "Αλίντας (βουνό στά σύνορα τῶν νομῶν "Αρτης καί Αἰτωλοακαρνανίας), πού χωρίζει τὴν "Ηπειρο ἀπὸ τὴν "Ακαρνανία, βλέπουμε τό Κομπότι, πατρίδα τοῦ Ν. Σκουφᾶ. "Ὁ Σκουφάς, πατριώτης, φλεγόμενος ἀπὸ πάθος γιὰ τὴ λευτεριά τῆς σκλαβωμένης γῆς μας, ἐμπορευόμενος στή Ρωσία, ἔδρυσε τό 1814 στήν "Οδησσό, μαζί μέ τοὺς Τσακάλωφ, "Αναγνωστόπουλο καί Ξάνθο τὴν Φιλικὴ "Εταιρεία, πού ἔμελε νά παίξει θεμελιακὸ ρόλο στό ξεσήκωμα τοῦ '21.

Μέ ὄπλο τους τὴ μυστικότητα — τὴ μυστικότητα τῆς μεγάλης κατευθύνουσας "Αρχῆς — τὰ ιδρυτικά μέλη της κι οἱ πρῶτοι ἀφοσιωμένοι ἐταῖροι κατάρθωσαν πράγματι νά διαδόσουν μέσα σέ σύντομο χρονικὸ διάστημα, παντοῦ, σ' ὅλη τὴν "Ελλάδα καί τὴ Βαλκανικὴ — σέ ἐμπόρους καί ὀπλαρχηγούς τῆς ἐπανάστασης τὸν πρῶτο καιρὸ καί μετὰ στὸν πολὺ κόσμο — τὶς βασικὲς νόρμες τῆς "Εταιρείας καί νά μνησούν τοὺς Ρωμιούς περὶ τοῦ πρακτεοῦ. Φέρνοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο σέ συνεργασία τὶς δυνάμεις τοῦ ἀγωνιζόμενου "Εθνους σέ μιά καίρια στιγμή (σὴ γοργή προετοιμασία τοῦ ξεσηκωμοῦ) ἡ Φιλικὴ "Εταιρεία συνέτεινε δυναμικὰ στήν ἐξέγερσή του ἐναντίον τοῦ κατακτητῆ.

Θωροῦμε πάνω, τὰ Τζουμέρκα καί τό Μαλακάσι, τὰ γρανιτένια βουνά μέ τὶς κορφές τους χωμένες στά σύννεφα. Τόπος δύσκολος, σκληρὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἢ

περιοχή τούτη. Δέν μπορείς δίχως ζόρι νά τήν κουμαντάρεις. Τόν παλιό καιρό προπολεμικά, δέν ὑπῆρχαν ἐδῶ ψηλά, στά χώματα τοῦτα, τά γιομάτα πτυχώσεις, γκρεμούς καί ρεματιές, δρόμοι. Καί τά χωριά τους —τά Τζουμερκοχώρια— τά σκαρφαλωμένα στίς ψηλές καί χαμηλές τους ράχες, ἐπικοινωνοῦσαν μέ τίς κοντινές πόλεις μέ τούς κερατζήδες. Οἱ κερατζήδες ἔφερναν στά χωριά τά φορτώματα καί τ' ἀγώγια μέ τά τρόφιμα (κυρίως καλαμπόκι, λάδι κι ἀλάτι) καί μετέφεραν, ἐπίσης, τούς παραχειμάζοντες ταξειδιῶτες. Ἄντρες πραγματικά ψυχωμένοι καί γεροί, καβαλίδευαν τήν Πίνδο, συχνά χειμῶνα καιρό, κομίζοντας μέ τά μουλάρια τους ἀπ' τούς Θεσσαλικούς κάμπους καλαμπόκι καί στάρι γιά τούς πληθυσμούς. Κρατοῦσε κοντά δύο βδομάδες τό ταξειδί τους τοῦτο πάνω στά κράκουρα καί στίς κορφές τῶν Τζουμέρκων καί τό χαλαζόβρεχο κι οἱ ἀγέρηδες στούς σκληροῦς αὐτούς τόπους ἦταν συνηθισμένα πράματα καί τό μεσοκαλόκαιρο ἀκόμη. Κι ὕστερα μάλιστα ἀπ' τίς μπόρες, σάν κατρακυλοῦσαν βράχοι κι ὀλόκληρα κομμάτια γῆς ξεκόβονταν δίπλα τους ἀπ' τίς θεόρατες πλαγιές καί «κατέβαζαν» τά ρέματα, οἱ ξωμάχοι τοῦτοι στριμώχνονταν γιά τά καλά. Κι οἱ κεραωνοί καί τά μουγκρητά τῶν οὐρανῶν, οἱ δαιμονισμένοι κροταλισμοί στή γῆ ἀπ' τούς κρουνοῦς, πού ξεχείλιζαν ἀπό πάνου κι ἡ ἀποκρουστική θέα ὅλης τῆς παράξενης τούτης παράστασης, συμπλήρωναν τόν τρομερό χορό τῶν φυσικῶν δυνάμεων στά Ἑπειρωτικά αὐτά ἀετοβούνια.

Πραγματικά δεινά σέ τέτοια ἀγριοκαίρια τραβοῦσαν περισσότερο οἱ κυρατζήδες τῆς Πράμαντας καί τῶν Μελισσουργῶν, καθώς ἦταν ἀναγκασμένοι, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Θεσσαλία νά διαβοῦν, μετά τήν Πίνδο, στούς Χρηστούς —(συνοικισμός τῆς Πράμαντας)— τόν φουσκωμένον Ἄραχθο γιά νά φτάσουν κατόπι στά χωριά τους. Κι ὅταν «κατέβαζε» τό θηρίο τοῦτο ἀπό ψηλά ἀστειεύονταν.

Μποροῦσε νά σέ παρασύρει στή δύνη του —καθώς τό 'κανε κάμποσες φορές μέ τούς περαματάρηδες τούτους στρατοκόπους τῶν Τζουμερκιώτικων βουνῶν— καί νά σέ πνίξει. Στίς πόλεις ὅμως τῆς Ἑπείρου, ὅπου τούς τράβαγε τό μεροκάματο —στά Γιάννινα, στήν Ἄρτα— οἱ στράτες γιά τούς κερατζήδες —τούς ἀγωγιάτες— δέν ἦταν τόσο ζόρικες. Δέν εἶχαν νά κάμουν πιά μέ τ' ἄγρια μεγαλοβούνια καί μ' ὀρμητικές νεροσυρμές.

Βέβαια κι ἐδῶ ἡ γιομάτη σκαμπανεβάσματα, δυσπρόσιτους τόπους καί Ἄραχθογῆς ἀπαιτοῦσε καρδιά καί γερά νεῦρα μά ὄχι ἀτσαλένια ἀντοχή, καθώς τό καβαλίδεμα καί τό χειμωνιάτικο πέρασμα τῆς Κακαρδίτσας.

Φτάνουμε στήν Ἄρτα. Τό κομψό βυζαντινό της κάστρο, μπαίνοντας, μᾶς σταματᾷ. Προμαχῶνες, γκρίζοι ἀπ' τόν καιρό (μά ὅπωςδήποτε καλοδιατηρημένοι), χορταριασμένοι μεσαιωνικοί πύργοι, τείχη σκυθρωπά καί πανάρχαιοι ὀγκόλιθοι —στηρίγματα τῆς κατοπινῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης— ἐπιβλητικοί πυλῶνες κι ἐπάλλξεις, ἓνας κόσμος βουβός μά τόσο πικνός σέ γοητεία, καθώς κρατᾷ μέσα του σφιχτά, σάν ἀκριβό φυλαχτό, τό βάρος τῶν χρόνων μιᾶς πόλης δοξασμένης, χιλιόχρονης. Ἐδῶ, σ' αὐτή τήν ἐσχατιά τῆς αὐτοκρατορίας, στήν πέρα ἀπό τήν Πίνδο ἀπομονωμένη περιοχή τῆς βυζαντινῆς δύσης, βρῆκαν σίγουρο ἀραξοβόλι, μετά τήν πώση τῆς βασιλεύουσας ἀπό τούς Σταυροφόρους, τό 1204, οἱ ἄρχοντες τῆς Ἀγγελιο Κομνηνοί —τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Κομνηνῶν— καί ἱδρυσαν τό Δεσποτάτο τῆς Ἑπείρου, τή συνέχεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, πού ἔμελε νά γνωρίσει ἡμέρες δόξης.

Οἱ ἡγεμόνες, πού ἄφησαν ἔντονο τό στίγμα τῆς προσωπικότητάς τους στήν

ιστορία τοῦ Δεσποτάτου, ἦσαν ὁ Μιχαήλ ὁ Α΄, ὁ Θεόδωρος ὁ Α΄ καὶ ὁ Μιχαήλ ὁ Β΄. Μὲ προσόντα καὶ σπάνια ἐπιβολὴ καὶ οἱ τρεῖς, μέ βλέψεις, δημιούργησαν ἓνα κράτος, ὑποδειγματικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Πολὺ περισσότερο μάλιστα, πού αὐτὸ τὸ κράτος στάθηκε μέ τὴ θαυμαστὴ συγκρότηση τοῦ στρατοῦ του, τὴ σοφὰ διαρθρωμένη του μηχανή καὶ τὸν ἀμοιβαῖο σεβασμὸ Ἀρχῆς καὶ πολιτῶν, ἡ μαγιά, πού ἐπλάσε κατὰ τοὺς σημαδιακοὺς ἐκείνους χρόνους τὴν ἐνσυνείδητη ὑπόσταση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τὸ ἔδωσε σίγουρα ὁ Μιχαήλ ὁ Α΄, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Δεσποτάτου, μέ τίς ὀργανωτικὰς του ἱκανότητες. Τοῦτος ἔθεσε τίς βάσεις τῆς κατοπινῆς ἀκμῆς του. Ἐπὶ Θεοδώρου τοῦ Α΄ ἐξάλλου, τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου γίνεται μεγάλη δύναμη τῆς ἐποχῆς του. Τὰ σύνορά του φτάνουν ἀπὸ τὸ Δυρράχιο μέχρι τὴν Εὐβοία κι ἀπὸ τὴν Ἰθάκη ὡς τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὁ Μιχαήλ ὁ Β΄, δυναμικός, ἐπίσης, ἡγεμόνας, διπλωμάτης κι εὐφυής, ἐργάζεται ἀκούραστα γιὰ τὸ Δεσποτάτο. Μακρύτερος στόχος του ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Πόλης ἀπ' τοὺς Φράγκους, κι ἡ στέψη του ὡς αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου.

Διαφορετικὴ ὅμως ὑπῆρξεν ἡ θέληση τοῦ «πεπρωμένου» καὶ τὸ Ἡπειρωτικὸ Δεσποτάτο ἄρχισε, μετὰ κυρίως, τὸ Μιχαήλ τὸ Β΄ νὰ παίρνει σταθερὰ τὴν κάτω βόλτα.

Οἱ Δεσπότες Ἄγγελοι Κομνηνοὶ ἦσαν φιλοκτήτορες. Καθιστώντας πρωτεύουσά τους τὴν Ἄρτα, τὴ στόλισαν μέ περίλαμπρα κι ἐπιβλητικὰ κτήρια, μέ θαυμαστὲς ἐκκλησίαις κι ἄλλα ἔργα, πού μᾶς προκαλοῦν ξεχωριστὴ, πραγματικά, ἐντύπωση.

Περπατοῦμε στοὺς δρόμους τῆς γραφικῆς πόλης, πού σφύζει ἀπὸ ζωὴ. Παλιά ἀρχοντικά, ἰδίως πρὸς τίς βόρειες περιοχάς της, μέ μεγάλες καμάρες, μέ Φουρούσια καὶ συχνασιά μᾶς σταματοῦν καὶ μᾶς γυρίζουν πίσω, σέ μιάν ἐποχὴ περισσότερο ταιριαστὴ στὰ φυσικὰ μέτρα τοῦ ἀνθρώπου, πιο κοντὰ στίς ρίζες τῆς ψυχῆς του, μέ ρυθμούς σωστούς, νά τοὺς φτάνεις κι ὄχι ἐξωφρενικοὺς σάν τῆς παράξενης καὶ γκριζας ἐποχῆς μας.

Στὴν κεντρικὴ πλατεία βλέπουμε τὸ κομψό, ἰδιόκτητο κτήριο τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ Ὁργανισμοῦ «ΣΚΟΥΦΑΣ». Ἕνα πλουσιώτατο λαογραφικὸ μουσεῖο, βιβλιοθήκη σημαντικὴ μέ σπάνια βιβλία καὶ μιὰ πληθώρα σοβαρῶν ἐκδόσεων εἶναι τὸ δυναμικὸ τοῦ «Σκουφᾶ» στὸν Ἡπειρωτικὸ ἠώρο ἐδῶ κι ἓναν αἰῶνα.

Μεγάλα καὶ μικρά κτήρια, σοκκάκια καὶ πολυκατοικίες φτιαγμένες σέ ἀσφυκτικούς χώρους, μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ἀταξία, πού χαρακτηρίζει ὅλα τὰ (σύγχρονα) ἀστικά μας κέντρα, χαρακτηρίζει πολεοδομικά καὶ τὴν πόλη τούτη. Κουραστικές ἀνηφόρες καὶ στενωρύμια συναντοῦμε πιο πέρα, σπίτια καὶ γειτονιές, στριμωγμένες στὰ κράσπεδα τῆς Περάνθης, τοῦ καταπράσινου δασώδους λόφου, πού κρατᾷ τὸν ἴσκιο τῆς Ἄρτας. Μπρὸς σέ μιὰ πόρτα καλησπερίζουμε μιὰ γριούλα, μᾶς καλησπερίζει κι ἐκείνη. Φτάνουμε πάνου, κοντὰ στὴν κορφὴ τοῦ μικροῦ γραφικοῦ βουνοῦ. Ἡ θέα εἶναι μαγευτικὴ, πρὸς βορρᾶν, οἱ τραχεῖες κορφές τῶν Τζουμέρκων καὶ τοῦ Ξηροβουνίου, πρὸς νότον, ὁ Ἀμβρακικὸς Κόλπος, τὰ Ἀκαρνανικὰ ὄρη κι ἡ Λευκάδα —πιο πίσω— νά πλέει —βάρκα ξεμοναχιασμένη— στὴ θάλασσα. Μπρὸς μας, ὡς τὴν ἄκρη τῆς δύσης —πέρα— ὅπου ξεχωρίζει ἡ ἱερὴ κορφὴ τοῦ Ζαλόγγου κι ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ὁ ἐλαιώνας τῆς Πρέβεζας — ὁ καταπράσινος κάμπος, ὁ φορτωμένος μέ πορτοκαλεῶνες κι ὀπωροφόρα δέντρα, ὁ ποταμὸς Λοῦρος, πού σέρνεται μέσα του σὰ φίδι, βαθύτερα —πρὸς τὰ πάνω— οἱ μυτερές

βουνοκορφές τοῦ Σουλίου καί πὶό δεξιά, κατὰ τὸ μέρος μας, ἡ Φιλιπιάδα καί τὸ Γρίμποβο. Στὰ πόδια μας, ἡ Ἄρτα κι ὁ Ἄραχθος νά τήν κυκλώνει γοητευτικά, σχεδόν νά τή σφίγγει καί παραπέρα, οἱ λόφοι τοῦ χωριοῦ Πέτα, ὅπου τὸ 1822, στή γωνιστή μας, μάχη μέ τοὺς Τούρκους, κατεστράφη τὸ ἄνθος τῶν Φιλελλήνων.

Ἦταν πραγματικὴ πανωλεθρία γιὰ τήν ἐπανάσταση ἢ πολὺκροτη τοῦτη σύγκρουση —γιὰ τήν ἐπανάσταση, πού ἔχε φουντώσει κι εἶχε πάρει γιὰ τὰ καλὰ τὸ δρόμο της— καθὼς ἔδωσε στοὺς Τούρκους τήν εὐκαιρία νά ταμπουρωθοῦν, δημιουργώντας μιά γερὴ ἀμυντικὴ γραμμὴ μπροστὰ ἀπ' ὅλη τήν Ἠπειρο, πού ἔμεινε ἔτσι, γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη σκλαβωμένη.

Ὁ τόπος τοῦτος δέν ἔχει μόνον κατὰ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους πλούσια ἱστορία. Στοὺς πικροὺς αἰῶνες τῆς σκλαβιάς, στὰ χῶματα τοῦτα, ψηλά στὰ βουνά μὰ καί στὰ καμποτόπια, ἔδρασαν μορφές κλεφτῶν κι ἀγωνιστῶν, πού ἔπαιξαν ρόλο μπροστάρη στή σκληρὴ πάλη τῶν ραγιαδῶν, ἐναντίον τῆς τουρκιάς, ὅπως τοῦ Δίπλα καί τοῦ Μπακόλα, τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τοῦ Μακρυγιάννη καί τοῦ Καραϊσκάκη, πού κρατοῦσε μάλιστα κι ἀπ' τήν περιοχὴ τοῦτη, τοῦ Κουτελίδα κ.ἄ.

Τὰ Τζουμέρκα καί τὰ Ἀγραφα, κυρίως, ὁ Βάλτος καί τὸ Ξηρόμερο ἦταν ἐδὼ πάνω πραγματικὲς φωλιές κλεφτῶν καί «περάσματα», πού ἔτρεμε ὁ κατακτητὴς κι οἱ κλεισοῦρες, τὰ λόγγα καί τὰ δασωμένα φαράγγια τους, πού προστάτευαν κι ἔκρυβαν, σάν κόρφος μητρικός, τοὺς ἀντρειωμένους τούτους, ἔχουν νά λέν γιὰ τὰ ἱακουστά κατορθώματα καί τήν παληκαριά τους.

Στὰ 1803, μέ τήν παράδοση τοῦ Σουλίου, μιά ὁμάδα κατατρεγμένων Σουλιωτῶν ἔφτασε στή Ρινιάσα, στὰ περίχωρα τῆς Ἄρτας, ὅπου ὁμως ἀποδεκατίστηκαν ἀπὸ τοὺς πολυπληθέστερους καί πάνοπλους τουρκαλβανούς. Ἡ Δέσπω, ἡ γυναίκα τοῦ Γιωργάκη Μπότση ἀμπαρώθηκε τότε μέ ἄλλους συμπολεμιστὲς της σέ μιά κούλια τοῦ χωριοῦ —«στοῦ Δημουλά τὸν πύργο». Βλέποντας, ἐντούτοις πὼς κάθε ἀντίσταση εἶναι μάταιη, γιὰ νά μὴν πέσουν ζωντανοὶ στὰ χέρια τῶν Λιάπηδων, ἔβαλε φωτιά στὰ φυσίγγια, πού κρατοῦσαν μαζί τους καί τινάχτηκαν ὅλοι στὸν ἀέρα.

Τὸ φρόνημα τῶν Σουλιωτῶν ἦταν ἀξιοθαύμαστο. Ἡ φάρα τοῦτη, πού κατοικοῦσε τὰ πὶό ἄγρια βουνά τῆς Ἑλλάδος, εἶχε χαρακτῆρα παράξενο καί περήφανο.

Τὸ πάθος ἦταν τὸ μέτρο τους. Τὸ δυνατό, μέχρι φανατισμοῦ πάθος, ἢ πείσμονα προσήλωση στοῦ λόγου —ἢ περίφημη μέσα— κι ἡ περιφρόνηση τοῦ θανάτου, τὸ μίσος στή σκλαβιά τῶν ἀπόμερων βουνῶν τῆς πατρίδας τους. Τὰ βράχια τοῦτα κι ἡ σκληρὴ ζωὴ πάνω σ' αὐτὰ σφυρηλάτησαν, ὥστόσο, τήν ιδιοσυγκρασία κι ἔδωκαν στοὺς σκληροτράχηλους τούτους ὀρεσίβιους κάτι ἀπ' τήν ἔνταση καί τὸ πάθος τῆς δικῆς τους ἀσκήκωτης θωριάς. Ἡ Δέσπω τοῦ Μπότση εἶναι παράδειγμα τούτης τῆς θαυμαστῆς στάσης τῶν Σουλιωτῶν. Τὸ Ζάλογγο —κορφὴ τιμῆς τῆς ἱστορίας μας— καί τ' ὀλοκαῦτωμα τοῦ Σαμουήλ στοῦ Κούγκι, πού μᾶς δείχνουν πὼς ἡ ζωὴ μέσ τήν ταπείνωση δέν ἔχει καμιάν πραγματικὴ ἀξία, τὸ ἴδιο.

Στὰ 1793 ὁ Λάμπρος Τζαβέλλας κι ὁ γιὸς του Φῶτος πιάστηκαν, μετὰ ἀπὸ πλεκτάνη, στὰ Γιάννινα, αἰχμάλωτοι τοῦ Πασᾶ. Ὁ πατέρας Τζαβέλλας τότε ἐπέστρεψε τὸ νόμισμα στὸν τύραννο, ξεγελώντας τον μέ ψευδεῖς ὑποσχέσεις γιὰ παράδοση —τάχα— τοῦ Σουλίου καί κατάφερε νά τοῦ ξεφύγει, ἀφήνοντας στὰ χέρια τοῦ Τεπελενλή τὸ Φῶτο. Ἀπ' τήν περήφανη πατρίδα του, ὥστόσο, ὁ Τζαβέλλας στέλνει ἐπιστολὴ στοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου, νά πάει, ἂν τοῦ κρατᾶν τὰ κότσια, νά ὑποτάξει τὸ Σούλι. Ὁ ἴδιος θά ἐκδικηθεῖ γιὰ τὸ θάνατο ἀπ' τὸν τύραννο τοῦ αἰχμάλωτου γιοῦ του. «Κι ἂν ὁ γιὸς μου», γράφει, «δέν θέλει νά

πεθάνει για την πατρίδα δεν αξίζει να λέγεται γιός μου».

Οί Σουλιώτες, οί άδρoί τοῦτο πολεμιστές, πού από παιδιά δέν αποχωρίζονταν τό ντουφέκι τους —τόν πιστότερόν τους σύντροφo— πού πέθαιναν μαζί μ' αυτό, θωροῦσαν τά γεγονότα μόνο κατάματα, δίχως στριψίματα μπροστά στους άλλους ή ταμπουράματα στή δύνη τῶν γεγονότων. Βάδιζαν ίσια κι άντρειωμένα, χτυποῦσαν τό στόχο τους μέ πίστη καί προχωροῦσαν μπροστά. Κι άντρες καί γυναίκες εἶχαν τήν ίδια, συχνά λιονταρίσια, παλγκαριά. Παλιά ήταν ξακουστή στά βουνά τοῦ Σουλίου ή Χαΐδω, γυναίκα θειοί, πού 'χε γίνει τό φόβητρο τῶν 'Οθωμανῶν κατά τίς συμπλοκές τους μέ τούς Σουλιώτες πάνω σέ τοῦτα τά κατσάβραχα. Κι ή Μόσχω, ή θρυλική Τζαβέλλαίνα, πού ὀρμοῦσε στή μάχη ἀκάθεκτη, σά μανιασμένη λύκαινα καί σκόρπιζε στους τρομαγμένους δυνάστες τόν πανικό.

Τοῦτοι ήταν οί Σουλιώτες, παράξενοι καί θαυμαστοί. 'Εκρηκτικές ψυχές, σχεδόν άγριες, όταν τό καθήκον τό απαιτοῦσε —τό καθήκον καθώς αὐτοί τό άντιλαμβάνονταν— προστρέχοντας παντοῦ, σέ κάθε γωνιά τῆς σκλαβωμένης χώρας μας, πού σήκωνε κεφάλι, λιτοί καί δωρικοί, τσεκουράτοι στό λόγο καί στίς πράξεις, περήφανοι κι ελευθερόφρονες, φανατικοί στίς πίστεις τους, λάτρεις τῆς γῆς τους —τῆς δικῆς τους άμφωτῆς γῆς. Οί Σουλιώτες, οί τρομεροί μαχητές, πού ταπεινώσαν ἐπανελλημένα τίς άρματωμένες στρατιές τοῦ Τεπελενλή.

Παίρνουμε τήν κατηφόρα καί φτάνουμε —σέ λίγο— στήν Παρηγορήτισσα. 'Η Παρηγορήτισσα, κτίσμα τοῦ Δεσπότη Νικηφόρου —πρωτότοκου γιοῦ τοῦ Μιχαήλ τοῦ Β' καί τῆς γυναίκας του 'Αννας Παλαιολογίνας, εἶναι τό ἐπιβλητικώτερο μνημεῖο τῆς 'Αρτας— τό κόσμημά της. Ναός μεγαλοπρεπῆς, χτισμένη περί τά τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα, συγκαταλέγεται δικαίως στά άριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

'Η περιοχή τούτη μά κι ὁλόκληρο τό Δεσποτάτο, άπ' τίς βόρειες άκρες του ὡς τό Μεσολόγγι κάτω καί τή Ναῦπακτο κι ὡς τή Θεσσαλονίκη, ήταν στολισμένο μέ πλῆθος ἔργων τῶν 'Αγγέλων Κομνηνῶν. Κτήρια ἐπιβλητικά, φρούρια, ἐπαύλεις καί ἐκκλησιές, στίς ὁποῖες μάλιστα προσέδωσαν χαρακτηριστικά, ξεχωριστά κάπως (καί ιδίως στήν ἐξωτερική διακόσμηση, στήν ὁποία καί ἐπέμεναν καί τήν άρχιτεκτονική) άπ' τά ἐπικρατοῦντα στήν Κωνσταντινούπολη.

'Ωστόσο, άπ' ὅλον αὐτό τό βυζαντινό άρχιτεκτονικό πλοῦτο τῆς περιοχῆς τούτης, μόνον οί ἐκκλησιές διατηροῦνται σχεδόν άκέραιες ὡς τίς μέρες μας.

Οί βυζαντινές ἐκκλησιές τῆς 'Αρτας, πλὴν τῆς Παρηγορήτισσας —πού κρατᾶ δικό της ξεχωριστόν τύπο— εἶναι βασιλικοῦ (σχεδόν 'Ελληνιστικοῦ βασιλικοῦ) ρυθμοῦ. Τοῦτο εἶναι πραγματικά περίεργο, πολύ περισσότερο μάλιστα, πού οί βασιλικές άπ' τήν ἐπικράτηση κιόλας, κατά τόν ἔκτον αἰῶνα (μέ χτίσιμο τῆς 'Αγίας Σοφίας) τοῦ καθαρά βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, περιέπεσαν σέ παρακμή.

Στό κομμάτι ὅμως τοῦτο τῆς αὐτοκρατορίας, πού καταλύθηκεν από τούς βαρβάρους Φράγκους, στό κομμάτι τοῦτο, πού πῆρε σάρκα καί ψυχή καί ἐπιβίωσε τό βυζαντινό κράτος, ὁ παρηκμασμένος ρυθμός κατά τούς ὕστεροβυζαντινοὺς χρόνους ξανάζησε. Οί βυζαντινές ἐκκλησιές τῆς 'Αρτας, πολύ ἐντυπωσιακές γιά νά μήν τίς ἐπισκεφεῖ κανείς, οί Βλαχέρνες κι ή 'Αγία Θεοδώρα, ή Κάτω Παναγιά, ὁ 'Αγιος Βασίλειος κι ὁ 'Αγιος Δημήτριος, κρατοῦν ὁλοκληρωτικά τό ρυθμό αὐτό.

'Εντονα καλλιτεχνικές, μέ πλούσιο πλινθοκέντητο διάκοσμο, μικρές καί συγχρόνως ὑποβλητικές, μᾶς μιλοῦν, μέσ στήν παράξενη σιωπή τους, κάτω άπ' τούς

παχειούς ἴσκιους τῶν κυπαρισσῶν, πού τίς περιβάλλουν, γιά τήν ἀκμή καί τό κλέος τοῦ Ἑπαιρωτικοῦ Δεσποτάτου.

Ἀπ' ὅλες ὅμως τίς παμπάλαιες τοῦτες ἐκκλησιές καμιά τους —εἶν' ἀλήθεια— δέν παραβγαίνει σέ καλλιτεχνική ἀξία καί ὁμορφιά μέ τό ναό τῆς Παρηγορήτισσας. Θαυμάζουμε τήν ἐπιβλητική πρόσοψή της, τίς ὑπέροχα διακοσμημένες ζωοφόρους, τοὺς μεγαλοπρεπεῖς τρούλλους, πού ἐπικοινωνοῦν —θαρρεῖς— μέ τόν οὐρανό, τοὺς πλινθοκέντητους ὑψηλοὺς τοίχους, τά κομπά παράθυρα. Οἱ γλυπτές παραστάσεις καί τά ψηφιδωτά στό ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (ὅπως ἡ πελώρια μορφή τοῦ Παντοκράτορα στόν κεντρικό τρούλλο, πού. μᾶς θωρρεῖ ἀπό ψηλά μέ τά μεγάλα, σοβαρά μάτια του) εἶναι, ἐπίσης, πολύ ἐντυπωσιακές. Οἱ τοιχογραφικές ἱστορήσεις τοῦ νάρθηκα καί τοῦ ἱεροῦ, τό ἴδιο. Πραγματική ἐκπληξη γιά τόν ἐπισκέπτη στή μεγάλη τούτη ἐκκλησία εἶναι ἡ τολμηρή καί πρωτότυπη στήριξη τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου. Ὁ πρωτομάστορας κατόρθωσε τοῦτο ὑπερψώνοντας τίς καμάρες τοῦ οὐρανίσκου, πολύ πάνω ἀπό τά φυσικά τους στηρίγματα (τοὺς τελευταίους κίονες) καί γιά λόγους αἰσθητικούς.

Ἡ ἐντύπωση πού μᾶς προκαλεῖ εἶναι, ὄντως, μιά σπάνια, γιομάτη δέος, ἐπιβλητικότητα. Ἡ Παρηγορήτισσα, ἀπ' τά μεγάλα, πράγματι, δημιουργήματα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ στόν 13ον αἰῶνα, εἶναι συγχρόνως ἡ ἔκφραση (στήν περιοχή τοῦ Δεσποτάτου) τῆς πιό τρανῆς ἀκμῆς τοῦ πολιτισμοῦ τούτου —τῆς Παλαιολόγειας Τέχνης— πού συμπίπτει μέ τή βαθεῖα παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας καί τοῦ κόσμου της, ἐνός κόσμου, πού τό τέλος του διαγραφόταν ἀναπόφευκτο.

Τραβᾶμε, ἐντυπωσιασμένοι ἀπό δῶ, πρὸς τή δυτική ἔξοδο τῆς πόλης. Θέλουμε νά δοῦμε τό Θρυλικό Γεφύρι. Περνοῦμε τή γεμάτη κόσμο καί κίνηση πλατεία Κιλκίς, τά τελευταῖα ἐμπορικά, κατόπιν ἀρχίζουν σιγά-σιγά νά κλείουν (ἔπρεπε πιά τό γκρίζο δεῖλι στόν Ἑπαιρωτικό οὐρανό) —ἔνα καταπέτρινο, κομπῶ κτήριο— παλαιό ἀπέναντί μας μᾶς σταματᾷ —καί νά μας κατόπι στήν ἄκρη τῆς Ἄρτας.

Μπρός σέ μιά πλατεία, κοντά μας, θωρροῦμε ἕναν ἐπιβλητικόν ἀνδριάντα.

Εἶναι τοῦ Μάξιμου Γκραικοῦ. Τῆς τρανῆς τούτης μορφῆς τῆς Χριστιανοσύνης, πού στάθηκεν ὁ ἡγέτης τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, κατὰ τόν 16ον αἰῶνα, στήν παιδεία καί τά θρησκευτικά πράγματα.

Ὁ Μάξιμος εἶχε τή στόφα καί τήν προίκηση μεγάλου ἀνθρώπου. Νέος ἐγκαταλείπει τήν πατρίδα του τήν Ἄρτα καί πηγαίνει στήν Ἰταλία γιά σπουδές.

Ἐκεῖ γνωρίζεται μέ τοὺς περιφανεῖς οὐμανιστές τῆς Ἀναγέννησης Ἰανό Λάσκαρη, Ἄλντο Μανούτιο, Τζανφραντσέσκο Πίκο ντελα Μιράντολα, Οὐρκε Κόντρο κ.ἄ. καί ἐπιβάλλεται μέ τήν προσωπικότητά του στοὺς κύκλους τῶν λογίων καί τῶν ἀνθρωπιστῶν. Στή Φλωρεντία ἀκούει τό φλοβερό Σαβορανόλα, ὁ φρικτός θάνατος τοῦ ὁποίου ὅμως τόν συνταράσσει.

Ὁ Μάξιμος μονάζει κατόπιν στόν Ἅγιο Μάρκο, τό περίφημο μοναστήρι τοῦ Σαβορανόλα καί στά 1505 τόν βρίσκουμε στό Ἅγιον Ὅρος, ὅπου στή μονή Βατοπεδίου, παίρνοντας σάν ἱερομόναχος τό ὄνομα Μάξιμος (τό πραγματικό του ἦταν Μιχαήλ Τριβώλης), μένει —ἔχοντας πιά τή φήμη τρανοῦ σοφοῦ— γιά μιά δεκαετία. Στά 1518 καί μετὰ ἀπό πρόσκληση τοῦ Τσάρου, ἐγκαθίσταται, σά θρησκευτικός καθοδηγητής, στή Ρωσία, ὅπου ξεκινᾷ τό μεγάλο ἀναμορφωτικό του ἔργο. Ἔργο, βέβαια, πού ἀπλώνεται πολύ πιό πέρα ἀπ' τά στεγανά ἐνός (συγχρόνως) οὐσιαστικοῦ καί τυπικοῦ Χριστιανισμοῦ καί μιᾶς σωστής ἐκκλησίας καί πού

ἀγκαλιάζει περιοχές καθαρά πολιτισμικές, καθώς ἡ ρωσικὴ φιλοσοφία καὶ γλώσσα, γιὰ τίς ὁποῖες ὁ Μάξιμος ὑπῆρξεν ἀναμφισβήτητα τὸ ἐπιστημονικὸ τους ξεκίνημα. Ὁ ἱστορικός Χέερ τὸν χαρακτηρίζει, πράγματι, Λούθηρο τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὁ Ἡ. Ντενίσωφ θεμελιωτὴ τῆς ρώσικης γλώσσας. Οἱ ἐχθροὶ ὅμως τοῦ μεγάλου μεταρρυθμιστῆ καὶ ἠθικοῦ ἀναμορφωτῆ, πού μέ τὸ δριμύ λόγο του συχνά ἐμαστιγώνε τὸν ἀκόλαστο βίο τους —οἱ ψηλά ἱστάμενοι ἐχθροὶ του— βυσσοδομοῦν ἐναντίον του καὶ κατηγορώντας τὸν ὡς αἰρετικὸ, καταφέρουν στό τέλος νά φυλακιστεῖ ἰσόβια σιδηροδέσμιος.

Ὁ ζόφος τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι ἀνομολόγητος. Ἐν τούτοις τὸ ἔργο τοῦ Μάξιμου εἶχε ἀναμφισβήτητα πλούσιους καρπούς στήν ἀχανή χώρα τῶν Ρώσων. Κι ἀργότερα ὁ φλογερός ἀγωνιστὴς περιελήφθη στή χορεία τῶν Χριστιανῶν Ἀγίων τῆς Ρωσίας ὡς Ὁσῖος Μάξιμος.

Φεύγουμε. Κι ὅλας ἀπέναντί μας —κοντά μας— νά τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας. Βλέπουμε τὸ μπόι τοῦ ἀπὸ δῶ —πλάγια— παράξενο, καμπουριασμένο, φαιόσκουρο, σὰ θεόρατη γκαμήλα, νά ἀκίνητεῖ —ἰσκιωμένο— πάνω ἀπ' τὸ ποτάμι. Κομπὸ καὶ συγχρόνως ἐπιβλητικὸ, μέ βάσεις χοντρές καὶ σίγουρες καὶ ράχη μέ λεπτὸ «πέραςμα», μέ καμάρες σοφὰ ζυγιασμένες, μέ κατασκευὴ δύστροπη καὶ δύσκολη, τὸ μεγάλο τοῦτο δημιούργημα μᾶς προκαλεῖ δικαιολογημένα τὸ θαυμασμό.

Τὸ χτίσιμό του χρονολογικὰ δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο. Μερικοὶ τὸ τοποθετοῦν στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἄλλοι, καθὼς ὁ Σεραφεῖμ Ξενόπουλος στή Δεσποτοκρατορία κι ἄλλοι, τέλος, στὸν κοντινὸ μας 17ον αἰῶνα. Θρύλλοι ἔχουν τυλίξει ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος τούτου τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ γεφυρίου, θρύλοι γοητευτικοί, παράξενοι, πού δίνουν στό ἐνστικτο τῆς μάζας τροφή καὶ μορφοποιοῦν στέρεα, μέ σάρκα καὶ ὀστά, μπροστά της, τοὺς μακρινούς ἰσκιούς τοῦ παρελθόντος. Σὰν ἀπὸ κάποιο μυστηριῶδες σύνδρομο τοῦ χρόνου, πού φωλιάζει στὰ σκοτεινὰ του βάθη, ὁ ἄνθρωπος, ἀρνεῖται νά δεχθεῖ γιὰ τὰ πράγματα, ἰδίως τὰ μεγάλα καὶ τὰ σημαντικὰ, χωρὶς ἀντάλλαγμα, τὴ σκοτεινὴ μέσ στή ροὴ τοῦ χρόνου κι ἀβέβαιη γέννησή τους, πού τὸν τρομάζει.

Πόθος του, ἔτσι, μυστικός ἢ ἐπιβλητικὰ σχηματισμένη τους ὑπόσταση, γιὰ νά μπορεῖ κι αὐτὸς νά κρατηθεῖ μέσ στὸ παντοτεινὸ ἀργοκύλισμα τῶν ἐποχῶν.

Πασχίζει λοιπόν νά δυναμώσει τὴ θολή τους ὑπαρξη, δίνοντάς της ἐπιβλητικὲς διαστάσεις, πλουτίζοντάς την μέ ιδιότητες, πού ἀσφαλῶς δὲν εἶχε, μέ τὴν ἐνσάρκωση δικῶν του φόβων καὶ πόθων καὶ προικίζοντάς την μπρὸς στή φαντασία του μέ μιὰν ὑπόσταση παράδοξη καὶ μαγικὴ, σχεδὸν θεϊκή. Κι αὐτὸ γιὰ νά μπορεῖ νά τὴ στεργιώσει παντοτεινὰ καὶ ἄτεγκτα στό ζοφερό βάθος τῶν περασμένων.

Ἀπ' τοὺς θρύλους τοῦ Γεφυρίου ὁ συγκλονιστικότερος εἶναι αὐτὸς τῆς θυσίας τῆς γυναίκας τοῦ πρωτομάστορα. Τὸ μεγάλο καὶ σημαντικό ἔργο δέ θὰ ἴπιανε ρίζες στή γῆ, δέ θὰ τέλειωνε, ἂν δέν «κτιζόταν» στὰ θεμέλια, ὅχι ὁποιοσδήποτε ἄνθρωπος, κάποιος μάστορας ἀπ' τὸ συνάφι ἢ κάποιο λασποπαίδι μὰ ἡ γυναίκα τοῦ πρωτομάστορα. Ἐπρεπε ἓνα κακὸ τρανὸ νά στηρίξει τὸ θαυμαστὸ δημιούργημα. Τὸ πασίγνωστο δημοτικὸ μας τραγούδι, ἢ δραματικὴ μπαλάντα «τῆς Ἄρτας τὸ γεφύρι», «ἔντυσε» κατὰ τρόπον ἀριστουργηματικὸ τὸν θρύλο τοῦτο καὶ τὸ «μῦθο του» κι ὑπῆρξεν γιὰ ὁλόκληρη τὴ βαλκανικὴ (σύμφωνα μέ Ἑλλήνες καὶ ξένους ἐρευνητές) τὸ πρότυπο γιὰ τὴ δημιουργία παραπλήσιου περιεχομένου τραγουδιῶν.

Ἡ βαθιά πίστη, πράγματι, στή θυσία, προκειμένου νά ἐκτελεστεῖ (ἢ ἐπιτελεστεῖ) κάποιο σοβαρό ἔργο, ξεκινᾷ ἀπ' τοὺς πολιτισμούς τῆς ἀπώτερης ἀρχαιότη-
τας (οἱ ἀποτρόπαιες ἀνθρώπινες ἐντειχίσεις καί οἱ ἀνθρωποθυσίες εἶναι δραματική
πρακτική, μέχρι τοὺς καιροὺς μας, συχνά, τῆς πίστεως τούτης) κι ἀποτελεῖ
κληρονομιά σημερινή, ἴσως, κάθε λαοῦ πάνω στὸν πλανήτη. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴν
χοντρή τούτη κρούστα τῆς πανάρχαιας πίστεως, ἀπ' τὴν ἀδρή της πρόσωση,
κρύβεται τὸ βαθύτερο στίγμα της: κάθε δημιουργία ἄξια λόγου στηρίζεται στὸν
πόνο κι οἱ σκόπελοι εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη πορεία ἐδῶ πάνου παντός ἔργου μας.

Ἐνα βαρὺ φορτίο θλίψης κρύβεται στὴν καρδιά κάθε σπόρου τῆς γῆς, κάθε
ἐγκυμονοῦντος ζωντανοῦ κι ἡ πίκρα εἶναι τὸ ἀντίτιμο, πού πληρώνουμε γιὰ τὴν
πραγμάτωση τῶν πόθων μας. Μπρὸς ἀπὸ κάθε δημιουργικό μας βῆμα, ἀπὸ τοὺς
στόχους καί τίς προσδοκίες μας, μᾶς καρτερᾷ ἡ βλοσυρή παρουσία τοῦ μόχθου καί
τίποτε δέν γίνεται χωρὶς τὸν κάματο ἔξω ἀπ' τὰ ἀπρόσιτα σύνορα τοῦ παραδείσου.

Τοῦτο εἶναι τὸ βαθύ νόημα τῆς πανάρχαιας δοξασίας τῆς θυσίας, νόημα, πού
συγχρόνως κατὰ τρόπον ἔμμεσο σημαδεύει καί τὸ «Γεφύρι τῆς Ἄρτας» — τὸ
ἐξοχο δημοτικό μας τραγούδι.

ΣΥΝΘΕΤΕΣ ΚΑΙ «ΕΠΙ ΤΟΥΤΟΥ» (AD HOC) ΛΕΞΕΙΣ ΣΤΟ ΓΡΑΠΤΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΜΑΣ ΛΟΓΟ

ΒΑΣ. Κ. ΜΑΡΓΑΡΗ

Ο γραπτός παραδοσιακός μας λόγος (δημοτικό τραγούδι, παροιμία κ.λπ.) πού τόν στολίζουν σπάνιες λογοτεχνικές ἀρετές εἶναι συγχρόνως ἕνας καθρέφτης τοῦ πλούσιου καί ιδιόρρυθμου ψυχισμοῦ μας καί τοῦ κόσμου του, πού κληροδοτούμενος κατὰ τρόπο φυσικό μέσα στοὺς αἰῶνες, χαρακτηρίζει γενικά καί σήμερα τό λαό μας, ὁ ὁποῖος μέ τήν πληθωρική ἐκφραστικότητά του διόλου δέ σταματάει νά καταθέτει στό παγκόσμιο τραπέζι τοῦ πολιτισμοῦ —στήν περιοχή τῆς λογοτεχνίας καί τῆς Τέχνης, ἰδιαίτερα— τοὺς δικούς του σεβαστοὺς πνευματικούς καρπούς. Ὁ παραδοσιακός τοῦτος λόγος, μέ τή ζεστή, πυκνή σέ δραματικότητα, λυρισμό καί χάρη γλώσσα του, μ' ὅλα τὰ καλλιτεχνικά του αὐτὰ χαρακτηριστικά, πού συχνά φτάνουν σέ πραγματικῶς ζηλευτές κορυφώσεις, μᾶς κληροδότησε, συγχρόνως, πέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα, κι ἕνα μέγα πλῆθος σύνθετων (καί ἐπ' εὐκαιρία —ad hoc) λέξεων, πού καταδείχνουν τὴ θαυμαστὴ πλαστικότητα τῆς γλώσσας μας μὰ καί τίς ξεχωριστὲς ποιητικὲς ἱκανότητες καί τό πλούσιο καλλιτεχνικὸ δυναμικὸ, μέ τὰ ὁποῖα εἶναι προικισμένος ὁ λαὸς τῆς γῆς τούτης. Οἱ παραπάνω λέξεις, πολύτιμα πετράδια στό θησαυρὸ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καί τῶν λοιπῶν προϊόντων τοῦ παραδοσιακοῦ λόγου, πού τόν φορτίζουν μέ ξεχωριστὴ ποιότητα, δέν χρησιμοποιοῦνται καθόλου στήν ὀρθόδοξη καθημερινή κουβέντα μας, στήν πηγαία ροή της, δηλαδή, πού δέν ἐνσωματώνει ἐκσεμμένες ἐπικλήσεις ἀπὸ τό παρελθόν: ἀπὸ τόν κωδικοποιημένο καλλιτεχνικὸ λόγο, στὸν ὁποῖο —καθὼς εἴπαμε— βρῖθουν, στολίζοντάς τον καί πλουτίζοντάς τον μέ μιὰ ξεχωριστὰ σεβαστὴ δυναμικὴ. Καταγραμμένες, ἔτσι, οἱ λέξεις αὐτές γιὰ πρώτη (ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε) φορὰ σέ γλωσσολογραφικὸ πόνημα μέ τὴν παρούσα μικρὴ διατριβὴ (χαρακτηριστικὸ πὼς μῆτε στὰ μέχρι τώρα ὀλοκληρωμένα κυκλοφοροῦντα ἔργα-λεξικά δέν καταχωροῦνται) παρουσιάζονται σήμερα σέ μιὰ βασικὴ συλλογὴ, πού δίχως νά περιλαμβάνει τὴ συγκεκριμένη κατηγορία τους στήν πληρότητά της, σίγουρα καταγράφει ἕνα μεγάλο —τό μέγιστο ἴσως— μέρος τους καί δὴ (θέλουμε νά πιστεύουμε) τό σπουδαιότερο.

Στὴ συγγραφὴ τῆς ἐργασίας, πού στηρίχτηκε στίς βασικότερες σχετικὲς συλλογές Ἑλλήνων καί ξένων πού μέχρι τώρα κυκλοφόρησαν καί σ' ἄλλα πονήματα, κρατήθηκε παντοῦ ἡ ὀρθογραφία τῶν ξένων κειμένων. Στὴν καταμέτρηση τῶν στίχων ὑπολογίζονται μόνον τὰ καθ' αὐτὰ σώματα τῶν τραγουδιῶν καί παροιμιῶν. Δέν κατεγράφησαν, προφανῶς, λέξεις ἀπὸ «γλωσσοδέτες».

Συντομογραφίες

ὄν. = ὄνομα
 ρμ. = ρῆμα
 οὐσ. = οὐσιαστικό
 ἄρσ. = ἄρσενικό
 θηλ. = θηλυκό

οὐδ. = οὐδέτερο
 πλ. = πληθυντικός
 ἑν. = ἐνικός
 ἑνσ. = ἐνεστώτας
 παρτ. = παρατατικός

προστ. = προστακτική
 κλητ. = κλητική
 ὑποτ. = ὑποτακτική
 γεν. = γενική
 ἐπ. = ἐπίθετο

Ἄγη Θέρου, ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, τ. 1ος, Ἀθήνα 1951, Ἐκδόση ΕΘΝΙΚΗ-ΑΕΤΟΣ.

A

ἀγγελοκάμωτο	198	7
ἀγριοχωράφια	219	13
ἄηδονισμός	170	17
ἀκριβοπότηζε	127	23
ἀκριβοτάγιζε	127	22
ἀκρολοᾶται	83	12
ἀκροφοοῦνται	73	27
ἀλαβροπιάσω	73	9
ἄλυσιδοκόματα	102	8
ἀμπασωπός	130	39
ἀμυγδαλογελάστρα	147	9
ἀναθιβάλματα	295	31
ἀνανθιβάνεις	314	36
ἀναπικροῦται	100	19
ἀναρκοδόντας (ἐπιθ. ἄρσ.)	72	31
ἀνατρανίσω	301	12
ἀνεμοκυκλοπόδη	136	17
ἀνεμοστρατηλάτη	311	22
ἀνευροχορταρίστρα	147	10
ἀνιπενιάριζες	281	35
ἀνοιχτοκοντελάτος	117	14
ἀντενοκάταρτα	198	32
ἀντιγναδιάσανε	279	35
ἀντικοκόκκινε	268	5
ἀντικοκοκκινότε	268	5
ἀπολησμονιατάρης	328	4
ἀποξάπῳ	244	7
ἀργυροκαρφωμένα	206	23
ἀργυροκουδουνάτα	121	42
ἀρφανογκλήσιδο	285	6
ἀσημοκουκλωμένη	136	7
ἀνκοποταμοῦσαν	142	6
ἀχαμνοκυνηγάρη	211	31
ἀχαμνοπιάσματα	211	30

B.

βαγιοκλαδίζει	228	33
βαριοκακομοίρα	316	17
βαριοπικραμένα	308	14
βαριοπλεωμένα	78	19
βαρκολόγους	187	21
βαροξόδιαζε	139	44
βερυκοκόκινη	230	8
βιτζοκοπᾶ	86	1
βρουχισμένη	330	8

Γ.

γαμοστόλον	137	6
γεβεντισμένη	318	7
γεραματιάσεις	165	19
γληγοροκοιμηθεῖς	134	2
γλυκοζαχαράτα	223	6
γοργογόνατε	136	17

Δ.

διαλάλι (ὄν. οὐσ.)	297	19
διπλοκαλομοίρα	148	5
διπλοσιδεριάζω	101	26
διπλοτριπλοσκάλι	116	15

E.

ἐδρακόντεψε	57	2
ἐκατοχρειάστηκες	334	7
ἐμπραιζοκατεβαῖναν	321	40
ἐνενηνταλάμπουρον	145	26
ἐνιφτοκανακίστη	323	9
ἐπεριλάμπιζεν	219	30
ἐπερροζανάραν	251	3
ἐριάστη	263	11
ἐχρουσοδιάλιζε	285	36

Σημ.: Ὁ πρῶτος ἀριθμός ἀναφέρεται στή σελίδα πού ὑπάρχει ἡ λέξη καί ὁ δεῦτερος στό στίχο.

Θ.			N.	
θεογκαλεῖ	117	23	Ναυτέρια	170 23
K.			Ξ.	
κακοπολεμίτες	88	11	ξεμαλλοπλεμένη	265 35
καλογιγλώσσετε	136	14	ξενόσκαφτε	330 36
καμπολειβάδι	135	27	ξετιμώσανε	335 6
κανατοσκοῦτελα	73	3	ξεφεγγαρώσει	98 10
καργιοπαποῦν (ὄν. οὐσ.)	74	21	ξηρορούκια	96 12
καρτερωσύνην	88	31	ξηνταπιθαμάτα	293 12
καρυδομάγουλη	147	9	ξυπναναστορήσει	99 29
καστροπολεμίτης	123	2	ξυπνονοήσει	99 28
καταδικήσω	105	25		
καταλαχάρη (ἐπίθ.)	289	27	O.	
καταρωτήσαν	105	27	όλογαίματος	108 3
κεφαλιωμένος	134	12	όλολολαλούσα	239 23
κιτρινοφιλιάζεις	176	17		
κλημακερόν	240	20	Π.	
κλωνοκοποῦν	182	32	παναθυροκάμαρα	83 8
κοντολιλιγάκι	245	44	παντερημασμένη	320 19
κοσμοδιωματάρη	327	39	παραβαργομάρη	234 11
κοσμοδόνια	137	11	παραδευτερώτερα	121 31
κουρνιαχτίζεσαι	217	13	παραβόσκητα	97 11
κουτσομυτίσει	324	18	πατρομητρικά	295 27
κρυφαγκάλιαστο	168	25	παχνιοχιονιάζοντα	
κρυφογγαστρωμένο	166	30	(ρμ., 3ον ἐν. παρτ.)	312 5
κρυφοταγίσματα	85	23	πενταπλουμισμένη	328 11
κυβουροχάλικα	277	30	περιξεφαντώνω	165 23
			πετροκάραβον	135 41
Λ.			πετροκαταλύτην	138 3
λαμπρολαῖνα	249	17	πηγορό	275 27
λαμπρόξυστα	240	17	ποδοστράγαλα	218 29
λαφροκοπήσουν	94	10	πολυλογίζεις	86 12
λαχνίσουμε	313	1	πρασινοπτέρουγε	242 29
λιανοσεισθήκε	313	34	πρασινοσκοιταράτοι	92 33
λιμπανεσῦρει	238	4	πρέπια (ὄν. οὐσ., οὐδ. πλ.)	141 13
λιμπόβρυσην	238	4	πρωτολιχνιστής	217 16
λιοντοπολεμήσεις	134	10	πρωτοταξιδιάρης	138 5
λουρικωθῆτε	95	11	πυκναναστενάζει	75 25
M.			P.	
μακρυταξιδέψω	27	21	ρωμιογύριστος	272 15
μαργαριταροσπαρμένο	223	32		
μαυροπαιχνιδιάρη	132	31	Σ.	
μαχαιροσκοτωμένος	108	3	σαπόγερων (ὄν. οὐσ. ἀρσ. ἐν.)	77 9
μερτζανόχειλη	230	8	σελοχαλίναρα	134 7
μονοξίφτερος	105	34	σελοχαλινωμένον	324 1
μοσχοκαπνίσουν	94	9	σημοκεραμεμένο	153 5
μπερμπατουριά	171	12		

σιδεραρματωμένη	218	2	Υ.		
σκαλόλουρα	156	29	ὕφαδιοπλουμίσασι	266	38
σκιζομυδαλάτα	239	19			
σμεαραγδόρουχα	327	13	Φ.		
σουραδοπλέκει	277	9	φραγκοδιωματοῦσα	220	13
σπαθοκατελυμένος	106	3	φραγκοπορπάτηχτη	220	13
σπιτοπαράθυρα	275	31	φτερνιστηράτσια	283	3
στρουφανεμπουκώνεται	308	20	φτεροριπιδίζουσι	134	18
συνεμπήκε	295	8			

Τ.

ταυρομπαλοῦν	126	6	Χ.	χαμηλοβρακάτος	73	28
τεντοπάλουκα	135	33		χειροδιαλέγανε	206	6
τεσσαρακόντουτος	246	20		χιλοφούλιρα	137	9
τετραπίθαμο	77	23		χρουσομηλίτσα	140	39
τουμπομετωπούσαν	323	25		χρυσοκαλομοίρα	316	19
τρικάνταρον	104	73		χρυσοκονδυλάτο	264	11
τριμερόγαμπρος	130	16		χρυσομπιμιπλώνεις	213	1
τρχογιόφυρο	289	21				
τσανομπράνελα	244	46	Ψ.			
τσηφανεμπουκώνεται	290	19	ψηλανασκουμπωμένη	171	9	

"Αγη Θέρου, ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, τ. 2ος, Ἀθήνα 1952, Ἔκδοση ΕΘΝΙΚΗ-ΑΕΤΟΣ.

Α.

ἀγγελοκαμωμένα	161	15	Β.	βασιλοσκάμια	23	4
ἀγγελοστόριστε	193	11		βλαχοτσόπανος	168	8
ἀλατρέψουνε	104	25		βλαχοφουστανέλια	203	33
ἀλαφορόσχη	149	8		βραδυαστῶ	298	5
ἀλινοκουπελίτσα	149	9	Γ.			
ἀνεμοκυκλοπόδη	105	38	γεράλαφος	28	3	
ἀνοιχτοκουτελάτε	251	5	γουβαλοδέρματα	217	29	
ἀντενοκάταρτα	196	3	γυροθόλωτε	118	11	
ἀντίβροχα	83	35				
ἄξιοζούμενου	123	30	Δ.			
ἀποδιαφωτᾶ (ρμ., 3ο ἐν.)	213	12	διπλοκάμπανο	205	20	
ἀποδιαφωτίσματα	26	7	διπλοτριπλοχτισμένο	297	4	
ἀποκοσμενίδια	139	41	δροσινιάζουν	214	23	
ἀπολιχνιτήρια	150	16				
ἀποσκυβαλίδια	140	33	Ε.			
ἀπριλοφόρητε	283	23	ἔδακροκατεβάνασι	204	35	
ἀρειοκωνσταντινάτος	116	1	ἔμακριοσυρανίζασι	204	34	
ἄρνομάντρια	215	20				
ἀσημοκονομένο	142	15	Ζ.			

Β.

βαροδικασμένοι	222	14	ζαρκοπήδαγε	79	28
----------------	-----	----	-------------	----	----

Θ.			Ξ.		
θαλασσινάκρια	253	15	ξακληροσπορά	198	14
			ξεφοραίνονται	299	2
Κ.			ξεχωριστότερα	233	10
κακοτρατάριες	140	2			
καλαναρχίσει	141	20	Ο.		
καλιγοπάπουσα	181	27	όγιokaτακαυμένα	24	19
καλόχεις	176	8			
καμπανοφρύδα	137	11	Π.		
καρπόφαγα	224	29	παζαριάξεις	223	36
κηλαδοδουργούσαν	219	33	παληγογουνάρη	77	36
κλαδοπόδαρα	30	25	παραγάλανη	95	35
κοκκινοοσκουφότο	253	7	παραδιαβοῦμε	167	4
κονιαραπατημένη	27	15	παρακλωνάρια	234	42
κονταυγή	193	14	παρασαρτάρωμε	167	4
κοντοσιουσιμάνη	236	1	πενταγωνστικός	203	32
κοντοστρόγγυλε	236	1	πενταδιακονιάρικα	190	26
κοντοτουρκάτος	297	12	πεντεμασουρένια	190	26
κοντόχρονε	168	40	περάτες	141	4
κορμοκόφτεις	99	36	περιβλοημένο	139	34
κουρνιαχτίτζεισαι	231	1	περιτρανεύεται	233	18
κυματεί	298	29	πετροκηλαϊδούσα	27	5
			ποθοκρατόρησα	284	1
Λ.			πολυκαταρούσα	80	17
λακκουδοπήγουνη	121	21	πολυπραγματάτο	120	27
Λαμπροκυριακή	149	16	πολυχαϊούσα	119	7
λαμπροπασκάξεις	222	8	πορτόπλο	297	7
λεβεντουργιά	194	24	πουλοτράχηλον	284	11
λευκοκανακάρη	141	18	πρικοχάροντας	169	31
λιμανίσου	298	3	πρωταντρόγενα	162	18
λιοκαθίσματα	193	15			
λουτρικά	114	27	Ρ.		
			ροδομυγαλάτη	251	15
Μ.			ροιζικάρης	260	14
μανογενιά	203	31			
μαργαροτράχηλη	141	16	Σ.		
μαρμαροτράχηλη	143	18	σαββατόλουστο	125	28
μαρμαρούσετε	119	11	σιγαλομίλητη	252	18
ματοχόσιαμαν	23	13	σιντεροζωσμένη	222	17
μερταζοβαμένα	121	19	σκουφομάντηλα	179	31
μονομαζευτούν	219	23	σπαθοκονταρεμένο	188	24
μορφομεγαλώνει	264	22	στειροπρόβατα	213	9
μοσκοδαρμένη	141	29	στειροχωρίζει	215	17
μοσκοφδιασμένη	235	23	στερφοβόσκουν	220	19
μπαμπακοστρωθήτε	119	11	στρεφολάγγαδα	149	8
μπαρουτάσκαγα	268	27	στηρηφοκοιτάει	227	31
μπορεζόμενο	266	13	συμπαλίκαρα	186	25
μυγαλαοσκισμένα	276	11	συναπόβγανε	92	21
μυριοχουγιάζει	175	2	σφιχτογίγλωσε	106	3

Τ.			χαμογέροντες	224	2
ταβερναριά	253	4	χασολογήσω	147	10
τριδιπλοκαύμενε	116	8	χηρανάστησες	203	10
τρικλωνίσεις	252	3	χρυσοκουμπόστηθε	251	5
τρυπημαθίες	269	17	χρυσολειτουργέ	193	11
Φ.			Ψ.		
φαρμακοπίτακα	283	9	ψάλτορα	198	2
φεγγαρομαγούλα	141	16	ψενομαγειρεύει	193	15
φλεγίσεις	134	24	ψιλοκρισαρίστρα	120	19
φοβεραγιασμένος	75	20	Ω.		
φωτολογήσαμε	200	8	ώριοκαφασωμένη	116	27
Χ.					
χαϊδανάστενα	232	23			

Νικολάου Πολίτου, ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ, τ. 1ος-4ος, 'Αθήναι 1965, 'Εκδ. 'Οργανισμός «ΕΡΓΑΝΗ».

Α.			βγασίδα	57	4	Β'
ἀγουροφάγης	278	2	βεργοπανεράκια	211	4	Α'
ἀγουροφᾶς	31	2	βηχιό	445	2	Γ'
ἀδικομαζώματα	325	1	βλαχιές	43	5	Β'
ἀδικομαζωμένα	325	2	βοριάσματα	631	3	Β'
ἀκλερίτης	385	4	βρέχτης	255	6	Γ'
ἀκονοζούμι	24	5	βρώμια (δν. οὐσ. οὐδ.)	317	4	Γ'
ἀκριβοχαρίζω	430	3				
ἀλαργαρίσου	452	2				
ἀνεμομάζωχτα	261	2				
ἀνεμίσκεται	268	1				
ἀνθρωπόπουλος	276	3				
ἀπανωβγαλμένος	340	5				
ἀπανωκαμπήλαυκο	29	4				
ἀποδρώνει	538	1				
ἀποκρέβατο	401	3				
Ἀπριλομᾶν	408	1				
ἄρατος	363	3				
ἀργατολόγα	457	5				
ἀργομοίραις	433	5				
ἀργοχερίσης	72	6				
ἀσχημοφόρειε	585	3				
αὐτᾶς (δν. οὐσ. ἄρσ.)	239	3				
ἀφύσηστος	235	7				
Β.						
βαμπακώση	538	6				
βαρβαρίζει	243	1				
βαρβαρώνει	242	2				
			Γ.			
			γααροέσιμο	363	2	Γ'
			γαδαροκίνι			
			(ρμ., προστ. ἐνσ.)	363	5	Γ'
			γαδαρόκουπους	363	3	Γ'
			γαδαρουγύρισμα	363	4	Γ'
			γαϊδαρόδενα	362	4	Γ'
			γαϊδαρουζήτα	362	3	Γ'
			γαϊδουρογύρευε	362	5	Γ'
			γαϊδουρόδεμα	362	1	Γ'
			γαϊδουροκαλόκαιρο	234	1	Α'
			γερολησμονᾶ	73	7	Β'
			γκαρισμούς	348	9	Γ'
			γλέντισμα	428	3	Β'
			γουργομοίραις	433	5	Β'
			γουργοφάγης (δν. οὐσ.)	278	3	Α'
			γρύλλης	403	2	Β'
			Δ.			
βαμπακώση	538	6				
βαρβαρίζει	243	1	δαιμονοσκορπίσματα	260	1	Β'
βαρβαρώνει	242	2	δειλινίσης	495	6	Γ'

δευτεριανός	208	4	Γ'	N.	
διαβολομαζώματα	261	1	Β'	Νικολοβάρβα	243
διαβολοσκορπίσματα	325	1	Α'		
διαλοσκορπίστα	261	2	Β'	Ξ.	
διπλοχέστη (ἐπ. κλητ.)	619	1	Β'	ξεκούτρουλο	211
				ξεροχτενίσου	611
E.				ξηρέπα (ὄν. οὐσ. θηλ.)	671
ἐβόρρισε	569	1	Β'		
ἐμεσιάσαμεν	510	3	Β'	O.	
ἐμπασίδια	57	4	Β'	ὁμορφουσνεβγάλανε	146
ἐξάργησες	394	1	Γ'	οὐρμοφάγος	277
ἐπαναγουρουνίσασμε	107	7	Δ'	οὐρμοφάης	278
ἐπιμυτίζει	127	1	Β'		
ἐτσαγγουρολόγαγεν	455	4	Α'	Π.	
				πανάφλια	323
K.				παραδευτέρωτη	216
κακοποδίδει	389	1	Γ'	πειρασμοσκορπίσματα	260
κακοστρατιά	270	3	Β'	περαματαριά	577
καλλιαρπάξη	477	4	Β'	πικροχέσιμο	681
καμωφάγος	277	1	Α'	πολυκαθίσσης	112
καμωφᾶς	278	6	Α'	πύλατος	363
Καπαλιός	508	1	Α'		
κατιβάτις	172	1	Α'	P.	
καυλομαχᾶνε	536	5	Α'	ρέπου (ὄν. οὐσ. θηλ.)	671
κλαδοκοπᾶται	330	6	Δ'		
κλησαρίζει	515	9	Α'	Σ.	
κοιλάτο	187	1	Γ'	σκορδιές	108
κοντοκρίθαρο	400	4	Β'	σουγλοπάτα (ρμ. προστ.)	95
κοπελλομάθη	73	5	Β'	σπληνιάζει	116
κορφοκόβεται	230	8	Α'	στενοκάπουλη	199
κοσκινόγυρος	74	2	Β'	σφιχτοκώλη	619
κοττότρυπα	527	5	Α'		
κουβαλιᾶς	224	3	Β'	T.	
κουκοζούμι	75	1	Β'	τιναχτοκοφινίδης	403
κοφινόκωλη	550	5	Γ'	τρεμοκοσκινίζομου	
κοψοκῶλα	309	1	Γ'	(ρμ. παρατ.)	288
κрасόβρεμα	616	4	Γ'	τρέχας	114
Λ.				Φ.	
λιγνοκάπουλη	189	4	Γ'	φεύγας	114
λιγοστάρια	661	4	Β'	φολλιαροί	285
λυγνοκάμωτη	199	2	Γ'	φουντολόβρακαις	278
				φρούδα	686
M.				φτωχᾶς (ρμ. γ' ἐν.)	101
μηγῆς (ὄν. οὐσ. θηλ.)	627	3	Γ'	φυσικάρη	688
μισοκούκκια	529	4	Α'	φωναράδες	380
μυξομῶτη (ὄν. οὐσ. ἐν.)	286	6	Γ'	φωτοκάλαντρα	245

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ, μηνιαία 'Επιθεώρησις, 'Ιωάννινα, τόμοι: ΙΔ' (1963), ΙΕ' (1964), ΙΖ' (1966).

A.			πεντεξοχτώ	521	2	ΙΔ'
άναστεναξιές	838	2	πόσκιασαν (ρμ. γ' πληθ.)	642	13	ΙΔ'
άποσεργιανίσω	47	27				ΙΕ'
			Σ.			
K.			στριφοδέρνεται	406	6	ΙΔ'
κορφανταριασμένο	414	15				ΙΔ'
			T.			
Λ.			τετρακουμπουκέρατε	66	15	ΙΖ'
λαδοβαφτισμένοι	643	30				ΙΔ'
			X.			
M.			χαλαζιάνε (ρμ. γ' πληθ.)	241	2	ΙΕ'
μαυροπιστεφθείς	135	19				ΙΕ'
Π.						
πανωφούσεκα	408	7				ΙΔ'

Νίκης Α. Περδίκη, ΣΚΥΡΙΑΝΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ, Έκδ. «Φιλοπρόδοος Ένωσις Σκυρίων», 'Αθήναι 1937.

A.			περξιβολιστιτισέ	27	1	
άνετωσύνη	15	1				
			Σ.			
Λ.			σαββατοδιπλώστρα	36	5	
λωλοκόπελα (δν. ούσ. ούδ. πληθ.).	31	11	σιγανοπερπάττητ	33	3	
			στροντζυλομηλοπρόσωπη	35	5	
N.						
νυχτοσατσίσιματα	48	19	Φ.			
			φεργαδόδαρτσες	40	6	
Π.						
παρακλουνάρζια	47	12	X.			
παρασκευοπλυμμένη	36	5	χαμηλοφτερούγιασες	25	8	

Γιώργου 'Ιωάννου, ΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΜΑΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ, Εκδόσεις ΕΡΜΗΣ, Αθήνα 1987.

A.			K.			
αγριμολόγα (ρμ. γ' έν.)	30	4	καλαντρωμένοι	30	12	
αδικοθανατίσω	204	10	καλοπεθαμένους	365	1	
απουπανωσκέπασμα	102	4	κορφολέμονα	229	13	
αργυροφουντωμένο	250	4				
			Λ.			
Γ.			λαγώνευγεν	30	4	
γεράλαφους	165	5	λυπητές	328	5	

X.			χάσκα	544	3	A'
χαρατσιάρης	122	1	B'			
χαροκοποτρώει	538	2	A'			
χαρχουλίβαντες	415	4	B'	Ω.	277	3 A'
			ώριμοφάης			

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, δελτίον τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, Ἐν Ἀθήναις, τόμοι: Δ' (1912), Ε' (1915), ΣΤ' (1917), Η' (1921), Θ' (1926), Ι' (1926), ΙΕ' (1953), ΙΖ' (1957), ΙΗ' (1959), ΙΘ' (1960), Κ' (1962), ΚΔ' (1966).

A.			διπλοπιτρουβουλιέτι	281	5	ΚΔ'
ἀγγελοκριτηρεῦοτα			διπλοτριπλοχίλιαξε	77	28	Δ'
(ρμ. παρατ. ἐν.)	366	23	ΚΔ'	144	14	Η'
ἀγριοκικιλιάζει	377	18	ΚΔ'	471	11	ΙΖ'
ἀδιπλογύριστος	193	9	ΙΘ'			
ἀηδονοβουνό	25	21	Ι'	E.		
ἀκλεριάς	191	5	Θ'	ἐβρεζοκατεβαίνουν	532	11 Η'
ἀμυγδαλοπλεγμένη	159	1	Θ'	ἐλατοφορεμένα	234	19 Κ'
ἀνατριαλήσης	73	38	Δ'	ἐλιανομοιρολόγα	188	28 Θ'
ἀνεμοταραχή	482	12	ΙΖ'	ἐλουνονοχτένιζε	323	15 ΙΗ'
ἀργατουλόγαε	295	14	Δ'	ἐμπροσηκώθηκεν	282	26 ΙΗ'
ἀσημογιουρτανᾶτα	538	15	Ε'	ἐφτάτρουπο	115	3 Η'
ἀσπροσυννέφιασε	279	7	Κ'	ἐξηρανᾶστησα	389	3 ΙΘ'
ἀστεροδείπνια	82	24	Ε'			
ἀστερομέτωπο	190	58	Θ'	Z.		
ἀστραφτοκαίω	82	27	Ε'	ζαχαροζυμωμένη	232	13 Κ'
			ζυγουριαρέους	121	12	Ε'
B.						
βαθυλογγονάκι	275	7	ΙΗ'	Θ.		
βαίχισσες	184	9	Ε'	θαλασσήματα	188	12 Ε'
βαριοκαταχνιασμένα	265	23	Κ'			
βαρκολόγοι	55	10	Ι'	K.		
βασανοκατοικία	335	9	ΙΗ'	καημίζονται	264	21 Κ'
βγαλμούς	248	14	Κ'	καλαμοβράκια	133	22 Δ'
βεργολινό	197	19	Θ'	κακοσκάλι	99	12 Ι'
βεροδαχτυλίδια	193	8	Θ'	κατανυφικιά	284	28 ΙΗ'
βουβαλοζεύγαρα	258	9	Θ'	κατασκαλής	94	5 Ε'
βουλοιμόκαστρο	102	2	Ε'	κατσουλοφόρτη		
βυζοπιάνει	183	6	Ε'	(ἐπ. ἄρσ. κλητ.)	32	2 Ι'
				κιβουρά (ὄν. οὐσ. ἄρσ.)	27	12 Ι'
Γ.				κιτροκαρποφύλλι	154	11 Θ'
γαραφολαιμούσα	105	14	Ε'	κλαδουπούδαρα	60	23 Η'
γερονταφήνεις	447	31	ΚΔ'	κληματιανό	197	18 Θ'
γεροφορεθῆς	28	5	Ι'	κληματισιανή	73	20 Δ'
γιδερά	128	21	Ε'	κλωτσοπατάω	155	20 Θ'
				κοκκινοςκουφάτο	536	5 Η'
Δ.				κοντομαζωμένους	88	13 Η'
διαβολομορταραῖοι	250	4	Κ'	κορμοδάχτυλα	326	27 ΙΗ'

κοσμοχουγιασμένο	98	8	Ι'
κουμπουρίση	92	5	Δ'
κουρνηγτίστηκα	109	16	Ι'
κρυφοδανείστρα	95	2	Ε'

Λ.

λαμπαδοχυμένο	550	12	ΣΤ'
λειβαδίζω	218	3	Κ'
λιανοκοκκαλάτη	37	11	Ι'
λιμογέρακα	99	1	Δ'
λυγιστή (δν. ούσ. άρσ.)	121	5	Δ'

Μ.

μαγουλοκομμένη	129	1	Δ'
μαγουλοκρατιέται	526	11	Η'
μακελοκόψουν	108	6	Ι'
μακροσί'ρ'ανας*	363	25	ΚΔ'
μαλλώτρα	462	10	ΙΖ'
μαντρατόρισα	322	14	ΙΗ'
μάντρισα	322	13	ΙΗ'
μαργαριταροκλωνάρι	69	69	Δ'
μαυροσκούλουκο	207	24	Θ'
μορφοδιαλέξης	92	24	Ι'
μουρμουριάρη	135	9	Δ'
μπαρουτόβολα	370	2	ΚΔ'
μπαρμπερισμένο	115	25	Ε'
μυριοπαραπονειώντας	185	28	Θ'

Ν.

νυχτοβόσκαγα	236	7	Κ'
--------------	-----	---	----

Ξ.

ξενογνέστρα	53	10	Ι'
ξεροχαλχανισμένος	253	4	Θ'
ξετιμώνουν	191	10	Θ'
ξύλοκουβεντιάξεις	129	23	Ε'
ξύμωστρα	53	10	Ι'

Π.

παληοτουρκάρης	55	14	Ι'
παραμπουρurisμένο	491	3	ΙΖ'
πεντεμασουρένια	153	21	Θ'
πεντετεσεσεράγκωνος	80	6	Ι'
πεντικουκούκουτσο	379	9	ΚΔ'
πικροσιργιάναγε	62	3	Δ'
πικροστελετιά	132	6	Ε'

* φαινόμενον ἐπένθεσης: προεκφώνηση τοῦ συνιζαμένου ἡμιφώνου.

πιστολοᾶσαι	281	3	ΙΗ'
πλουμόφτερο	159	29	Θ'
πολυαρμενούν	118	11	Ε'
πολυπροικοῦ	53	10	Ι'
πρασινολογήσουν	149	18	Η'
προυκοκάμης	494	5	ΙΖ'
προυκαπάρης	494	4	ΙΖ'
πρωτοκαραβάς	199	4	Θ'
πυκνόραφτο	231	13	Κ'

Σ.

σαρανταδυοπληγιάρης	73	7	Δ'
σειστή (δν. ούσ. γεν.)	121	5	Δ'
σκυλόγαμο	545	24	Η'
στερνομέτρημα	186	12	Θ'
στιρφουκάλυσια			
(δν. ούσ. θηλ.)	44	19	Η'
στραβουδίβουλη	379	17	ΚΔ'
στρατοκαρτέρι	243	16	Κ'
στριφτόγυφτο	274	19	Κ'
στριφτοπάζαρο	274	8	Κ'
στριφτοτσέκουρο	274	11	Κ'
stroγγυλανάσκουμπωθοῦ			
(ρῆμα, α' πρόσ. ἐν. άρ.)	371	25	ΚΔ'
στρωνογυρίζω	27	19	Ι'
συρμοδιάξεσαι	556	9	ΣΤ'
συρτοκροταλούσαν (ρμ.)	93	19	Δ'
συχαιριάτη (δν. ούσ. άρσ.)	79	8	Ε'

Τ.

ταβερνογυριστή	121	6	Δ'
τεσεσερακάντουνος	326	13	ΙΗ'
τζατζαλέλλια	380	7	ΚΔ'
τζιμποφιλή	183	6	Ε'
τριανταμασουράτη	313	7	ΙΗ'
τριβενέτικο	40	27	Ι'
τρισέντητος	144	14	Η'
τριτοτραχηλάτα	524	6	Η'
τσικνοπόδα	241	21	Κ'

Φ.

φιλορουτάου (α' πρόσ. ἐν.)	60	20	ΣΤ'
φλεβίση	446	17	ΚΔ'

Χ.

χανταβουλιασμένος	52	4	Ι'
χαταρομάρα	206	27	Θ'
χατζαροχτυπημένους (ἐν. άρ.)	374	16	ΚΔ'

χλωροβοσκίησης	523	18	Η΄	χρυσοκαλομοίρα	535	20	Η΄
χοδροβολάει	199	13	Θ΄	χρυσοκομποθιασμένα	277	18	Κ΄
χοντροκουρεύει	551	30	ΣΤ΄	χρυσοκουμπαρούδια	278	30	Κ΄
χρυσοπακλαβαδίστρες	300	14	ΙΗ΄	χρυσόπλατε	395	1	ΙΘ΄
χρυσοκάλιασα	95	23	Ε΄				

Α. Ίατρίδου, ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΝΕΩΝ, ΄Εν ΄Αθήναις 1859.

Α.				Ο.			
ἀεροκομπασάρης (ρμ. ὑποτ.)	19	18		ὀλιγοκαρδίσης	12	9	
ἀσημογιορντανά (ὄν. οὐς. οὐδ.)	44	14					
Β.				Π.			
βαζοῦσα	99	16		πανώδρομα	74	21	
				παραδαριά	39	14	
Δ.				πλευροσάνιδα			
διπλωσαρώση	22	13		(ὄν. οὐς. οὐδ.)	87	20	
δολιογιωματήσουν	97	6		πτωχαποθαμένους	15	8	
Ε.				Σ.			
ἐπτακουρσευμένον	17	22		στερφοκάλεσσα			
εὐλογητική	63	1		(ὄν. οὐς. θηλ.)	57	7	
εὐμορφοκλαδεμένο	60	5		Τ.			
Κ.				ταταρένιε	99	17	
κάλλιος	45	20		Φ.			
καλοδιάσιδον	13	27		φρονιμοπαιδευμένη	63	2	
καρτερεμούς	82	3		Χ.			
κατώδρομα	74	21		χρυσοκαλιγωμένο	35	2	
Λ.				Ψ.			
λαιοφορεθῆτε	4	7		ψηλοχωματίσητε	18	9	
λιανοκόνιαρα	6	17					
λιανοτραβηχτήτε	96	22					
Μ.							
μεσανώτερο	99	19					

Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή τῶν κατὰ τὴν Ἑπειρον δημοτικῶν ἀσμάτων, ΄Εν ΄Αθήναις 1866.

Α.				Γ.			
ἀδερφοχαντσαριά	210	31		γκαρουφαιμοῦσα	87	5	
ἀντικλειδίση	199	4		γληγοκαβαλάρη	36	22	
ἀπεβίγλωσε	30	14					
ἀπόκοντος	140	20					

Δ.		μαυρονιόγαμπρος	88	4
δευτεριάζει	199	28		
δευτεροκούτελο	196	7		
		N.		
E.		νυχτοπαλληκαράδες	208	6
		Π.		
έγιουρούστησε	99	11		
έκοσάρισε	92	18	81	25
		παραγαλανή	45	14
Z.		περιγραμένος	43	9
ζερβόμυλος	53	22	168	22
		περικατήβα		
		πολλάργησες		
K.		πολυθιαμαχτάρι		
		(όν. ούσ. ούδ.)	36	8
καλοσκαμίνισω	84	16		
κατάλιμνα (έπρ.)	87	17		
καραγροσάκια	99	24		
καψαπόμεινε	130	17		
κοντογούνια	30	25		
κουκλουτή	47	16		
κουφοδιαβάξης	178	11		
		Σ.		
M.		στριφογουριστής		
μαστραπαργυρό	52	12	182	3
		(ρμ. ύποτ.)		
		Ψ.		
		ψιλοκαμαρώσεις	182	3

᾿Ακαδημίας ᾿Αθηνών, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ (ΕΚΛΟΓΗ), τόμ. Α΄, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1962.

A.		Δ.		
άγγελοσκορπισμένοις	76	6	δερνοκοπισκάσαι	
άλυσιδοκόμματα	58	24	(ρμ. γ΄ έν.)	128 5
άμαδολόγανε	42	8	διπλοσιδεράζω*	57 32
άμπελώνει	43	4		
άναρκοδοντούσαν (όν. ούσ.)	442	15	E.	
άνεμοκυκλοπόδη	67	20	έλαδοβαπτισμέντσα	334 18
άνεμοπόα			έλεφτακανατζίστην**	442 9
(όν. ούσ. άρσ. κλητ.)	98	11	έμονοπαντηγήκανε	373 10
άπολησμονιατάρης	410	22	έμονοπορπατούσανε	373 3
άφκοποταμούσαν	10	10	έμπροσώσκειται**	89 11
B.		H.		
βαροδικασμένα	304	5	ήμιμονοποδάροι	7 3
βαρυκεραστή	459	17		
		K.		
Γ.		καβαλλώνει	65	15
Γαβροκωσταντίνε	121	1	καινουριαρματωμένον	470 7
		κακαδικήσω	61	2
		κατακόντεψεν	31	5
		κατασκαλής	96	13

* α = φθόγγος μεταξύ ε και α

** προφέρεται παχύ

κιβουροχάλικα	315	33	πενταξακουσμένος	288	14
κονιαροχάλικα	315	33	πεντικοσταθῆ	395	7
κονιαροπατημένες	287	3	πλεκοζόντανε	491	14
κορασώθηκε	3	1	πουπανώττερα	324	13
κοσμογιάτρευτε	386	23	πρωτοστεφανοῦσαν (ὄν. οὐσ.)	98	30
Λ.			Ρ.		
λαμπράζεσαι	304	11	ρωμιογύριστος	89	8
λαμπροσκολάω	304	12	Σ.		
Λαμπροχριστούγεννα	140	11	σελλοχαλιναρώννει	83	32
λεροφορεμένους	238	2	σκαλόγουρα	93	19
Μ.			σουραδοπλέκει	315	8
μακελλοκόφουν	392	13	σπαθοκατελυμένος	77	3
μαχαιροπαρμένης	435	13	σπαθοκονταρωμένος	75	5
μολυβοστημένη	459	8	σφιχτανεμπουκώνεται	3	2
μονοξύφτερος	61	12	Τ.		
μονοσυνάουτται			ταραχισμούς	338	29
(ρμ. γ' πληθ.)	393	22	τζαγκουρνομαδισμένη	433	24
μονοχειριάρι (ἐπίρ.)	394	3	τριμερόγαμπρος	116	27
Ν.			τριχαντζαρώννει	386	9
*ναρκοδόντας			τριχογενειασμένος	340	26
(ὄν. οὐσ. ἀρσ.)***	39	3	Χ.		
Ξ.			χαμηλομπουμπουρκά		
ξαναμεταγύρισμα	65	29	(ὄν. οὐσ. θηλ.)	340	8
ξεφαντώσυνη	65	6	χαμηλοπούμπουρην	108	11
*ξηνταπηχαμάτα	324	20	χειροπάλαμα	417	14
Π.			χρουσοκοτταράκι	357	13
παππογεννικά	15	29	Ψ.		
παραδευτερώτερα	239	16	ψηλοναπουγκώννεται	399	26
παρακλωνάρια	79	10	*** ἀναρκοδόντας		
παρχαρομύττα	44	13			
πενταγνώστιχος	171	6			

Κάρολου Φωριέλ, ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ, Ἀθήνα 1955.

Α.			Ε.		
ἀγαπός	323	1	ἐσφυκτοκορδέλιαζες	328	3
ἀλαφομόσγια	229	3	Θ.		
Γ.			θαφτό (ὄν. οὐσ.)	328	12
γυροφούστανον	320	5			

K.			P.		
καλογνωριστή	235	9	ρεματίση	325	16
κληματιανόν	322	11			
κονιαροπατημένε	96	3	Σ.		
			στρεφολάγκαδια	276	25
Λ.					
λυγογυρισμένα	284	13	Φ.		
			φλιβερέ	277	5
M.					
μαχαιοβαρετιά	285	13			
O.					
όκτωμερίση	330				

Αρν. Πάσσοβ, ΡΩΜΑ·Ι·ΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ, Έκδοση Χ. Τεγόπουλος-Ν. Νίκας, Ἀθήνα.

A.			κρεββατοστρώσι (δν. οὐσ. οὐδ.)	574	12
άμαχεμμένος	15	3	κρυφαγκάλιαστο	333	2
άπαντρευτοῦ (δν. οὐσ. άρσ. γεν.)	582	9	κυκλογυρισμένο	246	19
άργυροκαρφωμένη	60	35			
άχαμνοκυνηγάρη	377	9	Λ.		
άχαμνοπιάσματα	377	8	λεημόνισε	467	19
B.			M.		
βαρυξομπλιασμένο	462	28	μαϊά (δν. οὐσ. θηλ.)	241	10
βολεξάμενο	542	3	μαρμαροπλύνω	246	6
βολεστάμενο	543	21	μαρμοροτράχηλη	221	11
βουκολογελάδια	76	23	μπρατσιαστήκαν	11	17
			μυγδαλοσχισμένα	235	6
Γ.			Ξ.		
γεραματιάσης	416	12	ξεκαυχηθής	408	4
γιουρουστάει	72	16	ξενόσκαφτε	340	6
γυροφούστανο	328	7			
E.			Π.		
έχολοτάρτη	102	11	παρακαμαριάρον	252	4
			παράκηπον	459	7
Z.			πεντηκοκάντουνη	478	27
ζαρκοπήδαγε	127	15	περιβοσκήσεις	338	27
			περιξαφαντώνω	416	16
			περιοριστή	557	9
K.			περιποτίσεις	338	28
καθαροστάλαζει	114	16	πετρωτά	10	9
καλογνωριστή	274	17	πολυκαταρούσα	113	13
καρπώφαγα	329	21	πυκνοκέρασμα	458	9
κλαδοπόδαρα	107	22			
κοττοπέτεινο	227	7			

Σ.			φοβεραγιασμένος	182	7
στρεφολάγκαδα	223	8			
συγκλάψω	339	16	X.		
			χαίδοπιστικός	339	8
T.			χρυσαιφωμένο	580	9
τεχνεμμένος	271	25			
Φ.					
φλεγίσσεις	227	15			

Ἀπ. Μελαχρινού, ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ, Ἀθήνα 1946.

A.			Λ.		
άλισοδίχτισμένος	132	20	λακκοπούγουνη	173	6
άλισοδίχτιστος	132	20	λαφροκοπήσουν	109	13
ἀμπελόνει	97	4	λεημονιότουν	101	21
ἀντραζαλίζομαι	75	2	λειόφρουρα	115	10
ἀντροκάλιο	98	14	λιανοψειρίσει	48	23
			λιγνοπουγουνάτη	172	11
B.			M.		
βεργαναλεμένη	168	2	μασουροκονδυλάτη	173	4
			μονομαζευτοῦν	125	5
Γ.			μουρμουρισίῳνα	88	21
γλυκοκαταφιλεῖ	167	17	μουτοκόνταρα	115	25
γρουσοπροτοσκοῦταλα	114	17			
Δ.			O.		
δαμασκηνόχειλη	172	11	ὄρεικείμενος	69	9
δερνοκοπιέται	56	9	ὄρκυιόμπηχον (ἐπθ. οὐδ.)	103	14
δερνοκοπισκάσαι (ρμ., γ' ἐν.)	56	10			
E.			Π.		
ἐκαλοκόντεψεν	194	27	παραρηξιμίες	83	2
ἐνιφτοκανακίστη	144	11	πεζοπετρίτες	134	9
ἐσπιθαμολογᾷ	80	28	περικλωνάρια	76	11
ἐσφικτοκορδέλιαζες	95	1	περισυργιανίζεις	82	24
			ποθοκρατόρισσα	170	16
Θ.			Σ.		
θαφγιόνονται	80	21	στηθοφλογίζονται	169	22
K.			T.		
καλοταρίστη (ρμ., γ' ἐν.)	110	15	τουμπομετωπούσαν	144	27
καταδικήσω	113	23	τριαντακλωνοκυπάρισσε	171	10
καψαπόμεινε	48	10			
κηλαδοδουργούσαν	125	15	Φ.		
			φαγοποτίζω	56	17

	X.		Ω.
χαμενοπούλι	47	5	ώραιοκαθημερινά 82 · 20

Μαρ. Μινώτου, ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (Ζακυνθινής Λαογραφίας), τ. Β', Ἀθήναι 1933.

Α.		μικροδιακόπουλα	11	20
άσημοβραχιολάτα	64	24		
άσημοκουδουνάτα	64	23	Π.	
		πυκνοκλωνούσα	35	21
Κ.				
κλωστοβολήσετε	61	10	Σ.	
		σκυλοδαγκανιάρη	52	4
Λ.				
λιανοκοκαλάτη	83	19	Τ.	
		τριλάγκαδο	56	28
Μ.				
μαζευτάδες	16	2		

Κώστα Θ. Ίωαννίδης, ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ, Θεσσαλονίκη 1983.

ἀποπεράσει	Α.	91	9	ὀρθοστρατίζουν ὀρφανοκαναρημένο	Ο.	20	16
γλενοχαϊδέψτε	Γ.	85	13	παινουσασμένη	Π.	96	13
δευτεριάζει	Δ.	138	16	σκαλοπατήματα στρογγυλογύριζε	Σ.	93	6
καλοφρικιαστεῖ	Κ.	99	3	ταγοροψειριάρα	Τ.	76	13
κοκκινογελεκάτη		75	7				
κοντοκλαρίσω		97	21			96	8
μητροπεθερά	Μ.	47	8	χαιροκοπιέσαι χαμηλογολιάζεις	Χ.	109	2
ξενιόπουλα	Ξ.	153	6			116	2

Μ.		περικλωνάρια	40	11
μαυροπαιχνιδιάρη	38 16			
		Τ.		
Ξ.		τριχοπονέσουν	347	5
ξεκουτσοουρίσω	342 6			
ξωμενάρης	398 2	Χ.		
		χαροκουρσεμένοι	328	5
Π.				
παραποταμιάς	228 5			

Ν.Γ. Πολίτου, ΕΚΛΟΓΑΙ ΑΠΟ ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ, Ἐν Ἀθήναις 1914.

Α.		καρδιοφλαγιστάδες	251	5
άνεμόπαχνο	177 11	κλεφτοπολεμάρχους	87	12
ἀργυρολέσιδο	148 12			
ἀρρωστικό	163 15	Μ.		
		μαλώτρα	115	25
Β.		μονοσυνάγουνται	109	12
βροχιούμαι	167 13			
		Ξ.		
Δ.		ξεμαλλοπλεγμένη	94	3
δικάτρα	115 25			
		Υ.		
Ε.		ύφαδιοπλουμίσασι	95	17
ἐβρυχουμάνισε	23 33			
ἐρριάστη	91	Χ.		
		χρυσομελιτάρης	251	9
Κ.				
καρδιαδιαλεχτάδες	163 28			

Τώρα θά μού πεις: ήταν ζωή αυτή;

Μά έτσι ζούσε τότε ο κόσμος. Γονέοι, παιδιά, νύφες, αγγόνια, όλοι αντάμα σ' ένα σπιτοκάλυβο και ...καλότυχοι οπούχαν και τέτοιο και χώνονταν μέσα και ασφάλιζαν εκείνα τὰ λίγα υπάρχοντά τους με μία πόρτα μέσα σέ τέσσερις τοίχους.

"Οποιος ξεμοναχιάζονταν, και κινδύνευε από τούς κακούς, και μονάξιος ήτανε. Μά, και μέ δυό χέρια τί νά προπήσει νά κάμει ο άνθρωπος; Νά σπείρει; "Αν και ποῦ νά βρεθεῖ ο τόπος νά σπείρει πάνω βουνό και κάτω βάλτος, ἢ νά θερίσει γιά νά χορτάσει τή φαμελιά του ψωμί.

"Όμως, υπομονή ποιός ἔχει σ' ἐτοῦτον τόν κόσμο και τίποτα δέν μένει στεκούμενο. "Όλα αναδεύονται, όλα μιά μέρα ἀλλάζουν, πότε στό χειρότερο μά τίς πλειότερες φορές στό καλύτερο. Και αγωνίζεται ο άνθρωπος και μ' ὅ,τι μπορεῖ νυχτόμερα παλεῦει γι' αὐτό τό καλύτερο.

Σάν ἔφυγε εκεία τὰ χρόνια ο Τοῦρκος από τόν τόπο μας και ἦρθε ἡ λευτεριά, μαζί μ' ἐκείνον μολογᾶνε ἀλάργεψε κι ο φόβος κι ο κοσμάκης ἀνάσανε και στήν πολιτεία και στό χωριό, και μέρα τή μέρα ὅλο και κάτι τό ἀλλιώτικο γύρευε ἡ καρδιά του, ὅλο και κάτι τό καινούργιο ξεφύτρωνε πού τό ἀγναντεύανε οἱ ἄλλοι και ὅλο και ζηλεύανε, και ὅλο και κάτι θά θέλανε νά φκιάσουν κι ἐκεῖνοι γιά νά μὴν τοῦ λογαριάζουν, ὅλον τόν καιρό σάν μισό μερίδιο.

Τέτοιος φαίνεται θε νά ήτανε τότε ἐκεῖνος ο Μπάκια Ντούλας. Μά και γιά νά λέμε και τή μαύρη τήν ἀλήθεια, δέν τελευτούνταν ἄλλο κι ἐκείνη ἡ ζωή.

Τρία ἀδέρφια παντρεμένα, και τὰ τρία μέ τίς φαμιλιές τους στό ἴδιο κονάκι. Και καλά τή μέρα. "Αναμέραγαν ἄλλοι στό χωράφι κι ἄλλοι στά βουνά και στά πρόβατα. Τό βράδυ; Τί γένονταν τό βράδυ; Ποῦ νά χωρέσουν τόσοι ἄνθρωποι μικροί τρανοί στρωματσάδα πάνω στήν ἴδια ψάθα;

Οὔτε νά γυρίσεις από τ' ἄλλο τό πλευρό δέν κόταγες από φόβο μὴν πετρώσεις τόν ἄλλο δίπλα σου.

"Ὡς και τό ξύσιμο, κι αὐτό μελάς ήτανε. "Απλωνες τό χέρι τή νύχτα νά ξύσεις τό ποδάρι σου κι ἐπιανες τ' ἄλλουνοῦ τὰ λαγαρά. Χώρια τό ζύωμα. Ποτέ ἐκείνη ἡ πεθερά δέν καλοκάρδισε τίς νύφες. Πότε τό 'βρισκε λιγανέβατο τό ψωμί, και πότε τάχα μισοψημένο. "Αμ ἐκεῖο τό φαῖ. "Αμα ἔπεφταν φασούλια, πού λέει ο λόγος, στόν τέντζερη, ὅλο και μισοβρασμένα τὰ ἀραδιάζανε τό γιόμα στίς λίμπες δέν τὰ 'πιανε γιά μαντέ από τίς γυναῖκες καμία και ἀφήναν τή φωτιά και ξεσπίθαγε, και βάλε μέ... νοῦ σου. Μά σάν ἔπεφταν ἀραιά και ποῦ κοψίδια, τότες ὅλες οἱ συμφάδες γνοιέζονταν, και από μιά γύρα ὡς ὅξω και ματάρχονταν και δοκίμασε ἡ μία γιά ἀλάτι τάχα, δοκίμασε ἡ ἄλλη γιά νερό, δέν ἀπόμενε στόν τέντζερη κοψίδι, παρά ζουμί βαριαλατισμένο και κόκαλα.

‘Απ’ αὐτά κι ἀπ’ αὐτά, κι ὅπως κίνησαν κι ἔκαμαν κι ἄλλοι, τ’ ἀποφάσισε μέ τή νοικοκυρά του κι ὁ Μπάκιας.

Μιά μέρα τό ‘καμε κουβέντα μέ τόν πατέρα του, μέ τ’ ἀδέρφια του κι ὅλοι ἀντάμα ἀποφάσισαν νά τόν ἀφήκουν νά στήσει κι αὐτός μιὰ μονόπαντη καλύβα δίπλα στό γιούρτι, γιά νά πάρουν ἀνάσα καί οἱ ἄλλοι στό σπίτι κι αὐτός νά ἰδεῖ θεοῦ πρόσωπο γιατί ἀγάλια-ἀγάλια ἔγινε φαμελίτης μέ μία θράκα παιδιά. Κατα-πρώτου, τούς κακοφάνηκε ὁλονῶν στό κονάκι τό νά χωρίσουν, γιατί καί μαθημέ-νοι ἦτανε ὅλοι ἀντάμα καί δουλευτάρης ἦταν ὁ Μπάκιας, μά καί τοῦ κόσμου τά στόματα τά λογάριζαν, τότε ἀκόμα, πολύ.

‘Ὅμως ἡ ἀνάγκη. ‘Η ἀνάγκη βλέπεις φάνηκε τρανύτερη ἀπ’ ὅλα τ’ ἄλλα, καί τούς χώρισε.

Τοῦ χώρισαν τόπο μέ τό καλό καί τόν συντράμανε κι ὅλας δικοί καί ξένοι. ‘Ετσι κάνανε τότε ὁ κόσμος, ὅλο τό χωριό, βοήθαγε στήν ἀνάγκη, μά πλιότερο ἐκεῖόν πού ξάμυνε νά φκιάσει σπίτι.

‘Άλλος φούρκα γιά τόν καβαλάρη, ἄλλος δεμάτι βέργα γιά τό πλέξιμο γύρα, ἄλλος βελύνες, ἄλλος ἄχυρο κι ἄλλος σανίδι, πάντως ὅλοι κάτι θά φέρνανε. Καί οἱ τεχνημένοι, μέ μιὰ τρίψα τραχανά τήν αὐγή κι ἕναν νταβά χέλια τό γεῦμα βοηθάγανε νά στηθεῖ τό καινούργιο τό νοικοκυριό.

Τόν συντράμανε τό Μπάκια γιατί ἦτανε φαμελίτης κι ἀδύναμος, μά πλιότερο καλοχουηλῆς καί τσιακίρης, καί λίγο ὁ ἕνας, λίγο ὁ ἄλλος στηθήκε τό σπιτόπουλο μ’ ἕνα λουλούδι πού λέει ὁ λόγος.

Μά ὁ κόμπος στερνά, ἦτανε στόν καβαλάρη. Στό μεγάλο ματέρι τό ἐλατίσιο ὅπου μπαίνει στήν κορφή στή στέγη ἀπό ἄκρη σ’ ἄκρη καί πού ἐκεῖ ἀπάνω ἀκουμπᾶνε ὅλα τ’ ἄλλα ξύλα τῆς σκεπῆς πού κρατᾶνε τά κεραμίδια.

Αὐτό τό ξύλο ἦταν ἀγοραστό καί τό ‘φεραν φορτωμένο ἀπό τήν ‘Αρτα. Μά ἐδῶ, θέλεις ὁ τεχνίτης δέν μέτρησε καλά, θέλεις ὁ ἔμπορος τσιγκουνεύτηκε καί τό ‘κοψε κάνα δυό-τρία δάχτυλα κοντότερο, τό ματέρι, δέν ταίριαζε.

Σάν τό ἀπίθωσαν στόν καβαλάρη ἴσια πού στέκονταν. Καί πού νά τό φορτώ-σουν μέ ξύλα, καί πού νά τό φορτώσουν μέ κεραμίδια...

Τό ἀπίθωσαν ὁ κόσμος καί τό ματακατέβασαν, καί μαζώχτηκαν γύρα καί τό ἀγνάντευαν σκανιασμένοι σάν νά ‘χαν καταή, ἀλάργα ἀπ’ ἐδῶ, λείψανο. Καί συλλογιούνταν, γιατί οὔτε καί εὐκολο ἦταν νά ξαναφορτωθεῖ αὐτό τό ἔβεμο στό κάρο νά ματαπάει στήν πόλη, οὔτε καί ἄλλο τρανύτερο καλοέρχονταν γιατί σκάλωνε ἀπ’ ἐδῶ —ἀπέκεια στοῦ δρόμου τίς βατσινιές, ἂν καί πού χάθηκε κι ὁ δρόμος, ἕνα κοδελιαστό πλατύ μονοπάτι σά φίδι σκοτωμένο πού βούλιαζε στή λασπούρα τό χειμῶνα καί τό καλοκαίρι σέ πούμπωνε ὁ κουρνιαχτός. Καί καθῶς τό σπίτι ἦταν σέ διγιάβα, ὅσοι πέρναγαν γιά τό μαγαζί κι ὅσοι διγιάβαιναν γιά τήν ‘Αρτα στέκανε καί ρωτάγανε, καί σκανιάζανε καί ὀρμηνεύανε ἄλλος τοῦτο κι ἄλλος τ’ ἄλλο.

Μά ἀπό τά πολλά πού ἀκούστηκαν, πλιότερο μέτρησε ἡ γνώμη μοιανοῦ προεστοῦ ὅπου καί νοικοκύρης ἦταν καί τόν παπούλη ξελειτούργανε στήν ἐκκλησία σάν ἔρχονταν στό χωριό νά λειτουργήσι.

—‘Ὀρέ, τούς εἶπε, γιά ἀναμεράτε λίγο νά ἰδῶ κι ἰγῶ. Τί κάθεστε ὥρέ κι ἀγνάντευετε καί σκάει ἡ καρδιά σας, μέ τ’ ἀγνάντεμα καί μέ τό σκάνιο δέν μακραίνει τό ξύλο.

—‘Ὀρέ, ἔχω ἀκουστά, πῶς αὐτά τά ξύλα τά φερτκά δέν εἶναι σάν τά δικά μας.

Εἶναι μαλακά καὶ στέρεα καὶ ἀπλώνουν σάν τό σίδερο στ' ἄμόνι. Κουκουντάτε ὥρῃ ἐσεῖς οἱ μαστόροι καὶ τσιοκανάτε το μέ τά σκεπάργια σας νά πλατύνει καὶ νά μακρύνει καμπόσο καὶ βάλτε το ἀπάνω καὶ κάμετε τή δλειά σας, μιά ἀπαλάμη λείπεται ὅλο κι ὅλο.

Καὶ τή συλλογίστηκαν οἱ μαστόροι τοῦ προεστοῦ τήν ὁρμήνεια, καὶ σάν καὶ νά ἦταν σωστή τούς φάνηκε. Γιατί τάχα ὁ γύφτος σφαγκανάει μέ τό σφυρί πάνω στ' ἄμόνι τό σίδερο καὶ τό πλαταίνει καὶ τό μακραίνει κατὰ τό πῶς τό θέλει καὶ τό φκιάνει χίλια δύο εἰδίσματα χρειαζόμενα, τό ἴδιο καὶ τό ξύλο.

Τίρα νά ἰδεῖς εἶπαν ὁ κόσμος πόσα μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος ὅσο ἔχει τά μάτια ἀνοιχτά.

Καὶ τό πέτρωσαν μέ τά σκεπάργια καί, βάρε ὁ ἓνας καὶ χτύπα ὁ ἄλλος πάскиζαν νά τό μακρύνουν τό ξύλο. Καὶ ἀπό κάθε ἓνας πού ἴδρωνε καὶ ἀπόσταινε ἔδινε στόν ἄλλον τό σκεπάρι καὶ ἄχαζε τό χωριό ἀπό τά γκάπα-γκούπα, καὶ κάνας ἀπό τούς παραστεκάμενους δέν ἔφευγε γιά τή δουλειά του, μά ὅλο καὶ μεγάλωνε ἡ μάζωξη ἀπό μικροὺς καὶ μεγάλους πού στέκαν κι ἀγνάντευαν.

Μέ τά πολλά, καὶ σάν ἀπόστασαν ἄλλοι ν' ἀγναντεύουν κι ἄλλοι νά κοπανᾶνε, ἄιντε, εἶπαν καιρός εἶναι τώρα νά τό βάλουμε στή μεργιά του τό ξύλο γιατί ποιός ξέρει μέ τό πολύ τό βάρεμα μπορεῖ νά φύγει πολύ ἀπό τά ζύγια του.

Καὶ ὅλοι ἀντάμα μιά γιούργια ὡς τόν καβαλάρη, μά τό ξύλο, ξύλο, πουθενά νά σταθεῖ στή μεριά του. "Ἰδιο κι ἀπαράλλαχτο καθὼς ἦταν ὅταν τό πρωτόβαλαν.

Ἀπογοητευμένοι κι ἀποσταμένοι καθὼς ἦταν ἔκατσαν καὶ τ' ἀγνάντευαν καὶ θγιαμένονταν πού ἓνα χωριό κόσμος γύρα δέν μπόραγε νά τό κάμει ζάπι.

Καταλαχοῦ, καὶ ἀπάνω στήν ὦρα, νά σου καὶ δγιάβανε στό γρίβα του καβάλα ἀπό τό παρακατούλια χωριό ὁ γιός τοῦ γράμματικοῦ. Τρανό κεφάλι τό παιδί, φράγκος μέ τά οὔλα. Δγιάβαινε γιά τήν "Ἀρτα μ' ἓναν τρουβά φυλλάδες κρεμασμένον στό κοτσάκι καὶ ἀπό τήν ἄλλη μεργιά τό ψωμί γιά τήν πόρεψή του. Τόν ἔστελνε ὁ πατέρας του χρόνια στό σχολαρχεῖο κι ὅλοι τόν ξέρανε στά γύρω καμποχώρια κι ὅλοι καμάρωναν πού θε νά 'βγαζε καὶ ὁ τόπος τους ἓναν γραμματισμένον, ἓναν καλόν ἄνθρωπο.

Σάν εἶδε τό παιδί τή σύναξη καὶ σάν ἄκουσε καὶ τό πῶς καὶ τό γιατί, ξεπέζεψε, ἀναμέρησε τόν κόσμο καὶ στάθηκε καταμεσή. Ἀγνάντεψε τό ξύλο πού κοίτονταν καταή, συλλογίστηκε λίγο, ματασυλλογίστηκε, ἔξυσε τό ριζαῦτη του ἀπαλά μέ τό μακρὺ τό νύχι καὶ σάν κάτι πού ἀπό ὦρα κυνηγοῦσε μέ τό νοῦ του, νά τό 'πιασε, καὶ χαμογέλασε.

Κάλεσε μέ νόημα ὀπόκαμε ὅλους κοντά του καὶ τούς ἐξήγησε. Τούς εἶπε, πῶς ἡ ἐπιστήμη καὶ τά γράμματα δέν εἶναι παῖξε καὶ γέλασε, παραδέ εἶναι τό κλειδί πού ἀνοίγονται ὅλες οἱ πόρτες καὶ λύνονται ἐπιστημονικά ὅλα τοῦ κόσμου τά προβλήματα.

Τόν ἀκουρμέναν οἱ χωριανοὶ καὶ κρέμονταν ἀπό τό στόμα του καὶ καρτέραγαν τῆς ἐπιστήμης τήν ἀλάθευτη ὁρμήνια.

—Γι' αὐτή συγκεκριμένα τήν περίπτωση προσφιλεῖς μου κοντοχωριανοί ἐμελέτησα πρόσφατα κάτι πολύ σχετικό στή φυσικὴ πειραματικὴ.

Πρόκειται διὰ κλασικὴ περίπτωση πού ἔχει τήν ἀρχή της στή γραμμικὴ διαστολή τῶν στερεῶν σωμάτων. "Ὡς ἐδῶ ὅλοι ἄκουσαν μέ θαυμασμό τά σοφὰ λόγια τῆς ἐπιστήμης, μά, κάνας δέν κατάλαβε τίποτα. Ἐμεινε ὁ κόσμος κι ἀγνάντευαν ἓνας τόν ἄλλον καὶ τό ξύλο καταμεσῆς ντέρμα βαρὺ κι ἀσήκωτο.

—Κάνταμας ώρέ γραμματικέ αυτά όπου είπες λίγο λιανότερα για να τά καταλάβουμε κι εμείς, του είπαν οί μαστόροι.

Κι εκείνος τούς ήσύχασε.

—Νά μακρύνει λίγο τό ξύλο, δέν θέλετε;

“Ολοι τόν θάμαζαν καί κάνας δέν αποκρίνονταν.

—“Ε!!! καί θά μακρύνει αρκετά καί θά χοντρύνει, καί ή δουλειά σας θά γίνει. Τραβήξτε το σās παρακαλῶ ὡς ἐκεῖ παρέκεια, ρίξτε το στ’ αὐλάκι μέ τό νερό, πετρώστε το νά μήν τό πάρει κάτω καί σάν ὁ ἥλιος πάρει νά γύρει βγάλτε το καί κάμτε τή δουλειά σας.

Ποιός τάχα κοίταγε νά κάμει κι ἀλλιῶς. Ζβαρνίσανε τό ξύλο ὡς τό νερό καί ὁ γραμματισμένος σίγουρος πιά γιά τό ἀποτέλεσμα εἶπε... ἀντίο, κέντησε τ’ ἀλογό του καί τράβηξε κατά τό σχολαρχεῖο γιά νά μάθει κι ἄλλα τέτοια γράμματα.

Στήν ὥρα του, τό βγάλανε οί μαστόροι τό ξύλο ἀπό τό νερό, τό στήσανε λίγο ὀρθό γιά νά στραγγίσει κι ἀπέ ὄλοι ἀντάμα τό ματα-ἀπιθώσανε στή μεργιά του καί τό θάμα ἐγινε. Τό ξύλο καί χόντρυνε καί μάκρυνε καί καλόντουχι ὅσοι μποροῦνε σέ τοῦτον τόν κόσμον καί μαθαίνουνε γράμματα γιά νά δίνουνε καί στούς ἄλλους ἀπό καμιά σωστή ὁρμήνεια.

Καί βούιζε τό χωριό ἀπό τό καλό τό μαντάτο, ἀπό τό θᾶμα ὀπόκαμε ή ἐπιστήμη. ‘Ωρέ! εἶπαν οί μαστόροι ξαφνιασμένοι, ὅσο ζεῖ ὁ δόλιος ὁ ἄνθρωπος ὄλο καί κάτι μαθαίνει. Καί ἱκανοποιημένοι ἀπό τό ἀποτέλεσμα, καθῶς δέ ἦταν καί μαλακούτσικος ὁ καβαλάρης ἀπό τό μούσκιο, ὥσπου νά θαμπώσει καλά εἶχαν καρφώσει τή σκεπή καί τήν πέτσωσαν μέ τά κεραμίδια, καί κάτι καλά πού πρόλαβαν καί κατέβηκαν οί μαστόροι γιατί καθῶς ἦταν ἔτοιμος ὁ καιρός γιά βροχή ἔπιασε, καί καθῶς γίνεται στήν “Αρτα ἀλησμόνησε νά ματακρατήσῃ.

Καί τό λοιπόν, τό χάρηκε ὁ φαμελίτης τό σπιτόπουλο τό καινούργιο. Τό χάρηκε ἀκόμα καί, τό καμάρωνε ὄλο μιά γύρα τό χωριό, καί ή νοικοκυρά τό σιορμπέτησε μέσα ὀξύ μέ ἀσβέστη καί τό ‘καμε τσιόφλιο.

Μέ τή δουλειά καί τήν ἀνέχεια ἀντάμα κύλαγε ὁ καιρός. Διγιάβηκε ὁ χειμῶνας καί μέ τό καλό ματάρθ’ ή ἀνοιξη, καί καθένas στό κατοικιό του καί καθένas μέ τίς ρεμπελιές του, κι ἄλλος γένηκε στό χωριό, ἄλλος ἀνημπόρεψε, ἄλλος χάθηκε, κι αὐτά ἦταν ὄλα τοῦ χωριοῦ τά χαμπέρια.

Μία μέρα, κι ἔτσι καλῶς τά κάνεις, ὥρα μεσημέρι πού ἄλλοι ἦταν στίς δουλειές, ἄλλοι λιάζονταν ὀξου στόν ἥλιο κι ἄλλοι γυρούφερναν τό νοικοκυριό, τότε μολογᾶνε ἦταν ὀπόγενε τό ξαφνικό. Σάν κάτι τάχα εἶπαν πῶς σείστηκε, σάν κάτι νά βρόντησε καί τό σπιτόπουλο τοῦ Μπάκια σοργιάστηκε. Ξύλα, λοῦρα, καλάμια, χῶματα, κεραμίδια βούλιαξαν ὄλα μέσα, καί καθῶς τσακίστηκαν πέφτοντας λαχτάρισαν τόν κόσμον ἀπό τό βρόντο καί τό χάλι. Παρασόλησαν τούς χωριανούς πού γυρίζοντας κατά κεῖ τά μάτια εἶδαν ἕναν μαῦρο κουρνιαχτό σάν καπνό ἀπό σαμακιές ν’ ἀνεβαίνει κατά τόν οὐρανό.

—Φουρτούνα μας καί χαλασιά μας, χούγιαζαν οί γυναῖκες πιάνοντας τό κεφάλι μέ τά δύο τά χέρια. Πᾶνε ὁ κόσμος σκοτώθηκαν, θάφτηκαν μέρα μεσημέρι κάτω ἀπό τά χαλάσματα, κάτω, ἀπό τά ξύλα καί τά λιθάρια.

—Κακό σημάδι τό χώργια, εἶπαν ἄλλοι, καί ὄλοι κίνησαν κατά κεῖ λαχταρισμένοι. Καί σάν καί τί νά κάμουν τάχα, τῶρα τό κακό ἐγινε, ἀλλά σέ μία τέτοια κακιά ὥρα τρέχει ὁ κόσμος γιά νά συμπαρασταθεῖ στόν πόνο.

—Μπάκια μου παιδί μου, ρέκαξε ή μανούλα του. Φουρτούνα μας πάει ή

φαμέλια είπαν οί δικοί, πετρώθηκε καί ούτε φωνή άκούγεται ούτε άπόκριση, νά όψεται τό μαύρο τό τυχερό.

Τά παιδιά σφίχτηκαν στην έκκλησιά, λάβανε την καμπάνα καί ώς τό δειλινό δέκα-δέκα τραβιούνταν από τόν άλυσσο. Δίνανε μ' αυτό χαμπέρι γύρο στά περίγυρα πώς κάτι κακό έγινε στό χωριό καί κίνησε κόσμος από τά χωριά κι έρχονταν νά συντράμουν. Καί άκουσε ό παπούλης από πέρα στά Κολομόδια καί κίνησε γύρα από την "Αρτα γιατί άκόμα τό ποτάμι δέν πέρναγε είχε πολύ νερό καί σέ ξεσερνε κάτω καί σέ ξεβράζε στην Κόπραινα.

Κι έστειλε ό πρόεδρος σάν τό 'μαθε τό κακό συμβάν, ξεπετούτο άνθρωπο στην "Αρτα νά ειδοποιήσει όλες τίς άρχές του τόπου καί νά στείλουν, είπε, τό δίχως άλλο γιατρό καί γιατρικά νά γιατρέψει τόν κόσμο άν λάχει καί ζούνε άκόμα καί είναι ζωντανοί καί λαβωμένοι εκεί πού θά τούς ξεπετρώσουν.

Καί ήρθε σέ ώρες ό γιατρός καβάλα σ' ένα άλογάκι, κι ήρθε συνοδιά του ή έξουσία, ό καπετάνιος μέ κάνα δυό ύποτακτικούς καί ξεπέξεψεν κι άνασκουμπώθηκαν κοντανασαίνοντας άκόμα από τή βιασύνη τους κι άναμέρησαν τόν κόσμο καί τράβαγαν κιότεμένοι κεραμίδια καί ξεπέτρωναν σιγύρια μά κόσμο πουθενά δέν άκουσαν νά βογκάει, πουθενά δέν βρήκαν λιανόπαιδα νά κλαΐνε.

Τό κακό καί τό χειρότερο έβαλαν μέ τό νοϋ τους καί είπανε, πάνε χαλασιά τους, άνάσα δέν έδωκαν.

'Αχρείαστος είσαι, του είπαν γιατρέ.

Χάθηκε όλη ή φαμελιά, δέν άναδεύεται τίποτα.

Πάνω στην ώρα νά σου φάνηκε κι ό παππάζ, έκαμε τό σταυρό του σάν είδε τά χαλάσματα, εϋλόγησε τόν κόσμο μέ τό χέρι του κι είπε.

Σῶσον κύριε τόν λαόν σου.

'Απάνω στην ώρα, νά σου καί ξεκάμπησε πέρα στή στράτα νά 'ρχεται κι ό Μπάκias μέ τή γυναίκα του καί τά τρία παιδόπουλα άντάμα καβάλα στό Ντορή.

Γύρναγε από τό χωράφι όπουχε πάει απ' την αύγή νά βοτανίσει οικoγενειακώς κι έτσι γλύτωσαν ό κόσμος από τό κακό λές κι ήταν κουβεντιασμένοι μέ τό Θεό.

Σκάνιασαν σάν είδαν τό κατοικιό τους ρημαδιό. "Ως έδῶ ήταν τό θάμα της έπιστήμης. Πιάστηκε ό καβαλάρης καί ματαφύρανε καί σωργιάστηκαν όλα άντάμα.

—Σάν είστε έσεις καλά, τούς παρηγόρησαν οί προεστοί, μή σκανιάζετε καί σπίτι θά ματαφκιάσετε καί γερότερο καί τρανήτερο άκόμα.

Καί γύρισε ό κόσμος καί πάει στά σπίτια του, καί γύρισε ό παππάζ στό χωριό του, καί γύρισε ή έξουσία στό σταθμό, καί γύρισ' ό γιατρός στόν τόπο του καί τόν καλοσώρισαν καί τόν ρώτησαν στην "Αρτα πού τόν καρτερούσαν άνήσυχες οί άρχές νά τούς ενημερώσει γιά τό τραγικό συμβάν, καί νά τηλεγραφήσουν άρμοδίως.

—Τί τρέχει γιατρέ; Τί διεγνώσες εκεί πού πήγες;

—Χαμάρα Μπανιώτικη, κύριε Νομάρχα.

Αυτή ήταν ή άπόκριση, κι έμεινε αυτός ό λόγος καί μολογιέται άκόμα.

«...εἰς Ἀμβρακίαν (...) ἧς
ἐβασίλευεν Ἀμβραξ
ὁ Δεξαμενοῦ Ἡρακλέους»

Διον. Ἀλικαρν. 1,50

Η ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΑΜΒΡΑΚΙΑ 5 + 2 δοκίμια ψυχιατρικῆς μυθανάλυσης

Ἔχω καί πάλι τὴν εὐκαιρία τῆς δημοσίευσης στοὺς φιλόξενους χώρους τοῦ «Σκουφᾶ» μιᾶς σειρᾶς δοκιμίων, πού ἀναφέρονται στὴ θεματικὴ περιοχὴ τῆς μυθολογικῆς Ἀμβρακίας.

Λόγοι καθαρὰ τεχνικοὶ — ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ περιοδικοῦ — δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ταυτόχρονη δημοσίευσή τους ὥστε νὰ δοθεῖ μιὰ μορφὴ ὀργανικότερη παρ' ὅση θὰ εἶχε ἡ περιοδικὴ παρουσιάσή τους. Ἡ τελευταία αὐτὴ κρίθηκε, ἔτσι, ἀναγκαία μέ τὴν ἐλπίδα πὼς ἡ κάποια χρονικὴ ἄνεση (καί στὸ περιθώριο πάντοτε τῆς καθημερινῆς καὶ ἐπίπονης κλινικῆς δουλειᾶς τοῦ Νοσοκομείου) θὰ συμβάλει στὴν ὅσο γίνεται πληρέστερη κάλυψη ἑνὸς σχετικὰ ἄγνωστου χώρου ὅπως αὐτός τῶν μύθων τῆς Ἀμβρακίας, ὀλιγάριθμων — ἐξἄλλου — συγκριτικά μέ τό μυθολογικό πλοῦτο ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ὅμοια σκόπιμη κρίθηκε καί ἡ γιά πρώτη — ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω — φορὰ παρουσίαση, σέ ντόπιο τουλάχιστον ἐντυπο, μιᾶς ἀπεικόνισης τοῦ μυθολογικοῦ Ἀμβρακος (ἐπώνυμου ἥρωα τῆς Ἀμβρακίας), ἀπό νόμισμα τῆς ἰδίας αὐτῆς περιοχῆς.

Τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῶν μελετῶν αὐτῶν συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι ὅλες ἔχουν ἰδωθεῖ ἀπ' τὴ σκοπιά τῆς σύγχρονης Ψυχοπαθολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ μύθου (μυθανάλυσης) ἔτσι πού νὰ ἀποτελοῦν καί μιὰ, ὄχι χωρὶς κάποιο ἐνδιαφέρον, σελίδα τῆς Ψυχιατρικῆς Ἱστορίας.

Δυὸ προηγούμενες δοκιμιακές ἐργασίες μου, δημοσιευμένες ἤδη στό «Σκουφᾶ» μέ τίτλους 1) « Ἀθάμας· μιὰ σελίδα τῆς Ψυχιατρικῆς Ἱστορίας» καί 2) « Ἰναχος- Ἀραχθος· οἱ πηγές τοῦ μύθου καί ἡ ψυχοπαθολογικὴ του ἀνάλυση», ἐντάσσονται στὸν ἴδιο αὐτό κύκλο καί συμπληρώνουν τὴν ὅλη προσπάθεια τόσο γιά τὴν προσέγγιση καί τὴν πιθανὴν κάλυψη τοῦ μυθολογικοῦ ὕλικου πού συναντᾶμε στίς ἀρχαιοελληνικές

γραμματειακές πηγές, όσο και την εξήγησή του (ή και την έρμηνεία του) απ' την άλλη, πέρα απ' την καθαρά κλινική (περιγραφική) παρουσίαση των περιστατικών.

Τό γεγονός ότι ο σημερινός Νομός της "Αρτας είναι μιὰ παραχελωία περιοχή, θά μπορούσε ίσως νά δικαιολογήσει καί την δημοσίευση, σ' ένα περιοδικό έστω καί μέ αϋστηρά τοπικό χαρακτήρα, τής περίπτωσης τοϋ μυθολογικοϋ "Αχελώου καί τής ψυχικής του νόησης, μετά την αίμομικτική συνεύρεση τοϋ ίδιου μέ την κόρη του Κλειτορία. "Ωστόσο, ή απόλυτη σιωπή των πηγών πάνω στο ειδικότερο αυτό θέμα, καθώς καί ή καθαρά τοπικού χαρακτήρα μυθολογική ένότητα πού σχετίζεται άμεσότερα ή καί αποκλειστικά μέ την "Αμβρακία, μᾶς αναγκάζει νά περιοριστοϋμε στή δημοσίευση των παρακάτω μελετών:

1) "Ο *μαιναδικός διασπαραγμός τοϋ τυράννου τής "Αμβρακίας Φαλαίκου.*

2) "*Αλκμαίων*" από τή μητροκτονία στήν ψυχική νόσο καί την ψυχοθεραπευτική κάθαρση.

3) "Ο *«λίθινος θάνατος» τοϋ Κραγαλέως.*

4) *Γυρηνός*· ό *τρικέφαλος βασιλιάς τής "Αμβρακίας.*

Τό πρώτο απ' τά περιστατικά αυτά συνδέεται κυρίως μέ την πολιοϋχο Θεά τής "Αμβρακίας "Αρτέμιδα.

Τό δεύτερο συνδέθηκε μέ τό "Αμφιλοχικό "Αργος, πού γιά πολύ καιρό καί γιά πολλούς (όπως ό περίφημος Μητροπολίτης "Αρτης καί γνωστός Γεωγράφος Μελέτιος Μητρος, ό επίσης Μητροπολίτης "Αρτης καί "Ιστορικός Σεραφεΐμ Ξενόπουλος, ό ήπειρωτογράφος Π. "Αραβαντινός καί άλλοι) θεωρήθηκε ότι κατείχε τή θέση τής σημερινής "Αρτας. "Ωπωςδήποτε, ή τελευταία αυτή άποψη είναι λαθεμένη, αλλά ό Σεραφεΐμ Ξενόπουλος τόνιζε: «...ή επαρχία "Αρτης ής πρωτεύουσα ή "Αμφιλοχική πόλις "Αρτα (...) κτισθείσα υπό "Αλκμαίωνος». "Αλλά καί στίς μέρες μας ό Μιχάλης Περάνθης έγγραφει: "Ωσπου ή επιστήμη νά πη την όριστική της λέξη, πρέπει νά παραδεχοϋμε την "Αμβρακία στή θέση τής σημερινής "Αρτας».

Τά υπόλοιπα δύο σχετίζονται άμεσα μέ την ήρωϊκή μορφή τοϋ "Ηρακλέους, πού ή παράδοση τόν συνδέει μέ την "Αμβρακία, ένα γεωγραφικό χϋρω στον όποιο δημιουργήθηκε κάποτε ως τοπικός ήρωας σύμφωνα μέ την μαρτυρία τοϋ "Αντωνίνου Λιβεράλι: «"Ο δέ "Ηρακλῆς επεδείκνυε *"Αμβρακίαν τε καί σύμπασαν "Ηπειρον οϋσαν έαυτοϋ*».

Μ' αυτή, ακριβώς, την έννοια θά "χε ίσως κάποια άξία ή ένταξη στο ίδιο αυτό πλαίσιο τής μυθολογικής "Αμβρακίας, καί υπό μορφή επιμέτρου, μιᾶς παλαιότερης μελέτης μου γιά ένα απ' τά πιό ενδιαφέροντα περιστατικά τής ζωής του, πού άφορᾷ στή «*μανία*» τοϋ ήρωα όπως αυτή περιγράφεται στήν έξοχη τραγωδία τοϋ Εϋριπίδου «*"Ηρακλῆς μαινόμενος*». "Η πρόσθετη αυτή μελέτη, μεταγλωττισμένη καί χωρίς τίς λεπτομέρειες πού άπευθύνονται κυρίως στους ειδικούς, αλλά καί χωρίς νεότερες βιβλιογραφικές άναφορές (πού έτσι κι άλλως δέν ύπάρχουν στην οϋσία), θά μπορούσε νά συμπεριληφθεϊ άνάμεσα στίς υπόλοιπες, μέ την προοπτική καί τοϋ ελάχιστου άκόμη φωτισμοϋ ενός περιστατικοϋ απ' τή ζωή τής μεγάλης αυτής ήρωϊκής μορφής μέ πανελλήνιο αλλά καί αϋστηρά τοπικό χαρακτήρα καί στο πλαίσιο τής γενικότερης προσπάθειας γιά την όσο γίνεται εϋρύτερη κάλυψη τοϋ παραμελημένου ως τώρα χϋρου τής μυθολογικής "Αμβρακίας.

Γιώργος Καρατσιώλης

1ο
Ο ΜΑΙΝΑΔΙΚΟΣ ΔΙΑΣΠΑΡΑΓΜΟΣ
ΤΟΥ
ΤΥΡΑΝΝΟΥ ΤΗΣ ΑΜΒΡΑΚΙΑΣ ΦΑΛΑΙΚΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΙΧ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ

Ἀνάμεσα στους ἐλάχιστους μύθους πού σχετίζονται μέ τήν Ἀμβρακία, εἶναι κι αὐτός τοῦ Φαλαίκου, ὅπως διασώθηκε μέσα στά γραπτά τοῦ Ἀντωνίνου Λιβεράλι¹ μέ βάση τίς μαρτυρίες τοῦ ποιητῆ Νικάνδρου καί τοῦ Ἀμβρακιώτη ἱστοριογράφου Ἀθανάδα (Δ' π.Χ. αἰ.).

Σύμφωνα μέ τόν μῦθο, τόν καιρό πού ὁ Φάλαικος κυβερνοῦσε ὡς τύραννος τήν Ἀμβρακία (*«ἐτυράννευε τῆς πόλεως»*), κανένας δέν μποροῦσε —ἀπό φόβο— νά τόν σκοτώσει.

Μιά μέρα καθώς ὁ ἴδιος βγῆκε γιά κυνήγι στό δάσος παρουσιάστηκε μπροστά του ἓνα μικρό λιοντάρι, πού τήν ἐμφάνισή του προκάλεσε ἡ Θεά Ἀρτεμις.

Ὁ Φάλαικος τό πῆρε στήν ἀγκαλιά του ἀλλά τήν ἴδια στιγμή ξεπήδησε μέσα ἀπ' τό δάσος ἡ μητέρα του, πού ρίχτηκε πάνω του καί τοῦ καταξέσχιζε τό στήθος γιά νά σώσει τόν σκύμνο της.²

Οἱ Ἀμβρακιῶτες, ἐπειδή μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπελευθερώθηκαν ἀπό τήν δουλεία, καθιέρωσαν μιά λατρεία στήν Ἀρτέμιδα-Ἡγεμόνη. Ὡς τέτοια ἦταν προστάτρια τῶν νεογέννητων καί μικρῶν ζώων, θεά τῆς ἄγριας φύσης, τῶν θηραμάτων, τῆς βλάστησης καί τῆς ὅλης ὑπαίθριας ζωῆς, ἀλλά καί ἐπικεφαλῆς —ἡγουμένη— μιᾶς ἀνώνυμης ομάδας νυμφῶν.³ Στήν Ἀμβρακία λατρευόταν μέ τήν ιδιότητα τῆς ὁδηγοῦ (ἀρχηγοῦ, ἡγουμένης, συνοδοῦ) τῶν Κορινθίων ἀποίκων στή νέα πατρίδα τους τήν Ἀμβρακία.

Ἀφιέρωσαν, ἐπίσης, ἓνα ἄγαλμα στήν Ἀρτέμιδα-Ἀγροτέρα (*«κυρία τῶν ἀγρῶν καί τῆς ὑπαίθρου»*, *«αὐτή πού τριγυρίζει στήν ἐξοχή»*), τήν πολιοῦχο θεά τῆς Ἀμβρακίας, ἐνῶ κοντά σ' αὐτό ἔστησαν ἓνα χάλκινο λιοντάρι.

Τό λιοντάρι αὐτό οἱ Ἀμβρακιῶτες τό τιμοῦσαν ἰδιαίτερα, σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Αἰλιανοῦ: *«Ἀμβρακιῶται δέ, ἐπεὶ τόν τύραννον αὐτῶν Φαῖλον διέσπασατο λέαινα τιμῶσι τό ζῶον αἴτιον αὐτοῖς ἐλευθερίας γεγεννημένον»*.⁴

1. Ἀντ. Λιβ., *Μετ.* 4: *Κραγαλεὺς (Ἰστορεῖ Νικάνδρος ἑτεροιομένων α' καί Ἀθανάδας Ἀμβρακιοῖς)*. Ἐκδ.-Σχολ. Μ. Papathomopoulos, 1968, Paris, σ. 5-7.

2. Ἀντ. Λιβ., *Μετ.* 4, 5, 8-15: *«ὅτε Φάλαικος ἐτυράννευε τῆς πόλεως, οὐδενὸς αὐτὸν δυναμένου κατὰ δόος ἀνελεῖν αὐτὴ κυνηγετοῦντι τῷ Φαλαίκῳ προφῆναι σκύμνον λέοντος, ἀναλαβόντος δὲ εἰς τὰς χεῖρας ἐκδραμεῖν ἐκ τῆς ὕλης τὴν μητέρα καί προσπεσοῦσαν ἀναρρῆσαι τὰ στέρνα τοῦ Φαλαίκου, τοὺς δ' Ἀμβρακιῶτας ἐκφυγόντας τὴν δουλείαν Ἀρτεμιν ἡγεμόνην ἰλάσασθαι καί ποιησασμένους Ἀγροτέρης εἰκασμα παραστήσασθαι χάλκεον αὐτῷ θῆρα»*.

3. Ν. Παπαχατζῆς (1971), *«Ἡ θρησκεία στήν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ»*. Μέσα στήν *«Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους»*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Τ. Β', σ. 70.

4. Αἰλ., π. ζώων 12, 40.

Στή μελέτη της «Ἡ λατρεία τῆς Ἑρμῆς στήν Ἀμβρακία, στά Πιστιανὰ καί στήν Παναγιά», τῇ δημοσιευμένη στό «Σκουφά», ὅπως —ἐξάλλου— καί στήν ἀξιόλογη διατριβή της «Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἑπειρον», ἡ Χρ. Τζουβάρα-Σούλη σημειώνει ὅτι ἡ παράδοση αὐτή γιά τόν θάνατο τοῦ Φαλαίκου, εἶναι πολὺ πιθανό νά διαμορφώθηκε στίς ἀρχές τοῦ 3ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα, στά χρόνια πού ὁ Πύρρος ἔκανε τήν Ἀμβρακία πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου του, ἐπειδή μέ τόν τρόπο αὐτό ἤθελε νά τήν συνδέσει μέ τόν πατρογονικό ἥρωα Ἑρακλῆ.⁵ Ὡστόσο, στή συνέχεια γίνεται δεκτό ὅτι ἐνῶ ἡ παράδοση διαμορφώθηκε στούς ἐλληνιστικούς χρόνους, ὁ πυρήνας της ἀνάγεται στήν ἀρχαϊκή ἐποχή γιατί συνδέεται μέ τήν κατάλυση τῆς τυραννίας στήν Ἀμβρακία.⁶

Θά τολμοῦσε, ἔτσι, νά ὑποστηρίξει κανεῖς πῶς ὁ μυθικός αὐτός πυρήνας τῆς παράδοσης σχετίζεται —πιθανότατα— μέ τούς κορινθίους ἀποίκους τῆς Ἀμβρακίας, πού μέ τόν τρόπο αὐτό ἤθελαν νά θυμοῦνται ἕνα ἄλλο σχετικό περιστατικό τῆς προγονικῆς τους πατρίδας, ἀλλά καί πῶς ἡ ἴδια αὐτή παράδοση γιά τόν τύραννο τῆς Ἀμβρακίας Φάλαικο εἶναι δηλωτική μιᾶς περίπτωσης μαιναδικοῦ διασπαραγμοῦ ὡς συστατικοῦ τῆς διονυσιακῆς λατρείας (καί τῆς συγγενικῆς πρὸς αὐτήν λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος). Ἐκφράζει δηλαδή ἕνα γεγονός διασπαραγμοῦ (κομμάτισμα τοῦ σώματος), εἴτε ἕναν τέτοιο διασπαραγμό τόν δεῖ κανεῖς ὡς μιᾶ ἔκφραση τῆς ἀντίστασης ἐναντία στήν διονυσιακή λατρεία εἴτε ὡς μιᾶ εἰκόνα τῆς ἴδιας αὐτῆς τελετουργίας, πού ἐπαναλαμβανόταν ἀρχικά ὡς αἱματηρή θυσία κι ἀργότερα ὡς μιᾶ συμβολική τελετή.

Ἐπιχειρήσαμε λίγο πρὶν τόν συσχετισμό τοῦ μυθικοῦ πυρήνα αὐτῆς τῆς παράδοσης γιά τόν διασπαραγμό τοῦ τυράννου Φαλαίκου μέ τούς Κορινθίους ἀποίκους τῆς Ἀμβρακίας, οἱ ὁποῖοι δέν μετέφεραν ἐδῶ μονάχα τή λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος ἀλλά καί τή μυθική παράδοση τοῦ διασπαραγμοῦ τοῦ Ἀκταίωνος, τοῦ ἀγοριοῦ ἀπ' τήν Κόρινθο, πού οἱ Βακχιάδες ἄρχοντες τῆς πόλης, προσπαθώντας νά τόν ἀπάγουν, τόν κατασπάραξαν.

Ἡ περιπέτεια τοῦ Ἀκταίωνος καί ἡ ὁμωνυμία τοῦ θύματος μέ τό Θηβαῖο Ἀκταίωνα («διὰ τήν ὁμωνυμίαν τῶν μεираίων») πού σπαράσσεται σέ συγγενική λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος, προσδίδει (πέρα ἀπ' τήν ἀναφερόμενη σχέση τῶν Βακχιαδῶν μέ τό Διόνυσο-Βάκχο, τόσο ἀπό τό ὄνομα,⁸ ὅσο καί ἀπό τή μαρτυρία τοῦ Σχολιαστῆ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου⁹) ἱερουργία διασπαραγμοῦ (παιδοσπαραγμοῦ) μεταπλασμένη σέ ἐρωτική τραγωδία¹⁰ («Une version à caractère romantique» τοῦ θηβαϊκοῦ μύθου).¹¹

Στή βάση τῆς περιπέτειας αὐτῆς βρίσκεται μιᾶ σειρά θρησκευτικῶν θρύλων, οἱ

5. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη (1979), «Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἑπειρον», Ἰωάννινα, σ. 21 — Τῆς ἴδιας (1981), «Ἡ λατρεία τῆς Ἑρμῆς στήν Ἀμβρακία, στά Πιστιανὰ καί στήν Παναγιά». Μέσα στό «Σκουφά», Ἔτ. ΚΣΤ, Τ. Ζ', τ. 60-61, σ. 219.

6. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη (1981), ὁ.π., σ. 136.

7. Μάξιμ. Τύρ., *Λόγ.* 18, 1 («*Τίς ἡ Σωκρ. ἐρωτ.*»). Ἔκδ. H. Hobein, 1910, σ. 216.

8. Γιά τήν πιθανή αὐτή σχέση, βλ. H. Jeanmaire (1985), «Διόνυσος», ἑλλ. μτφρ. Α. Μερτζάνη-Λίτσα, Ἀθήναι, σ. 85. Ἐπίσης: E. Will (1955), «*Korinthiaka*», Paris, σ. 222.

9. Σχόλ. στόν Ἀπολλ. Ρόδ., *Ἀργ.* 4, 1212: «*Βάκχης ἐγένετο υἱός Διονύσου*».

10. Π. Λεκατσᾶς (1971), «Διόνυσος», Ἀθήνα, σ. 50.

11. «*Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*» (1981), Zürich, στό λ. «*Aktaion*», T. I/1, σ. 454.

όποιοι περιγράφουν τήν τιμωρία τῶν παράτολμων ἐκείνων θνητῶν, πού ἀρνήθηκαν νά παραδεχθοῦν τή διονυσιακή θρησκεία, μιὰ «νέα» θρησκεία ὅπως δεχόταν ἡ μέχρι καί πρὶν ἀπό λίγα χρόνια ἔρευνα καί σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Διόνυσος δέν ἦταν παρὰ ἓνας ἀπ' τοὺς νεότερους ἀνάμεσα στοὺς Θεοὺς τῶν Ἑλλήνων.

1. Διόνυσος τοῦ Picasso.

“Ἡρᾶς, καί πέθανε. Ὁ Ζεὺς τῆς ἀπόσπασε γρήγορα ἀπ' τήν κοιλιά τό κυφορούμενο ἔμβρυο, τό ἔρραψε στό μηρό του μέχρι νά γίνει τελειόμνη, καί ὅταν ἔφθασε πιά στόν ἔνατο μήνα, τόν ξαναγέννησε. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ «μυροτραφής» καί «δισδότοκος» (αὐτός πού γεννήθηκε δυό φορές) Διόνυσος. Ἀπ' ἐδῶ καί τό ἐπίθετό του «Διθύραμβος» Διόνυσος, πού σχετίστηκε μέ τήν παρετυμολογική ἑρμηνεία τῆς «ἐκ δύο θυρῶν» (διπλῆς) γέννησής του¹⁶ (καί ἀπό τά σπλάχνα τῆς κεραυνόπληκτης Σεμέλης καί ἀπό τό μηρό τοῦ Διός).

Σημειώνεται ἐδῶ, ἐπίσης παρενθετικά, πὼς ἀνάμεσα στίς ψυχαναλυτικές ἀπόψεις, εἶναι κι ἐκεῖνη τοῦ P. Del σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ὁ Διόνυσος ἀντιπροσωπεύει τήν ταπεινή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί γι' αὐτό γεννᾶται ἀπό ταπεινό μέρος τοῦ σώματος».¹⁷ Ὡστόσο, γιά τόν γνωστό Ψυχαναλυτή G. Devereux,¹⁸ ἡ παράδοση σχετικά μέ τή γέννηση τοῦ Διονύσου ἀπ' τόν πατρικό μηρό, συνιστᾷ μιὰ παρωδία τοῦ ὁμοφυλικοῦ ἔρωτα ὅπως αὐτή πού ἐπιχειρεῖ ὁ Λουκιανός γιά ἓνα λαό τῆς Σελλήνης,

12. B. Λαμπρινουδάκης (1984), «Ἐγκυκλοπαιδεία Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, στό λ. «Διόνυσος», T. KA, σ. 146-147.

13. Ἡ γέννηση τοῦ θεοῦ ἀπό μιὰ θνητῆ τόν φέρνει πιό κοντά στοὺς ἀνθρώπους μεταδιδοντάς τους τό αἶσθημα τῆς ἄμεσης παρουσίας του καί ἀνυψώνοντάς τους. Ταυτόχρονα συνιστᾷ θέμα πλουσιο σέ θρησκευτικές συγκινήσεις ἰδιαίτερα γιὰ τίς γυναῖκες. (H. Jeanmaire, 1985, ὅπ. σ. 425-426).

Ὁ W. Otto ὑποστήριξε, «μέ τή γλώσσα τοῦ Hegel καί τῆς διαλεκτικῆς τῶν ἰδεῶν», πὼς ὁ μῦθος τῆς γέννησης τοῦ Διονύσου εἶναι «ἡ μεγαλοπρεπὴς ἔκφραση τῆς οὐσίας του, τῆς αἰνιγματικότητας τοῦ Θεοῦ, τοῦ πνεύματος τῆς διφυῆς καί τῆς ἀντίφασης» ἀφοῦ «εἶχε ἄνθρωπο γιά μητέρα καί ἐπομένως ἤδη ἐκ τῆς καταγωγῆς του ἦταν μέλος δύο βασιλείων». (W. Otto, 1991, «Διόνυσος», ἑλλ. μτφρ. Θ. Λουπασάκη, Ἀθήνα, σ. 78-79). Ὑποστήριξε δηλαδή πὼς «ὁ μῦθος τῆς γέννησης ἐκφράζει τίς ἀντιθέσεις καί τό αἰνίγμα τῆς ἀντίφασης τοῦ κόσμου, τό ὁποῖο ἀπαντᾷ καί στή φύση τοῦ Θεοῦ καί τῆς θρησκείας του» (H. Jeanmaire, 1985, ὅπ. σ. 425-426).

14. «Σεμέλη» παναπεῖ: Θεά-Γῆ. Πρόκειται ἐδῶ γιά ἓνα βασικό μῦθο τῆς λατρείας τῆς φύσης: «ὁ Θεός τοῦ Οὐρανοῦ γονιμοποιεῖ μέ τήν οὐράνια ἀστραπή του τή Μητέρα-Γῆ, πού γεννᾷ τό Θεό, τοῦ ὁποίου ἡ οὐσία ταυτίζεται μέ τή ζωὴ καί ἀναπηδᾷ ἀπ' τά σπλάχνα τῆς γῆς» (Ibid., σ. 421-422).

15. Στό μέρος πού εἶχε πέσει ὁ κεραυνός καί πού ἦταν ὁ θάλαμος τῆς Σεμέλης, ἀπαγορευόταν ἡ εἴσοδος ἀπ' τό φόβο μήπως προσβληθεῖ κανεῖς ἀπό τρέλα.

16. K. Σπυροπούλου (1972), «Εὐρυπίδου, Βάκχαι», Ἀθήνα, σ. 27, σημ. 2.

17. B. Λαμπρινουδάκης (1971), «Μυροτραφής», Ἀθήνα, σ. 13. (Βλ. καί τήν ἑλλ.ν. ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ P. Del, 1980, «ὁ Συμβολισμός στήν ἑλληνικὴ Μυθολογία», ἑλλ. μτφρ. I. Ράλλη καί K. Χατζηδημό, Ἀθήνα).

18. G. Devereux (1982), «Femme et mythe», Paris, σ. 168 καί 180.

ἀποτελούμενο μονάχα ἀπὸ ἄνδρες μέ χαρακτηριστικό «τὸ μὴ ἐκ γυναικῶν γεννᾶσθαι αὐτοὺς ἀλλὰ ὑπὸ ἄρρῶν». «Κύουσιν», γράφει ὁ Λουκιανός,¹⁹ «οὐκ ἐν τῇ νηδίῃ, ἀλλ' ἐν ταῖς γαστροκνημίαις.²⁰ ἐπειδὴν γὰρ συλλαβὴ τὸ ἔμβρυον παχύνεται καὶ κνήμη καὶ χρόνον ὕστερον ἀνατέμνουσι...» Καὶ συμπληρώνει: «τὴν συνουσίαν παρέχουσι ἐν ταῖς ἰγνύσι ὑπὲρ τὴν γαστροκνημίαν...». Αὐτὴ ἡ γκροτέσκα διήγηση ὅπου ἡ ἰγνύς (τὸ ὀπίσθιο μέρος τῆς «κατὰ γόνυ ἀρθρώσεως») χρησιμεύει ὡς κόλπος, ὑπαινίσσεται τὴν ἀπ' τὸ μηρὸ τοῦ Διὸς δευτέρη γέννηση τοῦ Διονύσου. Οἱ ἐλάχιστες εἰκονογραφίες πού ὑπάρχουν ἔχουν μιὰ ἐκπληκτικὴ ἰδιαιτερότητα, ἀφοῦ τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ἐξέρχεται τὸ ἔμβρυο

(Εἰκ. 2) εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ γόνατο (ἔδρα τῶν σωματικῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τῆς συναισθηματικότητας γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ σκέψη καὶ Τέχνη τῶν Ἑλλήνων), πού τὸ πρόσθιο κυρτὸ μέρος του ἔχει ἕνα φαλλικό χαρακτήρα, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιο, ὡς κοῖλο, κολλικό.²¹ Τὸ παιδί πού βγαίνει ἀπὸ τὴν μηριαία κύληση εἶναι ὁ Διόνυσος, ἕνας θεὸς ἐκθελυσμένος μέ φανερό σεξουαλικὸ ἐπαμφοτερισμό, σκόπιμη ἀμφισημία (ψευδάνωρ - θηλύμορφος - παρᾶθλυσ - ἀρρενόθλυσ - ἀνδρόγυνος, κ.ἄ.) γιὰ νὰ τονισθεῖ πιθανῶς ἡ (ἀπ' τὴν προ-λογικὴ νοητότητα τοῦ πρωτογόνου ἀπορρέουσας) βαθιὰ πίστη στὴν ἐν-ι-

αῖα δύναμη τῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος, ἐξάλλου, ὁ Διόνυσος περιγράφεται ὡς «αὐτὸ ἀναπαργόμεν» θεότητα (Διόνυσος «Πρωτόγονος») μέ τὸ γεννητικὸ ὄργανο σάν οὐρὰ μέ τὸ ὁποῖο γονιμοποιῶσε τὸ ἴδιο του τὸ σῶμα.²²

Μετά τὴ γέννησή του τὸν εἶχαν ἀναθρέψει κρυφὰ σάν κορίτσι (ντυμένον κοριτσίστικα) ὁ Ἀθάμας, ὁ οἰκιστὴς τῆς Ἀθαμανίας (τῶν Τζουμέρκων ὅπως ἀλλιῶς λέμε) καὶ ἡ σύζυγός του Ἰνώ, γιὰ νὰ γλιτώσει ἀπ' τὸ ἐκδικητικὸ πάθος τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία θυμῶς γι' αὐτὴν τὴν πράξη τοὺς τιμώρησε μέ παραφροσύνη. Ὁ Ἀθάμας σκότωσε, σὲ μιὰ στιγμή παραισθητικῆς κρίσης τὸ γιό του νομιζόντάς τον γιὰ ἐλάφι.²³ Ἡ Ἰνώ μέσα στὴν τρέλα τῆς σκότωσης κι αὐτὴν τὸν ἄλλο γιό τους. Ἡ ἴδια, ὡς θυμία αὐτῆς τῆς μανίας θεωρήθηκε ὡς ἡ ἀρχέτυπη Μαϊνάδα, πού προὔπληρχε τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου καὶ γι' αὐτὸ ἔγινε ἡ κύρια τροφὸς καὶ πρότυπο τῶν διονυσιακῶν Βακχῶν.²⁴ Στὴ συνέχεια τὸν ἀνέθρεψαν²⁵ μέ στοργὴ οἱ Νύμφες (κατοπινοὶ συνοδοὶ του μαζί μέ τοὺς Σατύρους, τοὺς Σιληνοὺς, τοὺς Πάνες καὶ τίς Μαϊνάδες).

19. Λουκ., Ἀληθ. Ἰστ., I, 21-23.

20. Ibid.: «Δοκεῖ δέ μοι καὶ ἐς τοὺς Ἑλληνας ἐκεῖθεν ἦκειν τῆς γαστροκνημίας τούνομα, ὅτι παρ' ἐκείνης ἀντὶ γαστρὸς κυφορεῖ».

21. G. Devereux (1982), ὁ.π. σ. 181, 320-321.

22. E. Borneman (1988), «Ἡ Πατριαρχία», ἑλλ. μῦθ. Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, σ. 382.

23. Γιὰ τὴν ψυχικὴ νόσο τοῦ Ἀθάμανα δὲς τὴ μελέτη μου «Ἀθάμας: μιὰ σελίδα τῆς Ψυχιατρικῆς Ἱστορίας», «Σκουφᾶς», 1982, Ἔτ. ΚΖ, Τ. Ζ, τ. 62-63, σ. 193-205.

24. H. Jeanmaire (1985), ὁ.π. σ. 427.

25. Στὰ «Κυνηγετικά» τοῦ Ὀππiano διαβάζει κανεὶς ὅτι ἡ ἀνατροφή τοῦ Διονύσου δὲν ἔγινε στὰ ὀλέθρια δώματα τοῦ Ἀθάμαντα («Ἀθάμαντα ἀνητρητοῖσι δόμασι», IV, 240). Ἡ Ἰνώ καὶ οἱ ἀδελφές τῆς Αὐτονόης (μητέρα τοῦ Ἀκταίωνος) καὶ Ἀγαυή (μητέρα τοῦ Πενθέως), θυγατέρες τοῦ Κάδμου, ἐβαλαν τὸ θεῖο βρέφος σ' ἕνα ἐλάτινο κιβώτιο («εἰλατίνη χληφ») κι ἀφοῦ τὸ τύλιξαν μέ φυλλώματα καὶ νεβρίδες (δέρμα μικροῦ ἐλαφιοῦ) τὸ ἔφησαν σὲ μιὰ σπηλιά καὶ γύρω του χόρευαν μαζί μέ ἄλλες γυναῖκες ὑπὸ τοὺς ἥχους τυμπάνων καὶ κυμβάλων «παιδὸς κλαυθμυρισμῶν προκαλύμματα». Τότε γιὰ πρώτη φορὰ τελεστήκαν τὰ «ὄργια» (τελετές-λατρευτικές πράξεις) γύρω ἀπ' τὴν κρυμμένη λάρνακα. Αὐτὸς ὁ ἱερός χορὸς («ἱερὰ γυναῖκες») πῆρε τὸ νεογέννητο καὶ γιὰ μιὰ μεγαλύτην σιγουριά τὸ πέρασαν στὴν ἀντικρυνὴ Εὐβοία. Εἶχαν ζητήσει ἀπὸ κάποιους παράδες νὰ τίς περάσουν μέ τίς βάρκες τους στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ μέ σκοπὸ νὰ διασωθεῖ τὸ παιδί. [Πρόκειται γιὰ μιὰ περίπτωση διάσωσης (σωτηρίας βρέφους) πού μᾶς θυμίζει τίς παρόμοιες ἐκεῖνες τῶν δύο ἀπ' τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς τοπικῆς ἱστορίας μας τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Μακρυγιάννη. Γιὰ τὸν πρῶτο ὁ Πλούταρχος λέει: «τόν δέ Πύρρον ἐτι νήπιον ὄντα (...) ἐπεραιοῦντο» («πολὺν τε γὰρ ἐξέπιπτε ρεῖμα καὶ θολερὸν ὄμβρον ἐπιγενομένων»). Γιὰ τὸ Μακρυγιάννη, ὁ ἴδιος σημειώνει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του: «δὲν πέρανε ἀπ' ἄλλο μέρος τὸ ποτάμι. Ἐκεῖ φύλαγαν οἱ Τοῦρκοι (...) ἡ μητέρα μου τοὺς λέει: Τὸ παίρνω (τὸ βρέφος) κι ἂν ἔχω τύχη καὶ δὲν κλάψει, διαβαίνουμε...» Πρόκειται γιὰ μιὰ σωτηρία, πού εἶναι προϋπόθεση καὶ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν δικῶν του (σωζόμενος Σωτήρας). Γιὰ τὴ δευτέρη περίπτωση, δὲς τὸ ἄρθρο τοῦ συναδέλφου Ν. Σιδέρη στὴν ἐφημ. «Ἡ Ἀυγή» (12-8-1984): «Ψυχοδυναμικὲς ὀρίζουσες μιᾶς μυστικῆς ἐμπειρίας».

᾿Ως Διόνυσος-Ζαγρεύς²⁶ (= μέγας κυνηγός) κατασφάγηκε ἀπ' τοὺς Τιτάνες, πού κατέφαγαν τίς σάρκες του. Ξαναγύρισε στὴ ζωὴ ἀφοῦ ἡ Ρέα (μητέρα τοῦ Διὸς καὶ γιὰ τὸν πατέρα του) μάζεψε τὰ κομμάτια καὶ τὰ συναρμολόγησε. Στὴ Γιγαντομαχία ὁ Διόνυσος μαζί με τοὺς συνοδοὺς του Σατύρους, κάβαλα σέ γαϊδάρους πού γκάριζαν, ἔτρεφαν σέ φυγὴ τοὺς τρομαγμένους Γίγαντες. (Ἐδῶ, ἡ καθαρὰ ἀποτροπαϊκὴ σημασία τοῦ γκαρίσματος μοιάζει μ' ἐκείνη τοῦ περιβόητου ὄνου τῆς Ἀμβρακίας, πού ἔσωσε τὴν πόλιν ἀπ' τὶς ἐπιθετικὲς ἐνέργειες τῶν Μολοσσῶν).

Ὁ Διόνυσος μέ τὸν ἀφανισμό του καὶ τὴν ἀναγέννησίν του (δηλαδή τὰ πάθη του) προσωποιοῦσε τὸν κύκλο τῆς ζωῆς.²⁷ Ὁ θάνατός του, μ' ἄλλα λόγια, καὶ ὁ ξαναγεννημός του θεοῦ δὲν ἦταν παρά μιά συμβολικὴ παράσταση τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐπαναγέννησης τῆς ζωῆς, τῆς ἀνακύκλησής της,²⁸ τῆς διαδοχικῆς ἔλθεσης τῶν ἐποχῶν, τῶν ἐνιαύσιων μεταμορφώσεων καὶ ἀντιθέσεων («*φθοράς τινος καὶ ἀφανισμοῦς εἶτα δ' ἀναβιώσεις καὶ παλιγγενεσίας*»).²⁹ Τὰ πάθη τοῦ Διόνυσου τὸνίζουν «τὴ δημιουργίαν τῶν μύθων ἀπὸ τὸ «θεῖο δῶμα» δηλαδή τὴν τελετουργικὴ ἐκείνη πράξιν πού ἀναπαράγει τὴν αὐτοκαταστροφὴν τοῦ θεοῦ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀνανέωσίν του καὶ μαζί μ' αὐτὴ ἡ ἀνανέωσις τῶν δυνάμεων τῆς φύσης».³⁰ Στὴ λατρευτικὴ πράξιν τὴ σχετικὴ μέ τὰ πάθη τοῦ Θεοῦ, οἱ λατρεῖς τοῦ Διόνυσου (ὁ διονυσιακὸς θιάσος)³¹ ἦταν ἕνας μουσικὸς θιάσος, πού διατηροῦσε τὶς ἴδιες περὶ πού δομὲς καὶ λειτουργίες τῆς πρωτόγονης τοτεμικῆς ὁμάδας, ἡ ὁποία πίστευε στὴν καταγωγὴ της ἀπὸ κάποιο ἄγριον ζῶον τῆς περιοχῆς τους· τὸ τοτέμ. Μὲ τὸ ξεπέρασμα τῶν πρωτόγονων φάσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ τοτεμικὴ λατρεία ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἀνθρωπόμορφες θεότητες καὶ τὸ τοτέμ συγχωνεύτηκε μέ ἕνα Θεό· τὸν Διόνυσον. Ἀπ' ἐδῶ κι οἱ ἔντονοι ἐπιβιώσεις τοῦ τοτεμισμοῦ στὴ διονυσιακὴ θρησκεία. Δηλαδή ζωολατρεία καὶ δενδρολατρεία.³² (Στόν προχωρημένο ἀνθρωπομορφισμό τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τοτεμικὴ προέλευση, τὰ ζῶα πού σχετίζονταν μαζί τους μεταβάλλονταν σέ ἐμβλήματα τού).³³

Τὶς λειτουργίες τοῦ τοτεμικοῦ γένους τίς συνεχίζουν, σέ τροποποιημένη —μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου— μορφή οἱ μνητικὸι θιάσοι μέ κύριο στοιχεῖο τους τὴ μανία πού γίνεται μέσο ἔνωσης μέ τὸν θεό τοῦ λατρευτικοῦ θιάσου, ὅπως ἀκριβῶς στὴν ταυτοποίησιν μέ τὸ τοτεμικὸ εἶδος. Ὡς τέτοιο μέσο προάγεται μέ τὴν ξέφρενη μουσικὴ («*μανίας ἐπαγωγός*»),³⁴ τὸν ἐξαλλο χορὸ καί, ἴσως, τὴ χρῆσιν ψυχοδραστικῶν οὐσιῶν. Προοιμιακὲς ἐγκράτειες καὶ καθαρμοὶ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὴν «*ἀναχώρησιν*» (ἀποκλεισμός· ἔξω καὶ μακριὰ ἀπ' τὴν κοινότητα καὶ τὴ συμβατικότητα τῆς πόλης) καὶ τὴν «*ὀρειβασία*» (ὀλονύχτιος ὀργιαστικὸς χορὸς στὶς δασωμένες πλαγιές καὶ τίς βουνοκορφές ὅπου ἀνεβαίνουν τρέχοντας μέ ἄγριες κραυγές). Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἐτοιμάζουν τὴν κριτικὴ φάσιν τῆς μανίας μέ κορύφωσιν τὸν «*διασπαραγμόν*» (τὸν διαμελισμό τοῦ ζώου ὅπου ἐνοικεῖ ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ) καὶ τὴν

26. «Ὁ Διόνυσος παρὰ τοῖς ποιηταῖς (...) Παρὰ τῷ ΖΑ, ἢν ἡ ὁ πᾶν ἀγρεύων». Etymol. Magn. στὴ λ. Ζαγρεύς.

27. J.E. Harrison (1927?), «Themis. A Study of the Social Origins of the Greek Religion», Cambridge ('Αναφέρεται ἀπ' τὸν Α. Lesky (1987)), «Ἡ τραγικὴ ποίησις τῶν Ἑλλήνων», ἑλλ. μετφρ. Ν.Χ. Χουρμούζιου, Ἀθήνα, Τ. Ι, σ. 38).

28. Π. Σπανδωνίδης (1964?), «Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία», Ἀθήνα, σ. 6.

29. Πλούτ. π. τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφ., 8 ('Ἡθικά, σ. 389α). Βλ. καὶ Πλούτ., π. Ἰσ. καὶ Ὀσίρ., 35. ('Ἡθικά, σ. 364 ἰ).

30. Β. Λαμπρινουδάκης (1984), ὅ.π., Τ. ΚΑ, σ. 150.

31. «Θιάσος ἐστὶ τὸ ἀθροίζμενον πλῆθος ἐπὶ τῇ τελέσει καὶ τιμῇ τῶν θεῶν» ('Αρποκρ., Σουτδ., Etym. Magn., στό λήμμα). Γιὰ τὸν Ἡσύχιον: «Θιάσος· χοροῦ σύστασις ἢ σύλλογος καὶ τὸ φιλὸν πλῆθος· ἐστ' ὅτε δέ καὶ τὸ Βακχικόν· ἢ ἐσμός γυναικῶν». Ὁ Σουδας προσθεῖται: «θιάσος· ἱερὸς χορὸς καὶ θιασώτης ὁ χορευτής, ἀπὸ τοῦ θεῖν, ὃ ἐστὶ θέειν. ὁ δέ χορὸς ἀπὸ τῆς συνελύσεως· θείειν γάρ τὸ τρέχειν· ἢ ἀπὸ τὸ ἐνθουσιᾶν. [Βλ. πρὶο κάτω σημ. 126], ὅθεν θιασώται κυρίως οἱ περὶ τὸν Διόνυσον». («οἱ κοινωνοῦντες τῶν θιάσων»). Στό Μεγάλον Ἑτυμολογικὸ προστίθεται: «θιάσος· ἐτυμολογεῖται παρὰ τὸ θεῖα ἔσαι (...) λέγεται δέ ὁ χορὸς παρὰ τὸ τὰ θεῖα ἄδειν, ἢ ἀπὸ τὸ θεῖν ὃ ἐστὶ θύειν· ὅθεν θιασώτας λέγουσιν τοὺς περὶ τὸν Διόνυσον (οἱ χορευταί, οἱ τὰ θεῖα ἄδοντες)». Ἐπίσης: «θιασώται (...) οἱ συγκοινωνοὶ τῆς ἀθροίσεως». Ὁ Εὐστάθιος (παρεκβ. Ὀμ. Ἰλ. Ρ, 578) σημειώνει: «θιάσος καὶ οἱ συνιόντες θιασταί ἢ θιασῶται. οἱ δέ ποιητὰι πολλὰκις καὶ τὸν τῷ Διονύσῳ ὄχλον θιασον ἐκάλουν».

32. Γ. Κορδάτος (1972?), «Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία», Ἀθήνα, σ. 40 (Βλ. καὶ σ. 64).

33. Κ. Σπυροπούλου (1971), ὅ.π. σ. 72.

34. Αἰσχ., ἀπόσπ. 57 (Τ. G.F. Ἐκδ. Α. Nauk, 1926², σ. 20).

«ὁμοφαγία» δηλαδή τήν καταβρόχτιση τῆς σάρκας του (᾽Ὤμοφαγική μετάληψη).

Σύνθετη προσωπικότητα ὁ ἴδιος προσωποποιῶσε τόσο τό φυσικό φαινόμενο τῶν μεταμορφώσεων (παθημάτων) τοῦ θανάτου καί τῆς ἀνάστασης στό φυσικό κόσμο, ὅσο κι ἐκεῖνο τῆς γονιμοποίησης. Στήν Ἑλλάδα, ὅμως, ἡ ὀργιαστική λατρεία του ὡς φαλλικής (γονιμικής) θεότητας εἶχε κάπως μετριασθεῖ καί βασίστηκε στὸν ἐνθουσιασμό,³⁵ ἀφήνοντας σέ δεύτερη μοίρα τό ὄργιο (πού ἦταν καθαρά ἐξελληνικό στοιχείο). Ὁ ἐνθουσιασμός (ἡ εἰσοδος δηλαδή τοῦ θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ἡ «κατοχή» του ἀπ' τὸ θεό) ἐξομοιώνεται μέ τὴν πανάρχαιη ἀντίληψη γιὰ τὸν τρόπο λατρείας ἐνός θεοῦ, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία τρώγοντας τό τοτεμικό ζῶο ταυτοποιοῦνταν μέ τό Θεό-τοτέμ καί ἔτσι, στό «σαδιστικό» ἐνθουσιασμό πού ἀκολούθησε τὴν καννιβαλική βρώση, ὁ λατρευτὴς αἰσθανόταν ἡδὼν ἀπ' τὸν πόνο τοῦ θεοῦ-τοτέμ πού διασπάραζε χωρὶς νὰ τὸ τρώει, ὅπως οἱ Μαϊνάδες (οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Διονύσου) οἱ ὁποῖες στή λατρευτική πράξη καταξέσχίζαν μέ τὰ χέρια τους τίς σάρκες τῶν ἱερῶν ζώων τοῦ θεοῦ³⁶ (Διασπαράγμος). Ἐπιπλέον: οἱ λάτρες μεταμορφωμένοι σέ ὁπαδούς τοῦ Διονύσου «ἐμφάνιζαν ἔντονα τὰ συμπτώματα τῆς Ὑστερίας», βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, γινόνταν ἄλλοι ἐξάλλων καί ζοῦσαν τὴ λήθη τοῦ παρελθόντος βιώνοντας τό ἀπόλυτο Εἶναι.³⁷

Ὅπως δὴποτε, μιά τέτοια συμπτωματολογία αὐτῆς τῆς ἔνθεης μανίας ἐντάσσεται στό κλινικό πλαίσιο τῆς γνωστῆς ἐκείνης νοσολογικῆς ὀντότητας πού παλαιότερα λεγόταν «Ὑστερία» καί πού σήμερα χαρακτηρίζεται ὡς «Σωματοποιητική Διαταραχή» περιλαμβάνοντας μιά «μετατρεπτική» καί μιά «ψυχο-ἀποσυνδετική» (Διασχιστική) μορφή.³⁸ Στὴν πρώτη ὑπάγονται γενικευμένοι σπασμοί, ἀναισθησία, ριπτασμοί καί ἄλλα συμπτώματα, ἐνῶ στή δεύτερη, ἡ ψυχογενὴς ἀμνησία, οἱ λυκοφωτικές καταστάσεις (τό ἄτομο ἐνεργεῖ σά μιά νέα προσωπικότητα), φυγές καί πλανήσεις, διπλή ἢ πολλαπλὴ προσωπικότητα (ζαφανική ἀλλαγή τῆς καθημερινῆς —συνθησισμένης— ταυτότητας σέ μὴν ἄλλη προσωπικότητα) καί ἀποπροσωποποίηση (αἰφνίδια ἀλλαγή στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο κάποιος αἰσθάνεται τὸν σωματικό καί ψυχικό ἑαυτό του σάν ξένο, ἀλλιώτικο, μὴ πραγματικό).

Τό στοιχείο τοῦ ἐνθουσιασμοῦ (ἐν-διονυσιασμοῦ στήν προκειμένη περίπτωση), αἰτιολογικό τῆς παραπάνω παθολογικῆς κατάστασης, ὑπῆρχε μόνο στή λατρεία τοῦ Διονύσου, πού χτυπημένος καί αὐτός ἀπὸ «μανίαν νόσου», περιπλανήθηκε σέ πολλοὺς τόπους καί ἀπὸ τοὺς πολλοὺς φόνους πού διέπραξε —ὄντας σέ μιά τέτοια ἐκστατική κατάσταση στή διάρκεια τῆς παραφροσύνης του— τὸν θεράπευσε ἡ Ρέα. Αὐτὴ τὸν μύησε σὰ Ἀνατολικά μυστήρια τῆς θεᾶς Κυβέλης μέ τὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ Ρέα ταυτίστηκε. (Τό ἑλληνικό ἀντίστοιχο αὐτῆς τῆς Ἀνατολικῆς «Μητέρας τῶν Θεῶν» —«θεότηας τῆς γῆς, τῆς βλάστησης καί τῆς καρποφορίας, τῆς μητρότητας καί τῆς γονιμότητας, μητέρας καί τροφῆς τῶν ἀνθρώπων ὅλων»— εἶναι ἡ ἀνάνυμη μορφή τῆς «Μεγάλης Θεᾶς» ἡ λατρεία τῆς ὁποίας ὑποδείχνεται στὴ σχετική περιγραφή τοῦ 14ου Ὀμηρικοῦ Ὑμνου καί μοιάζει σ' ἓνα μεγάλο βαθμό μ' ἐκείνη τῆς Κυβέλης, πού γινόταν «πάνω σὰ βουνά μέ ἄγρια ξεφωνίτια», μέ θορυβώδη μουσικὴ ἀπὸ πύμπανα, κρόταλα, αὐλοὺς καί κύμβαλα, μέ ἐκστασιακοὺς χοροὺς, μέ ξεριζῶμα τῶν μαλλιῶν, μέ αὐτοτραυματισμούς καί αὐτοευνουχισμούς.³⁹)⁴⁰ Μέ τὴν ἔλευσὶς του —γιατρεμένος πιά— στήν Ἑλ-

35. Βλ. πρὸ κάτω, σημ. 126 (καί 125).

36. Π. Σπανδωνίδης (19642), ὁ.π. σ. 9.

37. Ibid. σ. 10. Ἐπίσης: Β. Καλογεράς (19836), «Αἰσθητική ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας», Ἀθήνα, σ. 4.

38. Βλ. σχ. «Manuel diagnostique et statistique des troubles mentaux» (DSM-III), 1985, Paris, σ. 261, 264 καί 273-281. Ἐπίσης: Ν. Μάνος (1988), «Βασικὰ στοιχεῖα κλινικῆς Ψυχιατρικῆς», Θεσ/κη, σ. 245-251 καί 258-265. —Χ. Ἱεροδιακόνου, Χ. Φωτιάδης, Ε. Δημητρίου (1988), «Ψυχιατρική», Θεσ/κη, σ. 231-238. —Π. Χαρτοκόλης (1986), «Εἰσαγωγή στὴν Ψυχιατρική», Ἀθήνα, σ. 107-121.

39. Ι. Κακριδῆς (Ἐπιμ.), 1986, «Ἑλληνική Μυθολογία», Τ. Β', σ. 240.

40. Ὁ εὐνουχισμός γιὰ θρησκευτικούς λόγους περιγράφεται ἀπ' τὸν Λουκιανὸ (περὶ Συρίης θεᾶς, 15), ὁ ὁποῖος τὸν συνδέει μέ τό περιστατικό τοῦ Ἄττιος, τοῦ πρώτου ἱερέα τῆς Κυβέλης. Κατὰ τὸν μῦθο (στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται λεπτομερειακὰ ὁ συνάδελφος Ἱατρός-Ἀφροδισιολόγος Βαλ. Μαρσέλλος σέ δυὸ ἀξιόλογες ἐργασίες του ὑπὸ τοὺς τίτλους «Ἱστορία τοῦ Ἑταιρισμοῦ» (1931) καί «Ἡ σεξουαλικὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων λαῶν», 1963), ὁ Ἄττις ἦταν ἕνας φραιδατος νέος, πού τὸν ἀγάπησε ἡ Μητέρα τῶν Θεῶν Κυβέλη καί συνδέθηκε μαζί του μέ τὸν ἀπαράβατο ὄρο ν' ἀνήκει μόνο σ' αὐτήν. Ὁ Ἄττις καταπάτησε τὸν ὄρκο καί ἡ θεὰ τὸν τιμώρησε μέ παραφροσύνη. Στὴ «μανία» του ἀπέκοψε τὰ γεννητικά του ὄργανα καί πέθανε ἀπὸ τό τραῦμα. Σέ λίγο ἀναστήθηκε καί ἡ ἀνάστασις αὐτῆ συμβολίζει τὴν ἄνθιση κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνοιξῆς ἀλλὰ καί τὴ μικρὴ διάρκειά αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Σύμφωνα μέ τὸν

λάδα για νά διαδώσει τή λατρεία του (στενά καί από νωρίς συνδεμένη μέ τή λατρεία τῆς Κυβέλης στόν ἑλληνικό ὡρο χωρίς, ὅμως, τήν ἔντονη καί τόσο ξένη στόν ἑλληνικό χαρακτήρα ἀγριότητά της), προκάλεσε πολλές ἀντιδράσεις — χαρακτηριστικά εἰς τούς μύθους ἐπεισόδια τούς λεγόμενους «μύθους ἀντιστάσεως». Κι ὡστόσο, αὐτός πού ἀντιδρᾷ εἶναι πάντοτε τό εἶδωλο τῆς ἴδιας τῆς θεότητος. Ἡ πίστη πρὸς τήν θεότητα δέν εἶναι —ὅπως εἰπώθηκε— δεδομένη καί ὁ θεός πρέπει νά ἀποδεικνύει κάθε φορά τή δύναμή του γιά νά ἐπιβληθεῖ.

3. Ὁ Λυκούργος σκοτώνει
τό γιό του Δρύαντα.

τας ὅτι κόβει κλῆμα ἀμπελιοῦ καί τόν σκότωσε (Εἰκ. 3). Ἀφοῦ ἔκοψε ἀπ' τό πτώμα τή μήτη, τ' αὐτιά καί τά δάχτυλα τῶν χειρῶν καί τῶν ποδιῶν του, συνήλθε ἀπό τήν τρέλα («ἔσωφρόνισε»).

Ἡ ἀποκοπή τῶν ἄκρων τοῦ Δρύαντος χρησίμευε —ὅπως πιστεύει ὁ R. Graves— γιά νά μήν μπορεῖ τό φάντασμά του νά κάνει τίποτε.⁴²

Θά 'ταν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἐξαιτίας τῆς τοπικῆς σημασίας του, νά σημειωθεῖ ἐδῶ ἕνα πραγματικό γεγονός, πού συνέβηκε στό χωριό Μπασιί τῆς Ἀρτας στά τέλη περίπου τοῦ περασμένου αἰῶνα καί ἀποτελεῖ μιὰ καταπληκτική περίπτωση, πού θά μπορούσε νά συγκριθεῖ μέ τήν ἐδῶ ἀναφερόμενη σκοπιμότητα τῆς ἀποκοπῆς τῶν ἄκρων τοῦ Δρύαντος. Στήν τοπική ἑφημερίδα «Ἀρτα» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καταχωρήθηκε ἡ παρακάτω εἰδηση: «Φρικτὴ ἱεροσυλία ἔλαβε χώραν εἰς τό χωριόν

Λουκιανό, ὁ Ἄττις ἦταν ἐκεῖνος πού «πρῶτος τὰ ὄργια τὰ ἐς Πένην ἐδιδάξατο» καί πού μετὰ τόν εὐνουχισμό του, «βίον μὲν ἀνδρικίον ἀπευπάσατο, μορφὴν δέ θηλέην ἡμῆγατο καί ἐσθῆτα γυναικίην ἐνεδύσατο καί εἰς πᾶσαν γῆν φοιτῶν ὄργια τε ἐπετέλεσε...». Οἱ ἱερεῖς του, οἱ ὁποῖοι, λέγονταν Γάλλοι (ἀπὸ τό ὄνομα τοῦ ποταμοῦ τῆς Φρυγίας Γάλλου), Κίναδοι («ἀσελγεῖς, παρὰ τό κινεῖν τὰ αἰδοῖα» στό Etym. Magn.) ἢ Βάκλιοι («αἰδοῖον [κῆλον] μὴ ἔχοντες» *ibid.*), ἦταν εὐνοῦχοι («τέμνονται καί ἄττεα μύμονται») πού, πέρα ἀπ' τὰ γυναικεῖα ἐνδύματα, ἄφηναν μακριὰ ἀρωματισμένα μαλλιά ὅπως οἱ γυναῖκες καί ἔφεραν τιάρα καί στεφάνι ἀπὸ λουλούδια γιά νά μοιάζουν μέ τήν Κυβέλη. Τελούσαν τὰ ὄργια χορεύοντας, τραγουδώντας, παστιγώνοντας τοὺς ἑαυτοὺς τους μέχρι νά τρέξει αἷμα, ἢ καί τραυματίζοντας μέ μαχαίρια καί τσεκούρια τὰ ὀπίσθια ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου. Τῇ νύχτᾳ ἐπιδίδονταν σέ ἀποκρουστικές πράξεις φυλομοφιλίας πουλώντας τό σῶμα τους γιά χρήματα. Σχετικά μέ τόν εὐνουχισμό πού ὑφίσταντο οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ (οἱ ἡμι-θήλεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἢ οἱ ἡμι-ἄνδρες τῶν Ρωμαίων) ἀναφέρεται (I.K. Λουκάς, 1988, «Ἡ Ρέα-Κυβέλη καί οἱ γονιμικὲς λατρεῖες τῆς Φλύας», σ. 17-18) ὅτι «ἡ στέρησις τῶν γονιμοποιῶν τους φυσικῶν δυνάμεων, ἀπόρροια τοῦ εὐνουχισμοῦ, συμβόλιζε τὴν ἀχαριστία πού ἔδειξε ὁ Ἄττις προδίδοντας τὴν ἀγάπῃ τῆς Μεγάλῃς Μητέρας, συνέπεια τῆς ὁποίας ἦταν καί ὁ λυτρωτικὸς του αὐτοευνουχισμὸς (πού στήν περίπτωση τῶν Γάλλων ἦταν «ἡ ἀρχετυπικὴς πλέον ἐπαναλαμβανομένη πράξις-τιμωρία ἐνός θνητοῦ, ὁ ὁποῖος συμπεριφέρθηκε μέ ἀχαριστία πρὸς τίς μυστικὲς γονιμοποιεῖς δυνάμεις τῆς φύσεως, πού συγκέντρωνε στή λατρευτικὴ τῆς ὑπόστασις ἡ Κυβέλη). Ἄλλοι λένε πὼς δέν πρόκειται γιά ἐκδηλώσεις ἀσκητικῆς ἐγκράτειας (πού θά 'ταν ἀμαρτία γιά μιὰ θεά τῆς γονιμότητος) ἢ ἀνδρικές ἀπόπειρες ὁμοίωσης μέ τὴ θεά τοῦ ἔρωτα δέν σιγμῆς νοσταλγίας γιά ἀνδρογυνική πληρότητα, ἀλλὰ γιά θυσιαστήριες προσφορὲς μέ σκοπὸ τὴν ἐνδυνάμωσις τῆς θεότητος». (W. Schubart, 1991, «Ἑρσηκεία καί ἔρως», ἑλλ. μετάφρ. Μ. Κοπιδάκη καί Α. Σκλήρη, Ἀθήνα, σ. 26). Βλ. καί I.Π. Πύρλα (1900), «Μεγάλῃ Ἱατροδικαστικῇ», Ἐν Ἀθήναις, Τ. Γ' σ. 25.

41. Ἀπολλόδ., Βιβλ. 3, 35.

42. R. Graves (1979), «Οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι», ἑλλ. μετάφρ. Α. Ζενάκου, Ἀθήνα, Τ. 1, σ. 110, σημ. 3.

Μπασις τῆς Ἄρτης. Ἀνθρώποι (...) ἀνορούξαντες τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν, κατέκοψαν τὰ μέλη αὐτῶν, ἵνα μὴ δύνανται οὗτοι νὰ ἐγειρῶνται τὴν νύκτα καὶ ἐνοχλῶσι τοὺς ζῶντας».⁴³

Ὁ ἴδιος ὁ Λυκοῦργος πέθανε «*ὑπὸ ἵππων διαφθαρεῖς*» (φαγώθηκε ἀπὸ ἄγριες φοράδες» κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρο)⁴⁴ ὡς θεομάχος, ἐνῶ ταυτόχρονα ὑπῆρξε καὶ τὸ θῦμα (καὶ τὸ παράδειγμα) μιᾶς θυσίας μέ διασπαραγμῶ.

Ὅμοια κι ὁ ἀδελφός του ὁ Βούτης, πού μέ τοὺς συντρόφους του ἐπιτέθηκε στίς βακχεύουσες τροφούς τοῦ Διονύσου («*ταῖς Διονύσου τροφοῖς τῷ Θεῷ ὀργιαζούσαις*»⁴⁵). Αὐτές πέταξαν τὰ ἱερά ἀντικείμενα κι ἔφυγαν ἄλλες κατὰ τὴ θάλασσα κι ἄλλες στὰ βουνά. Ὁ θεός χτύπησε μέ μανία τὸν Βούτη, ὁ ὁποῖος χάνοντας τὰ λογικά του («*παρακόψαντα*»⁴⁵), ρίχτηκε σ' ἓνα πηγάδι καὶ σκοτώθηκε. («*...τόν δέ μανίαν ἐμβαλεῖν τῷ Βούτῃ καὶ διὰ τοῦτο παρακόψαντα*»⁴⁵). Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι «*παρακόπος*» σημαίνει: «ὁ παρακεκομένος τὰς φρένας (...) τὸν νοῦν»⁴⁶. Κατὰ τὸν Γ. Μιστριώτην «ἡ μεταφορὰ ἐλήφθη ἐκ τῶν νομισμάτων καὶ κυρίως σημαίνει κίβδηλον, ἐνταῦθα δέ τὸν παράφρονα».⁴⁷

Οἱ θυγατέρες τοῦ βασιλιᾶ Ἐλευθῆρος τρελάθηκαν γιατί ἐκφράστηκαν ὑποτιμητικά γιὰ τὸ Θεό ὅταν τὸν εἶδαν νὰ παρουσιάζεται μπροστά τους («*θεασάμεναι φάσμα τοῦ Διονύσου*»⁴⁸) ντυμένος μέ μαῦρο γιδοτόμαρο. Ἐκεῖνος, «*ὀργισθεὶς ἐξέμηνεν αὐτάς*».⁴⁸

Ἡ παραφροσύνη, ἐπίσης, τῶν γυναικῶν τοῦ Ἄργους συνδέεται μέ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀργεῖοι δέν ἀναγνώριζαν τὸ Διόνυσο ὡς θεό («*κακεῖ πάλιν οὐ τιμώντων αὐτόν ἐξέμηνε τὰς γυναῖκας*»⁴⁹). Χτυπημένες ἀπὸ μανία καὶ μέ τὰ βυζανιάρικα παιδιὰ τους στὸν κόρφο, πῆραν τὰ βουνά τρώγοντας τίς σάρκες τους (Βρεφοφαγία). Κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρο: «*Αἱ δέ ἐν τοῖς ὄρεσι τοὺς ἐπιμαστιδεῖους ἔχουσαι παῖδας τὰς σάρκας αὐτῶν ἐσιτοῦντο*».⁴⁹

Οἱ κόρες τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ὀρχομενίων Μινύα (Μινυάδες) τρελάθηκαν κι αὐτές γιατί περιφρόνησαν τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Μιά μέρα πού στὸν τόπο τους γιορταζόταν ὁ θεός καὶ ὅλες οἱ γυναῖκες ἄφηναν τὰ σπίτια τους καὶ ἔπαιρναν τὰ βουνά συμμετέχοντας στὴν ὀργιαστικὴ λατρεία του, οἱ τρεῖς ἀδελφές ἦταν οἱ μόνες πού δέν συμμετεῖχαν. Ἀγαποῦσαν —λέει— πολὺ τοὺς ἄντρες τους («*ἐπόθουν τοὺς γαμέτας*»⁵⁰) καὶ δέν ἤθελαν νὰ μποῦν στὴ συνοδεία τοῦ Διονύσου. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπειδὴ ἦταν ἀφοσιωμένες καὶ στό νοικοκυριό τους («*ἀπέβησαν ἐκτάκτως φιλεργοί*»⁵¹ καὶ κατ' ἄλλους «*ἐπονοῦντο περὶ τὴν Ἐργάνην εὐ μάλα φιλοτίμως*»⁵⁰), ἔμειναν στό σπίτι γνέθοντας, ὑφαίνοντας καὶ ψέγοντας συνάμα τίς ἄλλες γυναῖκες πού, ξεμυαλισμένες μέ μιὰ τέτοια ὀργιαστικὴ λατρεία, ξεπόρτιζαν κι ἔτρεχαν στ' ἄγρια

43. Ἐφημ. «Ἄρτα» (1882), ἀρ. φύλ. 45.

44. Ἀπολλόδ., Βιβλ. 3, 35.

45. Διόδ. Σικ., 5, 50.

46. Α.Ν. Γιάνναρης (1905), «Ἐπίτομον ἑλληνικὸν Λεξικόν», στή λ.

47. Αἰσχ. «Προμ. Δεσμ.», ἐκδ. Γ. Μιστριώτου (1902), Ἐν Ἀθήναις, σ. 143, σημ. 5.

48. Σουῖδας, στό λ. «Μέλαν».

49. Ἀπολλόδ., Βιβλ. 3, 37. Βλ. καὶ 1, 102: «*τὰς ἐν Ἀργεὶ γυναῖκας ἐξέμηνε Διόνυσος*». Ἐπίσης: Ἡρόδ., 9, 34: «*τῶν ἐν Ἀργεὶ γυναικῶν μανησῶν (...) ἐμαίνοντο πλεῖρες (= πλείονες) τῶν γυναικῶν*». —Διόδ. Σικ., 4, 68: «*τὰς Ἀργείας γυναῖκας μανείσας διὰ τὴν Διονύσου μῆνιν...*». —Πανσ., 2, 18: «*μανία ταῖς γυναῖξιν ἐνέπεσε, ἐκφοιτοῦσαι δὲ τῶν οἰκῶν ἐπλανῶντο ἀνά τὴν χώραν...*».

50. Αἰλιαν., Ποικ. Ἱστ. 3, 42.

51. Ἀντ. Λιβ., Μετ. 10, 1.

βουνά καί στ' ἄγρια λαγκάδια καί ρίχνονταν στά διονυσιακά ξεφαντώματα καί τήν ἐλευθερή ζωή τῆς ἄγριας φύσης καί τοῦ ἀνοιχτοῦ χώρου.

Ὁ θεός ἐμφανίστηκε μπροστά τους μέ μορφή νεαρῆς γυναίκας («εἰκασθεῖς κόρη»⁵¹), ντυμένος δηλαδή κοριτσίστικα. Τίς κάλεσε ὁ ἴδιος στή γιορτή, ἀλλ' ἐκεῖνες δέν καταδέχτηκαν τό κάλεσμα.

Ὅργισμένοι ὁ Διόνυσος ἄλλαξε ἐμφάνιση καί μεταμορφώθηκε διαδοχικά σέ ταῦρο, λιοντάρι καί πάνθηρα, ἀποφασισμένοι νά τίς τιμωρήσει μέ παραφροσύνη.

Στό δωμάτιό τους ἄρχισαν ξαφνικά νά φυτρώνουν κληματόφυλλα καί κισσοί, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐμφανίστηκαν μυστηριώδεις λάμπεις κι ἄρχισαν ν' ἀκούγονται κραυγές ἄγριων ζώων μαζί μέ ἤχους αὐλῶν καί τυμπάνων. Τά καλάθια, πού εἶχαν τά νῆματα, ἐγιναν φιδοφωλιές κι ἀπ' τή στέγη «ἔσταζαν οἶνου καί γάλακτος σταγόνες».⁵⁰

Ἀλλ' οὔτε αὐτά τά θαύματα τίς ἐπεισαν νά προσχωρήσουν «εἰς τήν λατρείαν τοῦ δαίμονος»⁵⁰ (Διονύσου).

Στή διήγηση τοῦ Αἰλιανοῦ σημειώνεται ὅτι οἱ Μινυάδες καταλήφθηκαν ἀπό μανία, ἐνῶ στόν Λιβεράλι, παρόλο πού παρασιωπᾶται ἡ ψυχική νόσος, τονίζεται τό γεγονός τῆς ἀγχώδους κρίσεως («δεῖμα»⁵¹), πού συχνά προηγεῖται τῶν κλινικῶν ἐκδηλώσεών της.

Πέρα ἀπό τό πρόδρομο αὐτό κλινικό σημεῖο, ἀμέσως μέ τήν ἐμφάνιση τῶν πρώτων συμπτωμάτων τῆς νόσου («μανίας ἀρξάμεναι»⁵⁰), ὠρέχτηκαν ἀνθρώπινο κρέας. Ἀρπαξαν τό μικρό γιό τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτές καί ὑπό τό κράτος ἔντονων παραισθητικῶν βιωμάτων, τόν κατασπάρξαν⁵² νομίζοντας πώς εἶναι ἐλαφάκι («διεσπᾶσαντο οἶα νεβρόν»⁵⁰) καί τόν καταβρόχθισαν (Εἰκ. Β). Στή συνέχεια στεφανώθηκαν μέ κισσό καί ἀκολούθησαν στό βουνό τίς ἄλλες γυναῖκες· «τάς ἐξ ἀρχῆς μαινάδας».⁵⁰ Αὐτές, ἀπό τόν ἀποτροπιασμό πού ἐνίωσαν γιά τό ἐγκλημα τῆς παιδοκτονίας,⁵² ἔδωξαν τίς παιδοκτόνους («αἱ δέ ἔδωκον αὐτάς διά τό ἄγος»⁵⁰). Τίς λυπήθηκε ὁ Ἑρμῆς καί τίς μεταμόρφωσε σέ νυχτοπούλια.

52. Ἀπ' ἐδῶ καί τό ἐπίθετο τοῦ Διονύσου «Ἀνθρωπορραίστης» (ἐξολοθρευτής ἀνθρώπων). Ὁ Αἰλιανός (π. ζώων 12, 34) ἀναφέρει: «...Τενέδιοι δέ τῷ ἀνθρωπορραίστῃ Διονύσῳ (...) ἀρτιγενές βρέφος θυοῦσι...». Ὁ Πανσανίας (9, 8, 2) μᾶς πληροφορεῖ: «...θύοντες γάρ τῷ θεῷ προήχθησάν ποτε ὑπό μέθης εἰς ὕβριν, ὥστε καί Διονύσου τόν ἱερέα ἀποκτείνουσιν· ἀποκτείναντες δέ αὐτίκα ἐπέλαβε νόσος λοιμώδης, καί σφίσιν ἀφίκετο ἅμα ἐκ Δελφῶν τῷ Διονύσῳ θύειν παῖδα ὠραίον». Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεῦς (Προτρεπτ. 3, 42, 1-9) γράφει: «...ὡς ἀπάνθρωποι καί μισάνθρωποι δαίμονες εἶεν ὕμῶν οἱ θεοί καί οὐχί μόνον ἐπιχθόνοντες τῇ φρενοβλαβείᾳ τῶν ἀνθρώπων, πρός δέ καί ἀνθρωποκτονίας ἀπολαύοντες (...) αὐτίκα μάλα τῇ Ταυρικῇ καταθύουσιν Ἀρτέμιδι (...) καί Λεσβίους Διονύσῳ τήν ὁμοίαν προσάγειν θυσίαν Δωσίδας λέγει (...) φόνος ἐστί καί ἀνδροκτασία (σφαγή ἀνδρῶν) ἡ τοιαύτη θυσία». Ὁ Πορφύριος (π. ἀποχ. ἐμψ. 2, 15) χρησιμοποιεῖ τό ἐπίθετο «Ὠμάδιος» (ὠμοφάγος) γράφοντας: «ἔθυσον δέ καί ἐν Χίῳ τῷ Ὠμαδίῳ Διονύσῳ ἀνθρωπον διασπῶντες καί ἐν Τενέδῳ...». Ὁ Κλήμης (Προτρεπτ. 12, 119, 1) σημειώνει: «Βακχεῖουσιν (...) αἱ Μαινάδες, αἱ δύσαγον κρεανομίαν (μοίρασμα κρέατος) μουόμεναι». Κι ἄλλοῦ (Προτρεπτ. 2, 12, 2): «Διόνυσον μαινόλην (μανιοποιόν) ὀργιάζουσι Βᾶκχοι, ὠμοφαγίᾳ τήν ἱερομανίαν ἄγοντες καί τελίσκουσι τάς κρεωνομίας τῶν φόνων». Καί προσθετεῖ ἐδῶ: «Καί μοι δοκεῖ τά ὄργια καί τά μυστήρια δεῖν ἐτυμολογεῖν (...) καί ἀπό Μυοῦντός τινος Ἀττικοῦ, ὃν ἐν κυνεγίᾳ διαφθάρῃναι Ἀπολλόδορος λέγει». Βλ. καί Πλούτ., Θεμιστ. 13: «...τόν Θεμιστοκλέα δεξικωσάμενος ἐκέλευσε τῶν νεανίσκων κατάρχεσθαι καί καθιερεῖσαι πάντας (νά τοὺς σφαγιάσει ὅλους) ὠμηστῇ Διονύσῳ προσευξάμενον». Ἐπίσης: Πλούτ. Ἀριστ. 9: «...τρεῖς παῖδες (...) ὠμηστῇ Διονύσῳ καθιερεῖσαι». Ἐπιπλέον: Πλούτ., Πελοπ. 21: «...ἔτι δέ τοὺς ὑπὸ Θεμιστοκλέους σφαγισθέντας ὠμηστῇ Διονύσῳ πρό τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας». Στό «π. ἐκλελοιπ. μυστ.» (14) τοῦ ἴδιου συγγραφέα, σημειώνεται: «...ἡμέρας (...) ἐν αἷς ὠμοφαγίαι καί διασπαραιοί...» (Ἡθικ. σ. 417 c).

Ὁ Πλούταρχος (πού παρασιωπᾷ τὴν αἰτία τῆς παραφροσύνης) ἀναφέρει μιά παραλλαγή τοῦ μύθου ὡς «αἴτιον», ὡς μυθικὸ ὑπόβαθρο μιᾶς διονυσιακῆς γιορτῆς, στὴ Βοιωτία πού σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν μανία τῶν γυναικῶν: «Φυγὴ» καὶ «δίωξις» ἀπὸ ἓναν ἱερέα τοῦ Διονύσου (Εἰκ. Α), πού βγαίνει ἀπ' τὸ ναό, τίς κυνηγᾷ, μέ γυμνὸ σπαθί καὶ σφάζει⁵² αὐτὴ πού θά πιάσει πρώτη.⁵³ (Ὁ μῦθος τῶν Μινυάδων εἶναι στὴν οὐσία του μιά αἰτιολογικὴ διήγηση, πού σχετίζεται στενά μὲ τὴν ἱερουργία μιᾶς γιορτῆς —διονυσιακῆς τελετῆς— μέ ἐξέχουσα θέση στό ἑορτολόγιο⁵⁴).

Στὴν παραπάνω διήγηση τὴν ἀναφερόμενη εἰδικά στὴ νόσο (παραφροσύνη) τῶν Μινυάδων, προστίθενται κι ἄλλες —ἐπιδημικοῦ χαρακτῆρα— παρόμοιες περιπτώσεις, ὅπως ἐκείνη τῶν θυγατέρων τοῦ Προίτου.

Οἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ Προίτου (βασιλιᾷ τῆς Τύρινθας) ὅταν ἐφθασαν στὴν ἐφηβεία καὶ μέ τὴν πρώτη ἐμμηνορροσία («ὡς ἐτελειώθησαν»⁵⁵), τιμωρήθηκαν κι αὐτές μέ μανία («ἐμάνησαν»⁵⁵) διότι «τάς Διονύσου τελετάς οὐ κατεδέχοντο»⁵⁵.

Μέ τὴν ἑναρξὴ τῆς νόσου καὶ ὡς πρῶτα κλινικὰ σημεῖα ἐμφανίστηκαν: φυγές καὶ πλανήσεις μαζί μέ διαταραχές τῆς συμπεριφορᾶς καὶ ψυχοκινητικὴ διεγέρση. Οἱ μαινόμενες παρθένοι, ἐγκαταλείποντας τὰ πατρικὰ ἀνάκτορα, «ἐπλανῶντο» ἀλλόφρονες σ' ὅλη τὴ χώρα (γυμνές κατὰ τόν Αἰλιανό,⁵⁶ σέ πλήρη ἀκαταστασία ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀπολλόδωρος⁵⁷ καὶ ἀφοῦ ἔχασαν τὸ κάλλος τους ἀπὸ μιά δερματικὴ νόσο⁵⁸ σύμφωνα μέ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἡσιόδου⁵⁹) καὶ ἔτρεχαν μέ ἄγριες κραυγές στίς ἐρημιές («τάς ἐρημίας ἐτρόχαζον»⁵⁷).

53. Πλούτ., αἴτ. ἑλλην. 38 (Ἡθικ. σ. 299 e-f). Βλ. καὶ D.D. Hughes (1989), «Human Sacrifice in Ancient Greece», Dissertation, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, σ. 162-183 (ἰδιαίτερα στίς σ. 178-181). F.G. Welcker (1851), «Alte Denkmäler», Göttingen, T. III, pl. XIV.

54. I.A. Καμπίσης (1975), «Μινυάδες καὶ Προιτίδες», Ἰωάννινα, σ. 25-26.

55. Ἀπολλόδ. Βιβλ. 2, 26. Βλ. καὶ Ἡσ., ἀπόσπ. 131 (R. Merkelbach-M.L. West, 1990, σ. 151. — Ἀκουσίλ., F. Gr. H. 2F28.

56. Αἴλ., Ποικ. Ἰστ. 3, 42.

57. Ἀπολλόδ., Βιβλ. 2, 27.

58. «Μορφὴ λέπρας» (H. Schüle, 1894, «Κλινικὴ πραγματεία περὶ τῶν Φρενικῶν νόσων», ἑλλ. μτφρ. Τ. Μιταυτσί, Ἐν Ἀθήναις, σ. 595. — «Διὰ κνησμοῦδες ἐκζεμα» (Χρ. Μπαρτσόκας, 1964, «Μυκηναϊκὴ Ἱατρικὴ», Ἀθήναι, σ. 116. — Εἶδος λέπρας (F. Vian, 1965, «Melampus et les Proitides». Στὴ «Revue des Etudes Anciennes», 67, σ. 29). — Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι ὁ ὅρος «Λέπρα» ἀφορᾷ σέ ἰδιόμορφη δερματοπάθεια καὶ ὄχι στὴ βαριά ἀκρωτηριαστικὴ καὶ ἀνίατη νόσο τοῦ Hansen. Μέ τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου ἐκφράζονται διάφορες καταστάσεις τῆς παθολογίας τοῦ καλυπτηρίου συστήματος ὅπως ἡ λεύκη, οἱ ἀλφοί, κ.ἄ. (Βλ. σχετ. M.D. Grmek, 1989, «Οἱ ἀσθένειες στὴν αὐγὴ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ», ἑλλ. μτφρ. ὁμ. συνεργ., Ἀθήναι, σ. 244-248).

59. Ἡσ., ἀπόσπ. 133: «... ἀλφός γάρ χρῶα πάντα κατέσχε(ε)ν, αἰδένυ χαῖται / ἔρρεον ἐκ κεφαλαίων, ψιλῶτο δὲ καλὰ κάρηνα» (R. Merkelbach-M.L. West, 1990, σ. 152. — Φιλόδ., π. εὐσεβ. 134, στ. 11 (R. Philopson, 1920, «Hermes» T. 55, σ. 262 [F. Jacoby, 1923², δ.π. σ. 381]): «ὕστερον δὲ ἀλφόν».

Στίς παραλλαγές τοῦ μύθου ὅπου ἡ μανιοδότις θεά εἶναι ἡ Ἥρα,⁶⁰ ὡς κλινικές ἐκδηλώσεις τῆς παραφροσύνης τῶν Προϊτίδων ἀναφέρονται: ἰδέες σωματικῆς μεταμόρφωσης — ἀποπροσωποποίηση (νόμιζαν πῶς ἦταν ἀγελάδες⁶¹) καί σεξουαλικῇ ὑπερδιέγερση («*Μαχλοσύνη*»⁶²). Οἱ ὥς τότε ἄβγαλτες κοπέλες ἐγίναν ἀκόλαστες καί λάνγνες. Ἡ ἐδῶ ἀναφερόμενη «*ἡλοσύνη*»⁶³ (ἐνα εἶδος ψυχοδιανοητικῆς διαταραχῆς) ἀποδόθηκε⁶⁴ ὡς ἐρωτικό παραλήρημα (*delire amorem*).

Ὁ πατέρας τους καταλήφθηκε ἀπό κατάθλιψη καί ἤθελε νά αὐτοκτονήσει ἀλλά τόν συγκράτησαν «*μῦθοίσι τε μειλίχοις / καί βία χειρῶν*»⁶⁵ (μέ ἥπια λόγια καί μέ τή δύναμη τῶν χειρῶν).

Μπροστά σ' αὐτή τή σοβαρότητα τῆς κατάστασης, ἀφοῦ τό νόσημα ὑποτροπίαζε («*παλίντροπον*»⁶⁶) καί μετέπιπτε σέ χρονιότητα («*ἥδη γάρ ἡ νόσος δεκαετής*»⁶⁷), ὁ Προῖτος κάλεσε τόν ξακουστό Ἱατρό («Ψυχοθεραπευτή καί Ψυχαναλυτή γιά μερικούς) Μελάμποδα⁶⁸ γιά νά τίς θεραπεύσει.

60. Ἡσ., ἀπόσπ. 131 (R. Merkelbach-M.L. West, 1990, σ. 151). — Ἀκουσίλ., F.Gr.H., 2F28. — Φερεκ., F.Gr.H., 3F114. (ἐκδ. F. Jacoby, 1923², T. 1, σ. 90). — Σχόλ. Ὅμ. Ὁδ. Ο, 225. — Φιλόδ., π. εὐσεβ. 134, (στ. 9).

Γιά τόν Αἰλιανό (*Ποικ. Ἱστ.* 3, 42) ἡ μανιοδότις θεά εἶναι ἡ Ἀφροδίτη: «*μάχλους δέ αὐτάς ἡ τῆς Κύπρου βασιλὶς ἐργάσατο*».

61. K. Kerényi (1975), «Ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων», ἑλλ. μτφρ. Δ. Σταθοπούλου, Ἀθήνα, σ. 245.

62. Ἡσ., ἀπόσπ. 132 (R. Merkelbach-M.L. West, 1990, σ. 151): «*εἵνεκα μαχλοσύνης στυγερῆς τέρε ὤλεσεν ἄνθος*». — Σουΐδας, στή λ. *μαχλοσύνη* *κατωφέρεια, γυναικομανία. Ἡσιόδους ἡ λέξις: λέγει γάρ περὶ τῶν τοῦ Προῖτου θυγατέρων...*». — Εὐστάθ., *παρεκβ.* Ὅμ. Ἰλ. Ω, 28: «*Ἀρίσταρχος δέ διὰ τὴν τῆς μαχλοσύνης λέξιν ἀθετεῖ τὸν στίχον. νεωτέρων γάρ ἡ λέξις καί Ἡσιόδους, ἐκείνου πρώτου χρησαμένου αὐτῇ ἐπὶ τῶν Προῖτου θυγατέρων καί ἐπὶ μαχλοσύνη, φησί, κοινῶς ἐστὶν ἐν γυναιξὶ μανία, ἐπὶ ἀνδράν δέ οὐ τίθεται*» καί στὸν Index: «*ἡ γυναικεία ὁρμὴ πρὸς τὰς μίξεις...*». — Ἡσ., Ἔργ. καί Ἡμ., στ. 586: «*μαχλόταται δέ γυναῖκες (...)* εἰσίν». — Φιλόδ., π. εὐσεβ. 134 (στ. 10-11): «*μαχλοσύνη / ὕστερον δέ ἀλφόν*». — J. Mattes (1970), «Der Wahnsinn im griechischen Mythos und die Dichtung bis zum Drama des fünften Jahrhunderts», Heidelberg, σ. 69.

63. Ἡσ. ἀπόσπ. 37, στ. 15 (R. Merkelbach - M.L. West, 1990, σ. 131): «*ἡλοσύνην ἐνέηκε χολωσαμέν...*». — J. Mattes (1970), δ.π. σ. 107.

64. F. Vian (1955), δ.π. σ. 29 (I.A. Καμπίτσης, 1975, δ.π. σ. 38, σημ. 16).

65. Βακχουλ., Ἐπικίν. 10, στ. 90-91.

66. Βακχουλ., Ἐπικίν. 10, στ. 54.

67. Φερεκ., F.Gr.H., 3F28. — Βακχουλ., Ἐπικίν. 10, στ. 59: «*ἥδη γάρ ἔτος δέκατον*».

68. Στὸ βιβλίο του «Μελάμπους καί Φρόνυτ» (Χαλκίδα, 1971, σ. 52-59) ὁ Δ. Λόλος ἀναφερόμενος στὴν ψυχικὴ νόσο τῶν Προϊτίδων, ὑποστηρίζει τὴ σεξουαλικὴ αἰτιολογία τῆς ἐπειδὴ ἡ ἐμφάνιση τῶν συμπτωμάτων τῆς ἐγίνε μέ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐνήβωσης, ἀλλὰ καί γιὰ τοῖς ἴδιες δέν ἤθελαν νά παροῦν μέρος στίς ὀργιαστικὲς τελετές τοῦ Διονύσου, θεοῦ τῆς γονιμότητος, τῆς φύσης καί τῆς ζωῆς, δηλαδὴ στὴν καθαρὰ φαλλικὴ λατρεία του. (Τό προσηγορικό τοῦ θεοῦ «*Φαλλήν*», «*Ἐνὸρχης*», «*Ὀρθός*» κ.ά., ἐκφράζουν τὴν παραπάνω ιδιότητά του). Τὰ συμπτώματα τῆς νόσου τῶν Προϊτίδων — συνεχίζει — δέν εἶναι παρὰ μιά ἀμυνα ἐνάντια στὴ σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση, μιά ἐνδοψυχικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ Ἐγώ (αὐστηρά δομημένου ἀπ' τὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ σπιτιοῦ) καί τὸ σεξουαλικὸ ἐνστικτο, ἐνῶ ἕνας ἄλλος παθογενετικός παράγοντας στάθηκε τὸ γεγονός ὅτι στὴν παιδικὴ τὴν ἡλικία διαδραματίστηκε μέσα στὸ σπίτι ἕνα περιστατικό ποῦ συνδέεται μέ τὸν παθισμὸν ἔρωτα τῆς μάνας τους γιὰ τὸν Κορίνθιο βασιλιά — ἥρωα Βελλερεφόντη. Αὐτός ἦταν τόσο ὁμορφος ποῦ ἡ μητέρα τὸν κοριτσιῶν τὸν ἐρωτεύτηκε παράφορα. Ὁ ἴδιος ἀπέκρουσε τίς ἐρωτικὲς προκλήσεις καί προτάσεις τῆς καί γιὰ νά τὸν ἐκδικηθεῖ τὸν κατηγορήσε στὸν ἄντρα τῆς ὅτι αὐτός τὴν παρενόχλησε πρῶτος προσπαθώντας νά τὴν ξελογιάσει (Εἰκ. Γ-Δ). Ὁ Βελλερεφόντης τιμωρήθηκε μέ τὴν ἀνάληψη σκληρῶν καί ἐπικίνδυνων ἀθλῶν, ὅπως ὁ φόνος τοῦ τρομεροῦ τέρατος Χίμαιρα. Τὴν ἐκδικήθηκε, ὅμως, παίρνοντάς τὴν πάνω στὸν

Ὁ Μελάμπους ὑποσχέθηκε, πράγματι, ὅτι θά τις γιατρέψει μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά ἔπαιρνε μιά μεγάλη ἀμοιβή («κατάξιν τῆς θεραπείας μισθόν»⁶⁹), πού ἦταν τό ἕνα τρίτο τῆς βασιλείας τοῦ Προίτου. Ὁ τελευταῖος δέν δέχτηκε ἀφοῦ ἡ ἀμοιβή θά ἦταν τόσο μεγάλη. Ἐτσι, οἱ κόρες του ἐμφάνισαν ἐντονότερα τά συμπτώματα τῆς νόσου καί μαζί μ' αὐτές καί οἱ ὑπόλοιπες γυναῖκες. Ἀναγκάστηκε, τελικά, νά δεχθεῖ ἀπό φόβο ἐπίτασης τῶν συμπτωμάτων ἐξαιτίας μιᾶς τέτοιας καθυστέρησης τῆς θεραπείας. Ὁ θεραπευτής, ὅμως, ἀξίωσε τώρα ἀκόμη μεγαλύτερη ἀμοιβή. Θέλοντας καί μή ὁ πατέρας συμφώνησε.

Τότε ὁ Μελάμπους ἀνέλαβε τήν θεραπεία ἐφαρμόζοντας τόσο μιά φαρμακοθεραπεία μέ ψυχοφάρμακα, ὅσο καί τήν κατάλληλη ψυχοθεραπευτική ἀγωγή. Ὁ ἴδιος, ἐξάλλου, ἦταν «ὁ πρῶτος εὐρηκῶς τήν διά φαρμάκων καί καθαρμῶν θεραπείαν»⁷⁰.

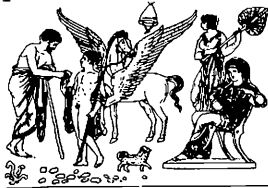
Τό ὄνομά του ἐπίσης (Μελάμπους = μαυροπόδαρος) στάθηκε αἰτία νά ὀνομασθεῖ «Μελαμπόδιον» —σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Θεοφράστου⁷¹— ὁ «μέλας ἐλλέβορος», πού θεωρήθηκε ὡς τό κατεξοχήν φάρμακο γιά τούς μαινομένους.⁷²

Σ' ἕνα ἐπιγραφικό κείμενο⁷³ διαβάζει κανεῖς ὅτι χρησιμοποίησε «φάρμακα

φτερωτό του Πήγασο, πού ἀνυψώθηκε στούς οὐρανοῦς, κ' ἀπ' ἐκεῖ τήν ἔρριξε στή θάλασσα καί σκοτώθηκε (Εἰκ. Ε)

Ε

Γ

Δ

(Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι ὁ Πήγασος εἶναι τό ἐμβλημα τοῦ Συλλόγου «Σκουφᾶς» καί μ' αὐτόν, καί τό σύμβολο τοῦ ἀλόγου γενικότερα, «σχετίζεται ἡ μανία, ἡ βακχική ἐκσταση καί ἡ διανοητική ἔξαρση»).

Σέ μιά ἐργασία τοῦ Δ. Κουρέτα («Ἡ νεότροπη θεραπεία τῆς ἀνδροφοβίας τῶν Προϊτίδων (Ν. Ἑστία, 1977, Τ. 101, τ. 1197, σ. 647-648) στήν ὁποία χρησιμοποιοῖ τήν τεχνική τῆς «Ἐνδομυχοψυχολογίας», ἡ μανία τῶν Προϊτίδων ἀναφέρεται ὅτι παριστᾷ τό πρότυπο ὁμαδικῆς φρενίτιδος, πού ἦταν ἀντίδραση στήν περιορισμένη ζωή πού ἔκαναν καί μέ ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐνδοψυχικῆς σύγκρουσης τῶν βιολογικῶν παρορμήσεων τῆς ἐφηβείας καί τῶν ἠθικῶν ἀπαγορεύσεων (Προεγῶ-Ἵπερεγῶ). Ἡ ἐσωτερική παρακίνηση τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ζωῆς πάνω στήν ἡλικία ἀφενός καί ἀφετέρου ἡ ἐξωτερική (γονική) καταπίεση αὐτῆς τῆς ἐνόρμησης, ἐπέφεραν τήν ἐνδοψυχική διαμάχη (ἄγχος). Γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτό, ὡς μέση συμβιβαστική λύση, βρῆκαν τήν «καταφυγή στήν ἀρρώστια».

69. F.Gr.H., 3F114. —Σχόλ. Ὁμ. Ὁδ., 225 (ἐκδ. G. Dindorf, 1855, Oxonii, σ. 611).

70. Ἀπολλοδ., Βιβλ. 2, 27.

71. Θεόφρ., π.φυσ.ιστ. 9,10,4. —Ὁρειβάς., 2, 108 (ἐκδ. Bussemaker-Daremborg). —Διοσκουρ., π. ὕλ. Ἱατρ. 4, 149.

72. Π.Γ. Κρητικός-Στ. Ν. Παπαδάκη (1962), «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἐλλεβόρων». Στά «Ἀρχαία τῆς Φαρμακευτικῆς», Ἔτ. 18, τ. 6-7, σ. 161. Βλ. καί σ. 169, 185, 193, 200, 202, 204 καί 205. (Ἱππ. Συλλ. 6, 518 E. Littré. Βλ. καί 7, 286. —Ἀριστοφ., Σφήκ. στ. 1489. —Διοσκουρ., π. ὕλ. Ἱατρ. 4, 149. —Ὁρειβάς., 2, 108. —Παῦλ. Αἰγίν., 3, 14, 2 «Θεραπεία Μελαγχολίας» καί 3, 14, 3 «Θεραπεία μανίας». —Ἐπίκτ., Διατρ. 2, 15).

73. Α. Ὁρλάνδος (1955), «Ἀνασκαφαί Σικυῶνος», Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. ἔτος 1952, σ. 395. (Ι.Α. Καμπίτσης, 1975, ὁπ.π. σ. 57. —F. Vian (1965) ὁ.π. σ. 27).

λυσίνοσα» στην περίπτωση αυτή της ψυχοδιανοητικής νόσου (της «βλαψίφρονος μανίας») του ίδιου αυτού κειμένου.

Ταυτόχρονα, όμως, εφάρμοσε την παρακάτω ψυχοθεραπευτική αγωγή: Πήρε μαζί του «τούς δυνατωτάτους τῶν νεανιῶν» καὶ «μετ' ἀλαλαγμοῦ καὶ τινος ἐνθέου χορείας»⁷⁴ ἄρχισε νά τίς διώχνει ἅπ' τίς ἐρημιές. Στό κυνήγημα ἡ μεγαλύτερη ἅπ' τίς ἀδελφές πέθανε, ἐνῶ τίς ἄλλες δύο τίς ἔπιασε καί τίς θεράπευσε μέ καθαρμούς («καθαρμοῖς (...) ἠκέαστο τῆς μανίας ἐν Ἀρτέμιδος ἱερῶ»⁷⁵).

Σ' ἓναν ἐρυθρόμορφο ἀμφορέα τοῦ Μουσείου στή Napoli⁷⁶ παριστάνονται τρεῖς γυναῖκες, πού ἡ ἐξωτερική τους ἐμφάνιση (ὅπως ἡ ἀτημελησία, ἡ ἀκατάστατη ἀμφίεση καί τὰ ἀνακατεμένα μαλλιά) ἐκφράζει σαφῆ ψυχοδιανοητικὴ διατάραξη μέ τὴν ἔννοια τῆς μειωμένης λειτουργικότητας στό χωρὸ τῆς αὐτοφροντίδας (κλινικὸ σημεῖο σέ τέτοιες περιπτώσεις νόσων), ὅπως —ἐξ ἄλλου— καί ἡ ψυχοκινητικὴ ἀνησυχία τῆς μιᾶς ἅπ' αὐτές, πού τραβᾷ τὰ μαλλιά της καί ἀποφεύγει τὴ βλεμματικὴ ἐπαφή, ἀποκοινωνικοποιημένη καί ἀποσυρμένη, ἔτσι καθὼς προσπαθεῖ νά κρυφτεῖ πίσω ἀπὸ ἓναν κίονα. Ὁ Μελάμπους φαίνεται νά κατευθύνει τὴν ὅλη ψυχοθεραπευτικὴ διαδικασίαν. (Ἀπεικόνιση τῆς πρώτης, πιθανότατα, ψυχοθεραπευτικῆς συνάντησης καί μάλιστα, τοῦ τύπου τῆς «Ὁμαδικῆς Ψυχοθεραπείας». (Εἰκ. 4).

4. Ἡ ψυχοθεραπευτικὴ κάθαρση τῶν Προϊτίδων.

Κι ἐδῶ ἡ τρέλα εἶναι, ἐπίσης, μιὰ θεϊκὴ τρέλα σταλμένη —κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἐκδοχὴ— ἀπὸ τὸν Διόνυσο, ὁ ὁποῖος παριστάνεται στὴν ἴδια αὐτὴ σύνθεση.

Εἶναι ὁ ἴδιος αὐτός, πού θά τιμωρήσει καί τίς γυναῖκες τῆς Θήβας μέ μανία, ἐπειδὴ εἶχαν ἄρνηθεῖ ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Διὸς καί λέγανε πὼς ἡ μητέρα του, ἀφοῦ ξάπλωσε μέ κάποιον θνητό «ἐρρίξε στό Δία τὴν ἁμαρτία τοῦ κρεβατιοῦ». Ἰδιαίτερα τιμώρησε τίς ἀδελφές τῆς μητέρας του (κόρες τοῦ ἰδρυτῆ καί πρώτου βασιλιᾶ

74. Ἀπολλόδ., Βιβλ. 2, 29.

75. Πausan., 8, 18, 7-8.

76. W.H. Roscher (1894-1897) «Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie» T. II/2, σ. 2573. —Mattes (1970), δ.π. σ. 23. — I.A. Καμπίσης (1975), δ.π. σ. 51.

τῆς Θήβας Κάδμου) καὶ εἰδικότερα τῇ μιᾷ ἀπ' αὐτῆς τὴν Ἀγαυή (μητέρα τοῦ νεαροῦ Βασιλιᾷ Πενθέως), ἡ ὁποία τὴν εἶχε κακολογήσει. Τὶς κέντρισε μὲ μανία («*ᾤστρισε μανίαις*»⁷⁷), πού χαρακτηρίστηκε ὡς «τό πῶς φημισμένο παράδειγμα τρέλας»⁷⁸ καὶ ἡ ὁποία τὶς ἔκανε νά ξεπορτίσουν ἀπ' τὰ σπίτια τους. Μὲ ἐπικεφαλῆς τὶς τρεῖς κόρες τοῦ Κάδμου, τρελεῖς πιά, πήρα τὰ βουνά κρατώντας τὰ σύμβολα τῶν «οργίων» του, ἀνάμεσα στὰ ὁποία καὶ ὁ *θύρσος*,⁷⁹ τό πιο χαρακτηριστικό ἐμβλῆμα τῶν Μαινάδων, τό κατεξοχὴν διακριτικό σημεῖο τους, ἔκφραση τοῦ φαλλικοῦ χαρακτήρα τους (ὅπως —ἐξάλλου— καὶ τὰ φῖδια πού κρατοῦσαν στὰ χέρια τους ἢ ἔζωναν τό κορμί τους), ἀναμφίλεκτο τεκμήριο τῆς ἐξουσιαστικῆς δυνάμεως τους. (Εἰκ. 5).

Σὲ μιᾷ ἐρυθρόμορφη κορινθιακῇ κύλικα (Εἰκ. 6) ὁ καλλιτέχνης (πῶς ἐλεύθερος στὴν εἰκαστική του ἔκφραση ἀπ' ὅσο ἕνας ποιητὴς τοῦ τραγικοῦ λόγου) ζωγραφίζει

μιᾷ Μαινάδα χωρὶς τὰ παραδοσιακά χαρακτηριστικά ἀλλὰ μὲ ἓνα κοντό, κολλητό, παντελόνι (schorts) ὅπου προσάρμοσε ἓνα τεχνητό φαλλό⁸⁰ (τό ἀνδρικό αἰδοῖο ἐντεταμένο), ἡ ὁποία χορεύει μπροστά στό Διόνυσσο μὲ προκλητικὴ συμπεριφορὰ καὶ ὁλόγυμνα στήθη. Ὁ Θεὸς καθισμένος μὲ χάρη, εἶναι ἀπορροφημένος στό νά θαυμάζει τὴν μεταμφιεσμένη σέ ἄνδρα γυναῖκα στὴν πράγματι «παράξενη»⁸¹, τὴν «μοναδική καὶ δυσερμήνευτη»⁸² αὐτὴ ἀγγειογραφία. Μιᾷ ἐξηγήσῃ γιὰ τό βαθύτερο νόημα τῆς συγκεκριμένης

σκηνῆς ἀλλὰ καὶ —γενικότερα— τῶν «*Βακχῶν*» τοῦ Εὐριπίδου (ὅπου ὁ τραγικός

77. Εὐριπ., *Βαχχ.* στ. 32-33. —Βλ. καὶ στ. 119, 1229. «Ἡ μεταφορὰ ἐλήφθη ἐκ τῶν οἰστῶν (= μύγες) τῶν ἐνοχλοῦντων τοὺς ἴππους» (Γ. Μιστριώτης, «Εὐριπίδου. Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι», 1916, ἐν Ἀθήναις, σ. 53 σημ. 2. [Σχόλ. στὸν στ. 77]).

78. F.M. Cornford (1988), «Ἡ ἀττικὴ κωμῶδια», ἐλλ. μτφρ. Α. Ζενάκου, Ἀθήνα, σ. 78.

79. Θύρσος: ραβδί τυλιγμένο μὲ κισσόφυλλα καὶ μ' ἓνα κουκουνάρι στὴν κορυφή, σύμβολο φαλλικό, προτρεπτικό γονιμοποίησης καὶ ἀποτρεπτικό κακοποιῶν ἐπιδράσεων. Κατὰ τὸν Σχολιαστὴ τοῦ Λουκιανοῦ (θ. ἑκκλ.): «*θύρσος: παρά τό συνεχῶς ταῖς Μαινάσι κινεῖσθαι, οἰοῖται θύειν ὃ ἐστὶν ὀρμῶν*». ("Εκδ. Η. Rabe, 1906, σ. 274).

80. Φαλλός: «μίμημα» τοῦ ἀνδρικοῦ αἰδοῖου καμωμένου ἀπὸ ξύλο συκιάς (σύκινο) ἢ ἀπὸ δέρμα (σκύτινο-ἀπὸ σκύτος), σύμβολο τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου. (Εἰκονικὸ πέος).

Στὸ «Ἐπίτομον Ἑλληνικόν Λεξικόν» τοῦ Α. Γιάνναρη, ἀναγράφεται: «Φαλλήν· ὁ Διόνυσος» (δηλαδὴ προσωποποίηση τοῦ Διονύσου). Στὰ Φαλλήφορια, τῇ γιορτῇ τοῦ Διονύσου, περιέφεραν σέ πομπὴ φαλλό, τραγοῦδοντας ἓνα αὐτοσχέδιο ποίημα: τό «*φαλλαῖκιον*» ἢ «*φάλαικον*» ὅπως ἀναγράφεται τόσο στό λεξικὸ τοῦ Σουΐδα, ὅσο καὶ στό Λεξικὸ τοῦ Φωτίου (στὴ λ. *φαλλικόν-φάλαικον*).

81. E.C. Keuls (1985), «The Reign of the Phallus. Sexual Politics in Ancient Athens», Ν. York, σ. 371.

82. F. Lissapague (1987), «Pourquoi les Satires sont-ils bons a montrez?» Στὰ «Cahiers di gita», 3, σ. 97.

ποιητής διαπραγματεύεται τό θέμα της διονυσιακής θρησκείας) επιχειρήσε, υπό τό φῶς τῆς φροϋδικῆς θεωρίας, ἡ D. Gourewitz⁸³ σέ μιά μελέτη της γιά τήν ψυχαναλυτική ἐξήγηση μερικῶν ἑλληνικῶν ἀγγειογραφιῶν.

Στήν παράκρουση τῶν γυναικῶν ἀντιστάθηκε ὁ νεαρός βασιλιάς Πενθεύς καί ἐπιχείρησε, ἔτσι καθῶς δέν ἀναγνώριζε τόν Διόνυσο ὡς Θεό καί καταφρονοῦσε τή λατρεία του, νά τίς ἐμποδίσει νά βγοῦν στό βουνό. Προσπάθησε, ἐπίσης, νά τίς συλλάβει μαζί μέ τό Διόνυσο, πού ἡ γυναικεία ἐμφάνισή του («*θηλῦμορφος*») δέν τοῦ ἄρσεσε καθόλου, ἀλλά τρελάθηκε καί ἀντί νά ἀλυσοδέσει τό Θεό, ἔδεσε ἕνα ταῦρο (Παραίσηση). Ὁ Διόνυσος ἀπελευθερώθηκε ἀπ' τά δεσμά του, γκρέμισε μέ σεισμό τό παλάτι καί μέ πονηριά ἔπεισε, τελικά, τόν Πενθέα νά τόν ἀκολουθήσει στό βουνό γιά νά τόν διευκολύνει, δῆθεν, νά κατασκοπεύσει τίς Μαινάδες. Ντυμένος μέ γυναικεῖα ροῦχα ὁ Πενθεύς, παρόλο πού πίστευε πῶς ἦταν γι' αὐτόν ντροπή, τοῦ προκαλοῦσαν ὥστόσο μιά ιδιαίτερη ἡδονή (περιστατικό φανερῆς «Παρενδυσίας», ὅπως —ἐξάλλου— καί στήν περίπτωση τῆς θηλυστολίας τοῦ Διονύσου), βῆκε στό βουνό ὀδηγημένος ἀπό τόν Διόνυσο ὁ ὁποῖος, γιά νά βοηθήσει τόν Πενθέα νά τίς παρακολουθήσει καλλίτερα, λύγισε μέχρι τό χῶμα ἕνα ἔλατο καί στή συνέχεια τό ἄφησε νά ξανασηκωθεῖ («ὅπως τό ἀνδρικό γεννητικό μόριο»⁸⁴) μέ τόν Πενθέα στήν κορυφή ἀπ' ὅπου —ἀπομακρυσμένος καί χωρίς νά

83. D. Gourevitch (1978), «Psychanalyse et Vases Grecs». Στά «*Mélanges de l'école Française du Rome*», 90, σ. 153-160. Ἡ συγγραφέας τονίζει ὅτι στίς *Βάκχες* τίθεται τό θέμα τῆς παιδικῆς σεξουαλικότητος (στήν ψυχδυναμική ἐκδοχή τοῦ δρου) πού ἀφορᾷ στή «σχέση» παιδιῶν-γονέων (γιά τήν ἀκρίβεια: ἀγοριῶ καί μητέρας) καί εἰδικότερα τό θέμα πού σχετίζεται μέ τό τί εἶναι ἀπαγορευμένο στό παιδί νά βλέπει. Ἐδῶ ὁ Πενθεύς θέλει ν' ἀρέσει στή μητέρα του τήν ὁποία ὑποψιάζεται ὅτι κάνει πράξεις ἐπονείδιστες, πού δέν πρέπει κανεῖς νά βλέπει ἀλλά πού, παρόλα αὐτά, ἐπιθυμεῖ νά βλέπει. Εἶναι ἔτοιμος νά τήν κατασκοπεύσει. Θέλει νά δει, χωρίς ὅμως νά τόν βλέπουν. (Ὅλος, ἐξάλλου, ὁ διάλογος μέ τόν Διόνυσο στηρίζεται πάνω στήν ἐπιθυμία νά βλέπει). Ἡ σεξουαλική σημασία εἶναι ἐδῶ ὁλοφάνερη. Ὁ Πενθεύς ἱσχυρίζεται πῶς, τάχατες, κρυμμένες στίς ἐρημιές ὀηρετοῦν τούς ἀρσενικούς στόν σεξουαλικό ἔρωτα.

Ἡ Ἀγάθῃ, πράγματι, ἔχει ἐμπλακεῖ στήν ὁμάδα τῶν Βακχῶν καί προσπαθεῖ νά ἀρέσει στόν Διόνυσο. Ὁ θεός, ὅπως ὁ Πενθεύς, ἐνδιαφέρεται κι αὐτός γιά τό μυστήριο τῆς γέννησης (καί πῶς συγκεκριμένα: γιά τή γέννησή του) ἀλλά —ὅπως πολλά μικρά ἀγόρια— ἔχει ἀμφιβολίες φανταστικῆς σειρᾶς, τίς ὁποῖες καί συντηροῦσαν οἱ ἔθρικά, στήν ἀρχή, τοποθετημένοι ἀπέναντί του Ὑελληνες. Γι' αὐτό καί τήν διακρύψει ἀπ' τόν πρῶτο κιόλας στίχο καί ἐξεγείρεται ἐναντίον ἐκεῖνων πού τήν ἀμφισβητοῦν. Ἡ τέτοια ἀβεβαιότητα τόν κάνει νά μὴν συμμετέχει ἐνεργά σέ ἐρωτικές δραστηριότητες καί ἡ σεξουαλικότητά του εἶναι ἀπ' τίς πῶς διαφορούμενες. Αὐτόν τόν διαφοροῦμένο σεξουαλισμό —συνεχίζει ἡ συγγραφέας— διέκρινε πολλές φορές ὁ Πενθεύς καί ὑπογράμμισε τήν ὅλο χάρη θηλυμορφία του. Στά λόγια του ἐνυπάρχει ὁπωσδήποτε ὁ χλευασμός καί ἡ ἀπέχθεια, ἀλλά κανεῖς δέν ἐναντιολογεῖ ὅταν παρατηρεῖ ὅτι ὁ Διόνυσος ἀρέσει στίς γυναῖκες. Ὡστόσο, κι ἂν ἀκόμη ἀρέσει στίς γυναῖκες, τό ἐρώτημα εἶναι ἂν αὐτές τοῦ ἀρέσουν. Ὁ φιλλικός χαρακτήρας τῶν Μαινάδων εἶναι γνωστός καί ὁ θύρσος (καί τά φίδια) τους, εἶναι ἀποδεικτικά τῆς ἰσχῦός τους. Γιά τήν συγγραφέα, ὁ ἐδῶ (στήν Κορινθιακή κύλικα) καθισμένος Διόνυσος εἶναι ἀπορροφημένος στό νά θαυμάζει τήν μεταμφιεσμένη σέ ἄνδρα γυναῖκα. Εὐχαρίστησή του εἶναι τό ἀντίστοιχο, ἀκριβῶς, πού πάει νά κυττάζει στόν σέ γυναῖκα μεταμφιεσμένο ἄνδρα: τόν *γυναϊκόμορφον* Πενθέα (στ. 855). Ὁ διερευθισμός του (μαζί μέ ἀντιπάθεια καί τή θέληση ἐκδίκησης) φαίνεται μάλιστα βλέπει τίς λεπτομέρειες τῆς ἀμφίσεως τοῦ τυράννου (στ. 287 κ. ἐξ.), ἐνῶ στή συνέχεια τοῦ περιποιεῖται τά μαλλιά καί τή ζώνη του (στ. 925 κ. ἐξ.). Ὁ Πενθεύς, ἐξάλλου, εἶχε τελειώσει νά παίρνει μεγάλη εὐχαρίστηση μεταμφιεσμένος σέ γυναῖκα (στ. 914 κ. ἐξ.) καί ἡ ἀνησυχία του σχετικά μέ τήν εὐταξία τῆς τουαλέτας του δέν μαρτυρεῖ μονάχα περίσκεψη: ὁ Πενθεύς καί ὁ Διόνυσος μοιάζουν, περισσότερο ἀπ' ὅσο τό νομίζουν, μέ τήν ὁμοφυλοφιλία τους καί τή σκοποφιλία τους (σ.σ. 157-160).

84. N.N. Dracoulides (1963), «Interprétation psychanalytique des "Bacchantes" d'Euripide». «*Acta psychotherapeutica*», 11, σ. 20: «...le sâpin courbé qui s'élève comme un penis...»

φαίνεται— τίς κρυφοκοίταζε (φανερή περίπτωση «σκοποφιλίας»⁸⁵ —voyerism). «Ο σεξουαλικός συμβολισμός αυτής της εικόνας είναι εκπληκτικός».⁸⁶ Κρυμμένος στις φυλλωσιές ο Πενθεύς («ο πουριτανός τύραννος, πού δέν είναι παρά ένας ήδονοβλεψίας»⁸⁷) παρακολουθοῦσε τίς Μαινάδες πού ὀργιάζαν μέσα στόν πυρετό της λατρείας καί της διονυσιακῆς ἔκστασης. Οἱ μανιασμένες, ὅμως, γυναῖκες τόν ἀντλήθηκαν κι ἀμέσως, ὄντας σέ μιά μανιακή ἔκσταση, λύγισαν τό ἔλατο («αὐτή τή φορά ὁμοία μέ τήν «πτώσει» τοῦ ἀνδικοῦ μορίου, πού ἦταν πρῶτα διεγερμένο»⁸⁸), ὤρμησαν πάγω του καί τόν συνέλαβαν. Ὑπό τό κράτος ἔντονων παραισθητικῶν βιωμάτων, τόν πέρασαν γιά ἄγριο λιοντάρι καί τόν διασπάραξαν. Πρώτη ἀνάμεσα σ' αὐτές ἦταν ἡ μητέρα του «ἡ πιό ἐξαλλη ἀπό τοὺς πιστοὺς, ἡ πιό τρελή».⁸⁹ Μερικά συμπτώματα αὐτῆς της «μανίας» περιγράφηκαν μέ θαυμάσιο τρόπο ἀπ' τόν μεγάλο δραματοῦργό (ὅπως καί ἡ ψυχοθεραπευτική διαδικασία, σύμφωνα μέ τόν ψυχαναλυτή G. Devereux⁹⁰). Σ' αὐτά ἀνήκουν κλασσικά συμπτώματα μιᾶς τυπικῆς μαιναδικῆς προσβολῆς (στ. 1086 κ.έ.): ἀποπροσανατολισμός, ὑπομανιακή (ἀμυντική) διέγερση, καί —κυρίως— μερική ἀμνησία.⁹⁰

Ἡ ἴδια ἡ μητέρα του, σέ μιά τέτοια κρίση «μανίας ἱερῆς (*ἐκ βακχείου κατεῖχοντο*)⁹¹», μέ τελείως χαμένα τά λογικά της (*οὐ φρονούσα ἃ χρεῖ φρονεῖν*)⁹²), βγάζοντας ἀφρούς ἀπ' τό στόμα κι ἀνάποδα τά μάτια της γυρνώντας (*ἀφρόν ἐξεῖσα καί διαστροφούς / κόρας ἐλίσσουσα*)⁹³ ἔπιασε τό χέρι τοῦ Πενθέως καί τραβώντας το, τοῦ καταξέσχισε τόν ὦμο. Οἱ ὑπόλοιπες μαινάδες ἀποτελείωσαν τό διαμελισμό μέ τά χέρια τους (Εἰκ. 7). Ἡ μητέρα του καί πάλι, ἡ Ἀγαυή, μπήκε στήν πῶλη θριαμβευτικά κρατώντας τό κομμένο κεφάλι τοῦ γιοῦ της, πιστευόντας⁹⁴ πῶς εἶναι κεφάλι ἐνός ἄγριου ζώου, πού τό ἔφερνε σά νά 'ταν κυνηγητικό τρόπαιο (Εἰκ. 8).

85. B. Simon (1978), «Mind and Madness in Ancient Greece. The classical Roots of Modern Psychiatry», Ithaca/London, σ. 116 καί 118.

86. J. Kott (1976), «Θεοφαγία», ἑλλ. μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη, Ἀθήνα, σ. 209.

87. Ibid. σ. 244.

88. N.N. Dracoulides (1963) δ.π. σ. 20.

89. J. de Romilly (1976), «Ἀρχαία ἐλληνική τραγωδία», ἑλλ. μτφρ. Ε. Διαμιανού—Χαραλαμποπούλου, Ἀθήνα, σ. 132.

90. G. Devereux (1970), «The psychotherapy Scene in Euripides' Bacchae», στή «Journal of Hellenic Studies», 90, σ. 37-40.

91. Εὐρ. *Βάκχ.*, στ. 1124.

92. Εὐρ. *Βάκχ.*, στ. 1123.

93. Εὐρ. *Βάκχ.*, στ. 1122-1123. Βλ. καί στ. 1165-1166. Πρβλ. τό π. *ἱερῆς νούσου* βιβλίο τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς: VI, 372 καί VI, 374 Littré.

94. Πρόκειται —ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δ. Κουρέτας («Ἀνώμαλοι χαρακτῆρες εἰς τό ἀρχαῖον δράμα» 1951, Ἀθήνα, σ.263-265) γιά δικαιολογία, πού συγκαλύπτει τήν πραγματική αἰτία τοῦ φόνου ὑπὸ τό πρόσχημα θυσίας ζώου. Ἡ Ἀγαυή συμβολίζει τή μητέρα, πού ἐμπνέει φόβο καί ἡ ὁποία εἶναι προσηλωμένη στό γιό της, ὅπως στό μῦθο τοῦ Ἄττιος. Ὡς τέτοια, ὄντας ὁ ἀντίποδας τῆς μητέρας —τροφῶ καί προστάτριας, στάθηκε ἡ βαθύτερη αἰτία τοῦ θανάτου του. Ἐπιπλέον: μέ τό νά ἐξεγείρεται ὁ Πενθεύς ἐνάντια στίς γυναῖκες καί νά τίς κατηγορεῖ ὅτι τάχατες, ὡς μαινάδες, ἀντί νά κάνουν ἱερή πράξη (λατρεία στό θεό), προτιμοῦν τόν ἔρωτα, ἀρνεῖται τήν ἀνδρική του ὑπόσταση (τήν πεσοφορικότητα) γιά συμπλεγματικούς λόγους, ἀπαθώντας τόν ἐρωτικό πόθο, αὐτοευνουχίζόμενος μέ τό δέσιμο τοῦ ταύρου, ὁ ὁποῖος συμβολίζει τή σεξουαλική ὁρμή καί ρώμη. Μέ τήν ἐκλογίκευση τῶν

7

8

Στό ίδιο πλαίσιο ἐντάσσεται καί ἡ περίπτωση τοῦ διασπαραγμοῦ τοῦ θηβαίου Ἀκταίωνος, ὁ ὁποῖος «κατεβρώθη ὑπό τῶν ἰδίων κυνῶν».⁹⁵

ἀσυνείδητων κινήτρων (πού τόν ὀδήγησε στήν καταπίεση καί ἀπάρνηση τῆς σεξουαλικότητας) δημιουργεῖ ἓνα εἶδος ἐπίπλασης ἠθικῆς, τόσο πῶς αὐστηρῆς ὅσο ἱσχυρότερο εἶναι τό ἐνστικτο, πού καλεῖται νά δαμάσει. Κι ὥστόσο —συμπληρώνει ὁ συγγραφέας— ἡ ἀτμόσφαιρα αἰσθησιασμοῦ καί ὁμαδικῆς ἐρωτικῆς ἐξαψης γύρω του, δέν ἀργεῖ νά ξυπνήσει μέσα του τή φύση (ἀμφιθυμία καί ψυχοσεξουαλικός ἐπαμφοτερισμός). Ἔτσι, τό ἰδεολογικό οἰκοδόμημα, πού ἐπλάεσε μέ πολλή πίεση πάνω στόν ἑαυτό του, γκρεμίζεται κι ὁ ἴδιος παρασυρμένος ἀπ' τῖς σαγηνευτικές παροτρύνσεις τοῦ Διονύσου, ντύνεται μέ γυναικεία φορεσιά γιά νά ἱκανοποιήσει (ταυτιζόμενος μέ τή γυναικα-μητέρα) τήν παθητική, τή φιλομόφυλη πλευρά τοῦ ψυχισμοῦ του, πού τελικά ὑπερισχύει τῆς ἀρρενωπῆς πλευρᾶς, τήν ὁποία ἀσύνειδοι παράγοντες τόν ἐμποδίζουν νά πραγματοποιήσει.

Ὁ Ν. Δρακουλίδης σέ μιὰ ἀνακοίνωσή του, πού στή συνέχεια δημοσίευσε σά «Acta Psychotherapeutica» (1963, Τ. II, τ. 1, σ. 14-27) τονίζει ὅτι ὁ Πενθεύς προσηλωμένος οἰδιποδικά στή μητέρα του, τῆς ὁποίας ἦταν μοναχογιός, θά ἐκδηλώσει τήν οὐτοπική ἐπιθυμία νά καθυποτάξει τή σεξουαλική ὁρμή. Ἔτσι, ὁ νεαρός βασιλιάς, στόν ὁποῖο ὁ παππούς του (ὁ ζωντανός ἀκόμη εὐριπίδειος γερο-Κάδμος) ἐκχώρησε τήν ἐξουσία γιά νά τόν ἀνδροποιήσει (ἀφοῦ ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει παιδί ἐξαιτίας τῆς προσκόλλησης στή μητέρα του ἀδιάφορος γιά τῖς ἄλλες γυναικές ἢ ἐθρικά τοποθετημένους ἀπέναντι σ' αὐτές, πού θά τοῦ πρόσφεραν τή χαρά τῆς ἐρωτικῆς ἀπόλαυσης) θά ἀπαγορεύσει τή λατρεία τοῦ Διονύσου καί θά τιμωρήσει τῖς πιστές συντρόφισσες δείχνοντας τήν ἀπέχθειά τους πρὸς τόν σεξουαλικό ἔρωτα ἀλλά καί τόν μισογυνισμό του. Θά ἐκφράσει τήν ἐχθρότητά του πρὸς τόν Διόνυσο μέ τήν ἀπειλή ὅτι θά τοῦ κόψει τὰ ἀπαλά, χτενισμένα σέ μπούκλες καί μυρωμένα μαλλιά του («ἀβρόν βόστρυχον»), θά τοῦ ἀποσπάσει τό θῦρσο καί, τελικά, θά τόν φυλακίσει ἀλυσοδεμένο, γεγονός πού θά ἀποδεικνύει τήν ἐκπλήρωση τῆς οὐτοπικῆς ἐπιθυμίας του. Ἡ εὐριπίδεια σκηνή τῆς συμβολικῆς αὐτῆς ἀναστολῆς δίνει μιὰ ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ σεξουαλικοῦ ἀγχους τοῦ Πενθέως, πού οἱ κλινικές του ἐκδηλώσεις ἀναφέρονται στοὺς στίχους τοῦ μεγάλου τραγικοῦ: «θυμὸν ἐκπνέων, ἰδρῶτα σώματος στάζων ἀπὸ / χεῖλεσιν διδοὺς ὀδόντας». Ἡ πάλι ἀνάμεσα στόν Πενθέα καί τόν Διόνυσο εἶναι ἡ πάλι ἐνός σεξουαλικά ἀνέσταλμένου ὄντος ἐνάντια σ' ἓνα ἄλλο, σεξουαλικά ἀχαλίνωτο. Ἡ τιμωρητικὴ πλάνη τοῦ Πενθέως ἦταν ἡ πίστη του ὅτι θά μπορούσε νά ἀπαγορεύσει τῖς ἐνστιγματικές ἐνορμήσεις (Impulsions) μέ τή φυλάκιση καί νά εὐνοήσει τήν ἀνδρική σεξουαλικότητα μέ μιὰ πράξη εὐνοησι-σμοῦ· τήν κοπή τῶν μαλλιῶν (πού συμβολίζει τήν ἀνδρική ρώμη ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Σαμψών) καί τήν ἀρπαγὴ τοῦ θῦρσου (πού συμβολίζει τό ἀνδρικό γεννητικό μόριο). Μέ τή σεξουαλική ἀναστολή, ἐξαιτίας τῆς οἰδιποδικῆς προσήλωσης στή μητέρα του (ἀναστολή πού ἐκφράζεται μέ τήν ἄμυνα ἐνάντια στό σεξουαλικό ἐνστικτο καί τήν ἐκθήλυνσή του λόγω ταυτοποιητικοῦ μηχανισμοῦ μαζί της), χάνει ὁλότελα τόν ἀνδρισμό του καί μεταμφιέζεται σέ γυναίκα. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνδρισμοῦ καί ὁ εὐνοησισμός ἐκφράζεται ἐδῶ μέ τὸν διασπαραγμὸ καί τό θάνατό του. Ἡ μητέρα του, τοποθετώντας τό κοιμένο κεφάλι τοῦ γιοῦ της πάνω στό φαλλικό θῦρσο της, εἶναι περήφανη καί ἀγνοεῖ τό ἐγκλήμα της ὅπως, ἐξάλλου, ὅλες οἱ φαλλικές μητέρες, πού εὐνοοῦν τὸν ἀνδρισμὸ τῶν παιδιῶν τους.

95. Ἀπολλοδ., Βιβλ. 3, 30. Βλ. καί σχόλ. στό Θεόκριτο, 5, 38: «ὑπὸ τῶν ἰδίων κυνῶν βρωθέντος (...) κακείνων κατέφαγον».

9

Σύμφωνα μέ τό μύθο, ὁμόλογο μ' ἐκείνον τοῦ Πενθέως,⁹⁶ τά σαρκοβόρα —θηλυκά⁹⁷— σκυλιά, πού ὁ ἴδιος εἶχε ταῖσει («ὠμόσῃτοι σκύλακες ἄς ἐθρέψατο»⁹⁸) τόν κατασπάραξαν⁹⁹ καί ὡς αἰτία αὐτοῦ τοῦ διασπαραγμοῦ στάθηκε τό γεγονός ὅτι, κυνηγώντας ὁ Ἀκταίων στό βουνό, ἀντίκρουσε γυμνή τήν Ἀρτέμιδα τήν ὥρα πού αὐτή λουζόταν σέ μιά πηγῇ. Ντροπιασμένη ἡ θεά, ἐμβάλει στά πενήντα¹⁰⁰ σκυλιά, πού τόν ἀκολουθοῦσαν, λύσσα δηλαδή μανία («αἰδεσθεῖσα λύσαν ἐμβάλλει»¹⁰¹).

Ὑπό τό κράτος αὐτῆς τῆς μανίας καί χωρίς νά ἀναγνωρίζουν τόν ἀφέντη τους, χύθηκαν κατά πάνω του καί παίρνοντάς τον γιά ἐλάφι τόν κατασπάραξαν.¹⁰² (Εἰκ. 9).

Τό δράμα αὐτό (πού ἐρμηνεύεται ὡς παραλλαγή τῶν μύθων τῶν σχετικῶν μέ τόν διασπαραγμό) ὀφείλεται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Jeanmaire, σέ μανία. («Ce drame est un drame de la folie»¹⁰³).

Τά πενήντα σκυλιά, προσθέτει ὁ J. Kott, πού ἐρεθισμένα ἀπ' τή θεά (Ἀρτέμιδα) δέν ἀναγνωρίζουν τόν ἀφέντη τους, μοιάζουν¹⁰⁴ μέ τίς μανιασμένες γυναῖκες [τῆς Θῆβας] πού κατασπαράσσουν τό βασιλιά τους¹⁰⁴ [Πενθέα].

Αὐτός, ἀκριβῶς, ὁ διασπαραγμός (καί ἡ καταβρόχθιση τοῦ θύματος), πού δέν εἶναι παρά ὁ τρόπος τιμώρησης τοῦ Ἀκταίωνος, τρόπος κα-

96. Λουκ., Π. τῆς Πελεγρ. τελευτ. 2: «ἀλλ' ὀλῆγου δεῖν ὑπό τῶν κυνηγῶν ἐγώ σοι διεσπάσθην ὅπως ὁ Ἀκταίων ἤ ὁ ἀνεψίός αὐτοῦ ὑπό τῶν Μαινάδων». —Τοῦ ἴδιου, Τά πρὸς Κρόν. 8: «...ὥσπερ τόν Πενθέα οἱ Μαινάδες».

97. «Αἱ κύνες» Ibidem. —Βλ. καί Εὐριπ., Βάκχ. 338: «σκύλακες ἄς ἐθρέψατο». Πανσ., 10, 30, 5: «...κῶν τεθηρευτική παρακατάκειται σφισιν βίου Ἀκταίωνος ἔνεκα καί τοῦ ἐς τήν τελευταίην τρόπον». —Πολυδεύκ., Ὀνομαστ. 3, 58: «τῶν Ἀκταίωνος κυνῶν αἱ μετὰ τήν λύτταν σωφρονήσασαι...».

98. Εὐριπ., Βάκχ. 338: «ὅν ὠμόσῃτοι σκύλακες ἄς ἐθρέψατο...».

99. Εὐριπ., Βάκχ. 1291: «Ἀκταίωνα διέλαχον κύνες». —Αἰσχ., Τοξότ. ἀπ. 244 (ἐκδ. Α. Nauk, 1926², σ. 78): «Κύνες διημάνθησαν ἄνδρα δεσπότην». —Λουκ., Π. Πελεγρ. τελευτ. 2. —Νόνν. Διονυσ. 8, 366: «... Ἀκταίωνα κυνοσπάδα».

100. Ἀπολλόδ. Βιβλ. 3, 30.

101. Σχόλ. στόν Θεοκρ. 5, 38. — Ἀπολλόδ., Βιβλ. 3, 30. —Πολυδεύκ. Ὀνομ. 538. —Πανσ., 9, 2, 4: «νόσον λύσαν τοῦ Ἀκταίωνος ἐπιλαβεῖν τοὺς κύνας».

102. Δίων Χρυσόστ., Λόγ. 10, 5: «ὕπο μὲν γε κυνῶν φάλλων ἓνα τόν Ἀκταίωνα φασιν ἀπολέσθαι καί τούτων μανέντων». —Πανσ., 9, 2, 4: «μανέντες δέ...» J. Declerk (1976), «Five unedited Greek Scholia of Ps-Nonnos». Μέσα στήν «Antiquité Classique», T. 45 (1976), σ. 183: «Ἡ οὖν Ἀρτεμὶς χολωθεῖσα ἐποίησε τοὺς κύνας μανῆναι τοὺς αὐτοῦ τοῦ Ἀκταίωνος καί ἀνελεῖν αὐτόν καί ἀνθρώπῃ ὑπό τῶν ἰδίων κυνῶν».

103. H. Jeanmaire (ἐπ' ἀνέκδ. 1978), «Dionysos», σ. 201.

104. J. Kott (1976) δ.π. σ. 214. —S. Reinach (1908), «Cultes, Mythes et Religions» Paris, T. III, σ. 50. Κατά τόν Reinach (σ. 24) τά σκυλιά τοῦ Ἀκταίωνος ἀντιπροσωπεύουν τοὺς τελετουργικοὺς ἡθοποιοὺς πού εἶναι μετεμφιεσμένοι σέ ζῶα. Ὁ Εὐστάθιος (Παρεκβ. Ὀμ. Ἰλ. I, 525) ἀναφέρει ὅτι τά σκυλιά αὐτά μεταμορφώθηκαν σέ ἀνθρώπους: τοὺς Τελχίνες («Τελχίνες... τῇ Ρέα συνακολουθοῦντες... ἐκ τῶν Ἀκταίωνος κυνῶν μεταμορφωθῆναι εἰς ἀνθρώπους»). Βλ. καί Ch. A. Lobek (1829), «Aglaophamus», T. II, σ. 1189-1190.

θαρά διονυσιακός καί τυπικός γιά τίς μαινόμενες γυναῖκες (Μαινάδες), συνιστᾷ ἕνα βασικό στοιχείο τῶν μύθων τῶν ἐνταγμένων στό διονυσιακό κύκλο.

Ὡς τέτοιες («μαινάδες», δηλαδή «μανιασμένες γυναῖκες») θεωροῦνται ἐκείνες πού ἀκολουθοῦσαν τόν Διόνυσσο, «ξεφρενιασμένες ἀπό ἐμπνοή τοῦ θεοῦ»¹⁰⁵ («θεοῦ πνοέσιν ἐμμανεῖς»¹⁰⁵). Περιγράφονται, ἰδιαίτερα στήν ἑλληνική Τραγωδία, ὡς ἱεροί ἀκόλουθοι τοῦ Διονύσου ὄντας σέ κατάσταση «ἐκστασης» («ἐνθεης μανίας»), τήν ὁποία τοὺς χάριζε ὁ ἴδιος αὐτός Θεός· ὁ Θεός δηλαδή πού, κατ' ἀποκλειστικότητα σχεδόν, προκαλοῦσε στίς γυναῖκες τή *μανία* («Βακχεία»¹⁰⁶).

Ὁ ὅρος ἐκσταση ἔχει ἕνα εὐρύ ἐννοιολογικό περιεχόμενο καί —ὅπως σημειώνει ὁ I. Lewis — «ὀρίζει ἐμπειρίες καί τεχνικές πού χαρακτηρίζονται ἀπό μιά κοινή κατάσταση νοητικῆς διάσπασης»¹⁰⁷ («νοητικές παρεκκλίσεις, λιγότερο ἢ περισσότερο τονισμένες» κατά τήν ἔκφραση τοῦ J. Bolton¹⁰⁸). Ἐκσταση (ἀπό τό ρ. «ἐξίστημι»¹⁰⁹) σημαίνει: «βγαίνω ἀπό τά πλαίσια, πού σέ

105. Εὐριπ., *Βάκχ.*, 1094. Μτφρ. Θρ. Σταύρου.

106. Α.Ν. Γιάνναρης (1905), δ.π. στίς λ.: Βακχεία· μανία, παραφορά, παραφροσύνη. —Βακχάω· μαινομαι. —Βακχεῖον· παραφροσύνη (βλ. σχ. Εὐρ. *Βάκχ.* στ. 1124: «ἐκ βακχείου κατήχεται»). —Βακχεῖος· μανιώδης, ἐνθουσιῶν. —Βακχεύσιμος· φρενόληπτος, μανιώδης. —Βακχευτής· μαινόμενος. —Βακχεύω· εἶμαι ἔξω φρενῶν, μαινομαι. —Ἐκβακχεύω· ξετρελαίνω. —Πλάτ., *Νόμ.* Ζ, 2 (σ. 790 ε): «...τῶν ἐκφρόνων βακχεῖων». Πλάτ., *Νόμ.* Β, 13 (σ. 672 β): «ὁ Θεός οὗτος [ὁ Διόνυσος] ὑπὸ τῆς μητριάς Ἦρας διεφορήθη τῆς ψυχῆς τὴν γνῶμην, διό τὰς τε βακχείας καὶ πᾶσαν τὴν μανικὴν ἐμβάλλει χορείαν». —Πλάτ., *Φαῖδρ.* 245 α: «μανία, ἐγείρουσα καὶ ἐκβακχεύουσα». —Πλάτ. *Συμπ.* 33 (σ. 218 β): «πάντες γάρ κεκοινώνηκατε τῆς φιλοσόφου μανίας τε καὶ βακχείας». —Πλάτ. *Ἰων* 533ε: «οὐκ ἔμφρονες ὄντες (...) βακχεύουσι καί...» καὶ 534 α: «ὥσπερ αἱ βάκχαι (...) ἔμφρονες δὲ οὔσαι οὐ...». —Εὐρ., *Ἦρ.* Μαινόμε. στ. 1122: «οὐ γάρ τι βακχεύσας γε μέννῃμαι φρένας». —Εὐρ., *Τρ.* στ. 408: «εἰ μή σ' Ἀπόλλων ἔξεβάκχευσε φρένας». Ἡρόδ., 4, 79: «...καὶ βακχεύει τε καὶ ὑπὸ θεοῦ μαίνεται». Πασ., 2, 7, 5: «Βάκχαι (...) ταύτας τὰς γυναῖκας ἱερὰς εἶναι καὶ Διονύσῳ μαίνεσθαι ἔλεγον». —Σχόλ. Ὁμ. *Ἰλ.* Ζ, 132: «μαιομένοιοι· ὅτι ἦτοι μανιοποιῶ, βακχείας παρσκευαστικοῦ, ἢ αὐτοῦ μαινομένου, ἐνθουσιαστικοῦ, βακχευτοῦ». Σχόλ. Ὁμ. *Ἰλ.* Ζ, 129: «μαιομένος δὲ ὁ Διόνυσος (...) κατὰ βακχεῖαν ὁρμῆς, φλέγοντος ἰσχυρῶς καὶ ἀκμάζοντος καὶ ἔρρωμένου ἐν τῇ τῆς χορείας καταστάσει (...) μανίαν τὴν ἐνθουσιαστικὴν πρᾶξιν λέγοντες». Φίλων, π. *Μέθης* 146: «...χάριτος δ' ἦτις ἂν πληρωθεῖ ἡ ψυχὴ, γέγηθεν εὐθύς καὶ μειδιᾷ καὶ ἐνορχεῖται· βακχεύονται γάρ, ὡς πολλοῖς τῶν ἀνοργιάστων μεθεῖν καὶ παροινεῖν καὶ ἐξίσταναι ἀν' ὁδοῖ...». —Πλωτίν., VI, 7, 29, 9: «Καί τοῖνον ψυχὴ λαβοῦσα εἰς αὐτὴν τὴν ἐκείθεν ἀπορροήν κινεῖται καὶ ἀναβακχεύεται καὶ οἷστρον πίμπλαται». —Πλωτ., *Αἴτ. ρωμ.* 112 (Ἡθικά, σ. 291 α): «αἱ γάρ ἐνοχοὶ τοῖς βακχικοῖς πάθεσι». —Πλωτ., *Γυν. ἀρ.* 13 (Ἡθικά, σ. 249 ε): «αἱ περὶ τὸν Διόνυσον γυναῖκες (...) ἐκμανεῖσαι (...) καὶ μηδέποτε τοῦ φρονεῖν παρόντος αὐταῖς...». Etym. Magn. στὴ λ. *Βάκχος*· μαινόμενος.

Γιὰ τὸν Η. Jeanmaire (1986, δ.π. σ. 214 κ.ἑ.) ἡ λ. «Μαινάς» σχετίζεται μὲ τὴ θεία μανία καὶ ὁ ὅρος εἶναι δηλωτικός τῶν ἀκολουθῶν τῷ Διονύσῳ, τὸν χρησιμοποιοῦν δὲ ὁ Εὐριπίδης ὡς συνώνυμο τοῦ ὄρου Βάκχες. Ἀλλοὺ οἱ Μαινάδες ἀναφέρονται ὡς *Δουμαῖναι* (ἄθλιες τρελές) καὶ τό πρῶτο συνθετικό *δυσ*-φανερώνει ἔμμεσα τίς σωματικές ἐκδηλώσεις τοῦ ἄγχους (δηλαδή τὴν ἀγωνία) καὶ ἄλλα κλινικά συμπτώματα ἀτόμων πού βρίσκονται σέ κατάσταση παραφροσύνης. Ἐπίσης, ὁ ὅρος *θυιάδες* (ἀπό τό θύω = ἀναβράζω ἀπό θυμό ἢ λύσσα) ἐκφράζει αὐτὸν τὸν θυελλώδη ἀναβρασμό, ὁ ὁποῖος συμφωνεῖ μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς βακχικῆς μανίας.

107. I.M. Lewis (1978?), «Ecstatic Religion», *Hormondsworth*, σ. 38 (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν I.P. Couliano, 1986, «Οἱ ἐμπειρίες τῆς ἐκστασης», ἑλλ. μτφρ. Α. Παλλαντίου, Ἀθήνα, σ. 20).

108. J.D.P. Bolton (1962), «Aristeas of Proconnesus», *London*, σ. 139 (I.P. Couliano, 1986, δ.π. σ. 20).

109. Στόν πλατωνικό *Ἰωνα* (535 c) συναντᾷ κανεῖς τὴν ἔκφραση «ἔξω σωτοῦ», πού σημαίνει: «ἐκφρων» (534 β τοῦ ἴδιου κειμένου), δηλαδή τό ἀντίθετο τοῦ «ἔμφρων» καὶ «σώφρων» (ἐντός ἑαυτοῦ, κύριος τοῦ ἑαυτοῦ). βλ. καί σ. 536 α-β. Ὅροι ταυτόσημοι —πέρα ἀπ' αὐτόν τῆς «ἐκφροσύνης»

δεδομένες ιστορικές περιστάσεις, ρυθμίζουν τά κριτήρια του φυσιολογικού». ¹¹⁰
Στή σύγχρονη Ψυχιατρική (όπως —άλλωστε— και στή σύγχρονη Ἀνθρωπολογία

(Delirium)— εἶναι κι ἐκεῖνος τῆς «ἐκπληξης», τοῦ «Θάμβους» (Stupor), τοῦ «ἐνθουσιασμοῦ» καί τῆς «μανίας» γενικότερα ἢ τῆς «παραφορᾶς» (Transe). Στόν Φαῖδρο τοῦ Πλάτωνος (250 α) ἀναγράφεται: «ἐπλήττονται καί οὐκέθ' αὐτῶν γίνονται». Πρβλ. Ἡρόδ., 1, 119: «οὔτε ἐξεπλάγη ἐντός τε ἑαυτοῦ γίνεται». Ὅσο γιά τόν ὄρο «μανία» ἔχει παρατηρηθεῖ, ἐπίσης, ὅτι σ' ὁλόκληρη τή σελίδα 234 τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδρου δέν διαφοροποιοῦνται οἱ δύο ἔννοιες (ἐκσταση καί μανία), ὅπως καί στόν Σχολιαστή (τόν νεοπλατωνικό Ἑρμεία). Ὅμοια καί στίς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδου (στ. 359): «μέμνηας ἤδη καί πρὶν ἐξέστης φρενῶν». (Δές σχετ. Ed. Des Places, 1960, «Estasi nella Grecia antica». Στήν «Civilità Cattolica», Τ. Ι, σ. 604-606. Ἐπίσης: τό ἄρθρο «Ekstase» τοῦ Fr. Pfister, 1958, στό «Reallexikon für Antike und Christentum», Τ. IV, Stuttgart, σ. 943-986. Ἀνάμεσα στίς ἐδῶ παρατιθέμενες βιβλιογραφικές ἀναφορές σημειώνουμε τήν ἐργασία τοῦ H. Grabert, 1929, «Die ekstatische Erlebnisse der Mystiker und Psychopathen»).

Σχετικά μέ τίς ἐκφράσεις «ἐκστασις φρενῶν», «ἐκστασις λογισμῶν», «ἐκστασις διανοίας», κ.λπ. Βλ. Α) Εὐρ. Βάκχ. στ. 359: «ἐξέστης φρενῶν» καί 850: «ἐκστησον ἀρενῶν». —Παυσ., 9, 17, 6: «ἐκστάσαν τῶν φρενῶν». —Πολύβ., 15, 29, 7: «οὕτως ἐξέστη τῶν φρενῶν». —Εὐρ., Ὀρέστ. στ. 1021: «ἐξέστην φρενῶν». —Μαίν., Κωμ. Φλ., ἀπ. 80: «ἐκστασις φρενῶν» (ἐκδ. Α. Koerte, 1957, Τ. Α', σ. 142), κ.λπ.

Β) Πλούτ., Σόλ. 8: «ἐκστασιν λογισμῶν». —Πολύβ., 32, 15, 8: «πῶς οὐκ ἂν εἶποι τις εἶναι θυμοῦ λυτῶντος ἔργα καί ψυχῆς ἐξεστηκυῖας λογισμῶν;» —Ἀριστοτ., Ἡθ. Νικ. 1145 b 10-12: «ἐγκρατής καί ἐμμεντικός τῷ λογισμῷ ἀκρατής καί ἐκστατικός τοῦ λογισμοῦ». —Μάξ. Τύρ., 38, 2: «τῶν προτέρων λογισμῶν ἐξισταμένους», κ.λπ.

Γ) Γοργ., Ἐλ. ἐγκ. 17: «φρονηματος ἐξέστησαν καί δυσιότοις μανίας περιέπεσαν». Ξενοφ., Ἀπομν. 1, 3, 12: «καί τοῦ φρονεῖν ἐξέστησι». Ἰσοκρ., 5, 18: «...ἐξεστικώς ᾧ τοῦ φρονεῖν...», κ.λπ.

Δ) Πλωτίν., Ἐνν. 5, 3, 7: «Ἀλλά νῶ ἡσυχία οὐ νοῦ ἐστίν ἐκστασις». —Πλάτ., Ἴων 534 β: «κοῦφον γάρ χρέμα ὁ ποιητής ἐστίν καί πτηνόν ἱερόν, καί οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν ἂν ἐνθεός τε γένηται καί ἐκφρων καί ὁ νοῦς μῆκετι ἐν αὐτῷ ἐνῇ», κ.λπ.

Ε) Φίλων., Τίς ὁ κληρ. 250: «ἐκστασιν διανοίας». —Πλωτίν., Ἐνν. 3, 25: «ἀπό τῆς ἐνθέου παραφορᾶς ἐπὶ τῇ ἐκστασει τῆς διανοίας τὴν ἐπὶ τό χεῖρον ἀποπίπτει, τὴν τε ἐν τοῖς νοσήμασι συμπύπτουσαν μανίαν (...) διχῇ τὰ εἶδη τῆς ἐκστασεως (...) καί τὰ μέν ἀνοίας πληροῖ καί παραφροσύνης, τὰ δὲ τῆς παρ' ἀνθρώποις σωφροσύνης τιμωτέρα ἀγαθὰ παρέχει (...) καί τὰ μέν ἐστερημένα τῆς γνώσεως παραφέρεται ἀπὸ τοῦ φρονεῖν, τὰ δ' ὡς συναπτόμενα τοῖς ὑπερέχουσιν πάσης τῆς ἐν ἡμῖν φρονήσεως (...) καί τὰ μέν παρὰ φύσιν, τὰ δὲ ὑπὲρ τὴν φύσιν, καί τὰ μέν καταγωγὰ ψυχῆς, τὰ δ' ἀναγωγὰ, κ.λπ.

ΣΤ) Φίλων., Τίς ὁ κληρ. 68: «ψυχὴ (...) καί σ' αὐτὴν ἀπόδορθαι καί ἐκστηθι σεαυτῆς», κ.λπ.

Ζ) Εὐρ., Ἴφ. Αἰδλ. 136: «γνώμας ἐξέστησαν». —Εὐρ., Ἴων 926: «ἔξω δὲ ἐγενόμην γνώμης ἐμῆς», κ.λπ.

Η) Ἀριστοτ., Ἡθ. Νικ. 1149 β 35-36: «ἐξέστηκε τῆς φύσεως, ὥσπερ οἱ μαινόμενοι τῶν ἀνθρώπων». —Πολύβ., 1, 81, 9: «ἐξέστησαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως», κ.λπ.

Θ) Πλάτ., Φαῖδρ. 249 d: «ἐξιστάμενος δὲ τῶν ἀνθρωπίνων σπουδασμάτων», κ.λπ.

Ι) Ἡρόδ., 7, 47: «ἐγὼ δ' ἔτι καί ἐς τόδε δειμᾶτός εἰμι ὑπὸ πλεος οὐδ' ἐντός ἐμεωυτοῦ». —Πλάτ., Ἴων 535 β: «...τότε πότερον ἐμφρων εἰ ἢ ἔξω σεαυτοῦ γίγη...». —Πλάτ., Χαρμ. 155 d: «καί οὐκ ἐν ἑμαυτοῦ ἦν». —Θουκ., 2, 61, 2: «καί ἐγὼ μὲν ὁ αὐτός εἰμι καί δέν ἐξίσταμαι». —Ἀριστ. οτ., Ἡθ. Εὐδ. 1225 α 28: «διό καί τοὺς ἐνθουσιῶντας καί προλέγοντας, καί περ διανοίας ἔργον ποιοῦνται, ὅμως οὐ φάμεν ἐφ' ἑαυτοῖς εἶναι...». —Ἰσοκρ. 12, 196: «οὐκ ἐξέστησαν αὐτῶν» καί 12, 32: «...ἐξισταμένους αὐτῶν (...) ἀλλ' ἐμμένοντας τῇ τάξει τῶν εὐ φρονούντων». —Πλούτ., π. Σωκρ. δαιμ. 18 (Ἡθικά, σ. 588 α) «...ὥς ἐμοῦ παντάπασιν ἐκστατικῶς ἐν τῷ παρόντι καί κακῶς ἔχοντος». —Μαῖνανδρ. Σαμ. στ. 275-276: «ἐξέστηκα νῦν / τελέως ἐμαυτοῦ καί παρῶξυμμαι σφόδρα». —Ἀλκίφρ. Ἐπιστ. 1, 11: «οὐκέθ' εἰμι ἐν ἑμαυτῇ». —Ἰώσιπ., Ἰουδ. Ἀρχ. 4, 6, 5: «καί ὁ μὲν τοῦτ' ἐπεθείαζεν οὐκ ὦν ἐν ἑαυτῷ τῷ δὲ θεῷ πνεύματι πρὸς αὐτὰ νενικημένος». —Ξενοφ., Ἀνάβ. 1, 5, 17: «ἐν αὐτῷ ἐγένετο» (= ἦρθε στόν ἑαυτό του, συνῆλθε), κ.λπ.

ΙΑ) Γαλην., Ὀρ. Ἰατρ. υποστ' (ἐκδ. Kühn, XIX, 462): «Ἐκπληξίς (θάμβος-ἐμβρονησία-stupor) ἐστὶ διανοίας ἐκστασις διὰ τίνα ταραχὴν αἰφνίδιον...». —Πλάτ., Φαῖδρ. 238 d: «μὴ θαυμάσης» (μτφρ. Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου: νά μήν μείνεις ἐκστατικός). —Φίλων., Τίς ὁ κληρ. 249: «ἐκστασις ἢ μὲν (...) ἡ δὲ σφοδρά κατὰ πληξίς...». —Αἰλ., π. ζώων 11, 32: «ἐκπλήττεται, καί ἐκφρων γενόμενος ἐς τε ὀρθὴν μανίαν καί ὡς τὰ μάλιστα ἰσχυράν ἐκφοιτᾷ. Καί καθ' ἡμέραν ἑαυτοῦ τε καί τοῦ λογισμοῦ ἦν ἀκράτωρ καί μέντοι καί

καί Κοινωνική Ψυχολογία) χρησιμοποιείται ο ψυχιατρικός όρος «Τροποποιημένες Καταστάσεις της Συνείδησης» (Transe), πού σημαίνει: «Καταστάσεις μέ έντονες ύποκειμενικές εμπειρίες, πού δέν είναι χαρακτηριστικές ατόμων σέ φυσιολογική έγρήγορση».¹¹¹ Μιά κατηγορία αὐτῶν τῶν καταστάσεων είναι ἡ ἔκσταση.¹¹² Στό χώρο τῆς Ἀνθρωπολογίας (καί τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας) τέτοιες «Τροποποιημένες Καταστάσεις τῆς Συνείδησης», πού ἐμφανίζουν ἄτομα ὀρισμένων κοινωνιῶν καί ἄλλων πολιτισμῶν, θεωρήθηκε¹¹³ πῶς μπορεῖ νά σχετίζονται μέ φυσικά καί ὑπερφυσικά ὄντα. Ἐξάλλου, γιά τήν προ-λογική (ἀρχαϊκή) σκέψη τοῦ πρωτογόνου, ἡ αἰτιολογία τῶν ψυχοδιανοητικῶν, κυρίως, νόσων, ἦταν συχνά συναρτημένη μέ ἐξατομικά, ὑπερφυσικά αἷτια. (Τιμωρία ἐκ μέρους μιᾶς ὀργισμένης θεότητας). Ἀκόμη καί στό πλαίσιο τοῦ κυρίαρχου ἑλληνικοῦ ὀρθολογισμοῦ, μιᾶ μορφή «μανίας» εἶχε συνδεθεῖ μέ τέτοια ὑπερφυσικά ὄντα καί εἶχε τονισθεῖ ἡ ὑπερφυσική της καταγωγή σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς καθαρά σωματικές (ὀργανικῆς) ἀρχῆς¹¹⁴ (φυσικά αἷτια) ψυχικές νόσους. Πρόκειται γιά τή «θεία μανία» τῆς ὁποίας ὁ «πατέρας τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθολογισμοῦ»,¹¹⁵ ὁ Πλάτων ἀπέδιδε σέ ὀρισμένους θεούς καί διέκρινε τέσσερα εἶδη:¹¹⁶ «πρόφητική μανία», «ποιητική», «ἐρωτική» καί «τελεστική» (τελετουργική). Ἡ τελευταία αὐτή ἦταν συνδεμένη μέ τόν Διόνυσο.

Στήν ἐκστατική διονυσιακή θρησκεία, ἡ εἰδική «Κατάσταση Τροποποιημένης Συνείδησης» γίνεται συλλογική καί τελετουργική μέ ὀρισμένες κλινικές ἐκδηλώσεις (χαρακτηριστικά συμπτώματα).¹¹⁷ Σέ παρόμοιες περιπτώσεις «τελεστικῆς μανίας» τά συμπτώματα εἶναι οἱ διαταραχές τοῦ βιωματικοῦ χρόνου καί χώρου, τοῦ «ἰδίου» (τοῦ βιωματικοῦ) σώματος, τό αἶσθημα ὅτι βγαίνει κανεῖς ἀπ' τό σῶμα του,

νῦκτωρ ἦν παράφορος. — Πλάτ. *Φαῖδρ.* 250 α: «ἐκπλήττονται καί οὐκέθ' αὐτῶν γίνονται». — Ἰσοκρ. 5, 18: «οὕτως ἐξεπλήγησαν, μή διά τό γῆρας ἐξεστηκώς φ' τοῦ φρονεῖν...». Πολύβ., 14, 6, 8: «τελείως ἐκπλαγεῖς ἦσαν καί περίφοβοι ταῖς ψυχαῖς», κ.λπ.

IB) Ὁ Γαληνός επιχειρώντας, στόν καθαρά ἱατρικό χώρο, τόν ὀρισμό τῆς Μανίας σημειώνει (*ῥρ. Ιατρ. σμστ.*, ἐκδ. kühn, XIX, 416): «Μανία ἐστίν ἐκστασις τῆς διανοίας καί παραλλαγὴ τῶν νομῶν καί τῶν ἐν τῷ ὕγιαίνειν ἐθῶν ἀνευ πυρετοῦ». Στήν Ἱπποκρατική Συλλογὴ ὁ ὅρος —στό «ψυχολογικό» του νόημα— συναντᾶται μόνο ἔξι φορές (K. Pigeaud, 1987, «La folie...» (Mania), Paris, σ. 32), ἐνῶ ὁ Φίλων (τίς ὁ Κληρον. 250) δίνει τόν ἐξῆς ὀρισμό: «ἐκστασις ἡ μὲν ἐστὶ λύττα μανιώδης παράνοιαν ἐμποιοῦσα κατὰ γῆρας ἢ μελαγχολίαν ἢ τινα ὁμοίωτροπον ἄλλην αἰτίαν, ἡ δέ σφοδρά κατὰπληξίς ἐπὶ τοῖς ἐξαπινιαίως καί ἀπροσδοκῆτως συμβαίνειν εἰώθασιν». Ὁ ἴδιος (π. *Μέθης*, 15) θεωρεῖ τήν μέθην «τὴν ἐκστάσεως καί παραφροσύνης αἰτίαν».

110. I.P. Couliano (1986), ὁ.π. σ. 20.

111. Α. Χουντουμάδη-Α. Πατερᾶκη (1989), «Σύντομο ἐρμηνευτικό λεξικό ψυχολογικῶν ὀρων», Ἀθήνα / Γιάννινα, σ. 21 («Altered States of Consciousness»).

112. J.M. Gibbal (1988), «Les genies du fleuves», Paris. (G. Lapassade, 1990, «La Transe», Paris, σ. 25.

113. E. Bourguignon (1968), 1: «Divination, Transe et possession...». Στό: Caquot et Leibovici (ἐκδ.), «La Divination», Paris (2 τόμ.). —2: «Maladie et Possession...», 1968. Στά: «Actes di Colloque sur les cultes de possession», Paris. —3: «World Distribution an Patterns of Possession States». Στό R. Prince (ἐκδ.), 1968, «Transe and Possession States», Montreal, σ. 3-34 (Ἀναφ. ἀπό τόν G. Lapassade, 1990, ὁ.π. σ. 29-30).

114. Πλάτ., *Τίμ.* 866. — Ἡρόδ. 3, 3. — Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 3, 7, 6 κ.λπ.

115. E.R. Dodds (1978), «Οἱ Ἕλληνες καί τό παράλογο», ἑλλ. μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Ἀθήνα, σ. 69.

116. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 265 β.

117. G. Lapassade (1990), ὁ.π. σ. 25 καί 26.

ή αλλαγή τής προσωπικής ταυτότητας, έγχρωμες όπτικές ψευδαισθήσεις, κ.ά. 'Απ' τήν άποψη μιās τέτοιας κλινικής συμπτωματολογίας, θυμάται κανείς έδω τήν «ψυχεδελική επανάσταση» μιās μερίδας τών νέων τής δεκαετίας του '60 μέ τή χρήση τών ψυχωτικομημητικών ούσιών καί τά κλινικά σημεία τής έκστατικής τους έμπειρίας.¹¹⁸ Σημειώνεται, όστόσο, έδω ή διαφορά ανάμεσα στήν καθαρά τοξική καί τήν μή τοξική (τελετουργική) έκσταση, πού άπαιτεί μιά προοιμιακή προετοιμασία. 'Η τελευταία αὐτή έκσταση διαφέρει καί από τήν ψυχωσική, πού είναι στενά συνδεμένη μέ τό παθολογικό προτσές.¹¹⁹

Στή διονυσιακή έκσταση ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της είναι ή έντύπωση του πιστού ότι διακατέχεται από ένα —όπως προαναφέρθηκε— υπέρτερο όν, (θεϊκή κατοχή καί στήν προκειμένη περίπτωση «Διονυσιακή κατοκωχή»¹²⁰). Αὐτός, έξάλλου, είναι καί ό σκοπός τής λατρείας του Διονύσου (του Θεού πού φέρνει τόν άνθρωπο σέ άμεση επαφή μέ τήν ετερότητα του θείου (τό νά γίνει κανείς ό "Άλλος μέσα από μιá τέτοια επικοινωνία μέ τό θείο). 'Ο J.-P. Vernant, στόν όποιο όφείλεται ή παραπάνω διατύπωση, προσθέτει: μέ τήν κατάργηση τών άπαγορεύσεων καί τή διάλυση τών κοινωνικών πλαισίων, εισάγει στό κέντρο τής ανθρώπινης ζωής μιá πλήρη καί ριζική ετερότητα, πού μπορεί νά ριξει τόν μέν εχθρό (τό θεομάχο) στό ζόφο μιās βαριάς ψυχικής νόσου, τόν δέ πιστό νά τόν όδηγήσει σ' ένα κόσμο χαράς (σ' «ένα χαρούμενο καί λυτρωτικό παραλήρημα»¹²¹). 'Ο Διόνυσος εισάγει στό κέντρο τής δημόσιας ζωής μιá

118. W.N. Pahnke-W.A. Richards (1969), «Implication of L.S.D. and Experimental Mysticism». Στο: Ch. Tart, «Altered States of Consciousness», N. York. (G. Lapassade, 1990, ό.π. σ. 48).

119. H. Waldmann (1970), «Dionysos und der Wahnsinn. Eine phänomenologische Studie». «Confinia Psychiatrica», 13, σ. 209.

120. 'Ερμ., σχόλ. στόν Πλάτ. Φαίδρ. σ. 106 (έκδ. P. Counreur, 1901, Paris, σ. 89). Βλ. καί Πλούτ., Κράσ. 8: «Κάτοχος τοίς πρόσ τόν Διόνυσον όργιασμοίς». —Πλούτ., 'Αλέξ. 2: «ή δέ 'Ολυμπιάς μάλλον έτέρων ηλώσασα τάς κατοχάς καί τούς ένθουσιασμούς». —Στράβ., Γεωγρ. 4, 4, 6 (σ. 198): «γυναίκας Διονύσω κατεχομένας καί ίλασκομένας τόν θεόν τούτον τελεταίς τε καί άλλαις ίεροποιáis έξίλειουμένας». —'Ιάμβλ., π. μυστηρ. 3, 9: «καί οί τῷ Σαβαλίῳ [Διονύσῳ] κατεχόμενοι καί μητρίζοντες [ό όρος μητρίζοντες «άναφέρεται στούς κατεχομένους από τή Μεγάλη Μητέρα. Στα σχόλια του 'Ερμείου, σ. 105 (έκδ. P. Counreur, σ. 87) σημειώνεται: «καί άλλαι κατοκωχαί καί μαναίαι (...) πανόληπτοι καί μητρόληπτοι καί κορυβαντισμοί». Πρβλ. Λουκ., Νιγρ. 5: «όκόσοι τῇ Ρέα λαμβάνονται». —'Ιάμβλ. π. μυστηρ. 3, 9: «τῶν έξισταμένων (...) ένθουσιώσι, ὡς οἱ τε κορυβαντιόμενοι καί οἱ τῷ Σαβαλίῳ κάτοχοι καί μητρίζοντες». Πολυδ., 'Ονομαστ. 1, 19: «θεόληπτος, φοιβόληπτος, νυμφόληπτος, μουσόληπτος, εκ Πανός κάτοχος ή κατεχόμενος». —Σχόλ. 'Αριστοφ. Σφήκ. στ. 9: «κορυβαντιᾶν τό Κορύβασι κατέχεσθαι». —Πλάτ., 'Ιων 536 c: «θεία μοίρα καί κατοκωχή, ὡσπερ οἱ κορυβαντιῶντες» καί 533 e — 534 a: «καί ή Μούσα ένθεους μέν ποιεί αὐτή (...) πάντες γάρ οἱ τε τῶν ἐπῶν ποιηταί οἱ αγαθοί οὐκ εκ τέχνης άλλ' ένθεοι όντες καί κατεχόμενοι (...) ὡσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ έμφρονες όντες (...) βακχεύουσι καί κατεχόμενοι...». Πλάτ., Φαίδρ. 245 a: «ή από Μουσῶν κατοκωχή». —Πλάτ., Φαίδρ. 238 d: «νυμφόληπτος». —Μάξ. Τύρ. 38, 3: «εκ νυμφῶν κάτοχος». —Παυσ., 10, 12, 1: «...Βάκιν κατάσχετον άνδρα εκ νυμφῶν») —Εὐρ. 'Εκ. στ. 1090-1091: «"Α/ρει κάτοχον γένος». Πλάτ., Φαίδρ. passim: «έρῶντι» («έναν πού κατέχεται από έρωτα» σέ μτρ. I.N. Θεοδωρακοπούλου)]. Πέρα άπ' τούς επί μέρος θεούς, γιά τή θεϊκή κατοχή γενικότερα, δές: Πλάτ., Μέν. 99 d: «έπίπνους όντας καί κατεχομένους εκ Θεοῦ». —Ξενοφ., Συμποσ. 10: «πάντες οὖν εκ θεῶν κατεχόμενοι». —Εὐρ., Βάκχ. στ. 300: «όταν γάρ ό θεός εις τό σώμ' έλθῃ πολύς». —'Ερμ. σ. 103 (έκδ. P. Counreur, σ. 84): «κατακωχά εκ Θεῶν». —Παυσ., 10, 12, 13: «εκ θεοῦ μαίνει». —Σχολ. 'Αριστ. Σφήκ. στ. 119: «ὡς μαινόμενος καί κατεχόμενος υπό του θείου». —Πλάτ., 'Ιων, 536 d «ὡς εγῶ κατεχόμενος καί μαινόμενος». —'Ιάμβλ., π. μυστ. 3, 5: «έστι δῆ οὖν πολλά τῆς θείας κατακωχῆς εἶδη», κ.λπ.

121. J.-P. Vernant καί P. Vidal-Naquet (1991), «Μύθος καί Τραγωδία στήν άρχαία 'Ελλάδα», έλλ. μτρφ. Α. Τάττη, 'Αθήνα, τ. II, σ. 54 (καί 51). —Πρβλ. 'Αγγ. Τερζάκη (1970), «'Η έπιστροφή του

«ὕπαρξιακή διάσταση ἀπόλυτα ξένη πρὸς τὴν καθημερινή ζωή».¹²² Ὁ Θεὸς κατεβαίνει ἐδῶ κάτω (στήν παρούσα καὶ μόνο ζωὴ) γιὰ νὰ θέσει ὑπὸ τὴν κατοχὴ του, ἕναν θνητό, νὰ τὸν κυριεύσει καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσει σὲ μιὰ μακάρια ἐτερότητα, πάντοτε — ὅμως — στοὺς κόλπους τῆς ἰδίας ἐπίγειας ζωῆς, πέρα ἀπὸ κάθε ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ, ἀφοῦ ὁ κατεχόμενος δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμο, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου γίνεται κάτι «ἄλλο» χάρις στὴ δύναμη πού τὸν διακατέχει.¹²³ Στὴ διονυσιακὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, ἡ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς ἑκστασης (πού βιώνεται ὁμαδικά) βγάζει τὸν πιστό ἔξω ἀπ' τὸν κόσμο τῆς συμβατικότητος, τῆς αὐτοσυγκράτησης, τῆς σωφροσύνης καὶ — χωρὶς τὴ συνείδηση τῶν προσωπικῶν ὀρίων — τὸν κάνει νὰ γίνῃ κάτι «ἄλλο» σὲ σχέση μέ τὰ πρότυπα, τοὺς κανόνες καὶ τίς ἀξίες ἐνός συγκεκριμένου πολιτισμοῦ. Ἡ ἑκστατικὴ «διακατοχὴ» γίνεται, ταυτόχρονα, τὸ πρόσκαιρο μέσο γιὰ νὰ ξαναβρεῖ κανεὶς τὴν ὑγεία του καὶ νὰ ἐνσωματωθεῖ καὶ πάλι στὴν τάξη τοῦ κόσμου.¹²⁴

Οἱ — ὑποθετικά — κατεχόμενοι ἀπ' τὸ θεὸ λέγονται ἐνθεοὶ¹²⁵ (ἔχουν τὸ θεὸ μέσα τους), καὶ ἡ κατάσταση μιᾶς τέτοιας θεοληψίας, ἐν-θουσιασμός¹²⁶ (ἐδῶ:

Διονύσου». Ἐπιφυλλ. ἐφημ. «Τό Βῆμα», 25-2-70. Ἰδιαίτερα στὴν ἀναφορὰ του στὴν «Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος» τοῦ Hegel, σχετικὰ μέ τὸ βακχικὸ παραλήρημα (σελ. 2).

122. J.-P. Vernant καὶ P. Vidal-Naquet (1991), ὁ.π. σ. 53.

123. Ibid., σ. 292-295.

124. Ibid., σ. 288-289 καὶ 294.

125. Σχολ. Εὐρ. Ἰππ. 141: «Ἐνθεοὶ λέγονται οἱ ὑπὸ φάσματός τινος ἀφαιρεθέντες τὸν νοῦν καὶ ὑπ' ἐκείνου τοῦ Θεοῦ, τοῦ φασματοποιοῦ κατεχόμενοι καὶ τὰ δοκοῦντα ἐκείνῳ ποιοῦντες». «Ἐνθεος καὶ ἐμμανὴς φοιτᾷς [ἀντί τοῦ μαῖνῃ] καὶ ἐνθουσιᾷς, ἐκ τινος τῶν θεῶν ποιοῦσα (...) νοσᾷς (...) καί ἐι τούτων ἁμαρτήσασαν τὴν ὀρεῖαν καὶ μανίας αἰτίαν». «Τὸ δὲ ἐνθεος ἀντί μανικῆ». — Σοφ., Ἀντιγ. 964: «ἐνθέου γυναικας» (= Βάκχες). — Εὐστάθ., παρεκβ. Ὁμ. Ἰλ. P 578: «θίαςος (...) ὡς ἐνθεάζων». — Πλάτ., Συμπ. 180 β: «ἐραστής (...) ἐνθους γάρ ἐστί» (μυθ. I. Σκουτερῆ: «μέσα του ἔχει τὸ θεόν»). — Πλάτ., Ἰων 533-534 β: «... ἡ Μοῦσα ἐνθέους μὲν ποιεῖ αὐτὴ, διὰ δὲ τῶν ἐνθέων τούτων ἄλλων ἐνθουσιαζόντων ὁρμαθὸς ἐξαρτᾶται. (...) κοῦφον γάρ χρῆμα ὁ ποιητὴς ἐστὶν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν, καὶ οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν πρὶν ἂν ἐνθεὸς τε γένηται καί...». — Λουκ., π. θυσ. 5: «... τὰς Μοῦσας ὑπ' ὧν δὴ ἐνθεοὶ γενόμενοι...». — Αἰσχ., Ἐπτά στ. 497: «ἐνθεος Ἀρεῖ». — Λουκ., Νιγρ. 37: «τῶν φιλοσόφων οὐ πάντες ἐνθεοί...». — Παῦλ. Αἰγίν., 3, 14, 1 (περὶ Μελαγχολίας καὶ μανίας καὶ ἐνθεαστικῶν) «τινες δε καὶ δοκοῦσιν ὑπὸ τινων μειζόνων ἐφορᾶσθαι δυνάμεων καὶ προλέγειν τὰ ἐσόμενα καθάπερ οἱ ἐνθεάζοντες (= ἐνθεοὶ) οὓς καὶ ἐνθεαστικούς ὀνομάζουσιν». — Πλάτ., Τίμ. 71 e - 72 α: «οὐδεὶς γάρ ἔννους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἡ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδὴθείς δύναμιν ἢ διὰ νόσον, ἢ διὰ τινα ἐνθουσιασμόν παραλλάξας (...) ὅθεν καὶ τὸ τῶν προφητῶν γένος ἐπὶ ταῖς ἐνθέοις μανίαις...». — Ἡροδ., I, 63: «... Ἀμφίλυτος δ' Ἀκαρνάν χρησμολόγος (...) ὁ μὲν δὲ οἱ ἐνθεάζων (= ἐνθεος) χρᾶται», κ.λπ. Κατὰ τὸν Γ. Μιστριώτη: ἐνθεος εἶναι ὁ μανιακὸς (Εὐρ., Ἰππ. σ. 77, σημ. 4).

126. «Ἐνθουσιασμός λέγεται ὅταν ἡ ψυχὴ ἐλλάμπηται ὑπὸ τοῦ θεοῦ» (Ἀρποκρ., Ἡσύχ., Σουῖδ. στή λ.). Βλ. καὶ Γαλην., ὁρ. ἱατρ., υψζ': «ἐνθουσιασμός ἐστὶ καθάπερ ἐξίστανται τινες ὑπὸ τῶν υποθυμωμένων ἐν τοῖς ἱεροῖς ὀρώντες ἢ τυμπάνων ἢ αὐλῶν ἢ κυμβάλων ἀκούοντες» (ἐκδ. Kühn, T. XIX, σ. 462). — Πλάτ., Φαῖδρ. 253 α: ἐνθουσιῶντες ἐξ ἐκείνου» (I.N. Θεοδορακόπουλος, 1971, «Πλάτωνος Φαῖδρος», Ἀθήνα, σ. 473: γεμίζουν τὴν ψυχὴ τους μέ τὸ θεόν. Ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «... ὡς αἱ Βάκχαι, ἐπειδὴ αὐταὶ ἐνθουσιῶσαι ὑπὸ δεσπότου Διονύσου τοῦ φθόρου τῆς τελεστικῆς, κάτοχοι αὐτοῦ γίνονται (...) καὶ ἅπερ ἐξευρίσκουσι ἄλλοις μετοχτεδουσιν»). — Ἀριστοτ., Πολιτ. 1340 α «... καὶ διὰ τῶν Ὀλύμπου μελῶν ταῦτα γάρ ὁμολογουμένως ποιεῖ τὰς ψυχὰς ἐνθουσιαστικάς, ὁ δ' ἐνθουσιασμός τοῦ περὶ τὴν ψυχὴν ἥθους πάθος ἐστίν». — Πλάτ., Ἀπολ. Σωκρ. 22 c: «καὶ περὶ τῶν ποιητῶν (...) ὅτι οὐ σοφία ποιοῖεν ἂ ποιοῖεν ἀλλὰ φύσει τινὶ καὶ ἐνθουσιάζοντες...». Βλ. καὶ Πλάτ., Μέν. 99 d: «τούς ποιητικούς καὶ τοὺς πολιτικούς (...) θεῖους τε εἶναι καὶ ἐνθουσιάζειν (...) ὅταν καταρθῶσι λέγοντες πολλὰ καὶ μεγάλα πράγματα, μὴδὲν εἰδόντες ὧν λέγουσιν» (... ὅταν πετυχαίνουν πολλὰ καὶ μεγάλα πράγματα μέ τὰ λόγια, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τίποτε ἀπ' ὅσα λένε), κ.λπ.

ἐν-διονυσιασμός). Ἡ δοξασία ὅτι ὁ Θεός εἰσέρχεται στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν καταλαμβάνει (τὸν διακατέχει) εἶναι πολὺ συνηθισμένη στοὺς ἀρχαίους πολιτισμούς καὶ τῇ φαντασίᾳ τῶν λαϊκῶν μαζῶν.¹²⁷ Αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς συνένωσης (τῆς συγχώνευσης) μὲ τὸ θεῖον, εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ στὶς παραπάνω ἀναφερόμενες ἐκστατικές καταστάσεις ὅπου ἐμφανίζεται, κατεξοχήν, ἡ ἄρση τῆς σαφήνειας τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸν ἔξω κόσμο (ἄμετρη διάσταση τοῦ Ἐγὼ), μὲ ἀποτέλεσμα τῆς ταυτοποίησης καὶ συγχώνευσης μαζί του. (Τὸ ἄτομο ἔχει τὸ αἶσθημα ὅτι ἐνώνεται μὲ τὸ θεῖον,¹²⁸ μὲ τὸ λατρεύμεγο πρόσωπο).¹²⁹ Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔχει εἰπωθεῖ,¹³⁰ προικισμένα τὰ ἄτομα αὐτὰ μὲ εἰδικὴ συγκινητικότητα, μὲ ἀκατάσχετη τάση γιὰ μεταρσίωση τῆς ψυχῆς καὶ ἀγάπη τῆς θεότητας, καταλήγουν νὰ ταυτοποιοῦνται μαζί τους. Σὲ μιά τέτοια κατάσταση ἐκστασης («κατὰ τὴν ὁποία οἱ λειτουργοὶ τοῦ σώματος φαίνεται νὰ χαλαροῦνται ἐν μέσῳ μακαριότητος καὶ ἀγαλιάσεως ἐξόχως εὐνοϊκῆς διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν ψευδαισθήσεων»¹³¹), ἔχει τονισθεῖ —παρόλη τῇ χρήσιν μιᾶς ἄλλοτινῆς ψυχιατρικῆς ὁρολογίας— ὅτι ἡ συγκίνηση ἀποτελεῖ τὴ γέφυρα ἀπ' τὴν ὁποία παροχετεύεται παροξυντικά ἡ συσσωρευμένη «νευρική δύναμις» τῆς γυναίκας, πού δὲν κατέφυγε σὲ φυσιολογικὲς σεξουαλικὲς ικανοποιήσεις καὶ ἔτσι, ὁλόκληρη ἡ καταστελλόμενη στὸ ἀσυνείδητο τάση γιὰ ἡδονὴ βρίσκει εἰκονικὴ ικανοποίηση στὴ χιμαρική ἔνωση μὲ τὸ ποθούμενο ἀνώτερο ὄν.¹³² Ἡ ἔνωση αὕτη ἔχει στὴν προκειμένη περίπτωση παθολογικὸ χαρακτήρα. (Ὁ Γαληνὸς τόνιζε: «Ἐκστασις ἐστὶ Μανίη ὀλιγοχρόνιος»,¹³³ ἐνῶ ὁ Ἀρεταῖος σημείωνε: «[Μανίη] ἐκστασις ἐστὶ χρόνιος»¹³⁴) καὶ ὁ ἐνθουσιασμός (ἡ εἰσοδος τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν πιστὸ λατρευτὴ, ἡ ἔνωσή του μ' αὐτόν, ἡ κατοχὴ του, μ' ἄλλα λόγια, ἀπ' τὸν ἴδιο) παρουσιάζει μιὰ εἰκόνα πού μοιάζει μ' ἐκείνη τῆς «Μεγάλης Ὑστερικής Προσβολῆς», πού περιέγραψε ἡ Σχολὴ τῆς Σαλπετρίερς μὲ τὸν Charcot, ὅπως φαίνεται κι ἀπ' τὸ παρακάτω σχεδιαγράφημα καὶ τὴν ἐλαιογραφία τοῦ A. Brouiller (Τὸ πρῶτο εἰκονίζει μιὰ Μαινάδα σὲ ἐκστατικὸ χορὸ καὶ ἡ δευτέρη παρουσιάζει τὴν περίφημη περίπτωση τῆς ἀσθενοῦς B.W. στὶς φημισμένες «Συγκεντρώσεις (Κλινικὰ μαθήματα) τῆς Τρίτης» τοῦ Charcot στὴ Salpêtrière) (Εἰκ. 10—11).

Μὲ βάση τὴ σημερινὴ ὀνομασία τῆς νόσου ὡς «Ἀντίδρασης μετατροπῆς» («Σωματόμορφης» ἢ «Σωματοποιητικῆς» διαταραχῆς, κ.λπ., πού εἶναι ὅροι οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν τὸν παλαιότερο ἐκεῖνο τῆς «Ὑστερίας») ἡ ἔμφαση δίνεται στὴν σωματικὴ, κυρίως, συμπεριφορὰ. Αὕτη εἶναι ἡ ἴδια τόσο σὲ ἀτομικὲς περιπτώσεις, ὅσο καὶ σὲ ὁμαδικὲς ὅπως ἐκείνη τῆς ὀργιαστικῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας.

127. Κ.Α. Κωνσταντινίδης (1935), «Αἱ ψυχώσεις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ψυχῆς», Ἐν Ἀθήναις, σ. 29.

128. Γιά τὸ αἶσθημα τῆς συνένωσης μὲ τὸ θεῖον, ὁ Πλωτῖνος γράφει (στὶς Ἐννέαδες): «ἐπεὶ τοῖνον δύο οὐκ ἦν, ἀλλ' ἓν ἦν». (Κ.Α. Κωνσταντινίδης, 1935, δ.π. σ. 67).

129. Ibid., σ. 63-64. Πρβλ. G. Lapassade (1990), δ.π. σ. 16: «στὶς τροποποιημένες συνειδησιακὲς καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου, τὰ κατὰ φύσιν ὅρια μεταξὺ τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Κόσμου, ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴ φυσιολογικὴ συνείδηση τοῦ σὲ ἐργήγορη ἀτόμου, φαίνεται νὰ ἐξαλείφονται».

130. Cullere (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Δ. Κουρέτα, 1951, δ.π. σ. 81).

131. Ibid., σ. 81-82.

132. Ibid., σ. 84.

133. Γαλην., ὁρ. ἱατρ. υπε' (ἐκδ. Kühn, T. XIX, σ. 462).

134. Ἀρετ., π. αἰτ. καὶ σημ. χρον. παθ. Α, 6 (σελ. 78 ἐκδ. Kühn).

Στήν περίοδο τῆς λεγόμενης «τονικῆς φάσης» τῆς προσβολῆς σημειώνονται:

Ἀνάρριψη τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ πίσω¹³⁵ (Εἰκ. 12)

Κόμη ἀνεμισμένη — λυτά μαλλιά¹³⁶ (Εἰκ. 13)

Βολβοστροφὴ¹³⁷ (Εἰκ. 14)

καὶ σχηματισμός τοῦ κλασσικοῦ «τόξου-κύκλου» ἰνίου-πτέρνας (Εἰκ. 15).

Στὴν κρίση σημειώνονται ἐπίσης: κραυγαί¹³⁸ («Γλωσσολαλία»)¹³⁹ σκιρτή-

12

13

135. Εὐρ., *Βάχχ.* στ. 864-866: «δέραν / εἰς αἰθέρα δροσερόν / ρίπτουσ'» («...μέ ἀναγυρτό / κεφάλι, μέσ στό δροσερό / τό ἀγέρι» σέ μτφρ. Π. Πρεβελάκη). Πρβλ. Πινδ., *Διθύρ.* ἀπ. 86 (ἐκδ. Α. Turyn, 1952, Οχοπίη, σ. 293): «μανίας τ' ἀλαλαί τ' ὀρίνεται ριψώχεσι / σύν κλόνω» (μτφρ. Π. Λεκατσά, «Πίνδαρος», 1960, Ἀθήνα, σ. 314 «...πού τὰ κεφάλια / ἀναρίχνει τὰ πίσου πεσμένα».

136. Εὐρ., *Βάχχ.* στ. 150, 240-241, 695, 831. — Βλ. καί Νόνν., *Διον.* 7, 93-95.

137. Εὐρ., *Βάχχ.* στ. 1122-1123: «καί διστροφούς / κόρας ἑλίσσουσ'», στ. 1166-1167: «ἐν διαστροφῶσι / ὄσσοις». Πρβλ. C.H., VI, 372 καί VI, 374, Littré. — Νόνν., *Διον.* 19, 263: «καί ἥρι πέμπων ὀσπάζ». Βλ. καί Εὐρ., *Ἥρ. Μαιν.* στ. 932: «ἐν στροφαῖσιν ὀμμάτων ἐφθαρμένος».

138. Εὐρ., *Βάχχ.* στ. 24, 67, 129, 141, 149, 151, 159, 1034, 1131-1133.

139. Ἡ τελετουργικὴ κραυγὴ «εὐοι-εὐάν» («Εὐάσματα») χαρακτηρίστηκε ὡς «γλωσσολαλία». Th. Spöerl, 1968, «Ekstatic Rede und Glossolalie». Στό ὑπό τὴν ἐπιστ. - ἐκδοτ. ἐπιμέλεια τοῦ ἴδιου «Beitrage zur Ekstase». Βιβλ. psychiat. neurol., T. 134. (Ἀναφέρεται ἀπὸ τόν H. Waldmann, 1970, 8. π. σ. 210).

ματα,¹⁴⁰ ριπτασμοί στο έδαφος,¹⁴¹ φυγές,¹⁴² ψευδαισθήσεις,¹⁴³ παραισθήσεις,¹⁴⁴ και άλλα. Σημειώνεται ή χαρακτηριστική άναισθησία και μάλιστα, δλική άναισθησία στη θερμοκρασία, όπως αυτή που περιγράφεται στις *Βάκχες* του Εϋριπίδου: «ἐπὶ δέ βοστρύχοις / πύρ ἔφερον, οὐδ' ἔκαιεν».¹⁴⁵ Συχνά παρατηρεῖται ξαφνική παύση και ήσυχία.¹⁴⁶ (Εἰκ. 16).

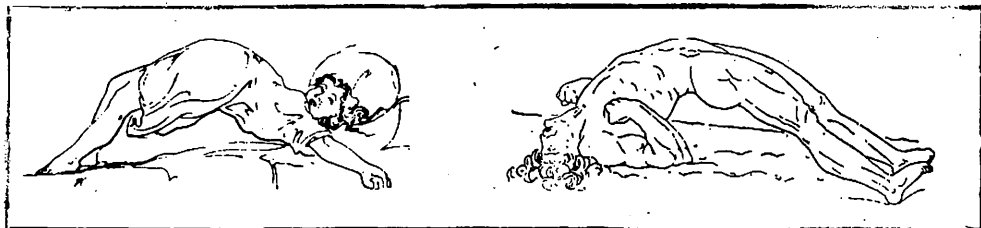
Οἱ παραπάνω αναφερόμενες σωματικές, κυρίως, ἐκδηλώσεις ἔχουν ἓνα βαθύτερο ψυχοκοινωνικό νόημα: ἀναζήτηση ἐλευθερίας, ἰδιαίτερα σεξουαλικῆς, πέρα ἀπὸ κάθε περιορισμό.¹⁴⁷ Ἐκφραση μιᾶς τέτοιας διαμαρτυρίας γιὰ ἐλευθερία ἀπὸ ψυχοπιεστικές και άλλες καταστάσεις σὲ βάρος, κυρίως, τῶν γυναικῶν και ἀτόμων τῶν κοινωνικά ἀσθενέστερων τάξεων, εἶναι και ή χορευτική μανία (οἱ ὀργιαστικοί χοροί) στίς διονυσιακές¹⁴⁸ τελετουργίες. Ἐπὶ ἐδῶ και ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Διονύσου ὡς πολιτικοῦ θεοῦ τῆς λαοκρατίας¹⁴⁹ (προστάτου τῆς λαοκρατικῆς ἰδεολογίας)¹⁵⁰, θεοῦ λαϊκοῦ,¹⁴⁹ που συμβόλιζε τὴν πολιτική τῆς ἐξίσωσης τῶν

14

16

15

140. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 167, 446.

141. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 137, 600-601.

142. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 32-33, 36, 115-119, 135, 148, 216-219, 664-665.

143. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 629-630.

144. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 616-620, 918-921.

145. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 757-758.

146. Εϋρ. *Βάκχ.* στ. 683-686.

147. E. Simon (1978), ὁ.π. σ. 252.

148. «Καὶ τὴν μανικὴν πᾶσαν ἐμβάλλει [ὁ Διόνυσος] χορείαν» (Εὐστάθ., *παρεκβ.* Ὅμ. Ἰλ. Σ. 485).

149. H. Jeanmaire (1986), ὁ.π. σ. 16. Βλ. και σ. 41: ἀνάμεσα σ' ἐκείνους που συμμετεῖχαν στη λατρεία αὐτῆς τῆς θεότητας, κυριαρχοῦσε ἓνα πνεῦμα ἰσότητας.

150. Π. Λεκατσῆς (1971), ὁ.π. σ. 137 και 149. Ὁ ἴδιος μιλάει, στη μελέτη του «Πίνδαρος» (1960², Ἀθήνα, σ. 291), γιὰ τὴν «ὑποστήριξη τῆς διονυσιακῆς θρησκείας ἀπὸ τὴ λαοκρατική ἰδεολογία» (τοὺς τυράννους ἢ «λαϊκοὺς διχτάτορες» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Γ. Κορδάτου στὸ βιβλίο του «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος», 1955, Ἀθήνα, Τ. Α, σ. 288-289 [κοινῶς: ...Λαοσωτῆρες, ὅπως θά ᾽γραφαν μερικοί]).

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν καθιερωμένη θρησκεία τοῦ, ἀπ' τὸν διαφωτισμὸ ἐπηρεασμένου, κατεστημένου

τάξεων¹⁵¹ ἀλλά καί τῆς προσέγγισης τῶν λατρείων.¹⁴⁹

Οἱ ἴδιοι αὐτοὶ χοροὶ γίνονταν τὸ κυριότερο (μαζί με τὴ μουσική) μέσο γιὰ τὸν ἐνθουσιασμό, ἓνα μέσο, μ' ἄλλα λόγια, νὰ γίνει κανεὶς ἐνθεὸς καὶ πού —ὅπως εἰπώθηκε— εἶναι ἔνα ἀπ' τούτους τρόπους ἐνωσεως τῶν πιστῶν μετὰ τὸ Θεό, τῆς θεομιξίας ἢ τῆς ταυτοποίησης —καλλίτερα— μαζί του, ἢ ὁποῖα καὶ συνιστᾷ ἓνα βασικὸ τελετουργικὸ στοιχεῖο τῆς διονυσιακῆς ἑκστασης, πού εἶναι καὶ ὁ κύριος σκοπὸς τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Οἱ λάτρισσες¹⁵² χόρευαν γιὰ νὰ μιμηθοῦν τὶς Μαινάδες, πού —παλαιότερα— συνόδευαν ὡς ἱεροὶ ἀκόλουθοι τὸν Διόνυσο. Ἔτσι, «μιά τέτοια τελετουργία φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ παλιά ἀπὸ τὸ μῦθο καὶ με βαθέις ψυχολογικὰς ρίζες», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dodds,¹⁵³ πού προσθέτει ἐδῶ πῶς «θὰ πρέπει οἱ μαινάδες νὰ γίνονταν γιὰ λίγες ὥρες ἢ μέρες ὅ, τι ὑπονοεῖ τὸ ὄνομά τους· γυναῖκες ἑξαλλες, πού ἡ ἀνθρώπινη προσωπικότητά τους εἶχε προσωρινὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιάν ἄλλη. Οἱ τελετουργικοὶ χοροὶ προκαλοῦν μιὰ πιὸ εὐκολὴ καὶ πιὸ ἱκανοποιητικὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία μετὰ τὸ μυκτικὸ σύστημα. Συχνὰ ὁ χορὸς ὁδηγεῖ τὸ χορευτὴ στὴν αἴσθηση ὅτι κατέχεται ἀπὸ μιὰ ξένη προσωπικότητα.

κοινωνικοῦ στρώματος, ἡ διονυσιακὴ θρησκεία ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τοὺς τυράννους καὶ τὰ ἀνερχόμενα λαϊκὰ στρώματα. Τὸ τότε αἶτημα τοῦ λαοῦ γιὰ «ἀλλαγὴ» ἀποδεικνύει τὴ λαϊκὴ τῆς προέλευση καὶ ἡ ὀργιαστικὴ τῆς οὐσίας, ἡ ἀναζήτησις ἀπεριόριστης ἐλευθερίας καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο τῆς (πού θεωρήθηκε ὡς χλευαστικὸ τῆς πολιτειακῆς τάξης) ὑπῆρξε τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς, ὅπως ἐκφράζεται μῆσα στὸς στίχους (430-431) τοῦ μεγάλου τραγικοῦ ποιητῆ: «.../ Μὲ τὸ πλῆθος πηγαίνω. Ὅπου μὲ πάει ὁ λαὸς» (σέ μτφρ. Γιώργου Χειμωνᾶ).

Στὴ μελέτῃ τῆς «Ψυχανάλυσης τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας», ἡ G. Aigrisse, ἀντιμετωπίζοντας τὸ θέμα μέσα ἀπὸ μιὰ καθαρὰ γιουγκνικὴ ὀπτικὴ, μᾶς λέει πῶς στὴ γλῶσσα τῆς ψυχολογίας ἡ διονυσιακὴ θρησκεία εἶναι ἡ θρησκεία ἐκείνη πού ἀντλεῖ τὴν ἰσχύ τῆς ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ (βαθιά κρυμμένου στὴν ψυχὴ) Ἀσυνειδήτου καὶ τὴν «Πρωτόγονη» συναισθηματικότητα. Στὴν ἴδια αὐτὴ ψυχολογικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ ἀντίστασις στὴ λατρεία τοῦ Διονύσου εἶναι ὁ ἀπωθητικὸς μηχανισμὸς τῶν ἐνεργημάτων τοῦ συναισθηματικοῦ ψυχισμοῦ. Τὰ λαϊκὰ στρώματα εἶναι, σέ σύγκρισιν μετὰ τὰ πιὸ διανοητικοποιημένα, σέ μιὰ πιὸ ἄμεση σχέση μετὰ τὸν κόσμον τοῦ Ἀσυνειδήτου. Ὁ Διόνυσος ἔγινε ἀποδεκτὸς πρῶτα ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ τὶς γυναῖκες. Ὁ θεὸς ἐνσάρκωνε γιὰ τοὺς Ἕλληνας κάτι τὸ «βάρβαρον» (τὸ ἐξελληνικὸ) καὶ τὸ συναίσθημα φαινόταν στὴν ἰντελιγκέντσια ὡς κάτι τὸ «βάρβαρον». Τὸ συναίσθημα ὅμως —προσθεῖναι ἡ ἴδια— δὲν εἶναι κάτι τὸ ξένο στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ ἡ ἐπίσημη συμφίλιωσις τῆς σέξνης [τοῦ νοῦ] (Ἀπόλλων) καὶ τοῦ συναισθήματος [τοῦ πάθους, τῆς ἐνστιγμιατικῆς πραγματικότητος] (Διόνυσος) ἐπιτεύχθηκε, τελικὰ, στοὺς Δελφοὺς μετὰ τὴ συνύπαρξιν τῶν δύο θεῶν (G. Aigrisse, 1960, «La psychanalyse de la Grèce antique, Paris, σ. 152-153). Στὸ ἐκπληκτικὸ κείμενον τῶν Βακχῶν — παρατηρεῖ ὁ Κ. Γεωργουσόπουλος («Κλειδιά καὶ Κώδικες τοῦ Θεάτρου» Α', 1990², σ. 105 καὶ 145) — ὁ μεγάλος τραγικὸς ἔθεσε τὸ δῆλημα ἀνάμεσα στὸ ἔλλογον καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο, τὴ μεγάλη ἀντίφασιν τοῦ νοητοῦ μετὰ τὸ ἀνόητον, τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Ἀ-λόγου.

151. Εὐρ., Βάκχ. στ. 421-422: *ἴσα δ' εἰς τε τὸν δλβιον / τὸν τε χείρονα δῶ κ' ἔχειν* («Τὸ ἴδιο σέ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, / δίνει εὐφροσύνην». Μτφρ. Π. Πρεβελάκη).

152. Στὴν ἀνθρωπολογικὴ καὶ κοινωνικοψυχολογικὴ μελέτῃ του σέ πολιτισμούς, πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει «περιφερικοὺς», ὁ I. Lewis ἀναφέρει ὅτι ἡ «κατοχή» συνιστᾷ ἓνα φαινόμενο συνδεδεμένο, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, μετὰ τὶς γυναῖκες πού, ὄντας συχνὰ σέ κατάστασις ἐξάρτησης, ρέπουν περισσότερο πρὸς μιὰ τέτοια διακατοχή, τὴν ὁποῖα βιώνουν ὡς ἀπελευθέρωσιν. Ἡ κυρίαρχη τάξις τὴ βλέπει ὡς ἐκφράσις τῆς ἐπίρροιας «κακοποιῶν πνευμάτων» ἀπ' τὰ ὁποῖα διακατέχονται κι ἀπ' τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀπελευθερώσουν τὰ θύματά τους. Στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ διακατοχὴ συνιστᾷ κεντρικὴ θρησκευτικὴ τελετουργία, ὁ ρόλος τῆς εἶναι —τότε— νὰ διατηρήσῃ τὸ σύστημα ἐξουσίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου σέ ὄφελος τῶν κυρίαρχων ὁμάδων. Ἔτσι, συχνὰ ἡ τεχνικὴ τῆς ἑκστασης εἶναι μονοπωλῖο μιᾶς θρησκευτικῆς (καὶ κοινωνικῆς) συνάμα ἐλίτ (I. Lewis, 1971, ὁ.π. σ. 34. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J.A. Dabab-Tzabulsi, 1990, «Dionysisme...», Paris, σ. 236).

153. E.R. Dodds (1972), «Εὐριπίδης / Βάκχες. Εἰσαγωγή». Μτφρ. Λ. Κάσδαγλη, Ἀθήνα, σ. 14-15.

Τέτοιοι χοροί είναι εξαιρετικά μεταδοτικοί και εύκολα γίνονται μιά ισχυρή έμμονη ιδέα, που κυριεύει ακόμη και σκεπτικιστές σάν τήν 'Αγαυή, χωρίς τή συγκατάθεση του συνειδητού».

'Απ' τά παραπάνω συνάγεται ότι ή τελετουργική *δρεμβασία* (όλονύχτιος όργιαστικός χορός πάνω στά βουνά και τά δάση) μπορεί άρχικά νά αναπτύχθηκε στήν 'Ελλάδα από «κρίσεις όμαδικής 'Υστερίας». ¹⁵⁴ ('Υποστηρίχθηκε σχετικά πώς ή «μαινάδα» είναι πραγματικό και όχι μυθολογικό πρόσωπο). Μιά τέτοια 'Υστερία ύποταγμένη στή διονυσιακή θρησκεία και διοχετευμένη στά πλαίσια ενός όργανωμένου τυπικού σέ συγκεκριμένη χρονική περίοδο, συγκρατήθηκε μέσα στά όρια, παίρνοντας μια σχετικώς άνάδυνη διεξόδο. ¹⁵⁵

Παρόμοια κρούσματα τέτοιας όμαδικής 'Υστερίας (έξαλλης χορευτικής μανίας) ¹⁵⁶ παρουσιάστηκαν περιοδικώς στή μεσαιωνική Εύρώπη ¹⁵⁷ σέ παραγμένους ίδιως καιρούς.

'Ο περίφημος Pierre Janet στό γνωστό έργο του «Οί Νευρώσεις» ¹⁵⁸ σημειώνει πώς άπ' τόν 14ο αιώνα παρατηρήθηκαν και περιγράφηκαν παράδοξες επιδημίες «επιληπτικής χορομανίας» (epilepsia saltato-

154. Πρβλ. Α. Legrand (1904), «Διόνυσος». Στό Ch. Daremberg-E. Saggiolo-E. Pottier: «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines», Paris, T. III/2, σ. 1485: «...affections nerveuses, hysteric et hypnose». —S. Bejdech (1932), «Das psychopathische Substrat des «Bacchantinnen Euripides». Στό «Archiv für Geschichte der Medizin», T. 25, τ. 3, σ. 279-306. ('Ο συγγραφέας μιλάει γιά «einen Fall von religiös - epidemischer Hysterie», σ. 287).

155. E.R. Dodds (1972), ό.π. σ. 16. — 'Εδώ ό θεραπευτικός σκοπός είναι όλοφάνερος. Στά σχόλια του 'Ερμείου στόν πλατωνικό *Φαίδρο* (σ. 107, έκδ. Ρ. Cournreur, σ. 91) αναφέρεται μέ σαφήνεια: «'Η δέ τελεστική πών άλλότριον και μολυσματώδες και βλαβερών αποδιώκουσα, τέλεον ήμών και άβλαβή τόν βιον τηρεί, και τάς μανίας και δαιμονιώδεις φαντασίας αποδιώκουσα, ύγιεις και όλοκλήρους και τελείους ήμάς ποιεί, ώσπερ δή και τήν ένδον ψυχήν τέλεον και όλόκληρον έποιεί» (Βλ. και Πλάτ. *Φαίδρ.* 245 d-e).

Στήν πρώτη διονυσιακή τελετουργία —μās λείει ό E. Dodds στό βιβλίο του «Οί 'Ελληνες και τό Παράλογο» (1978, σ. 78)— ή κοινωνική της λειτουργία ήταν σαφώς καθαριστική στήν ψυχολογική έκδοχή τής λέξης: Καθάριζε τό άτομο από άλογες όρμές πού, έμποδιζόμενες, δημιουργούσαν τή «μανία», ένώ μέ τήν παροχή μιάς τέτοιας τελετουργικής διεξόδου προέκυπτε ένα άποτέλεσμα άνακουφιστικό γι' αυτές.

Γιά τήν καθαριστική σημασία τής διονυσιακής θρησκείας δές, άπ' τήν άλλη, τό κλασικό βιβλίο του E. Rohde (1951), «Psyché. Le culte de l' áme chez les Grecs et leur croyance á l' immortalité», Tr.fr.A. Raymond, Paris, σ. 264-347 (Ch: VIII-IX).

Γιά τή διονυσιακή κάθαρση βλ.: H. Jeanmaire (1949), «Le traitement de la mania dans les mystères» de Dionysos et des Corybantes». Στή «Journal de Psychologie» σ. 64-82 (ιδίαιτερα στίς σελ. 71-72). —D. Barrucand (1970), «La Catharsis dans le théâtre, la psychanalyse et la psychotherapie de groupe, Paris, (part I, ch: 1/B2: «catharsis dionysiaque», σ. 39-48). —Γ.Μ. Καρατσιώλη (1977), «'Η, βάσει τής άρχαϊκής θεραπείας τής 'Επιληψίας, έρμηνευτική τής συγχρόνου ψυχοθεραπευτικής καθάρσεως». Μέσα στό: «'Η 'Επιληψία' από τήν προ-λογικήν εϊς τήν επιστημονικήν σκέψιν», (Μέρ. Α, Κεφ. 2, σ. 65-70).

'Ο Διόνυσος δέν είναι μόνο ό «μυιοποιός» θεός (Σχόλ. 'Ομ. 'Ιλ. Ζ, 132 και Ευστάθ., *Παρεκβ.* 'Ομ. 'Ιλ. Ζ, 136) αλλά και ό «Μειλίχιος» ('Αθήν. *Δειπνοσοφ.* 3, 78), ό «Λύσιος» (Πλουτ., *Συμπος.* 1, 1, 2 ['Ηθικά, σ. 613 c] και *Συμπος.* 7, 10, 2 ['Ηθικά, σ. 716 c], 'Ησύχ. στή λ. «λύσοι τελεταί»), ό «'Υγιάτης» ('Αθήν. *Δειπνοσοφ.* 2, 36 β), ό «βοηθός νόσων» (Παυσ., 10, 33, 11) και ό «'Ιατρός» ('Αθήν. *Δειπνοσοφ.* 1, 22 ε).

156. «Χορομανίας». Anth. Gr. XVI,289 ('Εκδ. R. Aubreton - F. Buffière, 1980, σ. 188). Πρβλ. Λουκ. π. όρχ. 85: «όρχηστρομανήσαντα» (έπαθε χορευτομανία, σέ μτφρ. Ν. Σφυρόερα).

157. Πρώτος ό μεσαιωνικός 'Ιατρός Παράκελσος διέγινωσε τίς αιτίες αυτής τής χορομανίας και τίς χώρισε σέ τρία είδη: α) από αυθυποβολή (Chorea Imaginaria), β) από άνικανοποίητη σεξουαλική όρμή (Ch. Lasciva) και γ) τήν ύστερική (Ch. Hysterica). Βλ. σχ. 'Αγ. Εύαγγελίδη (1991), «Οί χοροί του Μεσαίωνα και τής 'Αναγέννησης», 'Αθήνα, σ. 17.

158. P. Janet (1909) «Les Névroses» σ. 90. ('Αναφέρεται άπ' τόν H. Jeanmaire, 1985, ό.π. σ. 808-809).

ria) κατά την έκφραση της εποχής και πολλοί παρασύρονταν σε χορούς, πηδήματα και παράδοξες συστροφές κατά διαστήματα άκαθόριστα. 'Η όμοιότητα τέτοιων συμβαμάτων (πού ήταν συμπτώματα 'Υστερίας) με τὰ φαινόμενα τῶν ἀρχαίων ἐπιδημικῶν χορῶν καὶ πηδημάτων, ἀποδείχτηκαν εὐκόλα καὶ ὀνομάστηκαν «ρυθμική χορεία» σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴν «συνήθη χορεία τοῦ Sydenham». Εἶναι φορές πού ἡ ἔμμονη ἰδέα ἐμφανιζόταν σέ τακτικά διαστήματα μέ ὁλοένα αὐξανόμενη ἔνταση ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ 'Αγίου Willibrord (πὺ ἀνωστοῦ ὡς 'Αγ. Witt στή Γερμανία ἢ 'Αγ. Cuy στή Γαλλία) ἢ τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου ἀλλοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἔφθανε ἴσαμε τὴν παροξυσμική κρίση καὶ τὴν ἐπ'ἀνάδοδο σέ μιά κατὰ φύση κατάστασι. 'Απ' ἐδῶ καὶ οἱ ἐποχιακὲς θεραπείες τέτοιων ἀσθενῶν μέ τὴ μουσική καὶ τὸν ἐκστασιακὸ χορὸ, πού καθιερώθηκαν ὡς ἐποχιακὲς θεραπείες καὶ γιὰ ἄρρωστους μέ διάφορες ἄλλες παθήσεις τῆς «παθολογίας τοῦ πνεύματος» (Λειτουργικὲς Ψυχοθεραπείες). 'Εξ ἄλλου, ὁ χορὸς κατεῖχε πάντοτε μιά ἐκλεκτὴ θέση στίς διάφορες κλινικὲς ἐκφράσεις τῆς ἀρχαίῃς Ψυχιατρικῆς πού εἶναι οἱ «τροποποιημένες καταστάσεις τῆς συνείδησης» (Transe) καὶ τελετουργίες «κατοχῆς»¹⁵⁹ (θεοληψίας).

'Ο P. Bruegel¹⁶⁰ (1564) στήν ἐδῶ παρατιθέμενη γκραβούρα του (Εἰκ. 18) παρουσιάζει μιά θεραπευτικὴ σκηνή κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου, πού δείχνει τὸν τρόπο θεραπείας ἀσθενῶν στό Meulenbeeck, κοντὰ στίς Βρυξέλλες, οἱ ὅποιοι ἔπασχαν ἀπ' τὴ λεγόμενη «νόσο τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου» ('Υστερία κατὰ τοὺς Charcot καὶ Richer¹⁶¹). Στίς κλινικὲς ἐκδηλώσεις (τὰ συμπτώματα) μιᾶς τέτοιας νόσου δόθηκε —ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αγγλου λαϊκοῦ 'Αγίου Willibrord— ἡ ὀνομασία «χορεία τοῦ 'Αγίου Βίττου» στή Γερμανία, ἢ «Χορὸς τοῦ 'Αγίου Guy» στή Γαλλία (Εἰκ. 17).

Συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς περιγράφουν λεπτομερειακά μιά τέτοια θεραπεία (παρόμοια μ' ἐκείνη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου) στήν ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Βίττου, κοντὰ στό Ulm, ὅπου οἱ γυναῖκες χόρευαν ἐκστασιασμένες νύχτα καὶ μέρα, καὶ ἔφεταν ἀναίσθητες¹⁶² καταγῆς.¹⁶³

Στό, ἐπίσης, ἐνδιαφέρον βιβλίον τοῦ «'Ιστορία τοῦ Χοροῦ» ὁ R. Kraus γράφει πὺς ὅλοι «χόρευαν σέ μιά κατάστασι ἄγριου παραληρήματος, ἔκαναν ἐξαλλα ἄλματα καὶ στροφές, σφαδάζοντας σά νά υπέφεραν ἀπὸ «ἐπιληπτικὴ καταληψία», κραυγάζοντας ἀνεξέλεγκτα καὶ ἀφρίζοντας (...). 'Ολόκληρες κοινότητες ἀνθρώπων χτυπήθηκαν ἀπὸ ἓνα εἶδος τρέλας, πού τοὺς ὁδήγησε νά χορεύουν (...) 'Η χορευτικὴ μανία ἔφθασε στό ἀποκορύφωμά της στή φοβερὴ ἐπιδημία πανώλης, πού ξεκλήρησε ὁλόκληρες πόλεις, χωριά, ἀλλά συνεχίστηκε ὡς τὸν 17ο αἰῶνα»¹⁶⁴. Τότε, στήν 'Ιταλία ἐμφανίστηκε καὶ

17. Χορὸς τοῦ Saint Guy.

18. Χορευτικὴ πορεία στό Meulenbeeck.

159. B. Lesage (1992), «Dance-Therapie auprès d' enfants autistes et psychotique». Μέσα στή «Neuropsychiatrie de l' Enfance», 40, 1, σ. 21.

160. P. Bruegel (1564), «Le pèlerinage de Meulenbeeck», Gravure. 'Απὸ τὸ βιβλίον τοῦ P. Morel καὶ Cl. Quétel (1985), «Les médecins de la folie», Paris, σ. 27 καὶ 63.

161. J.-M. Charcot καὶ P. Richer (1887), «Les Démoniaques dans l' art», Paris. (P. Morel - Cl. Quételet, 1985, δ.π., σ. 26 καὶ 63).

162. Εὐριπ. Βάκχ. στ. 136.

163. G. Horstius, Epist. Med. Παράγρ. 7: De Admirandis convulsionibus, cité par James, 1748, «Dictionnaire Universel de Médecine». Trad. de l' Anglais par Diderot, Eidous et Toussain, Paris. Article «Chorea Santi Viti». (P. Morel - Cl. Quételet, 1985, δ.π. σ 26-27 καὶ 63). Πρβλ. D.-J. Duché (1990), «Histoire de la Psychiatrie de l' enfant», Paris, σ. 41.

164. R. Kraus (1980), «'Ιστορία τοῦ χοροῦ», ἑλλ. μτφρ. Γ. Σιδηροπούλου - Μ. Κακαβούλια, 'Αθήνα, σ. 98-100.

πάλι —ὅπως ἀναφέρει ὁ Dodds¹⁶⁵— ἔτσι πού «γέροιο ἐνενηντα χρονῶν πετοῦσαν τὰ δεκανίκια τοὺς μέ τοὺς ἤχους τῆς ταραντέλας¹⁶⁶ καὶ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ξέφρενους χορούς» ὅπως, ἀκριβῶς, ἔκανε ὁ βαθυγέρος Κάδμος (ὁ πανάρχιος βασιλιάς τῆς Θήβας) κι ὁ γερο-Τειρεσίας στὴ διονυσιακὴ τελετουργία, πού περιγράφεται στὶς *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδου.

Στὸν διονυσιακὸ χορὸ, ἡ τελεστικὴ πράξη πού σήμαινε τὴν κορύφωσιν τοῦ, ἦταν ὁ «διασπαραγμός» καὶ ἡ «ὠμοφαγία» κάποιου ζώου, πού ἐξηγήθηκε ὡς ἡ μεταβίβαση τῶν ζωτικῶν δυνάμεων τοῦ ἴδιου τοῦ Διονύσου ἐνσαρκωμένου σ' αὐτό καὶ ὁ ὁποῖος μ' ἓνα τέτοιο τρόπο γίνεται «ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνστιγματικῆς καὶ κτηνώδους ζωῆς, τὸ θήραμα καὶ ὁ κυνηγός, ἡ ἀχαλίνωτη δύναμη, πού ζηλεύουν καὶ ζητᾶνε νὰ τὴν ἀφομοιώσουν».¹⁶⁷ Μιὰ τέτοια ἀπόπειρα ἔνωσης μέ τὴν ἄγρια, ὀλόγυμνη φύση καὶ μ' αὐτὲς τίς δυνάμεις, ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, πού στόχευε στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐνστίκτου ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς στενῆς λογικῆς («τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ») καὶ τῆς κοινωνικῆς συμβατικότητος, στὴ βίωση διαφορετικῶν —πρωτόγνωρων γιὰ πολλοὺς— ἐμπειριῶν καὶ τὴν ἀπόκτηση μιᾶς ἄλλης συνείδησης μέ καινούργια καὶ παράξενη ζωικότητα, χάρις στὴν παρουσία τοῦ θεοῦ μέσα στὸν πιστὸ λατρευτὴ.

Τό πιό συνηθισμένο ζῶο πού διασπάραν (Εἰκ. 19) καὶ τὸ ἔτρωγαν ὠμό (καὶ τὸ ὁποῖο ἀντικατέστησε, ὅπως πιστεύεται, μιὰ παλαιότερη ἀνθρωποθυσία ἀγοριοῦ-παιδοφονία) ἦταν ὁ ταῦρος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀγριοκάτσικο, τὸ μικρὸ ἐλάφι (νεβρός) καὶ ἄλλα ἀγρίμια, ἐνῶ δὲν λείπουν περιγραφές διασπαραγμοῦ φιδιῶν στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς διονυσιακῆς τελετουργικῆς πρακτικῆς (Εἰκ. 20).

19

20

Στὸν ἴδιο αὐτὸν διονυσιακὸ κύκλο τοποθετεῖται καὶ ὁ μῦθος τοῦ Ἀκταίω-νος, τοῦ ἀγοριοῦ ἀπ' τὴν Κόρινθο πού, ὄντας μιὰ παραλλαγή τοῦ προηγούμε-νου θηβαϊκοῦ μῦθου μέ τὸν ὁμώνυμο νεαρό ἥρωα τῆς σχετικῆς περιπέτειας, ἔχει —καὶ πάλι— ὡς κύριο στοιχεῖο τὸ γεγονός τοῦ διασπαραγμοῦ.

Ὁ Πλούταρχος μᾶς λέει πῶς στὴν Κόρινθο (μητροπολιτικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀμβρακίας) ζοῦσε ὁ Ἀκταίων, ὁ «κάλλιστος καὶ σωφρονέστερος τῶν ὁμιλικῶν του»¹⁶⁸, τὸν ὁποῖο κυνηγοῦσαν πολλοὶ ἐραστές. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ

165. E.R. Dodds (1972), δ.π. σ. 15-16.

166. Παρόμοιος μέ τὸ χορὸ τοῦ Ἀγ. Βίττου ἦταν καὶ ὁ tarantisme, «μιὰ μορφή χοροῦ πού μοιάζει μέ κλοιὸ πού σφίγγει καὶ στὴν ἀρχὴ θεωροῦνταν ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ δαγκώματος τῆ ἀράχνης ταραντούλα. Ἐκτελοῦνταν σκόπιμα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δηλητηρίου τῆς ταραντούλας. Τελικά, καθὼς ἡ προληπτικὴ πίστις σ' αὐτὴ τὴ «θεραπεία» ἐλαττώθηκε, συνεχίστηκε ὡς παραδοσιακὸς χορὸς, πού ἐμφανίζεται, σὲ πολλὲς ἰταλικὲς ἐπαρχίες: ἡ Tarantella» (R. Kraus, 1980, δ.π. σ. 98). Στὴ «Μεγάλῃ Ἱατροδικαστικῇ» τοῦ Ἱ. Πύρρα (1900, τ. I, σ. 180) διαβάει κανεῖς: «φαίνεται ὅτι τὸ δεῖγμα αὐτῆς ἐθεραπεύετο εἰς τὴν πόλιν Τάραντα διὰ χοροῦ καὶ μουσικῆς (...) χοροῦ λίαν κοπιαστικοῦ μετὰ ἤχων τυμπάνου, ἡ ἄλλου ἡχητικοῦ ὄργανου. Οἱ πάσχοντες διαποικίλλοντες ἑαυτοὺς μέ ταινίας καὶ ἄνθη, διατρέχουσι τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας καὶ ὑπὸ ἥλιον καυστικώτατον χορεύουσι μέ ἀκάλυπτον κεφαλὴν μέχρις ἀποβολῆς δυνάμεων καὶ καρώσεως».

167. E. Μαραγγιανοῦ (1982), «Ὁρφέας ὁ Ἑλληνας», Ἀθήνα, σ. 22.

168. Πλούτ., Ἐρωτ. διηγ. 2 (Ἡθικά, σ. 772 ε). Βλ. καὶ Διόδ. Σικ. 10, 1.

Βακχιάδης ἄρχοντας Ἀρχίας. Ἐπειδὴ δὲν μπορούσε νὰ κάμψει τὴν ἀντίσταση τοῦ ἀγοριοῦ, σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιήσει βία καὶ νὰ τὸν ἀπάγει. Ἔτσι, μαζί μέ τοὺς φίλους καὶ ὑπηρέτες του (μιά χαρούμενη ὁμάδα μεθυσμένων¹⁶⁹ καὶ ξετρελαμένων ἀπ' τὸ πάθος¹⁷⁰ προσωπιδοφόρων) πῆγε στοῦ πατρικοῦ του σπίτι («ἐπεκώμασε ἐπὶ τὴν οἰκίαν»¹⁷¹) μέ σκοπὸ τὴν ἀπαγωγή τοῦ ἀγοριοῦ. Ὁ πατέρας καὶ οἱ φίλοι του, μαζί μέ τοὺς γείτονες πού ἐτρεξαν γιὰ βοήθεια, πρόβαλαν ἰσχυρὴ ἀντίσταση καὶ στή συμπλοκὴ ὁ Ἀκταίων, πού τὸν τραβοῦσαν ἀπ' τὶς δύο μεριές κομματιάζτηκε («διεφθάρη»¹⁷²).

Γόργος

Πέρα ἀπὸ ἓνα «ἱστορικό μυθιστόρημα» ὅπως πολλοὶ θέλησαν νὰ δοῦν τὴν περιπέτεια τοῦ Ἀκταίωνος, ὁ E. Will¹⁷³ βλέπει σ' αὐτὴ μιὰ προβολὴ ἐνὸς μύθου πάνω σ' ἓνα ἱστορικό γεγονός: τὴν πτώση δηλαδή τῶν Βακχιαδῶν ἀρχόντων τῆς Κορίνθου, τὴ φυγὴ τοῦ Ἀρχία στὴ Σικελία καὶ τὴν ἐκεῖ δολοφονία του (στὶς Συρακοῦσες πού ὁ ἴδιος ἐχτισε) ἀπὸ τὸν ἐρωμένο του Τήλεφο. (Τοὺς Βακχιάδες διαδέχτηκαν οἱ Κυψελίδες, ἀνάμεσα στοὺς δοποιοὺς καὶ ὁ Γόργος, ὁ οἰκιστὴς τῆς Ἀμβρακίας) [Eik. 21].

Καθαρὸς μύθος στὴ βάση της ἡ περιπέτεια τοῦ Ἀκταίωνος (πού εἶναι συνδεμένη μέ τὴν ἐξορία τῶν Βακχιαδῶν) παραπέμπει στὴν περιπέτεια τοῦ δμῶνυμου θηβαϊκοῦ ἥρωα (ἐνὸς «ἥρωα μέ σαφέστερη μυθολογικὴ διάσταση»), ἐνῶ κοινὸ βασικὸ στοιχεῖο καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ὁ διαμελισμὸς, ἡ πράξη δηλαδή πού ἡ ἐλληνικὴ τελετουργία γνωρίζει μέ τὸ ὄνομα «διασπαργμός».¹⁷⁴

Στὸ βιβλίο του «Ὁμοφυλοφιλία στὴν ἐλληνικὴ μυθολογία» ὁ B. Sergent (πέρα ἀπ' τὴν προσωπικὴ του θέση, πού συνδέει¹⁷⁵ τὴν περιπέτεια τοῦ Ἀκταίωνος μέ τὴ δωρική¹⁷⁶ μυητικὴ φιλομοφυλία¹⁷⁵ καὶ σέ ἀντίθεση μέ τὸν K. Dover¹⁷⁷ καὶ τὸν

169. Ὁ Μάξιμος ὁ Τύριος, 18, 1 (ἐκδ. Hobein, σ. 217) τονίζει ὅτι ὁ διαμελισμὸς ἐγινε «ὑπὸ ἐραστῶν ἐν μέθῃ» (βλ. καὶ σ. 216: «θαρσύνοντες μέθη καὶ τυραννίδι καὶ ἐρωτῇ»).

170. Τὸ περιστατικό ἀναφέρει καὶ ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης μέ τὴ φράση «μεθυσθεὶς μετὰ τῶν συμπαραταχθέντων» προσθέτοντας ταυτόχρονα καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς «ἄνοιας» δηλαδή τῆς τρέλας: ἐπὶ τοσούτον ἀνοίας προέπεσεν ὑπὸ τοῦ πάθους» (Διόδ. Σικ., 10, 2). Σχετικὰ μέ τὸν ὄρο «ἄνοια», ὄρο γενικὸ πού περιλαμβάνει τὸ «σύνολο τῶν ψυχοδιανοητικῶν διαταραχῶν», βλ. H. Ey (1954), «Études Psychiatriques», T. III, σ. 12. Ὁ Γ. Μιστριώτης («Εἰρηπιδίου: Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αἰδίδι», Ἐν Ἀθήναις, 1916, σ. 90, σημ. 9 [Σχόλ. στὸν στ. 403]) σημειώνει: «τὴν ἄνοιαν (...) θεωρεῖ ὡς νόσον».

171. Πλούτ., Ἐρωτ. διηγ. 2 (Ἡθικά, σ. 772 f).

172. Ibidem. Κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Τύριο, 18, 1 (Hobein, σ. 216): «σπώμενον τὸ μεिरάκιον ὑπ' ἀμφοῖν βίᾳ διαφθείρεται ἐν χερσὶν αὐτῶν». Στὸ σχόλιο τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου (Δ, 1212), ὅπου ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ μύθου παραμένει ὁ ἴδιος, ἀναφέρεται ὅτι «οἱ βακχιάδαι νυκτὸς ἐπελθόντες ἐβούλοντο ἀποσπᾶν τὸν παῖδα· τῶν δὲ γονέων ἀντεχόντων συνέβη διασπασθῆναι τὸν Ἀκταίωνα».

173. E. Will (1955), δ.π. σ. 182.

174. B. Sergent (1984), «Ὁμοφυλοφιλία στὴν ἐλληνικὴ μυθολογία», ἑλλ. μτφρ. E. Πατρικίου, Ἀθήνα, σ. 225.

175. Ibid., σ. 226-227 καὶ 230.

176. Ἡ Κόρινθος (μητροπολιτικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀμβρακίας) εἶχε ὑποστεί τὸν δωρικὸ ἀποικισμό.

177. K.J. Dover (1978), «Greek Homosexuality», London, σ. 57, 188, 195-196. (B. Sergent, 1984, δ.π. σ. 62).

έθνοψυχαναλυτή G. Devereux,¹⁷⁸ πού τή φιλομοφυλική σχέση τή θεωροῦν ἕνα εἶδος νεωτερισμοῦ τοῦ 7ου αἰώνα ἐξαιτίας τῶν ἀλλαγῶν τῆς τότε κοινωνικῆς Ψυχολογίας) ὑποστηρίζει πῶς ὁ Κορίνθιος Ἀκταίων πέθανε γιατί κι ἀπ' τῆς δύο πλευρῆς διαπράχθηκε μιὰ ὑπέρβαση, μιὰ παράβαση, τῶν κοινωνικῶν κανόνων. Στήν παραδομένη μορφή τῆς ἱστορίας αὐτῆς «τό λάθος ἀποδίδεται καθαρά στοὺς ἀπαγωγεῖς: τὸ δράμα τοῦ Ἀκταίωνος ἀναγγέλει τὴν ἐξορία τῶν φρικτῶν Βακχιδῶν». Ὁ ἄλλος Ἀκταίων —συνεχίζει— κατασπαράχθηκε ἀπ' τῆς σκύλες τοῦ «γιατί δέν μπόρεσε νά περιορίσει τὸ κυνήγι στὰ ὄρια πού ὀφειλε αὐτὸ νά ἔχει στὴν Ἑλλάδα τῶν πόλεων». Ὁ ἴδιος προσθέτει: «παθιασμένος κυνηγός (...) καταλαμβάνεται ἀπὸ μονομανία, ξεπερνᾷ τὸ νόμο τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ νόμο τῶν θεῶν, παραβιάζει τὴν περιοχὴ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ μεταμορφώνεται σὲ ἐλάφι»¹⁷⁹ (γιά νά διασπαρᾷ ὡς τέτοιο ἀπ' τῆς λυσασμένες σκύλες τοῦ).

Εἶναι αὐτό, ἀκριβῶς, πού εἶχε παρατηρήσει παλαιότερα καὶ τὸ σημειώνει στὸ ἐντελῶς πρόσφατα ἐκδομένο καὶ στὸν τόπο μας βιβλίο τοῦ ὁ J.-P. Vernant,¹⁸⁰ πού μιλώντας γιά τὴν Ἀρτέμιδα (μιὰ «πρωτότυπη θεὴ προσωπικότητα») τονίζει πῶς ὡς Ἀγροτέρα σύχναζε, ἐκτός ἀπ' τὰ δάση καὶ τὰ βουνά, στοὺς ἀγρούς, δηλαδή τὰ ἀκαλλιέργητα ἐδάφη τὰ ὁποῖα, σὲ σύγκριση μὲ τῆς καλλιεργημένες περιοχές, ἀποτελοῦν μεθοριακές ζῶνες, ἕνα χῶρο ὅπου δέν βασιλεύει ἡ ἀπόλυτη ἀγριότητα ἀλλὰ τὸ ἄγριο συνυπάρχει μὲ τὸ καλλιεργημένο (τὸ πολιτισμένο). Σ' αὐτὸ τὸ ὅριο τῶν δύο κόσμων ἡ Ἀρτεμις —τονίζει ὁ συγγραφέας— ἐξασφαλίζει μὲ τὴν παρουσία της τὴ σωστή τους συνάρθρωση ὄντας ἐπικεφαλῆς τοῦ κυνηγιοῦ. Ὁ κυνηγός δηλαδή καταδιώκοντας τὰ ζῶα γιά νά τὰ σκοτώσει, μπαίνει στὴν περιοχὴ τῆς ἀγριότητος ἀλλὰ δέν πρέπει νά φθάσει πολὺ μακριὰ ὅπου μὲ τὴν παραβίαση τῶν ὁρίων (τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὴν ἀγριότητα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς πόλης) ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς ἐξαγρίωσης καὶ τῆς ἀποκτίνωσης.

Ὁ χῶρος τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι ὁ χῶρος τῆς συνύπαρξης τοῦ ἄγριου καὶ τοῦ πολιτισμένου, ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο —ὅπως παρατηρεῖ σὲ ἄλλη του ἐργασία ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας,¹⁸¹— τὸ Ἄλλο ἐκδηλώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐπαφή, πού διατηρεῖ κανεὶς μαζὶ του. Δέν εἶναι ὁ χῶρος τῆς ἀπόλυτης ἀγριότητος, πού ἀντιπροσωπεύει (σὲ σχέση μὲ τῆς καλλιεργημένες γαῖες τῆς πόλης) μιὰ ριζικὴ ἐτερότητα.¹⁸² Ὄντας ἡ ἴδια στὸ μεταίχμιο τοῦ ἄγριου καὶ τοῦ ἐξημερωμένου, ἔχει τὴ φροντίδα τοῦ νεογέννητου καὶ ὁδηγεῖ τὰ παιδιὰ ἀπ' τὴ νηπιότητα στὴν ὠριμότητα· τὰ τιθασεύει, τὰ ἐξημερώνει καὶ τὰ προετοιμάζει νά διαβοῦν τὸ καθοριστικὸ κατώφλι, πού εἶναι: 1) γιά τὰ κορίτσια ὁ γάμος καὶ 2) γιά τ' ἀγόρια ἡ ἀπόκτηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη. Ἡ προετοιμασία στὸ γάμο σχετίζεται μὲ τὴ

178. G. Devereux (1967), «Greek Pseudo-Homosexuality and the «Greek Miracle». Στὸ «Symbolae Osloenses» 42, 1967, passim. (B. Sergent, 1984, ὁ.π. σ. 62).

179. B. Sergent (1984), ὁ.π. σ. 229 καὶ 101.

180. J.-P. Vernant (1992), «Τὸ βλέμμα τοῦ θανάτου. Μορφές ἐτερότητας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα», ἐλλ. μτφρ. Γ. Παπᾶ, Ἀθήνα, σ. 18-20 καὶ 26-28.

181. J.-P. Vernant καὶ P. Vidal-Naquet (1991), ὁ.π. σ. 43.

182. Μὲ τὸν Διόνυσο —τονίζει ὁ J.-P. Vernant— καὶ μὲ μιὰ διαδικασία ἀλλιώτικη φαινομενικὰ ἀλλὰ συμπληρωματικὴ τῆς προηγούμενης στὴν οὐσία, εἰσάγεται στὸ κέντρο τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἡ διδασκαλία τοῦ Ἄλλου κόσμου (μῆς ριζικῆς ἐτερότητας) καὶ ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται πιά στὸν ἐνήλικα· στὸν ἐνσωματωμένο, πλέον, στὸ κοινωνικὸ σύνολο πολίτη καὶ στὴ σύζυγο-γυναῖκα (Ibid. σ. 48). Βλ. καὶ σ. 43-44.

σεξουαλική ένωση, πού πρέπει —συνεχίζει ο συγγραφέας— νά γίνει πολιτισμένα (σωστή ένσωμάτωση τής σεξουαλικότητας στό χώρο του πολιτισμού), χωρίς τή βιαιότητα τής σεξουαλικής πράξης, πού τρομοκρατεί τίς νεαρές νύφες καί πού ή ίδια ή θεά τήν άρνεΐται μένοντας, έτσι, άνύπαντρη. (Στήν υπερβολική μίμηση τής θεάς, ή άρνηση του γάμου οδηγεί τή νεαρή κόρη νά πέφτει στή ζωώδη κατάσταση τής βιαιότητας —τής γυναικειάς πιά καί όχι τής άνδρικής— καί νά γίνεται ή άγρια κυνηγήτρια, πού καταδιώκει καί κομματιάζει [Διασπραγμός] τό άρσενικό πού, κανονικά, έπρεπε νά τό παντρευτεί). 'Υπό τήν προστασία τής ίδιας αὐτῆς θεότητας (τῆς θεότητας τῶν όρίων καί τῶν μεταβατικῶν καταστάσεων), καί στό πλαίσιο τῆς προετοιμασίας τῶν άγοριῶν νά διαβούν τό κατώφλι πού σχετίζεται μέ τήν άπόκτηση τῶν δικαιωμάτων του πολίτη, οί "Έλληνες έφηβοι άποκοτύν, μέ τή μάθηση, τήν κοινωνική τους ταυτότητα.

Βασικό, όστόσο στοιχείο τῆς παιδείας γιά τόν έφηβο τό κυνήγι τόν ένσωματώνει στήν πόλη εΐσάγοντάς τον προηγουμένως —καί μεσα άπ' τόν όριακό χώρο τῆς άγριότητας καί του πολιτισμού— στόν κόσμο τῶν άγριων θηρίων. 'Εδῶ όμως —διευκρινίζει άλλου ό ίδιος, πάλι, ο συγγραφέας¹⁸³— τό κυνήγι γίνεται όμαδικά, πειθαρχημένα καί μέ αὐστηροῦς κανόνες καί μόνο μέ τήν παράβαση αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν καί θρησκευτικῶν άρχῶν μεταπίπτει στό χώρο του μή ανθρώπινου, στήν άγρια κατάσταση τῶν ζῶων μέ τά όποία βρίσκεται άντιμέτωπος. 'Η "Αρτεμις μή άντιπροσωπεύοντας έτσι τήν άγριότητα, δρᾷ ὥστε τά όρια τῆς τελευταίας αὐτῆς καί του πολιτισμοῦ «νά εΐναι περατά» (άφου τό κυνήγι μᾶς επιτρέπει τό πέραςμα άπ' τή μιά κατάσταση στήν άλλη), αλλά καί έντελῶς διακεκριμένα» (άφου άλλιῶς οί άνθρωποι θά περιέρχονταν στήν άγριότητα ὅπως έγινε μ' ὅσους παραμέλησαν τά έξιμα καί τίς, άπ' τή θεά προστατευόμενες, τελετές καί ξεέπесαν σέ κατάσταση προγενέστερη του πολιτισμοῦ, μέ φυγή άπ' τίς πόλεις, έλλειψη κάθε διανθρώπινης σχέσης καί άγρια άλληλοσφαγή μέ τόση άγριότητα ὅση κι εκείνη πού ὠθεΐ τά θηρία στόν άλληλοσπαραγμό).

Ποιό, άραγε, νά 'ταν ἐδῶ τό «λάθος», ή «παράβαση» καί ή «ύπέρβαση» κάποιων κοινωνικῶν κανόνων ή κάποιων (καί ποιῶν) ανθρώπινων καί θεϊῶν νόμων πού διαπράχτηκε στήν περίπτωση του μυθικοῦ Φαλαΐκου, πού ύπῆρξε ό μυθικός πυρήνας τῆς παράδοσης γιά τόν διασπαραγμό του;

'Η άπόλυτη σιωπή τῶν πηγῶν δέν συμβάλλει στό νά δοθεΐ μιά πειστική άπάντηση.

'Επιστρέφουμε, έτσι, καί πάλι στόν 'Αντωνίνο Λιβεράλι γιά τόν όποιο, μέ έντολή του 'Απόλλωνος, οί Κορίνθιοι (πού ἐδῶ άναφέρονται μέ τό ποιητικό ὄνομα Σισυφίδες) άποικοι τῆς 'Αμβρακίας βοήθησαν τούς 'Αμβρακιῶτες στίς πολεμικές τους επιχειρήσεις καί μέ δικό του χρησμό επαναστάτησαν ένάντια στόν τύραννο τῆς πόλης Φάλαικο ό όποιος, στή διάκρεια αὐτῆς τῆς επαναστατικῆς εξέγερσης, άπώλεσε ένα μεγάλο άριθμό όπαδῶν του.

'Απ' τήν άλλη μεριά, ό ίδιος αὐτός μυθογράφος του 2ου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα άναφέρει ὅτι ή "Αρτεμις ήταν εκείνη πού συνδέεται άμεσα μέ τό θάνατο του Φαλαΐκου καί τήν άπελευθέρωση τῆς 'Αμβρακίας άπ' τή δουλεία (τό τυραννικό καθεστῶς) καί μέ τόν τρόπο πού προαναφέραμε.

183. J.-P. Vernant (1992), δ.π. σ. 19-20.

Κι εἶναι αὐτός, ἀκριβῶς, ὁ τρόπος τῆς θανάτωσης τοῦ Φαλαίκου πού πιστεύω πῶς μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξη τοῦ μύθου στό πλαίσιο τῆς διονυσιακῆς τελετουργίας καί τῆς συγγενικῆς, κυρίως, πρὸς αὐτὴν λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος, πού ὅπωςδήποτε ἐντάσσεται στὸν λατρευτικό καί θρησκευτικό ὀρίζοντα τοῦ Διονύσου καί πού κύριο χαρακτηριστικό τους εἶναι ὁ διασπαραγμός.

Ὅταν ὁ Φάλαικος βγῆκε γιὰ κυνήγι, γεγονός πού συνιστᾷ ἓνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικό τῆς ἴδιας αὐτῆς διονυσιακῆς τελετουργίας μέ τό ὄνομα «ἀναχώρηση» (ἀποκλεισμός ἀπ' τὴν κοινότητα) στίς δασωμένες περιοχές τῆς Ἀμβρακίας¹⁸⁴ (ὅπου ἀπ' τὴν πρώιμη κιόλας ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν λιοντάρια^{185 184} τὰ ὁποῖα, μέσα στὸν ἑλληνικό συμβολισμό, προορίζονταν κατεξοχὴν νά προσφέρουν ἓνα κυνηγητικό ἀνδραγάθημα),¹⁸⁶ βρέθηκε μπροστά σέ μιὰ λέαινα πού, ἐρεθισμένη ἀπ' τὴν Ἀρτέμιδα (τὴν ἀφέντρα τῶν ἄγριων ζώων, τὴν *Πότνια Θηρῶν*), πετάχτηκε μέσα ἀπ' τὴν πυκνὴ βλάστηση, ρίχτηκε πάνω του καί τοῦ καταξέσχισε τὰ στέρνα.

Ἡ, ἀπ' τὴ θεά, ἐξαγριωμένη λέαινα μοιάζει ἐδῶ μέ τίς μαινάδες πού κατασπαράζουν τό θῦμα τους στίς παρόμοιες ἐκεῖνες σκηνές, πού εἶδαμε νά ἐντάσσονται στό διονυσιακό κύκλο, ἀλλά πού τίς βρίσκουμε καί στήν συγγενικὴ πρὸς τόν Διόνυσο λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος καί στοὺς μύθους τῆς ἴδιας αὐτῆς θεᾶς.

Στό μῦθο τοῦ Κορινθίου Ἀκταίωνος τό θῦμα σχετίζεται μέ τόν Διόνυσο ἐνῶ τό πρότυπο τοῦ διασπαραγμοῦ ἀνάγεται στή λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος μέ τό ὁμώνυμο θῦμα. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, τόν διονυσιακό χαρακτήρα τοῦ ἀρτεμισιακοῦ Ἀκταίωνος πιστοποιεῖ ἡ μυθικὴ παράδοση, πού τόν θέλει μνηστήρα τῆς μητέρας τοῦ Διονύσου Σεμέλης («ἐμνηστεύσατο Σεμέλην»¹⁸⁷) ἢ θῦμα τῆς Ἀρτέμιδος γιὰ νά μὴν τὴν παντρευτεῖ («ἵνα δὴ μὴ γυναικα Σεμέλην λάβοι»¹⁸⁸). Καί εἶναι αὐτός, ἀκριβῶς, ὁ διονυσιακὸς χαρακτήρας του πού ἀποδεικνύει τὴν ταυτότητα τῆς ἱερωγίας, ἀφοῦ καί οἱ λυσσασμένες (μανιασμένες) σκύλες¹⁸⁹ πού τόν διασπαράσσουν δέν εἶναι παρά οἱ ἀκόλουθοι τῆς Ἀρτέμιδος (τῆς «λυσσάδος, θυιάδος, φοιβάδος, μαινάδος» ὅπως ἀναφέρεται στὸν «εἰς Ἀρτεμιν» Ὕμνον τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ Τιμοθέου¹⁹⁰), ἀλλά καί οἱ «Μαινάδες» ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρά, βασικὲς μορφές τῆς ὀργιαστικῆς διονυσιακῆς τελετουργίας, ἀναφέρονται ὡς «δρομάδες κύνες». Ὡς ἐπιπλέον ἀποδείξεις τοῦ διασπαρακτικοῦ χαρακτήρα τῆς Ἀρτέμιδος θεωρήθηκαν: ἡ ἐτυμολόγηση τοῦ ὀνόματός της (Ἰ Ἀρτεμις ἀπὸ τό «ἀρταμέω» πού σημαίνει: «κόβω σέ κομμάτια»), ἡ προσωνυμία της «ἐλαφοκτόνος» δηλαδή αὐτὴ πού

184. J. André (1960), «Cinq notules sur l' "Ibis" d' Ovide». Στό: «Hommage à L. Hermann». Coll. «Lottomus», 44, σ. 86: «...ἓνα λιοντάρι τοῦ τύπου [= τοῦ παραπάνω τύπου] πού συνάντησε ὁ Φάλαικος στὰ περὶ χώρα τῆς Ἀμβρακίας».

185. M. Papathomopoulos (1986), δ.π. σ. 79, σημ. 22.

186. B. Sergeant (1984), δ.π. σ. 100.

187. Ἀπολλόδ., *Βιβλ.* 3, 30. —F.Gr.H. 2 F33.

188. Πάυσ., 10, 2, 3.

189. Π. Λεκατσᾶς (1971), δ.π. σ. 175-176.

190. Τιμόθ., Ὕμν. 1, 1-2 («Εἰς Ἀρτεμιν»). Στό «Lyra Creca», ἐκδ. J.M. Edmons, 1927, London / N. York, σ. 298.

σκοτώνει νεβρούς (κύριο στοιχείο της μαιναδικής νεβροφωνίας) και —τέλος— ή σχέση της με τη «Μεγάλη Θεά», της οποίας ή "Αρτέμις είναι μιά απ' τις μορφές της.¹⁹¹

Ἐξέχουσα μορφή ή ἴδια στό χῶρο τῆς προελληνικῆς θρησκείας αὐτή ή «Μεγάλη Θεά», συγκέντρωνε στή λατρευτική της ὑπόσταση τίς γονιμοποιές δυνάμεις τῆς φύσης καί ή ταύτισή της μέ τη «Μεγάλη Μητέρα» εἶναι ὀλοφάνερη. Ἡ μορφή της, αὐστηρά ὑποβλητική, μέ γυνά πλούσια στήθη (ἐκφραση τῆς γονιμότητας) συμβόλιζε τήν ἀναδημιουργία τῆς φύσης.¹⁹² Φέρεται νά κρατᾶ στά χέρια της τό φίδι μέ τήν ιδιαίτερη συμβολική σημασία του (τῆς ἀθανασίας ἀλλά καί τῆς ἀνανέωσης μέ τήν ἀλλαγὴ τοῦ δέρματός του καί τό ἴδιο τό φαλλικό σχῆμα του) ή νά φέρει τόν καρπό (κωδία) τῆς μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου (paraver somniferum) πού μέ τόν ὅπο της (τόν χυμό πού ἐξάγεται ἀπ' τή σχάση τῶν κωδιῶν) δηλ. τό ὄπιο, ἔρριχνε τόν πιστό στήν ἔκσταση καί τό δράμα¹⁹³ (Εἰκ. 22). Στά

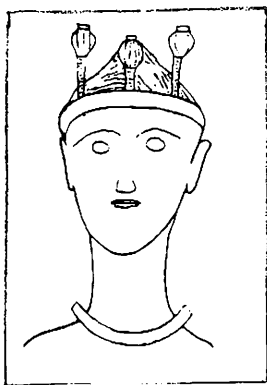
191. G. Miroux (1986), «Artemis, Artamos, Artamesis, Artamein». Στό «Les grandes figures religieuses...». («Centre des Recherches d' Histoire Ancienne», T. 68), Paris, σ. 127-135. Ὁ συγγραφέας ἀναφερόμενος στίς διάφορες ἐτυμολογικές ὑποθέσεις σχετικά μέ τό ὄνομα "Αρτέμις, παραπέμπει καταρχήν στόν Εὐστάθιο, πού, πρῶτος αὐτός, τό συνδέει μέ τόν ὄρο *ἄρταμος* (αὐτός πού διαμελίζει, κατακομματιάζει, «ὁ κατ' ἄρθρα τέμνων», «κρεουργός», «σφαγεύς», «θυσιαστής») ἐξαιτίας τῆς φωνητικῆς τους συγγένειας. Στόν Ξενοφῶντα ὁ ὄρος εἶναι συνώνυμος τοῦ ὄρου «μάγειρος» (αὐτός πού μοιράζει τά κομμάτια τοῦ κρέατος τῆς θυσίας) καί σ' αὐτό τό νόημα τόν χρησιμοποιεῖ καί ὁ Ἀμβρακιώτης Κωμωδιογράφος Ἐπικράτης ('Αθήν., *Λειπνοσ*. 14, σ. 655). Ἀντίθετος σέ μιά τέτοια ἐτυμολογία, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ή "Αρτέμις, ὄντας ή θεά τοῦ κυνηγιοῦ, ἔφερε μαζί της τά κυνηγετικά ὅπλα καί ὄχι τά ἐργαλεῖα τοῦ μαγείου καί κάποιας θυσιαστικῆς πρακτικῆς, ὅπως μαχαίρια, κ.ἄ. Ἦταν ή «τοξοφόρος» καί «τοξότις» (ή ὁμηρικὴ «λοχέαιρα» καί «χρυσηλάκατος»). Ἡ ἴδια σκοτώνει τό θῦμα της ἀπό μακριά, χωρίς ἄμεση ἐπαφή μαζί του («ἐκηβόλος», «Τηλέμαχος») ἀλλά καί μ' ὄσους θυσιάζουν σ' αὐτή καί μέ τόν τρόπο τῆς λατρείας τους. Ἡ τελετουργικὴ θυσία ἐγγράφεται στήν περιοχὴ τῆς πόλης, ἐνὸς κατεξοχῆν καλλιεργημένου χώρου καί ή θυσία, πέρα ἀπὸ μιά πράξη θρησκευτική, εἶναι μία πράξη πολιτικὴ τὴν σέ κοινότητα (οἰκογένεια, χωριό, πόλη) συναθροισμένων ἀτόμων). Οἱ τόποι λατρείας της εἶναι στήν πράξη ή συμβολικά μακριά ἀπὸ τά κατοικημένα κέντρα. («οὐρεσι οἰκήσω» πόλεσι δ' (...) μούνον ὅτ'...», Καλλιμ., *Ὑμν. εἰς Ἀρτ.* 3, 19 καί πέρα.). Ἡ "Αρτέμις εἶναι ή θεότητα τῶν *ἐσχατιῶν* (μεθοριακῶν ζωνῶν) μακριά ἀπ' τήν πόλη, πού εἶναι τόπος ἐκλογῆς κάθε θυσιαστικῆς πρακτικῆς, ή ποῖα ἐνώνει τά ἄτομα σέ συντεταγμένες κοινωνίες. Ὁ συγγραφέας, πού δέν συσχετίζει τοῦ δύο ὄρους, σημειώνει πὺς οἱ φονικές ἀρμοδιότητες τῆς Ἀρτέμιδος καί τοῦ «ἀρτάμου» ἀσκοῦνται σέ διαφορετικούς τομεῖς, μέ διαφορετικό τρόπο καί σκοπό καί ἐγγράφονται στά διαπερατά ἐκεῖνα ὅρια —χωρίσματα ἀνάμεσα στή Νατοῦρα καί τήν Κουλτούρα.

Γιὰ τήν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος "Αρτέμις ἀπὸ τό *ἀρταμέω* (κομματιάζω, διαμελίζω) βλ. L. Kahil (1984), «Διόνυσος». Στό «Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae», Zürich, T. II/1, σ. 618 καί Π. Λεκατοῦ (1971), ὁ.π. σ. 175.

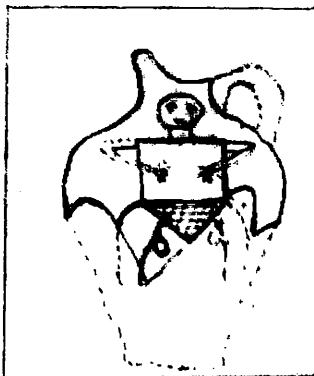
192. Γ. Μυλωνᾶς (1970), «Ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία». Στήν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, T. I (Προϊστορία-Πρωτοϊστορία), σ. 298.

193. Στ. Ἀλεξίου (1970), «Μινωικὴ Θρησκεία». Στήν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, T. I, σ. 222. —Βλ. καί Σπ. Μαρινάτου (1937), «Αἱ μινωϊκαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι», «Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερίς», T. A, σ. 278-279. —Χρ. Μπαρτσόκα (1964), ὁ.π. σ. 92. —Ι.Ε. Χαβάκη καί Μπ. Ι. Χαβάκη-Κονταξάκη (Χ. Χρ.), «Ἡ μινωικὴ Ἱατρική», σ. 95-98. —Π.Γ. Κρητικοῦ (1960), «Ἡ Μήκων...», Ἀθήναι. —Π. Κρητικοῦ καί Στ. Παπαδάκη (1963), «Μήκωνος καί ὅπου ἱστορία...», «Ἀρχ. Ἑφημ.», σ. 80-150 (ἰδιαίτερα στίς σελ. 80, 92-93, 135). Στίς δύο τελευταῖες αὐτές φαρμακοϊστορικές μελέτες ἀναφέρεται ὅτι ὁ καρπὸς τῆς μήκωνος, λόγω τῶν πολυἀριθμῶν σπερμάτων της, θεωροῦνταν σύμβολο τῆς καρποφορίας, πού τό συναντοῦσε κανεὶς στά χέρια ἀγαλμάτων διαφόρων θεῶν (Κυβέλης, κ.ἄ). Στὴ Μινωικὴ Θεά (τῆς εἰκ. 22) τό ἄψυχο τῆς στοματικῆς σχισμῆς, ὁ φιλομειδῆς τόνος τοῦ προσώπου καί τά μάτια, ἐκφράζουν τὴ δράση τοῦ ὀπίου: ἀδράνεια μέ ἡδονικά ὄνειρα ή

ειδώλια ἀπεικονίζεται γυμνή καί παχύσαρκη μέ τολμηρή ἐπίδειξη τοῦ ἡβικοῦ τριγώνου (ὑπερτονισμός τῆς γονιμότητος) (Εἰκ. 23) ἢ μέ βαριά φορέματα καί μέ μόνο ἀκάλυπτο τὸ στῆθος (ἐκφραση τοῦ γυναικεῖου μητρικοῦ χαρακτήρα τῆς¹⁹⁴ ἀλλά καί ἐκφραση μιᾶς μορφῆς ἐκθεσιομανίας —exhibitionismus¹⁹⁵ (Εἰκ. 24). Ὡς «κουροτρόφος» (πού βυζαίνει ἓνα βρέφος) «Μεγάλη Μητέρα» κρατᾷ τὸ «θεῖο βρέφος» στό πρόσωπο τοῦ ὁποῖου, ἢ στό πρόσωπο ἑνός συνοδοῦ νεαροῦ θεοῦ (ὅπως —ἐξᾴλλου— καί στήν ἴδια) ἡ λαϊκή πίστη ἐβλεπε τήν προσωποποίηση τῆς φύσης, τῆς ὁποίας οἱ ἐναλλαγές, οἱ διαδοχές τῶν ἐποχῶν, ἡ βλάστηση καί ὁ μαρασμός τῆς φυτικῆς ζωῆς μέ τίς ἀνάλογες —συγκλονιστικές— ἀντιδράσεις τοῦ θυμικοῦ, προκάλεσε τήν παραπάνω «προσωποποίηση τοῦ αἰωνίου δράματος».¹⁹⁶

22

23

24

Στό πλαίσιο τῶν γονιμικῶν ιδιοτήτων τῆς συνδέθηκε μέ τή Σελήνη πού, καί πάλι, ἡ λαϊκή πίστη τήν ἐβλεπε ὡς πηγή γονιμικῆς ὑγρασίας καί ἔτσι ἔγινε μιᾶ καθαρά σεληνιακή θεότητα. Ἐπιπλέον: ὁ ἴδιος ὁ γενετησιακός βίος τῶν γυναικῶν (καί ιδιαίτερα οἱ ἀναπαραγωγικές τῆς λειτουργίες) σχετίστηκε ἄμεσα μέ τή Σελήνη καί τόν ρυθμιστικό τῆς ρόλο πάνω σ' αὐτόν καί συντέλεσε στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀπ' ἐδῶ ἀπορρέουσας φεγγαρολατρίας.

Ἡ Σελήνη θεωρήθηκε ὡς ρυθμιστική τῆς ἐμμηνορρυσίας ὅπως βλέπουμε στό σχετικό χωρίο τοῦ Γαληνοῦ: «καί τὰς τῶν καταμηνίων ταῖς γυναιξί προθεσμίας διαφυλάττει».¹⁹⁷ Ἀκόμη καί ἡ ἐγκυμοσύνη (τό γκάστρομα) γιά τήν προ-λογική σκέψη τοῦ πρωτογόνου πιστευόταν πῶς προκαλεῖται ἀπ' τό φεγγάρι, πού θεωρήθηκε ὡς ὁ ἀληθινός ἄντρας τῶν γυναικῶν. «Ἡ ἐλληνική λέξη *σελήνη* —παρατηρεῖ ὁ G. Thompson¹⁹⁸— εἶναι ὑποκατάστατο τοῦ *μήν* (μήνας). Ἀπό τήν ιδέα πῶς οἱ γυναῖκες γκαστρώνονται ἀπὸ τό φεγγάρι γεννιέται ἡ παραπέρα δοξασία πῶς διαμέσου του ἐμπνέονται καί κατέχονται. Ἀπ' ἐδῶ καί οἱ παραδοσιακοί

ινδάλματα σέ κατάσταση ἡμιεργήγησης, ἄμβλυνση τῶν αἰσθήσεων, διαταραχή τῆς ἀντιληπτικῆς λειτουργίας, κ.ἄ. Ἡ θεά βρίσκεται σέ κατάσταση ἐκστασης.

194. Στ. Ἀλεξίου (1970), ὁ.π. σ. 225.

195. G.R. Vaener (1954), «Exhibitionism...». Μέσα στό «Sexology» τ. 6, σ. 357.

196. Στ. Ἀλεξίου (1970), ὁ.π. σ. 222.

197. Γαλην., IX, 903 (Kühn).

198. G. Thomson (1959), «Ἡ ἀρχαία ἐλληνική κοινωνία. Τό προϊστορικό Αἶγαio», ἑλλ. μτφρ. Γ. Βιστάκη, Ἀθήνα, σ. 145.

σύνδεσμοι τοῦ φεγγαριοῦ μέ τήν «Ύστερία», τήν Ἑπιληψία (Σεληνιασμός) κι ὅλες τίς ἀρρώστιες¹⁹⁹ πού λογιούνται σά θείες». Πράγματι, ἡ περιοδικότητα τῶν κρίσεων συνυφάνθηκε μέ τίς σεληνιακές φάσεις,²⁰⁰ ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ ἐκλυση τῆς παροξυσμικῆς κρίσης.²⁰¹ Ὅσο γιά τίς καθαρά ψυχοδιανοητικές νόσους παρατηρήθηκε²⁰² πώς ἡ αἰτιολογία τους συνδέθηκε (κι αὐτό στάθηκε μιά παγκόσμια δοξασία) μέ τή σελήνη, ὅπως δείχνουν καί τά δνόματα *μήν, μήνη, μανία, μαινάς, μαντική*. Ὁ Νόννος στά «*Διονυσιακά*» του σημειώνει: «*εἰμί δέ Μήνην Βακχιάς, οὐχ ὅτι μούνον ἐν αἰθέρες μήνας ἐλίσσω, ἀλλ' ὅτι καί μανίης μεδέω καί λύσαν ἐγείρω*».²⁰³

Μέ ἀφετηρία, ἔτσι, τόν γενετησιακό βίο τῶν γυναικῶν συνυφάνθηκε μέ τίς κοινωνικές τους λειτουργίες, ὅπως ἡ ἀντληση νεροῦ, ἡ φροντίδα τῶν φυτῶν καί ἡ ἐξοικονόμηση τῆς δροσιᾶς καί τῆς βροχῆς ἀπ' ὅπου καί ἡ λαϊκή πίστη γιά τή σελήνη ὡς αἰτίας τῆς βλαστικῆς αὐξησης καί πηγῆς ζωοδοτικῶν ὑδάτων, ἀλλά καί ἡ πίστη —τελικά— γι' αὐτήν ὡς συμβόλου τῆς ζωῆς πού ἀνανεῶνεται καί τῆς γονιμικῆς ὑγρασίας.²⁰⁴ (Σημειώνεται ἐδῶ καί ἡ παθογενετική σημασία τοῦ «*σεληνιακοῦ φωτός, ὕγρᾶν ἔχοντος φύσιν*» κατά τόν Ὁρειβάσιο,²⁰⁵ γιά διάφορες νόσους καί ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τοῦ ἔγκεφαλου).

Τέτοιοι σεληνιακοί συσχετισμοί συναντῶνται σ' ὅλες τίς θρησκείες καί ἀποτελοῦν ἐπιβιώματα μιᾶς ἐποχῆς πού πιστευόταν πώς ἡ σελήνη κυριαρχεῖ ἰδιαίτερα στή ζωή τῆς γυναίκα.

Ἡ θεότητα ἡ πιό πολύ συνδεμένη μέ τή σελήνη εἶναι ἡ Ἑκάτη, πού ταυτίστηκε μέ τήν Ἀρτέμιδα, πολιοῦχο θεά τῆς Ἀμβρακίας. Δυό παραστάσεις τῆς Ἀρτέμιδος - Ἑκάτης σέ πῆλινα εἰδώλια ἀπ' τήν Ἀμβρακία (ὅπου ἡ Ἑκάτη λατρεύτηκε ὡς θεά) δημοσιεύτηκαν ἀπ' τήν Χρ. Τζουβάρα-Σούλη στό «Σκουφᾶ»²⁰⁶ (Εἰκ. 25).

Συνδεμένη μέ τή λατρεία τῆς σελήνης ἡ Μεγάλη Θεά ἀποκτᾶ μανιοδοτική δύναμη, ἐνῶ ὀργιαστικές λατρεῖες τήν ἐμφανίζουν ὡς κορυφαία ὁμίλων πού προάγουν τή μανία μέ διάφορα μέσα.

Ἡ πιό κοντινὴ της μορφὴ εἶναι ἡ Ἀρτεμις καί ἡ Ἑκάτη (πού εἶναι ἡ ἴδια ἡ Μεγάλη Θεά ὡς σελήνη²⁰⁷) μέ τήν ὁποία καί ταυτοποιοῦνται.²⁰⁸ Μ' αὕτη της

199. Γιά τήν ὑποτιθέμενη ἐπίδραση τῆς σελήνης στίς διάφορες ἀσθένειες βλ. N.H. Roscher (1890), «*Über Selene und Verwandtes*», Lipsiae.

200. Γαλιν., IX, 903, (Kühn): «*καί τὰς τῶν ἐπιλήπτων τηρεῖ περιόδους*».

201. Λουκ., Τόξ. ἡ φίλ. 24: «*ἐλέγετο δέ καί καταπίπτειν πρός τήν σελήνην αἰσανομένην*». — Ἀριστοτ., π.ζ. ἱστορ. 588 α 3-10: «*εἰκοθε δέ τὰ παιδία τὰ πλεῖστα σπασμός ἐπιλαμβάνειν (...) καί ἐν ταῖς πανσελήνοις δέ μᾶλλον πονοῦσιν*».

202. Π. Λεκατσᾶς (1971), δ.π. σ. 171.

203. Νόνν., Διον. 44, 227-229.

204. G. Thomson (1959), δ.π. σ. 145-147.

205. Ὁρειβάς., II / 287-289 ἔκδ. Bussemaker - Daremberg. Πρβλ. Ὁριγέν., τῶν εἰς κατά Ματθ. ἐξηγητ., ἔκδ. Migne (1857) P.G., T. 13, στ. 1108. Ἐπίσης: Φωτ., Ἀμφιλοχ., ἔκδ. Σ. Οἰκονόμου (1858), Ἀθήναι, σ. 23.

206. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη (1981), δ.π. σ. 139.

207. Π. Λεκατσᾶς (1971), δ.π. σ. 171.

208. «*Ἑκάτην λέγουσι καί εἰδικήν τινα θεόν καί τήν Ἀρτεμιν καί τήν Σελήνην*. (Σχόλ. στόν Εὐρ., Ἰππ. σ. 142). Ἐπίσης: «... Ἀρτεμις, ταυτὸ δέ εἰπεῖν σελήνη (...) τῇ δ' αὐτῇ Ἀρτέμιδι ταυτὸν δ' εἰπεῖν

τήν ιδιότητα ή 'Εκάτη, ειδικότερα, θεωρήθηκε ως αίτια για πολλές καί διάφορες (ψυχο)παθολογικές εκδηλώσεις όπως: κρίσεις άγχους, φοβίες, ψυχοκινητική διέγερση, φυγές, πλανήσεις καί «παράνοια», καθώς καί για μερικά άπό τά συμπτώματα τής «ιεράς νόσου»²⁰⁹ (έδω ως «'Ενοδή» θεά κατά τήν τελευταία διορθωτική έκδοση του π. *Ιερής νούσου* βιβλίου τής 'Ιπποκρατικής Συλλογής άπό τόν Η. Grenseman²¹⁰) καί διαταραχές τής ύπνικης λειτουργίας²¹¹ (νυκτερινοί-ένυπνοι-τρόμοι).

Ταυτοποιημένες, έτσι, ή "Αρτεμις καί ή 'Εκάτη μέ τή Μεγάλη Θεά, διατηρούν στή λατρευτική πράξη έντονα τά —άπ' τή δική της λατρεία προερχόμενα— στοιχειά όργιαστικού χαρακτήρα, πού είνai βασικό συστατικό καί στή διονυσιακή μανία τών Μαινάδων, όπως οί όργιαστικοί χοροί. Χορός, έξάλλου, σημαίνει κίνηση, κύριο χαρακτηριστικό τής ζωής, κίνηση πού παίρνει τή μορφή του χορού στίς θρησκευτικές (λατρευτικές) τελετουργίες καί πió πολύ σ' έκείνες πρós τιμήν τής 'Αρτέμιδος. Τό χορό αυτό διατήρησε κατεξοχήν ή "Αρτεμις όπως φαίνεται κι άπ' τήν παροιμιακή φράση: «πού δέν χορεύουν πρós τιμήν τής 'Αρτέμιδος;»²¹² 'Από ένα άπόσπασμα τής χαμένης Τραγωδίας του Πρατίνου «*Καρνάτιδες ή Δυσμαΐναι* (άθλιες τρελές)» διαφαίνεται μιá άναλογία σ' ότι άφορά στους όργια-

'Εκάτη καί μαινάδα θύεσθαι φασί διά τό δοκεΐον μανιων αίτιαν είνai τισίν...» (Εϋστάθ., *Παρεκβ.* 'Ομ. 'Ιλ. Α, 206).

209. 'Ιππ. Συλλ. VI, 360 (Littre): «'Ην δέ τής κόπρου τι παρέη, ό πολλάκις γίνεται υπό τής νόσου βιαζόμενοισι ένοδίης πρόσκειται ή προσωνομή» καί VI, 360 (Littre): «κην μέν γάρ αΐγα μιμώνται κήν βρύχωνται, κήν τά δεξιά σπώνται, μητέρα θεών φασίν αίτιαν είνai». —Μανέθ., 'Αποτελ. Β, 478-479: «μανίησι προσάπτει / ή σπασμούς νοΰσον θ' 'Ιερήν καί άναθλάς άτας» ['Η σελήνη]. Πρβλ. σχόλ. στον Σοφ., Αί. στ. 172: «τούς πολλούς γάρ τών μαινομένων εκ σελήνης νοσεΐν υποτίθενται». 'Ο Γ. Μιστριώτης («Εϋριπίδου 'Ιππόλυτος», 1901, σ. 77, σημ. 6) γράφει: «Τάς ταραχάς τής διανοΐας οί δυσειδαίμονες άποδίδουσι τῷ Πανί, τή 'Εκάτη καί άλλοις θεοΐς (...) τήν μανίαν του Αΐαντος τή 'Αρτέμιδι (...) καί ήμεΐς οί νεώτεροι λέγομεν επί τών μαινομένων, ότι έχουνσι φεγγάρια καί φεγγαριάζονται».

210. Η. Grenseman (1968), «Die hippokratische Schrift über heilige krankheit», Berlin, σ. 66.

211. «'Αλλ' εΐτ' ένυπνον φάντασμα φοβή / χθονίας θ' 'Εκάτης κώμον έδέξω». Τ.Γ.Ε., άπόσπ. 375, Εκδ. Α. Nauk, σ. 910. —Βλ. καί τό «π. *Ιερ. νούσου*» βιβλίο τής 'Ιπποκρ. Συλλ., VI, 362, Littre: «όκδσα δέ δείματα νυκτός παρίσταται καί φόβοι καί παράνοια καί άναπηδήσεις εκ τής κλίνης καί φόβητρα καί φεύξεις έξω 'Εκάτης φασίν είνai έπιβολάς...»

212. Η. Jeanmaire (1985), ό.π. σ. 277. —Β. Λαμπροπούλου (1986), «Φιλοσοφία τών φύλων. Α' Οί γυναικεΐοι χοροί στην άρχαία Έλλάδα...» Αθήνα, σ. 106. —Π. Λεκατσάς (1971), ό.π. σ. 173.

στικούς χορούς Ἀρτέμιδος καὶ Διονύσου.²¹³ Τέτοιους χορούς τούς διατήρησε ἡ Ἀρτεμις, ἐπικεφαλῆς ὁμίλου νυμφῶν, σέρνοντας τὸ χορὸν τοὺς («ἐξάρχουσα χορούς»²¹⁴) καί, μάλιστα, περισσότερο ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες μορφές τῆς Μεγάλης Θεᾶς (πού ἡ λατρεία της συνδέθηκε μέ ὀργιαστικούς, φρενιτικούς καί θορυβώδεις χορούς — σκιρτήματα, πηδήματα, πετάγματα — οἱ ὅποιοι εἶχαν σκοπὸ γονιμικό, ἀποτροπαϊκὸ καί θεραπευτικὸ κάθε λογῆς ἀσθενειῶν).

Πέρα ἀπ' τὸ χορὸν, κύριο στοιχεῖο καί τῆς ἐδῶ μαιναδικῆς πράξης εἶναι ὁ διασπαραγμός, στοιχεῖο συνάντησης τῶν δύο συγγενικῶν λατρειῶν τῆς Ἀρτέμιδος καί τοῦ Διονύσου.

Στὴ μητροπολιτικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀμβρακίας, τὴν Κόρινθο, καί «ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς» τῆς πόλεως, ὑπῆρχε ἓνα ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος καί δίπλα τοῦ ξόανα (ξυλόγλυπτες εἰκόνες — συμβολικὴ ἔκφραση τῆς θεότητας) τοῦ Διονύσου πού, σύμφωνα μέ τὴν παράδοση τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Πausanias,²¹⁵ ἔγιναν ἀπ' τὸ δέντρο στοῦ ὁποῖο ἀνέβηκε ὁ Πενθεύς γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὰ διονυσιακά ὄργια τῶν μαινομένων γυναικῶν τῆς Θήβας λίγο πρὶν τὸν διασπαραγμὸν τοῦ ἀπ' τίς ἴδιες. Ἡ τέτοια γειτνίαση μαρτυρεῖ ἀναμφίβολα τὴ συγγένεια τῆς ἐκστατικῆς λατρείας τῶν δύο θεῶν.

Ὁ ἴδιος, ἐξάλλου, ὁ τόπος ὑπῆρξε ὁ χῶρος ὅπου διαδραματίστηκε ἡ σκηνὴ τῆς θανάτωσης τοῦ Πενθέως (θύματος τοῦ Διονύσου) ἀλλὰ καί τοῦ Ἀκταίωνος (θύματος τῆς Ἀρτέμιδος). Ἔτσι, καί οἱ δύο μῦθοι εἶναι συγγενικοί, συνδεμένοι μ' ἓνα διασπαραγμὸν, κεντρικὸ συστατικὸ στὴ λατρεία τῶν δύο θεῶν.

Μέ τὴν Κορινθιακὴ μετάπλαση τοῦ μῦθου τοῦ ἀρτεμισιακοῦ Ἀκταίωνος, συνδέσαμε τὴν περίπτωσιν τοῦ τυράννου τῆς Ἀμβρακίας Φαλαίκου, μιά περίπτωσιν «μαιναδικοῦ διασπαραγμοῦ», ἀφοῦ ἡ ἀπ' τὴ Θεᾷ ἐρεθισμένη λέαινα, ταυτίζεται μέ τίς μαινάδες τῆς διονυσιακῆς ἱερῆς μανίας, πού — πάντοτε — κατασπαράσσουν τὸ θῦμα τοὺς.

Ἀλλὰ ἐδῶ ἀνακύπτει ἓνα νέο ἐρώτημα: ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς Ἀμβρακίας μέ τὸ Φάλαικο τοῦ μῦθου, ἀλλὰ καί τὸ Φάλαικο ὡς ἱστορικὸ, πλέον, πρόσωπο;

Γιὰ τὸν Ἀντωνῖνο Λιβεράλι ὁ μυθικός Φάλαικος «ἐτυράννευε τῆς πόλεως» Ἀμβρακίας ἐνῶ ὁ Αἰλιανός, μιλώντας γιὰ τοὺς Ἀμβρακιῶτες, ἀναφέρεται εἰς «τόν τυράννον αὐτῶν Φαῦλον» καί στοῦ περιστατικοῦ τοῦ διασπαραγμοῦ του, τὸ ὁποῖο καί περιγράφει «ἐν βραχεῖ».

Γιὰ τὸν Διόδωρον τὸν Σικελιώτη καί τὸν Pausanias, ὁ Φάλαικος εἶναι τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο, πού συνδέεται μέ τὴν ἱστορίαν τῶν Φωκέων ἀνεπιός — ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διόδωρος — τοῦ Φαῦλου, τὸν ὁποῖο διαδέχτηκε στὴν ἐξουσία, ἢ γιὸς του κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Pausanias.

Λένε — γράφει ὁ Pausanias — πὺς μόλις ὁ Φαῦλος παρέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τῶν Φωκέων εἶδε ἓνα ὄνειρον: Ἀνάμεσα στὰ ἀφιερῶματα τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπῆρχε κι ἓνα ὁμοίωμα ἐνός ἀνθρώπου σὲ γεροντικὴ ἡλικία, πού οἱ σάρκες του εἶχαν ἐξαφανισθεῖ καί ἔμειναν μόνο τὰ ὀστά του. Ὁ Φαῦλος εἶδε στοῦ ὄνειρου πὺς ὁ ἴδιος

213. Β. Λαμπροπούλου (1986), δ.π. σ. 107.

214. Ὁμ., Ὑμν. εἰς Ἀρτ. 27, 18. (Ἔκδ. Δ.Π. Παπαδίτσα - Ε. Λαδιᾶ, 1985, Ἀθήνα, σ. 134).

215. Πaus., 2, 2, 6-8.

ἔμοιαζε μ' αὐτό τό ἀφιέρωμα κι ἀμέσως τόν κατέλαβε «φθινώδης νόσος»,²¹⁶ πού ἔκανε τό ὄνειρό του νά βγεῖ ἀληθινό. Ὅταν πέθανε, ἡ ἀρχηγία τῶν Φωκέων δόθηκε στό γιό του Φάλαικο, πού κατηγορήθηκε ὅτι καταχράστηκε τά ἱερὰ χρήματα τῶν Δελφῶν καί ἔτσι διώχτηκε ἀπ' τήν ἐξουσία.

Ὁ Διόδωρος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Φάυλος «περιπεσὼν νόσῳ φθινάδι καί πολὺν χρόνον ἀρρωστήσας»²¹⁷ πέθανε, ἀφήνοντας στρατηγὸ τῶν Φωκέων τόν ἀνεψιὸ του Φάλαικο, πού ἦταν ἀκόμη παιδί στήν ἡλικία («ἀντίπαιδα τήν ἡλικίαν ὄντα»²¹⁸). Ὁ Φάλαικος κατηγορήθηκε ὅτι εἶχε κλέψει πολλὰ ἀπ' τά ἱερὰ χρήματα τῶν Δελφῶν καί κηρύχθηκε ἔκπτωτος ἀπὸ τό ἀξίωμά του²¹⁹ καί ἔτσι πέρασε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του μέσα σέ φόβους καί κινδύνους γιά νά βασανίζεται ἀκόμη πιό πολὺ ἐξαιτίας τῆς ἱεροσυλίας πού διέπραξε.²²⁰ Ὁ ἴδιος εἶχε ἕνα φοβερό τέλος. Κάηκε ἀπ' τὴ φωτιά, πού προκάλεσαν κεραυνοὶ («θεῖον πῦρ») ἢ —σύμφωνα μέ μιὰ ἄλλη ἐκδοχή— σφάχτηκε ἀπὸ ἕνα στρατιώτη, τιμωρημένος γιά τὴν ἱεροσυλία ἀπ' τό θεό, ὁ ὁποῖος ἐκδικήθηκε καί τίς γυναῖκες τῶν Φωκέων.²²¹ (Ἀπ' ἐκεῖνες πού φόρεσαν τό περιδέραιο τῆς ὠραίας Ἑλένης, μιὰ «πού ξεχώριζε γιά τὴν ὁμορφιά της καί τά ἀχαλίνωτα πάθη της» ἐρωτεύτηκε ἕνα νεαρό ἀπ' τὴν Ἥπειρο καί ἐφυγε μαζί του ἀλλὰ κατάντησε πόρνη καί «πρόσφερε τά κάλλη της σέ ὅσους ἤθελαν νά τὴν προσβάλουν».²²² 223 Μαζί μέ τό σπίτι της ὅπου ἔβαλε φωτιά ὁ γιός της, χτυπημένος ἀπὸ τὴν τρέλα, κάηκε μιὰ ἄλλη γυναῖκα, πού εἶχε φορέσει τό περιδέραιο τῆς Ἐριφύλης, τὴν ὁποία κατέσφαξε ὁ γιός της Ἀλκμαίων, ἰδρυτῆς —μετὰ τὴ θεραπεία του ἀπ' τὴν, λόγῳ τῆς μητροκτονίας, παραφροσύνη του— τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἀργούς, πού γιά πολλοὺς βρισκόταν στή θέση τῆς σημερινῆς Ἀρτας).

Ἡ μυθικὴ διήγηση πού διασώζει ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις καί πού θέλει τό Φάλαικο τύραννο τῆς Ἀμβρακίας, εἶναι λογοτεχνικό κατασκευάσμα δημιουργημένο μέ τὴν ἐκμετάλλευση ἐνός μυθικοῦ πυρήνα καί στό ὁποῖο, γιά ν' ἀποκτήσει, πιθανότατα, κάποια ἀληθοφάνεια, ὁ ἥρωας πῆρε ἕνα ἱστορικό ὄνομα, τό ὄνομα τοῦ Φαλαίκου, πού δέν φαίνεται νά ἔχει τὴν ἐλάχιστη σχέση μέ τόν τόπο στόν ὁποῖο τό ἴδιο αὐτὸ ἀναφέρεται.

Ἔτσι, ὁ Φάλαικος (πού ὡς ἱστορικός πρόσωπο ἀναφέρεται ἀπὸ τόν Διόδωρο καί τόν Πausανία ὡς ἀρχηγὸς τῶν Φωκέων) γίνεται στή μυθολογικὴ ἐκδοχή πού διασώζει ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις, τύραννος τῆς Ἀμβρακίας). Στὴ σύγχρονη

216. Πaus., 10, 2, 6 — Πρβλ. Εὐσέβ., *Προπαρ. Εὐαγγ.* 8, 14, 33: «Φάυλον δὲ φθινάδι νόσῳ (διττός γάρ ὁ περὶ αὐτοῦ λόγος) συντακῆναι, ἢ ἐν τῷ Ἀβαίς ἱερῷ συνεμπρησθέντα ἀπολέσθαι».

217. Διόδ. Σικ., 16, 38, 6 καί 16, 61, 3.

218. Διόδ. Σικ., 16, 38, 6.

219. Πaus., 10, 2, 7. — Διόδ. Σικ., 16, 56, 3.

220. Διόδ. Σικ., 16, 61, 3.

221. Διόδ. Σικ., 16, 64, 1-2.

222. R. Colasso (1991), «Οἱ γάμοι τοῦ Κάδμου καί τῆς Ἀρμονίας», ἑλλ. μτφρ. Γ. Κασαπίδη, Ἀθήνα, σ. 134.

223. Γ.Κ. Κρέμου (1889), «Ἱερόσυλοι τοῦ Πυθοῦ ἱεροῦ καί ἱεροὶ πόλεμοι», Ἐν Ἀθήναις, σ. 113: «Καί ἐν τῷ ὀλέθρῳ δὲ τῶν περὶ τόν Φάλαικον διαβλέπων ὁ Διόδωρος τὴν τοῦ δαιμονίου τιμωρίαν ἀναγράφει κεφαλαιωδῶς τοὺς εἰς τό μαντεῖον παρανομήσαντας καί τόν τῆς κολάσεως, ἐκάστου τρόπον: (...) Ὁ Φάυλος δεινὴ νόσῳ ἀπώλετο, ὁ Φάλαικος ἐκεραυνώθη (...) τῶν δὲ γυναικῶν ἡ μὲν φορήσασα τόν ὄρμον τῆς Ἑλένης ἐγένετο μαχλὰς, ἡ δὲ τόν τῆς Ἐριφύλης ζῶσα κατεφλέγη».

ἐκδοσὴ τοῦ ὀβιδιανοῦ ποιήματος «*Ίβις*» τῆς σειρᾶς «*Les belles Lettres*», ὁ ἐκδότης καὶ σχολιαστὴς τοῦ J. André γράφει: «Φάλαικος, τύραννος τῆς Ἀμβρακίας στὴ Φωκίδα»²²⁴!!)

Ἡ «ἱστορία» πού ὁ Ἀντωνῖνος Λιβεράλις ἀντλεῖ ἀπ' τὸν Ἀμβρακιώτη Ἱστοριογράφο Ἀθανάδα, συγκροτημένη μέ τὸν τρόπο πού προαναφέραμε, δένεται παραξένα μέ τὸ πρόσωπο τοῦ Φαλαίκου, ἐνῶ τὸ ὄλο περιστατικό ἐντάσσεται στὸ μῦθο τοῦ Κραγαλέως,²²⁵ τοῦ φρόνιμου καὶ δίκαιου ἐκείνου βοσκοῦ, πού ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Ἡρακλῆς τὸν ὄρισαν ὡς κριτὴ στὴ σχετικὴ μέ τὴν Ἀμβρακία διαμάχη τους, γιὰ νά κρίνει σέ ποιόν ἀπ' τοὺς τρεῖς ἀνήκει ἡ Ἀμβρακία (διαμάχη πού ἐκφράζει «τίς ἱστορικές περιπέτειές της γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικότητάς της ἐναντία στὸν ἀλλόφυλο εἰσβολέα, τίς ἐμφύλιες συρράξεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴ τυραννία»)²²⁶ καὶ ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς γεννάρχης τῶν Κραγαλιδῶν, ἐνὸς λαοῦ πού κατοικοῦσε στὰ νότια τῆς Φωκίδας.

Στὴν τελευταία αὐτὴ περιοχὴ τοποθετεῖται ὁ Φάλαικος καὶ ὁ πατέρας του (ἡ θεὸς του) Φαῦλος (Φάυλος γιὰ ἄλλους) τοῦ Αἰλιανοῦ, πού παράξένα συνδέονται μέ τὸ μυθολογικὸ χῶρο τῆς Ἀμβρακίας καὶ τὸ περιστατικὸ τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου μαιναδικοῦ διασπαραγμοῦ καὶ πού ὁ μυθικός του, ὡστόσο, πυρῆνας ἀνάγεται —κι αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία— σέ μιὰ πολὺ παλαιότερη ἐποχὴ καὶ πιθανότατα σχετίζεται μέ τοὺς Κορινθίους ἀποίκους-οἰκιστὲς τῆς Ἀμβρακίας καὶ τὸ ἀνάλογο περιστατικὸ τοῦ Ἀκταίωνος τῆς προγονικῆς τους πατρίδας.

Ὅπως καὶ νά 'ναι, ὁ μῦθος τοῦ διασπαραγμοῦ τοῦ Φαλαίκου συνδέεται μέ τὴν ὅλη ἱστορία καὶ μυθολογία τῆς πόλης καὶ μέ βάση τὸ γεγονὸς αὐτό, θά πρότεινα στοὺς διοικητικὰ ὑπεύθυνους τοῦ Δήμου τῆς Ἄρτας καὶ τοὺς πολιτιστικούς φορεῖς τοῦ τόπου, νά θελήσουν νά προχωρήσουν στὴν τοποθέτηση ἐνὸς ἀγάλματος (καλλίτερα: ἐνὸς ἀγαλμάτινου συμπλέγματος) σέ κεντρικὸ χῶρο αὐτῆς τῆς ἔμπορτης ἀπὸ ἱστορικές μνῆμες πόλης, πού θά ἀπέδιδε τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ ἐξαιρετικὰ σημαντικοῦ αὐτοῦ περιστατικοῦ πού εἶναι ὁ διασπαραγμὸς τοῦ τυράννου Φαλαίκου ἀπὸ ἓνα λιοντάρι, (Εἰκ. 26), τὸ ὁποῖο —δικαιωματικά καὶ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη πόλη— θά μπορούσε νά χρησιμεύσει καὶ ὡς διακριτικὸς θυρεὸς - ἐμβλημα τῆς.

26. Λιοντάρι σέ νόμισμα τῆς Ἀμβρακίας.

Πέρα ἀπ' τὴν ὁποία σημασία αὐτοῦ τοῦ συμπλέγματος γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀνάπλαση τοῦ ἐπιλεγμένου χώρου, τὸ ἴδιο θά συμβόλιζε τοὺς συνεχεῖς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ της γιὰ τὴν κατάλυση κάθε λογῆς τυραννίας καὶ τίς ἀσταμάτητες προσπάθειες γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ πολύτιμου ἀγαθοῦ τῆς ἐθνικῆς, πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἐλευθερίας, ἀπ' τὴν αὐγὴ κιόλας τῆς πολυαίωνης ἱστορίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του.

Οἱ Ἀμβρακιῶτες «ἐκφυγόντες τὴν δουλείαν»²²⁸ ἀνῆγειραν «εἴκασμα»²²⁷ τῆς θεᾶς καὶ δίπλα του ἔστησαν ἓνα χάλκινο λιοντάρι.

224. Ὁβίδ. *Ίβις*, ἔκδ. σχολ. J. André, 1963, σ. 49 (Σχόλ. στὸ στίχο 502).

225. Ἀντ. Λιβερ., *Μετ.*, 4, 2-7.

226. I. Κακριδῆς (Ἐπιμ. Ἐκδ. 1986), ὁ.π. T. Γ', σ. 349.

227. Ἀντ. Λιβ., *Μετ.*, 4, 5, 13.

228. Ἀντ. Λιβ., *Μετ.*, 4, 5, 14.

Ἐνεξάρτητα ἀπ' τόν ὁποιονδήποτε ἀποτροπαϊκό χαρακτήρα πού θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς²²⁹ γιά ἕνα τέτοιο ὁμοίωμα λιονταριοῦ, ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς τοποθέτησης ἐκ μέρους τῶν Ἀμβρακιωτῶν, δέν ὑπῆρξε παρά ἔκφραση τιμῆς πρὸς τό ἴδιο αὐτό λιοντάρι, πού στάθηκε αἰτία γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας τους («αἴτιον αὐτοῖς ἐλευθερίας γεγεννημένον»^{230*}).

229. M. Papathomopoulos (1968), ὁ.π. σ. 75, σημ. 26. Ἐπίσης: I. Κακριδῆς ('Επιμ. ἐκδ., 1986), ὁ.π. Τ. Γ', σ. 349.

230. Αἰλιαν., π. ζῶων 12, 40.

* Στό κείμενο παρεμβάλλονται, ὀργανικά ἐνταγμένες σ' αὐτό, μερικές ἀπεικονίσεις διασπαραγμοῦ, πού θά μπορούσαν νά χρησιμεύσουν —μαζί μέ τίς ἐδῶ ἀναφερόμενες γραμματειακές πηγές, τίς συνδεμένες μέ τό περιστατικό τοῦ τυράννου τῆς Ἀμβρακίας Φαλαίκου— ὡς ἀφορμή ἔμπνευσης γιά ἕναν σύγχρονο καλλιτέχνη. Συμπληρωματικά παρατίθενται, ἐκτός κειμένου, καί μερικές ἐπιπλέον ἀπεικονίσεις τῆς ἴδιας αὐτῆς μυθολογικῆς σκηνῆς διασπαραγμοῦ, ἐπιλεγμένες μέσα ἀπ' τό πλῆθος τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς εἰκαστικῆς Τέχνης.

Βάσις Κατράκη:

«Γ. Καραϊσκάκη» (ξύλογραφία)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ

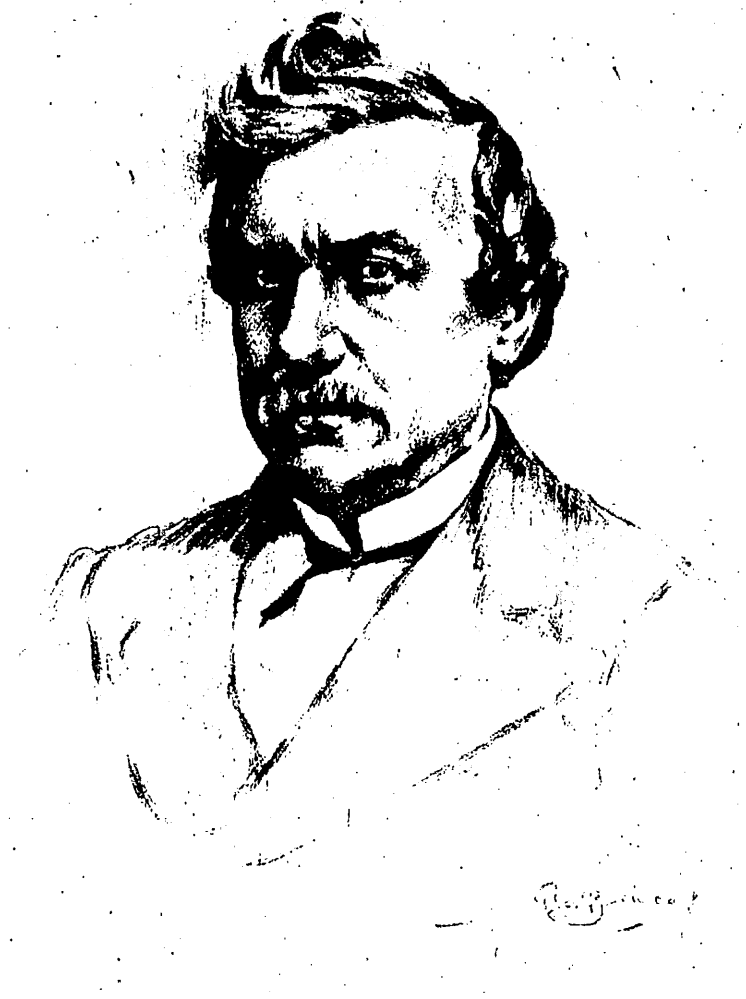
‘Ο θρυλικός «Γιός τῆς Καλογρηᾶς»
‘Από τῆ Σκουληκαριά τῆς ᾽Αρτας

‘Ο «Σκουφᾶς», μέ ἀφετηρία τό τεῦχος αὐτό, ἐγκαινιάζει δύο εἰδικές καί μόνιμες ἀφιερωματικές σελίδες στό μεγάλο τέκνο τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μας, πέρα ἀπ’ ἐκεῖνες πού θά διατίθενται γιά εἰδικές μελέτες σχετικά μέ τή ζωή καί τήν ὅλη δράση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Ἑλληνα καί ξακουστοῦ πολέμαρχου στά χρόνια τοῦ μεγάλου ξεσηκωμοῦ. (Κατ’ ἐξαίρεση, στό τεῦχος αὐτό διατίθενται τέσσερις σελίδες).

Ἡ πρώτη σελίδα θά περιλαμβάνει προσωπογραφία τοῦ ἥρωα (πίνακες ζωγραφικῆς, παλιές χαλκογραφίες, ξύλογραφίες, λαϊκές ζωγραφιές κ.ἄ.) καί ἡ δευτέρα μιᾶ ἀξιόπιστη καί ἀπόλυτα τεκμηριωμένη μαρτυρία κορυφαίων προσωπικοτήτων τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καί τῆς γενικότερης πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας, καθὼς ἐπίσης καί μαρτυρίες τῶν πιό στενῶν συνεργατῶν καί συμπολεμιστῶν του, μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας γιά τήν καταγωγή καί τόν τόπο γέννησης τοῦ πρωτεργάτη καί ἥρωα στήν ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων τοῦ ’21.

Ἡ προσπάθεια αὐτή τοῦ «Σκουφᾶ» δέν ξεκινᾷ ἀπό λόγους ἀπλῆς ἱστορικῆς περηφάνειας, ἀλλά ἀπ’ τήν ἀνάγκη ἀποκατάστασης αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας γιά τόν θρυλικό «Γιό τῆς Καλογρηᾶς», πού βγῆκε ἀπ’ τά σπλάχνα αὐτῆς ἐδῶ τῆς γῆς καί τοῦ λαοῦ της.

‘Ο «Σκουφᾶς»

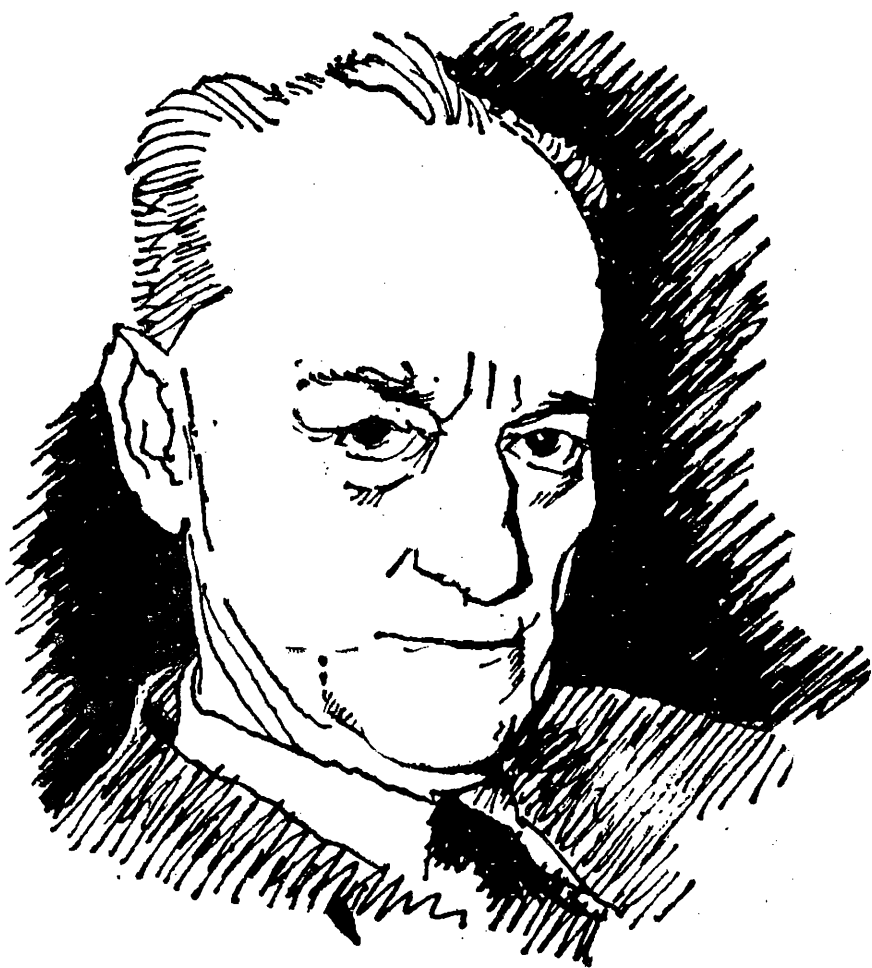
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

‘Ο έθνικός μας ιστορικός

«‘Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ έγγεννήθη τῷ 1782 εἰς Σκουληκαρυάν (ἢ Σκωληκοκαρυάν) τῆς ἐπαρχίας Ἀρτης ἀπὸ μοναχῆς τινος (...) ἀδελφή μὲν τοῦ Κώνστα Διμισκῆ, πρώτη δ’ ἑξαδέλφη τοῦ ὀνομαστοῦ Γώγου Μπακῶλα...

Ἐφημ. «Ἕλλην»

(Κ.Γ. Παπαρρηγοπούλου: «Γεώργιος Καραῖσκάκης» 1867)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀκαδημαϊκός - Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πρωθυπουργός τῆς Ἑλλάδος

«...ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης εἶχε γεννηθεῖ σ' ἓνα χωριό τῆς
περιοχῆς τῆς Ἀρτας...»

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ:
«Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος»
1976, Τόμ. ΙΧ, σελ. 548

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΙΝΙΑΝ

Συμπολεμιστής καί ιδιαίτερος Γραμματέας τοῦ Γ. Καραϊσκάκη.
Βουλευτής Φθιώτιδος

«Ὁ Καραϊσκάκης ἐγεννήθη εἰς τό 1782 ἔτος· ἡ μήτηρ του ἦτον
καλογραία γεννημένη εἰς τό χωρίον Σκωληκοκαρυά τῆς ἐπαρ-
χίας Ἀρτης».

ΔΗΜ. ΑΙΝΙΑΝ

«Ὁ Καραϊσκάκης»

Ἐκδ. «Ἑρμῆς», Ἀθήνα, 1977, σ. 5

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΣΚΟΥΦΑ»

1. Στην Πνευματική Στέγη του «ΣΚΟΥΦΑ» δόθηκε στις 28-12-1991 συναυλία λαϊκών οργάνων από τους μαθητές, που παρακολούθησαν τά προγράμματα κατάρτισης στα λαϊκά όργανα.
2. Στις 15-2-1992 ο Σύλλογος οργάνωσε όμιλία στην Πνευματική Στέγη με όμιλητή τόν Αιδ. 'Ιερέα Κων/νον Δήμου με θέμα «Σύγχρονες άποκρυφιστικές κοσμοθεωρητικές τάσεις».
3. 'Επίσης, ο Σύλλογος έόρτασε την επέτειο της 'Εθνικής μας Παλιγγενεσίας της 25ης Μαρτίου 1821 με πλούσιο πρόγραμμα, που περιλάμβανε α) όμιλία του Δ. Παυλίδη με θέμα «Τό κλέφτικο τραγούδι και ή ελληνική παράδοση», β) έκτέλεση προγράμματος με Δημοτικά τραγούδια άπ' τήν χορωδία Δημοτικού Τραγουδιού του Συλλόγου και γ) άπονομή βραβείων («'Αγραφιώτικα» και «Μπαρμπαστάθεια»). Τό χορευτικό συγκρότημα του Συλλόγου έλαβε μέρος με καλλιτεχνικό πρόγραμμα στην εκδήλωση που έγινε στην πλατεία 'Εθνικής 'Αντιστάσεως για την μεγάλη επέτειο.

Τήν όμιλία του κ. Παυλίδη για τό «Κλέφτικο Τραγούδι» προλόγισε ο Πρόεδρος του «Σκουφά» Βασίλειος Καρατσιώλης με τά παρακάτω λόγια:

Σεβασμιότατε, Κε Νομάρχα, Κε Δήμαρχε, Κυρίες και Κύριοι.

‘Ο «Σκουφάς» συμμετέχει στόν έορτασμό της μεγάλης έθνικής επέτειου με μιά καθαρά πνευματική εκδήλωση άφιερωμένη στό Δημοτικό μας Τραγούδι και με όμιλητή τόν έκλεκτό Φιλόλογο και φίλο του Συλλόγου μας κ. Παυλίδη.

Τίς ώρες αυτές, που άνιστόρητοι παραχαράκτες της ιστορικής αλήθειας έντείνουν τίς προκλήσεις κατά της χώρας μας άνακινώντας θέματα προαιώνιων τίτλων ελληνικότητας της ιερής μας γής, ή έπιστροφή στις ρίζες της έθνικής μας αυτογνωσίας γίνεται περισσότερο από άναγκαία.

Αυτές, άκριβώς, τίς ώρες και περισσότερο από κάθε άλλη φορά, ή έπιστροφή στην ψυχή του λαού μας γίνεται ο καλλίτερος τρόπος όλοκληρώσεως του φετινού πανηγυρισμού της μεγάλης έθνικής μας γιορτής.

“Εκφραση ζωντανή αυτής της ψυχής του λαού μας είναι και τό δημοτικό μας τραγούδι.

Είμαι ή φωνή της ελληνικής φυλής, που τραγουδάει τά πάθη και τίς δόξες της, τίς περιπέτειες και τούς άγώνες της, τίς όμορφιές και τίς πίκρες της ζωής, τίς γιορτές της και τούς καύμους της, τόν έρωτα και τό θάνατο, τή χαρά του πανηγυριού αλλά και τόν πικρό άποχαιρετισμό του ξενιτεμού. «*Νά κλάψουμε τά ντέρτια μας και τά παραπονά μας*» όπως θά πει ο άγνωστος τραγουδιστής σ’ ένα τραγούδι γνωστό κυρίως στην περιοχή των Τζουμέρκων.

“Ενας νεότερος ποιητής του καιρού μας, αυτή την ψυχή του λαού μας (όπως ή ίδια εκφράζεται καθαρή και άτόφια μέσα άπ’ τό δημοτικό μας τραγούδι) την παρομοιάζει μ’ ένα βαθύ, βουερό ποτάμι, που ξεκινά άπ’ τά βάθη των ελληνικών αίωνων. Καθώς κυλά άναδίδει

μιά ἐξαίσια μελωδία. Οἱ θρόοι του — μᾶς λέει— «*ξυποῦν τὰ σήμαντρα στό μέγα μοναστήρι*» καί τὰ νερά του καθρεφτίζουν «*τοῦ Διγενῆ τό πάλεμα, τῆς Ἄρτας τό γιοφύρι*».

Αὐτή τή φωνή θ' ἀκούσουμε σήμερα μέ τήν εἰδική γνώση, τήν ἀρμοδιότητα καί τήν εὐαισθησία τοῦ ὁμιλητῆ τῆς ἡμέρας.

Στόν ἀνώνυμο, τόν ἄγνωστο, λαϊκό τραγουδιστή τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν εἶναι ἀφιερωμένη ἡ σημερινή πνευματική ἐκδήλωση τοῦ «Σκουφᾶ».

Πολλές χιλιάδες τραγούδια μᾶς ἄφησε ὁ ἄγνωστος αὐτός τραγουδιστής πού βγῆκε ἀπ' τὰ σπλάχνα καί αὐτῆς ἐδῶ τῆς γῆς· τῆς δικῆς μας, τοῦ δικοῦ μας λαοῦ καί τοῦ τόπου μας, αὐτῆς ἐδῶ τῆς εὐλογημένης γῆς, κοιτίδα τῆς λεβεντιάς καί τῆς κλέφτικης ἐποποιίας τοῦ Εἰκοσιένα.

Δέν εἶναι χωρίς σημασία τό ὅτι ἡ περίφημη (καί πασίγνωστη) Συλλογή τοῦ Φωριέλ ἀρχίζει μ' ἓνα κλέφτικο Τραγούδι («τό χρονολογικῶς παλαιότερον» ὅπως ὁ ἴδιος γράφει), πού ἀναφέρεται στήν Ἄρτα, μέ τήν ἀπαγωγή καί τήν αἰχμαλωσία τοῦ Κατή καί δύο ἀγάδων τῆς Πόλης ἀπ' τό Χρῆστο Μηλιώνη, τόν παλαιότερο κλέφτη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς:

*«Μᾶς εἶπαν, πέρα πέρασε καί πῆγε πρὸς τήν Ἄρτα
κι ἐπῆρε σκλάβο τόν Κατή μαζί μέ δύο ἀγάδες»*

Ὁ ἄγνωστος λαϊκός τραγουδιστής θά ζήσει μαζί μέ τούς κλέφτες στά βουνά καί θά τραγουδήσει:

«Καί σεῖς Τζουμέρκα κι Ἄγραφα, παληκαριῶν λημέρια...»

Θά τραγουδήσει τόν ἄφθαστο ἡρωϊσμό τους σ' ἓναν ἀγώνα ἄνισο γιά τὰ ἱερά καί τὰ ὅσια τῆς πατρίδας:

*«Γῶγο Μπακόλας πολεμᾷ μ' ἐννιά χιλιάδες Τούρκους.
Οἱ Τοῦρκοι ὅρκο ἔκαναν, ὅρκο στά χαιμαλιά τους
πέρα γιά νά περάσουνε Σταυρό καί Χαροκόπου
γιά νά χαλάσουν τὰ χωριά Τζουμέρκο-Ραδοβύζι,
νά πάρουν σκλάβους Χριστιανούς, κορίτσια καί νυφάδες»*

Κι ἄλλοῦ:

*«Ποιός εἶν' αὐτός πού πολεμᾷ καί βροντερά χουγιάζει...
Γιῶργος Μπακόλας πολεμᾷ μέ χίλιους πεντακόσιους.
Λεβέντες Ραδοβισδινοί, πετρίτες τῶν Τζουμέρκων.»*

Θά θρηνήσει τό θάνατο τοῦ Κίτσου Μπότσαρη, πού ἐνῶ διέφυγε τή σφαγή τοῦ Σέλτσου στή Βρεσεντίτσα, σκοτώθηκε στήν Ἄρτα ἀπό ἀνθρώπους τοῦ Ἀλῆ μέ μπαμπεσιά.

«Ἀπό τήν Ἄρτα διάβηκε κονάκι νά τοῦ κάνουν» κι ἐδῶ βρῆκε, ἀπ' τούς δολοφόνους τοῦ πασᾶ, τό θάνατο πού ἔδωσε θέμα σέ πλῆθος τραγουδιῶν.

Τό ἴδιο θά θρηνήσει καί τήν αἰχμαλωσία τῶν γυναικῶν στό τραγούδι τῆς πρωτοκαπετά-νισσας Λένως Μπότσαρη:

*«Ὅλες οἱ καπετάνισσες ἀπό τό Κακοσοῦλι
ὅλες τήν Ἄρτα πέρασαν, στά Γιάννενα τίς πᾶνε...»*

Ἀλλά στό πλαίσιο τῆς αἰώνιας διαλεκτικῆς διαδικασίας ζωῆς-θάνατος, θά τραγουδήσει τίς χαρές τοῦ πάνω κόσμου καί θά παραβρεθεῖ στό πανηγύρι τοῦ χωριοῦ, θά συνοδέψει τίς ὁμορφες καί θά ὑμνήσει τήν ὁμορφιά τους: «*Κορίτσια Καστανιώτικα καί σεῖς Παληχωρίσια...*»

Θά συντροφέψει τό ἐρωτευμένο παληκάρι γιά νά ζητήσει τήν κόρη τοῦ Παπᾶ τοῦ χωριοῦ. Θά καταγράψει τήν ἄρνηση καί τίς δικαιολογίες τοῦ πατέρα ἀλλά καί τήν πρωτόγονη αὐθορμησία τοῦ Κλέφτη: «*Γιά πιᾶστε δέστε τόν παπᾶ καί κάψτε του τὰ γένια...*»

Θά ὑμνήσει τή λεβεντιά τοῦ γαμπροῦ καί μαζί μέ τ' ἄλλα παληκάρια θά παραστεῖ στό στόλισμα καί στό ξύρισμα καί θά ἐκτελέσει τό πρόσταγμά του:

«Φέρτε ξυράφια διαλεχτά μέσα απ' τήν 'Ολλάνδα
νά ξυριστούν χρυσά μαλλιά μέ τέτοια όμορφάδα»

Θά τραγουδήσει τό νυφιάτικο κρεβάτι τής καλοπαντρεμένης νύφης, αλλά καί τή βαριά
θλίψη τής άλλης πού, ενώ «τήν προξενοῦν στά Γιάννενα, τήν προξενοῦν στήν "Αρτα», ἐκείνη
ἐπιμένει πεισματικά:

«Στήν "Αρτα δέν παντρεύομαι, στά Γιάννενα δέν πάω...»

Θά τραγουδήσει τή φύση καί τήν όμορφιά τοῦ πάνω κόσμου:

«Έχετε γειά ψηλά βουνά καί σείς κρυοκορφάδες
καί σείς Τζουμέρκα κι "Αγραφα...»

'Επίσης: τόν ἐρχομό τής ἀνοιξης, τ' ἀνθισμένο κλαρί καί τό λουλούδι μέ τό χρῶμα του,
τή μοσχοβολιά του καί τό συμβολισμό του.

Στό τραγούδι τοῦ Γιοφυριοῦ τής "Αρτας, ἡ πικροδάφνη, πού φύτρωσε στήν ἄκρη τοῦ
ποταμιοῦ, θά πάρει τήν πίκρα καί τήν όμορφιά τής γυναίκας τοῦ πρωτομάστορα, πού ρωτάει
μέ παράπονο:

«-Τό ποιός παίρνει τήν πίκρα μου, τό ποιός τήν όμορφιά μου;

- Έγώ παίρνω τήν πίκρα σου, ἐγώ τήν όμορφιά σου...»

«Όπως τά δέντρα καί τά λουλούδια, ἔτσι καί τά πουλιά (τό ἴδιο, καί πιά πολύ, συνηθισμένα
στά τραγούδια του) θά τόν συντροφεύουν στή σκληρή βουνίσια ζωή του:

«'Εσεῖς πουλιά πού τ' 'Αρτινοῦ, κι ἀηδόνια πού τοῦ Βάλτου».

Αὐτά μονάχα μποροῦν νά στείλουν στούς σκλαβωμένους τό χαρούμενο μήνυμα τής
νίκης καί νά φέρουν στούς κλέφτες τό προσκλητήριο στήν κρίσιμη ὥρα τής μάχης:

«Νά 'μουν μιά πετροπέρδικα στοῦ Λαγαροῦ τή βρύση,

νά ζύπναγα τή συντροφιά τό Μῆτρο Κοτυλίδα»,

ὅπως μᾶς λέει τό γνωστό αὐτό δημοτικό τραγούδι, πού ἀναφέρεται σ' ἕναν ἀπ' τοῦς
τοπικούς ἥρωες καί τοποθετεῖται σέ μιά περιοχή ἀνάμεσα στά Θεόδωρια καί τό Βουργα-
ρέλι καί στό ὁποῖο ἡ ἐλεύθερη ψυχή τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ γίνεται τό ἴδιο ἐλεύθερη ὅπως
τά πουλιά.

Αὐτή ἡ ἐλεύθερη ψυχή, γεμάτη ἀπό γνήσιο λυρισμό καί εὐαισθησία, εἶναι ὥστόσο
ἐτοιμῇ νά ριχτεῖ ἀκράτητη στήν πράξη· τό θάνατο ἢ τή νίκη. Κι αὐτό εἶναι (ὅπως εἶπε ἕνας
σοφός μελετητής τής δημοτικῆς ποίησης) πού σφραγίζει τήν εὐλικρίνειά της καί ταυτό-
χρονα κάνει τό δημοτικό τραγούδι θεμέλιο [γιά πάντα] τής πνευματικῆς μας ζωῆς: Πέρα ἀπ'
τήν ἀπλή (τήν ἐξωτερική) περιγραφή τοῦ κάθε περιστατικοῦ, αὐτό πού βαραίνει εἶναι ἡ
εὐρύτερη σύλληψη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐσωτερική του διάσταση· ἡ ἀνθρώπινη [μέ μιά λέξη]
ψυχή. Τό τραγούδι τοῦ Χρήστου Μηλιώνη, πού σχετίζεται μέ τήν "Αρτα, γίνεται κατανοητό
μονάχα ἀπ' τήν ψυχή τοῦ ἀνυπόταχτου ἥρωα, πέρα ἀπ' τήν περιγραφή τῶν γεγονότων καί
τόν τόπο ὅπου αὐτά διαδραματίστηκαν: «"Όσον ὁ Χρῆστος ζωντανός Τούρκους δέν προσκυ-
νάει». Θριάμβος τής ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι καί τό κάλεσμα τοῦ ραδοβιζινοῦ κλέφτη, πού
προδομένος στά χέρια τῶν Τούρκων ἔνα μονάχα τόν τρομάζει: μήπως τό κεφάλι του πέσει
στά χέρια τῶν ἀπίστων. Γι' αὐτό, κι ἕνα μονάχα ζητάει:

Τοῦρκοι βαστάτε τ' ἄλογο λίγο νά ξανασάνω

γιά νά σιουρίσου κλέφτικα ν' ἀκούσουν τά λημέρια»

Αὐτή ἡ ἀνθρώπινη περηφάνεια, τό αἶσθημα τής τιμῆς, αὐτή ἡ κορύφωση τοῦ θριάμβου
τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καταγράφεται μέ μιά ἐξοχη δραματική ἔνταση στό περιστατικό τοῦ
Κίτσου Μπότσαρη στήν "Αρτα.

.....Πάρτε μου τό κεφάλι

νά μήν τό πάρει ἡ Τουρκιά, τό πάγει στοῦ Βεζίρη

τό ιδιοῦν ὀχθροί καί χαίρουνται, οἱ φίλοι καί λυποῦνται».

Τά ἐξωτερικά περιστατικά δέν διαμορφώνουν ποτέ τέτοια ἐκλεκτά ἄτομα, παρά μονάχα ἡ ἐσωτερική συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, ἡ συνείδηση τοῦ ἐλεύθερου ἀτόμου.

Γι' αὐτό τά δημοτικά τραγούδια χαρακτηρίστηκαν ὡς «τά πρῶτα πνευματικά μνημεῖα τῆς λευτεριάς»

Μιά τέτοια συνείδηση τοῦ ἐλεύθερου ἀτόμου ἐκφράζεται ὁλοκάρηρα μέσα ἀπό ἕνα δημοτικό τραγούδι τῆς περιοχῆς μας:

« Ἐμεῖς σκλάβους δέν δίνουμε κορίτσια καί νυφάδες
παρά μολύβια δίνουμε, σπαθιά ξεγυμνωμένα»

Αὐτή ἡ φωνή τῆς ἐλευθερίας ἄς γεμίσει τήν ψυχὴ μας, τὴ ζωὴ μας ὁλόκληρη, ἰδιαίτερα σέ τοῦτες τίς δύσκολες γιὰ τόν Ἑλληνισμό ὥρες.

Ὁ «Σκουφᾶς» ἔχει τὴν εὐχάριστη εὐκαιρία νὰ ἀφιερῶσει αὐτὴ τὴν ὀποινὴ πνευματικὴ ἐκδήλωση στό Δημοτικό μας τραγούδι, καί εἶναι εὐτυχὴς πού τό θέμα θά ἀναπτύξει μέ τὴν ἐξειδικεύση του, τὴ γνώση του καί τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου ὁ σημερινός μας ὁμιλητής κ. Παυλίδης.

Πρὶν, ὅμως, παραχωρήσω τὴ θέση μου στόν κ. Παυλίδη, θά 'θελα νὰ τόν εὐχαριστήσω θερμὰ γιὰ τὴν τόσο θερμὴ ἀπό μέρους τοῦ ἀνταπόκριση στήν πρόσκληση τοῦ Συλλόγου μας.

Τό ἴδιο θερμὰ εὐχαριστῶ καί ὅλους ἐσᾶς πού μᾶς τιμῆσατε καί λαμπρύνετε μέ τὴν παρουσία σας αὐτὴ τὴν ἐορταστικὴ σημερινή μας ἐκδήλωση.

4. Στίς 19-4-1992 ὁ Σύλλογος ὀργάνωσε ἐκθεση ζωγραφικῆς τῆς Κατερίνας Τάτση. Τά ἔργα ἐγίναν μέ τὴν τεχνικὴ τῶν γραμματοσήμων.

5. Ἀπό 20-28/6/92 ἐκθεση ζωγραφικῆς τοῦ Πέτρου Παπαπέτρου.

ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

ΔΟΝ ΚΑΜΙΛΛΟ

Τό ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ τοῦ Συλλόγου μας ἔδωσε μέ μεγάλη ἐπιτυχία ἀπὸ 11-3-92 ἕως 17-3-92 παραστάσεις στήν αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς Στέγης του, μέ τό ἔργο τοῦ Σωτήρη Πατατζῆ «ΔΟΝ ΚΑΜΙΛΛΟ».

Τοὺς ρόλους ἐπαιξαν:

ΔΟΝ ΚΑΜΙΛΛΟ: Γιάννης Οἰκονόμου
ΠΕΠΟΝΕ: Γιάννης Γκολομάζος
ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ: Γιώργος Παπαδόπουλος
ΦΛΟΥΡΑΤΟΣ: Λάμπρος Μπαβέτσας
ΜΑΡΙΟ: Σπύρος Σκαρλίγκος
ΝΙΚΟΛΕΤΟΣ: Σωτῆρης Σαρλῆς
ΦΩΝΗ ΧΡΙΣΤΟΥ: Σταῦρος Καρλατήρας
ΤΖΟΥΛΙΑ: Ἀγγελικὴ Τσώλου
ΑΣΠΑΣΙΑ: Τούλα Μαυράκη
ΚΥΡΙΑ: Σοφία Σούκη

Ἡ σκηνοθεσία τοῦ ἔργου ἦταν τοῦ Βαγγέλη Τραϊφόρου καί ἡ μουσικὴ τοῦ Κ. Καλοῦδη.

Μεγάλη ἦταν ἡ συμβολὴ στό ἀνέβασμα τοῦ ἔργου τῶν Ἑβρ Νώνη, Βιβὴ

Γώγου, Χαρίκλειας Καλιακάτσου, Μπάμπη Τσώλη, Βάσως Φλώρου κ.ά.

Τήν άφίσσα του «Προγράμματος» φιλοτέχνησε ο Ζωγράφος-Καθηγητής Τάκης Σπυρόπουλος.

«ΦΟΝ ΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ»

Έπίσης τό ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ του Συλλόγου μας έδωσε πάλι μέ μεγάλη έπιτυχία από 22-5-92 έως 25-5-92 παραστάσεις στην αίθουσα της Πνευματικής του Στέγης, μέ τό έργο του Δ. Ψαθά «ΦΟΝ ΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ».

Τούς ρόλους έπαιξαν:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ: Γιάννης Δημοδόδωρος
ΛΕΩΝΙΔΑΣ (άδερφός του): Γιάννης Οικονόμου
ANNA (κόρη του Χαρίτου): Ράνια Ζαρκαλή
MARIA (γυναίκα του Χαρίτου): Φρόσω Οικονόμου
ΜΑΝΩΛΗΣ ΖΑΡΛΑΣ: Σώτος Σαρλής
ΦΩΦΩ: Πατρούλα Παπακώστα
ΣΕΡΑΦΕΙΜ: Νίκος Σκιανής
ΓΙΑΝΝΗΣ: Γιώργος Παπαδόπουλος
ΙΟΥΛΙΑ: Σοφία Σούκη
ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΑΣ: Λάμπρος Μπαβέτσας
ΚΑΤΙΝΑ (ύπηρετρια): Τασία Κρίκα
ΠΕΛΑΤΗΣ: Γιάννης Γκολομάζος

Η σκηνοθεσία του έργου ήταν του Γρηγόρη Βαφιά, ή σκηνογραφία του Δημήτρη Κακριδά, οί φωτισμοί καί τά ήχητικά του Μπάμπη Τσώλη. Κατασκευή σκηνικών: Σπ. Δρούγας καί Κ. Ευταξίας.

Η άφίσσα του «Προγράμματος» έγινε από τόν Δ. Βάσσο, μέλος του Δ.Σ. του «ΣΚΟΥΦΑ».

Σύντομη περιήγηση στό χώρο της θεατρικής ζωής της Άρτας έγινε από τόν Πρόεδρο του Συλλόγου Βασ. Καρατσιώλη μέ σημείωμά του πού ένσωματώθηκε στό «Πρόγραμμα» υπό τόν τίτλο:

Η ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΜΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗ *Βραχεία έπισκόπηση μιās έκατονταετίας*

Μέ τήν ίδρυση του «Ήπειρωτικού (Μουσικοφιλολογικού) Συλλόγου ο «Σκουφάς» τό 1896, ύλοποιήθηκαν οί πόθοι καί οί προσπάθειες του ως τό 1881 σκλαβωμένου λαού της μικρής μας, τότε, πόλης γιά τήν πολιτιστική της ανάπτυξη.

Μιά άληθινή πολιτιστική άνοιξη άκολούθησε τόν βαρύ χειμώνα της μακρόχρονης δουλειάς μέ έκδηλώσεις πνευματικές καί καλλιτεχνικές, παράλληλα μέ τίς προετοιμασίες γιά τήν άπελευθέρωση του άλύτρωτου άκόμη Έλληνισμού. (Ή «Σκουφάς» ήταν καί Γυμναστικός Σύλλογος καί ή άθληση των νέων είχε ένταχθεί στό ευρύτερο πλαίσιο μιās τέτοιας ένθνικης προοπτικής).

Η σκηνική άναβίωση του άρχαιοελληνικού τραγικού λόγου σχεδιάστηκε ως μιά άπ' τίς προτεραιότητες, όπως καί στην περίπτωση του «Θεάτρου της Φιλικής

Ἑταιρείας», τῆς ὁποίας ἐμπνευστής καί πρωτεργάτης στάθηκε ὁ συμπατριώτης μας Νικόλαος Σκουφάς.

Τά γεγονότα, πού συνέπεσαν μέ τήν ἱδρυση καί τά πρῶτα βήματα τοῦ Συλλόγου (Πόλεμος τοῦ '97 καί ἀργότερα ὁ Μακεδονικός ἀγώνας, στόν ὁποῖο ἡ Ἔρτα μετεῖχε μέ τήν ἱδρυση τοῦ πολυμελοῦς «Ἑπειρομακεδονικοῦ Συλλόγου Ἑρτης»), ἦταν φυσικό νά θέσουν σέ δεύτερη μοίρα τίς ὅποιες καλλιτεχνικές προσπάθειες. Ὡστόσο, μέ τό μπάσιμο σχεδόν τοῦ αἰῶνα, στίς ἀρχές τοῦ 1903, ἱδρύθηκε ὁ «Δραματικός Σύλλογος Ἑρτης» μέ πρωτοβουλία τοῦ Σοφ. Κατσαδῆμα, ὁ ὁποῖος συγκέντρωσε μιὰ ὁμάδα νέων τῆς ἐποχῆς στά γραφεῖα τοῦ «Σκουφᾶ» καί ἀνάλυσε τούς σκοπούς τοῦ Συλλόγου πού ἦταν: «ἡ ἀνάπτυξη τῆς Δραματικῆς ποίησης, τῆς σκηνικῆς τέχνης καί τό χτίσιμο ἑνός μονίμου θεάτρου». Γράφτηκαν —ὅπως πληροφορούμαστε ἀπό ἕνα κείμενο τοῦ Τ. Βαφιᾶ δημοσιευμένο στό «Σκουφά»— γύρω στά ὀγδόνα αἶτομα, τά γραφεῖα στεγάσθηκαν στό σπῖτι τοῦ Ἱατροῦ Ἀλ. Ἀλεξοπούλου καί ὁ Θίασος ἀπαρτίστηκε ἀποκλειστικά ἀπό ἄνδρες, πού ὑποδύονται καί τούς θεατρικούς ρόλους τῶν γυναικῶν. Τόν Μάρτιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς ἄρχισε τό χτίσιμο τῆς σκηνῆς (στό σημερινό προαύλιο τοῦ Α΄ Δημοτικοῦ Σχολείου), τόν Ἰούνιο ἀνεβάστηκε τό πρῶτο ἔργο καί, στή συνέχεια, ἕνα καινούργιο ἔργο κάθε ἐβδομάδα σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ, μέ σκηνοθεσίες τοῦ Θ. Τσούτσινου ἢ τοῦ Χρ. Καλλέλη. Ὁ «Σκουφάς» πρόσφερε τήν αἴθουσά του, διαρρυθμισμένη, γιά τίς χειμερινές παραστάσεις.

Μετά ἀπό ἕνα μεσοδιάστημα θεατρικῆς ἄπνοιας, ὁ Σύλλογος ἐπανιδρύθηκε τό 1911 ἀπ' τόν Γ. Κομπορόζο, πού μ' ἕνα φοβερό καλλιτεχνικό ψυχαναγκασμό μεριμνοῦσε —Σκηνοθέτης ὁ ἴδιος— καί γιά τήν τελευταία λεπτομέρεια. Τό ἔναυσμα ἔδωσαν τά κορίτσια, πού προηγήθηκαν μέ μιὰ καλλιτεχνική παράσταση τό 1911, ἡ ὁποία δόθηκε στό παλιό Δημ. Σχολεῖο (στή σημερινή Κεντρική ἀγορά). Τήν ἐποχή αὐτή, σέ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἐντονης ἐθνικῆς ἐξαρσης τῆς τότε ἀναγεννομένης Ἑλλάδος, πού ὁλοκληρώθηκε μέ τήν ἀπελευθέρωση ἀλύτρωτων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, παίχτηκε ἡ Ἐπιθεώρηση «Τά Παναθηναῖα» (κατά μίμηση τῆς περίφημης καί ὁμώνυμης Ἀθηναϊκῆς Ἐπιθεώρησης) μέ μεγάλη ἐπιτυχία. Δόθηκαν γύρω στίς δέκα παραστάσεις στήν αἴθουσα τοῦ τότε Δημ. Σχολείου καί ἀκολούθησαν ἄλλες σέ ἐξοχικό κέντρο ὡς τόν Σεπτέμβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς ὅποτε ἔληξε ἡ θερινή περίοδος καί μαζί τῆς ἐκλείσει ἡ αὐλαία ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν γεγονότων.

Τήν ἴδια ἐποχή ἐκλείνει καί ἡ λεγόμενη πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ «Σκουφᾶ». Τό Διοικητικό τοῦ Συμβουλίου ἀποτελοῦσε μέλος «ἐκ τοῦ ἀφανοῦς» μιᾶς πράγματι «Ἑρτάτου» Ἑθνικῆς Ἑταιρείας, πού ἐνημέρωνε τούς ὑπεύθυνους γιά τίς κινήσεις τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ στίς μεθοριακές περιοχές τοῦ Ἀράχθου. Ἡ ζωή τοῦ Συλλόγου συνόδευσε τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν (πόλεμος τοῦ '12-'13, πρῶτος μεγάλος πόλεμος, μικρασιατική ἐκστρατεία) καί οἱ ἄνθρωποι τῆς Διοίκησής του καί τῶν καλλιτεχνικῶν τμημάτων του ἐκπλήρωσαν τό ὕψιστο καθῆκον σ' ἄλλες, ἔξω ἀπ' τήν Ἑρτα, ἐλληνικές περιοχές.

Τό 1923 μιὰ ὁμάδα νέων ἄρχισε νά δίνει παραστάσεις στόν κῆπο τοῦ Ε. Γαρουφαλιᾶ (ὅπου σήμερα τό Ἱστορικό Μουσεῖο τοῦ «Σκουφᾶ»).

Τό 1926 μαθητές τοῦ Γυμνασίου ἀνέβασαν τόν «Οἰδίποδα Τύραννο» τοῦ Σοφοκλέους καί τήν ἐπόμενη χρονιά τήν «Ἀντιγόνη» τοῦ ἴδιου αὐτοῦ μεγάλου δραματοῦργοῦ. Ἄλλη ὁμάδα νέων ἀνέβασε τότε διάφορα ἔργα στό «Ἀττικόν»

(στό ισόγειο του τωρινού Ξενοδοχείου «Άνεσις»). Τό 1931 ξανάπαιξαν τήν «Άντιγόνη» καί τό 1934 τό Γυμνάσιο πρωτοανέβασε τήν Όπερα του Μ. Καλομοίρη «Ό Πρωτομάστορας» σέ κείμενο του Ν. Καζαντζάκη (Π. Ψηλορίτη).

Τό 1939 ό «Σκουφάς» ανέβασε στο νεόδμητο, τότε, κινηματοθέατρο «Τιάνια» τά «Άρραβωνιάσματα» του Θ. Μπόγρη. Στά σκληρά κατοχικά χρόνια πού ακολούθησαν, ομάδες νέων ανέβασαν μία χαρούμενη αλλά καί περιπετειώδη όπως εξελίχθηκε Έπιθεώρηση μέ τίτλο «Νά έδώ ή μικρή Άρτινιά» (τό 1942) καί τήν έπόμενη χρονιά δόθηκε μία παράσταση μέ μουσική, ποίηση καί σκέτς (Μουσικο-φιλολογική βραδιά).

Μέ τήν άπελευθέρωση (τό 1945) οί πρόσκοποι ανέβασαν τήν έπιθεώρηση του Τάκη Χρηστίδη «Ντόπιο πράμα» μέ έναρκτήριο τραγούδι πάνω στόν σκοπό της «Ροζαμούντα» («Ντόπιο πράμα, νά μία καινούργια ρεβύ, / σκανταλιάρα κι άληθινά παλαβή, / ντόπιο πράμα πού ξεπετά κεραυνούς, / καί θά ξετρελάνει άπόψε όλους τούς Άρτινούς»).

Τήν έπόμενη χρονιά ένας όμιλος άπό νέους έδωσε τό τρίπρακτο δράμα (πρωτόλειο) του Μίμη Σταμούλη «Ένώ περνούν τά χρόνια» μέ σκηνοθέτη τό Νίκο Γκούμα καί σκηνικά του Σπ. Πανή. Τόν Άπρίλιο της ίδιας χρονιάς ό «Σκουφάς» γιορτάζοντας τά πενήντάχρονά του, ανέβασε τό «Γεφύρι της Άρτας» του Γ. Θεοτοκά σέ σκηνοθεσία του Ι. Παπαβασιλείου καί σκηνικά του Κ. Παπαφωτίου. Μετά ένα μήνα, ό «Παναμβρακικός» ανέβασε στην ίδια σκηνή του «Όρφέως» τό «Στραβόξυλο» του Δ. Ψαθά μέ σκηνοθέτη τόν Γρ. Βαφιά καί σκηνογραφίες του Κ. Γιαννιάτη. Τό 1947 οί πρόσκοποι έπαιξαν τούς «Φοιτητές» του Γρ. Ξερόπουλου καί τό 1948 οί ίδιοι ανέβασαν τόν «Άγαπητικό της Βοσκοπούλας» του Κορομηλά, μέ σκηνοθεσία του Γ. Βασταρούχα. Τό βράδι της 25ης Μαρτίου του 1949, δόθηκε στόν «Όρφέα», Θεατρική παράσταση άπό μαθητές του Γυμνασίου μέ τό έργο του Στ. Παππά «Κομμένο—Τά νέα Ψαρρά», έργο έμπνευσμένο άπ' τήν τραγωδία του Κορμμένου, σέ σκηνοθεσία του ίδιου καί σέ σκηνικά του Κ. Παπαφωτίου.

Τό 1950 ό «Σκουφάς» ξανανέβασε τά «Άρραβωνιάσματα». Τό 1952 τό Φιλό-πωχο Ταμείο ανέβασε καί πάλι τό «Γεφύρι της Άρτας».

Ό «Σκουφάς» άπό τό 1953 ίσαμε τό 1992 ανέβασε τά παρακάτω έργα (πολλά μέ σκηνοθεσία του Τ. Βαφιά): «Οιδίπους Τύραννος» (1953), «Οί Κληρονόμοι της Θείας» (1953), «Τό μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας» (1955), «Τό νησί της Άφροδίτης» του Άλ. Πάρνη (1964), «Τό μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας»

(ἐπανάληψη 1986), «Τό γαῖτανάκι» τῆς Ζ. Σαρρή (1987), τήν «Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις» (1988), «Τό νυφιάτικο τραγούδι» τοῦ Ν. Περγιάλη (1989), τήν «Βαβυλωνία» τοῦ Βυζάντιου (1990).

Σημαντική εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Συλλόγου «Μακρυγιάννης» στό Θεατρικό χῶρο τῆς Ἀρτας τά τελευταῖα χρόνια. Φέτος (τόν περασμένο Μάρτιο) ὁ «Σκουφάς» ἀνέβασε τόν «Δόν Καμίλλο» τοῦ Σ. Πατατζῆ.

Σήμερα, λίγους μῆνες μετά τήν τελευταία αὐτῆ Θεατρικῆ του ἐκδήλωση, ὁ Σύλλογός μας βρίσκεται καί πάλι στήν εὐχάριστη θέση νά παρουσιάσει τήν ἐξοχη δημιουργία τοῦ Δ. Ψαθά «Ὁ φόν Δημητράκης» μέ σκηνοθεσία τοῦ Γρ. Βαφιᾶ — σκηνογραφία Δ. Κακριδᾶ, καί νά ὑποσχεθεῖ τήν συνέχιση τῆς —ἐπί ἓνα ὀλόκληρο αἰῶνα— ὥραίας παράδοσης, μέ παραπέρα δημιουργική (πνευματικῇ, καλλιτεχνικῇ καί κοινωνικῇ) δράση.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

“Ένα σπάνιο απόκτημα για τόν «Σκουφά»
Μ. Καλομοίρη: «Ή Πρωτομάστορας», 1917

—Ή «Σκουφά» απόκτησε τελευταία και ύστερα από έγκριση του Προεδρείου του Συλλόγου για τήν τήν αγορά του, ένα πράγματι δυσεύρετο βιβλίο: τή μουσική τραγωδία του Μ. Καλομοίρη «Ή Πρωτομάστορας», πού τυπώθηκε τό 1917.

—Ένα άλλο, πολύτιμο κι αυτό, απόκτημα θεωρείται τό επίσης δυσεύρετο βιβλίο του Π. Ψηλορείτη (Ν. Καζαντζάκη) «Ή Πρωτομάστορας», έκδομένο στην Άθήνα τό 1910.

Στό έργο αυτό του Ν. Καζαντζάκη βασίστηκε ή όπερα (μουσική τραγωδία) του Καλομοίρη, πού παρουσιάστηκε σέ παγκόσμια «πρώτη» τό 1916. Ξαναδουλεμένο ανεβάστηκε και πάλι στή σκηνή τό 1930. Ή μεγάλος δημιουργός διχασε τούς κριτικούς («διαφορετικός βαθμός εξοικείωσης... διαφορετικές ταχύτητες επικοινωνίας, όπως γράφει ο Χ. Πολιτόπουλος»). Είναι ένδεικτικό τό κριτικό σημείωμα πού δημοσίευσε στό «Ήπειρωτικό Βήμα» τής Άρτας (αριθμ. φύλ. 62 τής 1/2/1930) ό καλλιτεχνικός ανταποκριτής τής εφημερίδας Θ.Δ. Ζαχάρης (Άρτινός): «...ό κύριος Καλομοίρης φτιάνοντας τόν «Πρωτομάστορα» δέν έλαβε διόλου υπ' όψιν του τήν δημοτικήν ποίησιν —τήν όποίαν όφειλε νά λάβη ως βάση— παρά έλαβε υπ' όψιν του πώς νά γεμίση τό έργο του μέ πρόσωπα, και τό γέμισε. Άλλά έτσι πού τό γέμισε, για μάς τούς Άρταίους, καλύτερα νά μην τό γέμιζε, διότι τό γέμισμα αυτό άντίς νά μάς πλησιάση εγγύτερον του θύλλου και τής παραδόσεως, τούναντίον μάς απομακρύνει και μάς επισκιάζει εκείνα τά όποια είχαμε μέσα μας ως κάποια ιερά και αληθοφανή για τό θρυλικό γεφύρι (...) Ή Ο. Καλομοίρης μάς παρουσιάζει μιá γριά στή βάση του γεφυριού και λέει στόν άρχοντα τής Άρτας ότι «τότε θά στεργίωση τό γεφύρι, όταν ό Πρωτομάστορας έντοιγίση εκείνην πού αγαπάει (και όχι τή γυναίκα του) ό άρχοντας δέχεται τόν χρησμό αλλά ό Πρωτομάστορας δέν τολμά νά τό πη τής Σμαράγδας (άντί Λενίτσα).

—Σήκω Λενίτσα μ' κι άλλαξε και βάλε τά χρυσά σου — αλλά ή Σμαράγδα (έρωμένη του Πρωτομάστορα και κόρη του άρχοντα τής Άρτας) μόλις τό μαθαίνει άποφασίζει νά θυσιασθή πρώτον για νά βουλώσουν τά κακά στόματα και δεύτερον νά βγάλη από τήν άμνηχανία τόν αγαπημένο της Πρωτομάστορα και φράπ κατεβαίνει πρós τήν θυσίαν (...) Αυτό είναι τό έργο του κ. Καλομοίρη πού από δημοτικόν θύλλον τά κατάφερε νά φτιάση Πανελλήνιον θρήνον» (!!) Αυτά έγραφε ή άρτινή εφημερίδα θρηνολογούσα...

—Μέ τήν ίδια άπόφαση του Προεδρείου του Συλλόγου αγοράστηκε μεγάλος αριθμός βιβλίων (νεωτέρων και άναστατικών εκδόσεων) μέ τοπικό ενδιαφέρον.

Η ΔΙΣΚΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Ή δισκοθήκη του «Σκουφά» πλουτίστηκε μέ τήν άπόκτηση τής Όπερας του Μανώλη Καλομοίρη ό «Πρωτομάστορας» πού, ξεχασμένη τά τελευταία χρόνια, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά σέ δύο ψηφιακούς δίσκους (Compact Disk). Παραγωγός τής πρώτης αυτής ήχογράφησης, ή όποία επιτεύχθηκε

μέ χρηματοδότηση της εταιρίας «ΑΕΜ Βωξίται Παρνασσού», είναι ο Χάρης Πολιτόπουλος. Ή ηχογράφηση έγινε στο μεγάλο στούντιο της Ραδιοφωνίας της Μόσχας. Στην ολοκλήρωση του έργου συνέβαλε η Όρχηστρα της Κινηματογραφίας (Διευθυντής: ο Έμιν Χατσατουριάν) και η μεγάλη χορωδία της Κρατικής Ραδιοτηλεόρασης στη Μόσχα (Διευθύντρια: η Λουντιμίλα Γερμάκοβα). Τραγουδούν οι σολίστες του Άκαδημαϊκού Θεάτρου στην ίδια πόλη.

Ένα καλοτυπωμένο όλιγοσέλιδο βιβλιαράκι, που συνοδεύει τους δίσκους, περιλαμβάνει τό λιμπρέτο σε τέσσερις γλώσσες (Ελληνικά, αγγλικά, γερμανικά και ρωσικά) ιστορική εισαγωγή υπό τόν τίτλο «Τό Γεφύρι της Άρτας» του Χάρη Μακρυκώστα, δύο μουσικά εισαγωγικά σημειώματα του Μανώλη Καλομοίρη γραμμένα τό 1916 και τό 1929, σύντομη ανάλυση του έργου από τόν μουσικοκριτικό Τ. Λεωτσάκο και σε κείμενο του Χ. Πολιτόπουλου για τό πρώτο μεγάλο έργο του Έλληνα δημιουργού. Έξι άριστουργηματικά χαρακτηριστικά από τόν Βλαντιμίρ Νοσκόφ—Νελούμπωφ κοσμοούν τό κομψότατο και πολύτιμο σε πληροφορίες αυτό βιβλιαράκι, ενώ μία εγχρωμη λιθογραφία του 1855 (G. Beresford) καλύπτει τήν έξω επιφάνεια της, επίσης, κομψής θήκης τών δίσκων.

Μέ τήν κυκλοφορία του δίσκου, ο παραγωγός Χάρης Πολιτόπουλος έγραψε στην Έφημερίδα «Τό Βήμα» τό παρακάτω κατατοπιστικό κείμενο:

«Στή δόξα πού πήρα δέ φοβᾶμαι τή μοίρα!»

Μέ τέτοιαν έπαρση, ο ήρωας του Καζαντζάκη απαντάει στόν φθονερό γέροντα πού προβλέπει πώς τό γεφύρι «πάλι θά γκρεμιστεί...» Μέ διπλή έπαρση ο τριαντάχρονος Καλομοίρης άφιερώνει τή μουσική του τραγωδία «Στόν Πρωτομάστορα της Μεγάλης Έλλάδας, Έλευθέριο Βενιζέλο» αλλά και στόν έαυτο του (!) καθώς βάζει τόν χορό και τόν τραγουδιστή νά χαιρετούν τόν Πρωτομάστορα μέ τά λόγια: «Γειά σου, καλέ, χαρά σου», μέ τά ίδια, δηλαδή, λόγια πού χαιρέτησε ο Κωστής Παλαμάς τήν άφιξη του Καλομοίρη στην Άθήνα στά 1908. Λές και ήξερε από τότε, από τό 1915, πώς τό γιοφύρι της Ελληνικής ιδέας, στην πολιτική και στή μουσική, θά γκρεμιζόταν και θά ξαναγκρεμιζόταν και θά παρέμενε πάντα πεδίο θυσίας και άγώνα.

Ό «Πρωτομάστορας» πού πρωτοάκουσα στην ήχογράφηση πού έγινε τώρα για πρώτη φορά, ξεπέρασε κάθε προσδοκία μου. Τό έργο είναι συγκλονιστικό. Κι άναρωτιέται κανείς για έκείνη τήν κριτική του 1916: «Ό Κροτομάστορας του Κακομοίρη» και για όλες τίς άνοησίες πού ακόμη λέγονται για τόν μεγαλύτερό μας συνθέτη. Γιατί δίχασε τότε και διχάζει πάντα ο Καλομοίρης; Γιατί 30 σχεδόν χρόνια μετά τόν θάνατό του έχει όρκισμένους θαυμαστές και άρνητές;

Ό Καλομοίρης είναι εύκολος και συγχρόνως δύσκολος συνθέτης. Ύπάρχουν στοιχεία στα περισσότερά του έργα πού έντυπωσιάζουν από τήν πρώτη άκρόαση και άλλα πού άποκαλύπτονται

μέσα από την πυκνότατη γραφή του, στην 20ή ή στην 40ή ακρόαση. Μουσικά και δραματικά ό «Πρωτομάστορας» εντυπωσιάζει με την πρώτη ακρόαση με τὰ φανταχτερά του χορωδιακά, τις μελωδίες που κυλούν σαν από άστειρευτή πηγή, με τις άρχέγονες συγκρούσεις του καζαντζακικού δράματος. Στο δεύτερο μέρος ή πορεία τής Σμαράγδας προς τή θυσία φέρνει δάκρυα στα μάτια κάθε άδολου ακροατή. Κι όμως, αυτή ή άμεσότητα είναι και παγίδα, γιατί οι έπόμενες ακροάσεις αποκαλύπτουν έναν πλούτο που δέν είναι ορατός από τήν πρώτη στιγμή. Καί δέν έννοαδ μόνον τὰ εξαγγελτικά μοτίβα που λειτουργούν πιο άποτελεσματικά όταν έξοικειώνεσαι μαζί τους, έννοαδ τήν πρώτη προσπάθεια του γλωσσοπλάστη Καλομοίρη για μία ρωμαίικη (όχι ελληνική, ρωμαίικη) μουσική γλώσσα και: τόν πολυσήμαντο και πολυεπίπεδο ύπαρξιακό, ιστορικό, κοινωνικό και ένθικό μουσικοδραματικό προβλ.η-ματισμό του έργου. Ό Καλομοίρης τραγουδάει στη δική του καινούργια ρωμαίικη μουσική γλώσσα, που άνακαλύπτει συνθέτοντας άναγκαστικά νότιο και ξένο, παλιό και καινούργιο ύλικό, και κοιτώντας άναγκαστικά άνατολικά και δυτικά. Κι εδώ βρίσκεται μία δεύτερη παγίδα. Διαφορετικοί ακροατές έχουν διαφορετικό βαθμό έξοικειώσης με τὰ ύλικά και τούς μουσικούς και αισθητικούς κώδικες που άνασυνθέτει ό Καλομοίρης και συνεπώς διαφορετικές ταχύτητες έπικοινωνίας με τὰ διαφορετικά στοιχεία του έργου.

ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΣ

Στόν «Πρωτομάστορα», ό Καλομοίρης «κατασκευάζει» έναν ήρωικό ελληνικό «μεσαιωνικό» κόσμο. Φαντάζομαι κάπου ανάμεσα στην πρώτη άλωση, από τούς Φράγκους, του 1204, και στη δεύτερη του...1827. Καί προτείνει προς τόν 'Ελληνισμό του 1915 —και όνειρεύεται νά έπικοινωνήσει με τόν παγκόσμιο 'Ελληνισμό κι όχι βέβαια με τή γαλλοθρεμμένη ή γερμανοθρεμμένη, και πάντως ξενό-δουλη, άθηναϊκή «κοινωνία» —προτείνει λοιπόν στόν 'Ελληνισμό νά πιστέψει στόν πραγματικό του έαυτό κι όχι στα είδωλα τών αρχαίων, στους βασιλιάδες και στους ξένους. 'Η πρόταση δέν θά γίνει ποτέ άποδεκτή. Καί τό κοινό θά παραμείνει πάντα μικρό. "Ως σήμερα. Καί περισσότερο σήμερα, που ή χώρα βουλιάζει στην άγγλοσαξονική «ύποκυρτούρα» και νέα πανίσχυρα μέσα χαλκαίνουν αισθητικές άλυσίδες. Κι ήτανε τόσο άπλή ή πρόταση. "Ελεγε: «Κι αν δανειστούμε —και νά δανειστούμε— κι απ' αρχαίους, κι από βυζαντινούς, κι από ξένους, κι από τήν 'Ανατολή και από τή Δύση, μόνο στην άληθινή μας πατρίδα μπορούμε πραγματικά ν' άκουμπήσουμε για νά οικοδομήσουμε τό δικός μας καινούργιο, τήν πατρίδα αιώτων τών τελευταίων 800 χρόνων, τήν 'Ελλάδα τής Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας».

Σκύβει στο καζαντζακικό κείμενο και στόν θρύλο του γιοφουριού τής 'Αρτας και τραγουδάει με πάθος τή μάχη του παλιού με τό καινούργιο. Κι είναι όλοφάνερο πώς ό Καλομοίρης είναι με τούς Μαστόρους, τις Τσιγγάνες και τόν Πρωτομάστορα, που έλεγε «Ναί» στο γιοφύρι, «Ναί», στόν έρωτα, «Ναί» στη ζωή και είναι ένάντια στους Θεριστάδες, τις Γυναικες τους και τόν Γέροντα που έλεγε «Όχι»

σ' όλα. 'Η μάχη αυτή μοιάζει πολύ έπικαιρη τό 1915. Καί σήμερα; Τό 1990; Γέμισε ό κόσμος μας φθονερούς Γέροντες, συντηρητικούς Θεριστάδες καί φοβισμένες Γυναίκες καί λείψαν οί δραματιστές Πρωτομαστόροι, οί άγωνιστές Μαστόροι, κι οί έλεύθερες Τσιγγάνες.

Αυτά όμως όλα, τά έθνικο-κοινωνικά-ιστορικά, είναι μιά διάσταση του έργου. Ούτε ή μόνη ούτε αναγκαστικά ή πιό σημαντική. 'Η χαρά της ζωής καί της δημιουργίας, ό φόβος της καταστροφής καί του θανάτου, τό άπειρο κάλλος του λευκού άνήλικου έρωτα, ή μαγεία του ολοκληρωμένου έρωτα, ή δόξα της έπιτυχίας, ό φθόνος των μικρών, ή δύναμη, ή άποτυχία, ή έπαρση, ή ύβρις, ό έλεύθερος άνθρωπος, ή μικρή πείρα της γής, ή ανάγκη, ή μοίρα, ή έλευθερία, ή ήδονη καί ή εργασία, ό πατέρας καί ή κόρη, τά νιάτα, ή μορφιά, ή θυσία, ό έρωτας καί ό θάνατος — να, μερικά πανάρχαια, οικουμενικά προβλήματα που διατρέχει στην πυκνή πορεία του τό έργου.

Τά πολλαπλά σχίσματα του πολιτισμού μας ό Καλομοίρης τά βιώνει κυριολεκτικά στο πετσί του. Κι όχι μόνο σαν γενικά αισθητικά-ίδεολογικά προβλήματα, αλλά σαν συγκεκριμένα πρακτικά προβλήματα, κλιμάκων καί ρυθμών, άρμονίας, αντίστιξης, ένορχήστρωσης κ.λπ. Νότα-νότα καί πεντάγραμμο-πεντάγραμμο καλείται κάθε φορά νά «ταιριάζει παράταιρο λαό»... Θά τό πετύχει περισσότερο από ποτέ, 46 χρόνια μετά τόν «Πρωτομάστορα», στόν «Κωνσταντίνο Παλαιολόγο». 'Από τήν άρχή όμως ή σύνθεση είναι συγκλονιστική· κι αν κανένας δέν μόρρεσε νά τόν μιμηθεί, ίσως όφείλεται στο ότι κανείς δέν είχε μιά τέτοια *θεία άρέλεια*.

* 'Ο κ. Χάρης Πολιτόπουλος είναι ό παραγωγός της πρώτης ήχογράφησης του «Πρωτομάστορα», που ολοκληρώθηκε πρόσφατα από τή Ραδιοφωνία της Μόσχας μέ χρηματοδότηση της εταιρείας «Βωξίτες Παρνασσού».

'Η έφημερίδα «'Η Καθημερινή» της ίδιας περιόδου δημοσίευσε ένα άλλο σχετικό κείμενο της Ε. Πετάτση, του όποιου κρίναμε, επίσης σκόπιμη καί ώφέλιμη τή δημοσίευσή του έδω.

ΜΙΑ ΗΧΟΓΡΑΦΗΣΗ-ΣΤΑΘΜΟΣ

«'Ο Πρωτομάστορας» μου φαντάζει σαν σύμβολο της ζωής μου καί της Μοίρας — της Μοίρας κάθε τεχνίτη του τόπου μας, τήν όρμή γιά τά μεγάλα, γιά τά ώραια, μά πού δέν μπορεί ή δέν τόν αφήνουνε νά στησει...», έγραψε ό Μανώλης Καλομοίρης γιά τήν όπερά του «'Ο Πρωτομάστορας» τήν όποια συνέθεσε τό 1915 καί ξαναδούλεψε τό 1929 καί τό 1940. Τώρα, ή μουσική αυτή τραγωδία σέ δύο μέρη καί ένα ίντερμέδιο, βασισμένο στο όμώνυμο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, κυκλοφορεί γιά πρώτη φορά σέ δύο ψηφιακούς δίσκους (Compact Disk). 'Αναγνωρίζοντας τή μοναδική σημασία της ήχογράφησης, τό 'Εθνικό 'Ωδείο άπένεψε ειδικά τιμητικά διπλώματα στούς τρεις κύριους συντελεστές της: τούς Βωξίτες Παρνασσού που χρηματοδότησαν τήν παραγωγή του έργου, τούς Σοβιετικούς καλλιτέχνες καί τό 'Ελληνικό Πολιτιστικό Γραφείο του Χάρη Πολιτόπουλου.

'Ο «Πρωτομάστορας» καταπιάνεται μέ τό θρύλο του γεφυριού της 'Αρτας. Σύμφωνα μέ τό θρύλο καί τό συναφές δημοτικό τραγούδι (Σαράντα μαστορόπουλα καί έξηντα δύο μαστόροι), τό γεφύρι δέν θά στεριώσει ποτέ αν δέν γίνει μιά άνθρωποθυσία. 'Ο Καζαντζάκης καί ό Καλομοίρης διευρύνουν τό μύθο σέ ένα πολυστήμαντο καί πολυεπίπεδο συμβολικό δράμα, έντυπωσιακού βάθους καί δύναμης.

Οί συμβολισμοί αναφέρονται στην έπιτυχία καί τήν άποτυχία, τήν άγάπη καί τό καθήκον, τή δημιουργία καί τόν έρωτα, τήν έλευθερία καί τό γάμο, τόν έρωτα καί τό θάνατο. 'Επίσης, ή ποίηση του Καζαντζάκη καί ή μουσική του Καλομοίρη μοιάζουν νά όπογραμμίζουν τό χαρακτήρα των καταστάσεων που είναι καθαρά νεοελληνικός, αν καί τό θέμα είναι παγκόσμιο. 'Ο συνθέτης, έξάλλου, αφιέρωσε τό έργο στόν Πρωτομάστορα της Μεγάλης 'Ελλάδας, 'Ελευθέριο Βενιζέλο, τόν ιδρυτή του κόμματος των Φιλελευθέρων καί έθνικό ήγέτη, τόν όποιο όποστήριζε μέ φανατισμό. 'Ηταν ή εποχή πού ή Μεγάλη 'Ιδέα κυριαρχούσε στούς πολιτικούς καί πνευματικούς κύκλους της χώρας καί πού μετά τίς νίκες των Βαλκανικών Πολέμων ή ύλοποίησή της έμοιαζε έφικτή καί άμεση. Γιά τόν Σμυρνιώ καλλιτέχνη όλα αυτά είχαν διπλή βαρύτητα, αλλά καί συγκεκριμένη μορφή. Κάπου ήθελε νά έλπίζει ότι ή άπελευθέρωση της Σμύρνης καί της Κωνσταντινούπολης δέν ήταν μόνο ή ούτοπία πού του είχε καλλιερήσει ή γιαγιά του μέσα από τά παραμύθια της, αλλά μία έν δύναμει πραγματικότητα. 'Ετσι ένας από τούς συμβολισμούς του γεφυριού ήταν σίγουρα ή οικοδόμηση της Μεγάλης 'Ελλάδας.

'Από τήν άλλη πλευρά, ή όρχηστρική καί φωνητική γραφή της όπερας παρουσιάζουν έξαιρετικές δυσκολίες. «Είναι άμβίβολο αν στη διάρκεια της ζωής του Καλομοίρη, παρά τή συμμετοχή κορυφαίων

‘Ελλήνων καλλιτεχνῶν, ὅπως ἡ Μαρία Κάλλας καὶ ὁ Δημήτρης Μητρόπουλος, δόθηκαν πραγματικά ἱκανοποιητικές ἐκτελέσεις», λέει ὁ παραγωγὸς τοῦ δίσκου καὶ ἱδρυτὴς τοῦ Συλλόγου «Μανώλης Καλομοίρης», Χάρης Πολιτόπουλος. Καὶ προσθέτει: «Εἶναι ἡ μοναδικὴ ἠχογράφηση τῆς ὄπερας αὐτῆς ποὺ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ 75 χρόνια καὶ ποὺ εἶχε ξεχαστεῖ τὰ τελευταῖα σαράντα. Καὶ γιὰ μένα εἶναι τὸ σπουδαιότερο πρᾶγμα ποὺ ἔχω κάνει ὡς μουσικὸς παραγωγός».

Πραγματικά, ὁ «Πρωτομάστορας» εἶναι τὸ πρῶτο ἔργο μεγάλης πνοῆς τοῦ Καλομοίρη καὶ θεωρεῖται σταθμὸς στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἀκολουθώντας τὶς αἰσθητικές ἀντιλήψεις τοῦ Βάγκνερ, ὁ Ἑλληνας δημιουργὸς θεμελίωσε τὰ μουσικοδράματά του στὶς παραδόσεις καὶ στοὺς θρύλους, ποὺ ὅμως τὰ παρουσιάζει μὲ τὸ δικό του ἐντεχνο τρόπο καὶ μὲ εὐρύτατη χρησιμοποίηση λαϊκῶν ἑλληνικῶν θεμάτων, ποὺ χαρίζουν τὴν ἐθνικὴ σφραγίδα στὸ ἔργο του. Βασικὴ μουσικὴ πηγὴ τοῦ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἰδιαίτερα τὸ τραγούδι «Σαράντα μαστορόπουλα...» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἀποτελεῖ τὸ κύριο θέμα τοῦ «Πρωτομάστορα» ποὺ παρουσιάζεται σὲ πολλαπλές παραλλαγές ἐνὸς πολύχρωμου πολυφωνικοῦ συστήματος. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ μουσικὴ συμβολή τοῦ στὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας ἡ χρωματικὴ τοῦ ἀνάπτυξη τονίζει καὶ παρουσιάζει ἀνάγλυφη τὴν εἰκόνα τοῦ δράματος καθὼς τὰ συγκλονιστικὰ ἐπεισόδια διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο ἕως ὅτου φθάσουμε στὴν τραγικὴ κατάληξη.

Ὁ Μανώλης Καλομοίρης γεννήθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1883 καὶ πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ 1962. Σπούδασε μουσικὴ στὴν Ἀθήνα, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀργότερα στὴ Βιέννη. Ἀφοῦ ἔμεινε γιὰ τέσσερα χρόνια (1906-1910) στὸ Χάρκοβο τῆς Ρωσίας διδάσκοντας πιάνο, ἐπέστρεψε ὀριστικά στὴν Ἀθήνα τὸ 1910. Ἰδρυσε τὸ Ἑλληνικὸ καὶ Ἑθνικὸ Ὀδεῖο, ὑπῆρξε πρόεδρος τῶν Ἑλλήνων μουσουργῶν γιὰ εἴκοσι χρόνια καὶ ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου μουσικῆς καθὼς καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς τῆς Λυρικῆς Σκηνῆς. Ἐπίσης, τὸ 1945 ἔγινε τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνῶ τιμῆθηκε μὲ τὸ Ἀριστεῖο Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἑλληνικά καὶ ξένα παράσημα καὶ διακρίσεις.

Ἑλένη Πετάση

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΔΕΛΦΙΚΟΥ ΦΙΛΟΥ

Στήν κηδεία τοῦ συμπατριώτη μας, συγγραφέα καί λογοτέχνη Γεωργίου Κων/νου Οἰκονομίδη, πού τελέσθηκε τή Μ.Τ.22-4-1992 στό Κοιμητήριο τοῦ Ζωγράφου, ὁ ἀδελφικός του φίλος καί συμπατριώτης μας κ. Θεόδωρος Μποτσώλης Ἐπιτ. Γενικός Ἐπιθ/τής Μ.Ε. Φυσικῆς Ἀγωγῆς, τόν ἀποχαιρέτησε μέ τὰ παρακάτω λόγια:

Ἀγαπητέ μας Γιώργο,
ὁ ἀπροσδόκητος θάνατός σου μᾶς συγκλόνησε βαθύτατα.

Τήν τραγική καί πένθιμη αὐτή στιγμή τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ σου, ἀπό δικούς, ἀπό φίλους καί ἀπό γνωστούς, σοῦ ἀπευθύνω τό στερνό ἀποχαιρετισμό καί σοῦ ἐκφράζω τή βαθιά θλίψη πού διακατέχει ὅλους ἐμᾶς πού βρισκόμαστε γύρω σου.

Φίλε Γιώργο, μᾶς ἔφυγες ἀπό τή ζωή, πού τόσο πολύ ἀγάπησες καί τόσο πολύ ὕμνησες μέ τούς γεμάτους σέ λυρισμό καί νοσταλγία στίχους σου. Ἐφυγες ἀπό τή ζωή πού τόσο ἀγάπησες καί ἱστορήσες καί ἀπεικόνισες στό πλούσιο ἱστορικό καί λογοτεχνικό σου ἔργο.

Δυστυχῶς δέν ἔχσες περισσότερο γιά νά προσφέρεις, ὅ,τι θά εἶχες καλύτερο ἀκόμη καί νά συμπληρώσεις τό ἔργο σου.

Ἡ τύχη ὅλων, ὁ θάνατος, σέ πῆρε ἀπό κοντά μας. Ὅμως ἡ εἰκόνα σου θά εἶναι πάντα μαζί μας. Οἱ στίχοι σου θά εἶναι ζωντανοί καί θά μᾶς συντροφεύουν συνέχεια στή ζωή μας καί στή ζωή τῶν γενεῶν πού θά ἔρχονται.

Ἐσύ πάντα θά εἶσαι αἰώνιος. Τό ἔργο σου, σοῦ δίνει τήν πιό τιμητική θέση, μιᾶ θέση στή χορεία τῶν ἀθανάτων.

Ἀγαπητέ Φίλε Γιώργο,

Αὐτή τήν πένθιμη στιγμή σοῦ καταθέτω αὐτό τό στεφάνι ἐκ μέρους τοῦ Μουσικο-φιλολογικοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ» τῆς ἰδιαίτερης Πατρίδας σου, ἀπ' τόν ὁποῖο πρόσφατα βραβεύθηκες καί τοῦ ὁποίου τυγχάνω ἐκπρόσωπός του, σοῦ μεταφέρω δέ τόν ὕστατο χαιρετισμό τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου κ. Βασίλη Καρατσώλη καί ὁλόκληρου τοῦ Δ/κοῦ Συμβουλίου, πού στό ἄκουσμα τοῦ αἰφνίδιου θανάτου του, ἔνωσε βαθιά θλίψη γιά τό χαμό ἐσένα τοῦ ἐκλεκτοῦ καί ἐξαιρετοῦ συμπατριώτη, πού ἀγάπησες τόν τόπο σου καί τόν τίμησες μέ τό πολύπλευρο πνευματικό συγγραφικό σου ἔργο.

Ἐξαίρετε Φίλε,

ἡ ἀνθρώπινη ἀντοχή μέ ἀναγκάζει νά σταματήσω ἐδῶ καί νά σοῦ πῶ τοῦτο μόνο: Στό καλό ἄξιε συμπατριώτη μου, ἐκλεκτέ καί στοργικέ μου Φίλε, αἰωνία σου ἡ μνήμη.

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΕΤΟΥΣ 1992**

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ	
Πέτρος Τόλης	10.000
Χρήστος Τσούμας	5.000
Ευάγγελος Κολιοκώτης	3.000
Τάκης Βαφιᾶς	5.000
Ζαχαρίας Τζουγκαράκης	20.000
Σπύρος Κοντογιάννης	5.000
Νικόλαος Τάτσης εἰς μνήμην τῶν γονέων του καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Δημοσθένη	50.000
Μαρία Κατσάνου εἰς μνήμην Γ. Οἰκονομίδη	5.000
Κώστας Σιώζος εἰς μνήμην Γ. Οἰκονομίδη	5.000
 Β. ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ	
Ι.Ο.Ν. Α.Ε.	120.000
 Γ. ΓΑΡΟΥΦΑΛΕΙΟΣ ΣΤΕΓΗ	
Μαριάννα Π. Γαρουφαλιᾶ εἰς μνήμην Μίλτου Πεσνικίδη	10.000
Ύακίνθη Γεωργιάδη εἰς μνήμην Μίλτου Πεσνικίδη	10.000
Ἰων Γεωργιάδης εἰς μνήμην Νίκου Μωραΐτη	20.000
 Δ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ	
Ἱερά Μητρόπολη Ἄρτας	100.000
Ἰδρυμα Ι.Φ. Κωστοπούλου	750.000

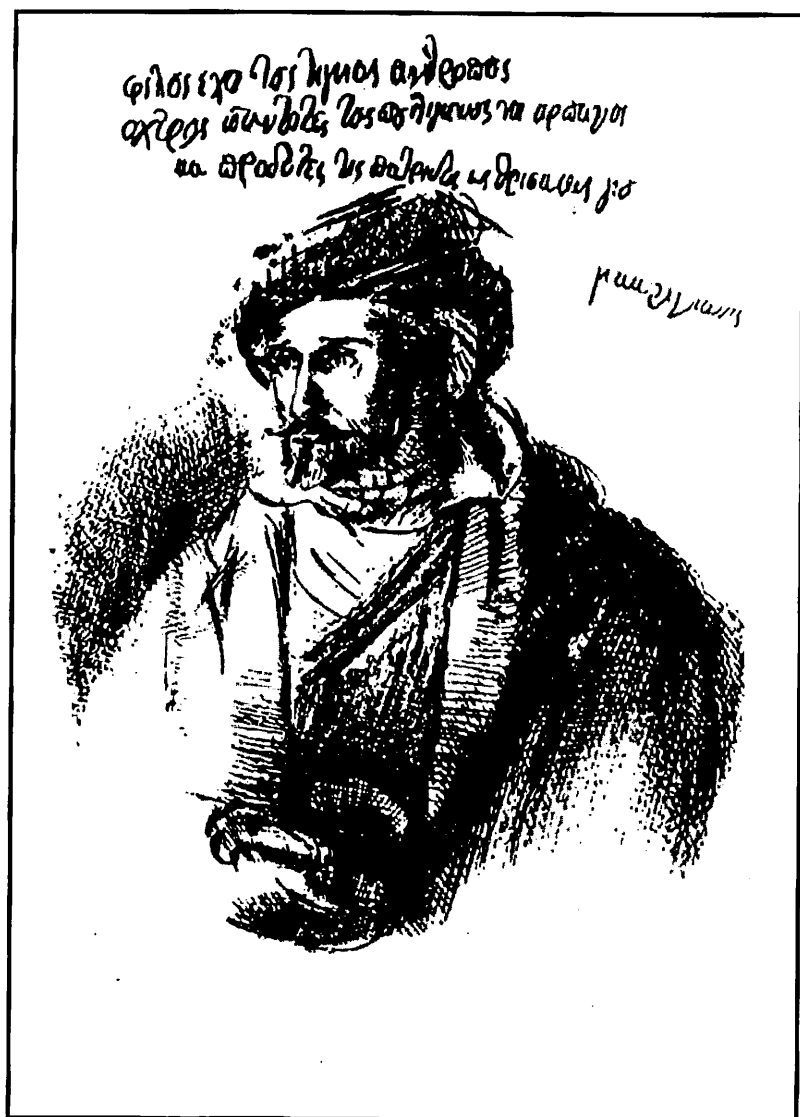
ΠΑΡΑΤΥΠΩΜΑΤΑ

Στό ἐξώφυλλο τοῦ προηγούμενου διπλοῦ τεύχους (76-77) τοῦ «Σκουφᾶς» ἀντί γιὰ 1992/1 νά διαβαστεῖ: 1991/2.

Η ΑΡΤΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

-10ο-

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

(Σχέδ. Γ. Καπράλου)

«Συνάχτηκαν απ' όλοϋθε οί 'Αρτηνοί καί γύρευαν νά μέ βάλουν κεφαλή τους (...) 'Αφοϋ γυμνώθηκαν διά τήν λευτερίαν, ό πατριωτισμός δέν τούς άφινε»

Μακρυγιάννη «'Απομνημονεύματα»

Γ. ΣΕΦΕΡΗ

ΕΝΑΣ ΕΛΛΗΝΑΣ Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ

Γ. Σεφέρη (1962), «Δοκίμες», Ἀθήνα, σ. 184-186, 197-198.

Ὁ βίος τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ἓνα μεγάλο κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ στά ἐξήντα πρῶτα χρόνια τοῦ περασμένου αἰώνα. Γεννήθηκε στά 1797 καί πέθανε στίς 27 Ἀπριλίου τοῦ 1864. Δέν εἶναι δυνατό νά σᾶς τόν διηγηθῶ. Τό μόνο πού θά προσπαθῶ εἶναι νά σᾶς δώσω λίγα ἀκόμη παραδείγματα ἀπό τ' «Ἀπομνημονεύματα», τοῦ πῶς βλέπει καί ἀντιδρᾷ ὁ Μακρυγιάννης στά γεγονότα. Γιατί ἡ ἱστορία τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι περισσότερο ἀπό μιᾶ ἱστορία γεγονότων. Εἶναι μιᾶ ἱστορία τῶν συναισθημάτων τοῦ λαοῦ του στή μεγάλη αὐτή περίοδο πού γέννησε τή σημερινή Ἑλλάδα (...)

Δεκατεσσάρω χρονῶ τόν βρίσκουμε στή Δεσφίνα κοντά σ' ἓνα πατριώτη του. Μᾶς διηγείται τό ἀκόλουθο ἐπεισόδιο:

.... *Ἔκρινα εὐλογο νά προστρέξω στόν Ἀγιάννη (...) Καί τόν παρακαλῶ νά μοῦ δώσει ἄρματα καλά καί ἀσημένια καί δεκαπέντε πονηγιά χρήματα, κι ἐγώ θά τοῦ φκιάσω ἓνα μεγάλο καντήλι ἀσημένιο. Μέ τίς πολλές φωνές κάναμε τίς συμφωνίες μέ τόν ἅγιο».*

«Κάναμε τίς συμφωνίες μέ τόν ἅγιο». Ὡστόσο ὁ χριστιανός ἅγιος κρατᾷ τίς συμφωνίες πιο πιστά ἀπό τόν Ἀπόλλωνα. Γιατί ὁ Μακρυγιάννης πηγαίνει στήν **Ἄρτα** σ' ἑνός Θανάση Λιδορίκη. Δουλεῦει κοντά του καί ἐμπορεῦεται μόνος του τόσο καλά πού στίς παραμονές τῆς ἐπανάστασης *«εἶχε καζαντίσει τοῦ Θεοῦ τά ἐλέη»*. *«Τότε ἔφκιασα»* σημειώνει *«ντουφέκι ἀσημένιο, πιστόλες κι ἄρματα, κι ἓνα καντήλι καλό. Καί ἄρματωμένος καλά καί συγυρισμένος τό πῆρα καί πῆγα στόν προστάτη μου καί εὐεργέτη μου κι ἀληθινό φίλο, τόν Ἀγιάννη, καί σώζεται ὥς τό σήμερον [...]. Καί τόν προσκύνησα μέ δάκρυα ἀπό μέσα ἀπό τά σπλάχνα μου, ὅτι θυμήθηκα ὅλες μου τίς ταλαιπωρίες πού δοκίμασα»*.

Στά 1820 πάνω κάτω *«μπαίνει στό μυστικό»* τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. *«Μπῆκα στό μυστικό»* λέει πάλι *«καί πῆγα στό σπίτι μου κι ἐργαζόμουν γιά τήν πατρίδα μου καί θρησκεία μου νά τή δουλέψω ᾠκρινῶς, καθὼς τή δούλεψα, νά μή μέ εἰπεῖ κλέφτη καί ἄρπαγο, ἀλλά νά μέ εἰπεῖ τέκνο της κι ἐγώ μητέρα μου»*.

Εἶναι στήν Πάτρα ὅταν ἄναψαν τά πρῶτα τουφέκια τοῦ ἀγώνα, *«ὡς πρᾶγματευτής»*, ἀλλά ἡ πραγματική του ἀποστολή εἶναι νά συνεννοηθεῖ μέ τοὺς ὀπλαρχηγούς καί νά μαζέψει πληροφορίες. Πίσω στήν **Ἄρτα** τόν πιάνουν γιά νά τόν κρεμάσουν. Ξεφεύγει. Ἀρχίζει τόν πόλεμο μέ τό Γῶγο Μπακόλα. Ἀγωνίζεται στό **Πέτα**, στήν πολιορκία καί τήν ἄλωση τῆς **Ἄρτας**. Ἐπειτα ἡ ἐξοδος καί ἡ φυγή τῶν ἀμάχων.

Οί πρώτες του αντιδράσεις, στο άναστάτωμα εκείνο, είναι όταν βλέπει την άρπαγή, τό πλιάτσικο: «*Κι από τότε, βλέποντας αυτήν την άρετή*» σημειώνει «*σιχάθηκα τό ρωμαίικο, ότ' είμαστε άνθρωποφάγοι*». Ή φιλανθρωπία του αυτή θά τον φέρει άργότερα, στην Άθήνα, σέ σκληρές συγκρούσεις μέ τόν Όδυσσέα καί τόν Γκούρα. Έτσι άρχίζει ή πολεμική δράση του Μακρυγιάννη.

.....
Πολέμησε, αγωνίστηκε, πίστεψε, σακατεύτηκε, αηδίασε, θύμωσε. Άλλά έμεινε —όπως βγαίνει από τό γράψιμό του τό άπελέκητο— πάντα όρθός ώς τό τέλος: άνθρωπος στό ύψος του ανθρώπου. Δέν έγινε μήτε υπεράνθρωπος μήτε σκουλήκι. Άλήθεια, μιά από τίς χάρες του Μακρυγιάννη, πού γεμίζει άγαλλίαση την ψυχή, είναι αυτό τό συναίσθημα, πού δέν παύει ποτέ νά μās δίνει τό συναίσθημα πώς έχουμε στό πλάι μας έναν όδηγό —τόσο ανθρώπινο—, πού είναι μέτρο τών πραγμάτων καί τών όντων. Αυτό τό ίδιο συναίσθημα πού είναι ζυμωμένο μέ κάθε ελληνική ιδιοσυγκρασία, από τούς παμπάλαιους καιρούς πού ό Οιδίποδας κατάργησε τή Σφίγγα καί τόν εφιαλτικό κόσμο τής, λέγοντας μόνο μιά λέξη: ό άνθρωπος.

Ό ελεύθερος άνθρωπος, ό δίκαιος άνθρωπος, ό άνθρωπος ζυγαριά τής ζωής —άν υπάρχει μιά ιδέα βασικά ελληνική, δέν είναι άλλη. Γεννιέται στά χαράματα τής ελληνικής σκέψης· έπειτα τή διατυπώνει μιά γιά πάντα ό Αισχύλος. Όποιος ξεπερνά τό μέτρο είναι ύβριστής, καί ύβρις είναι τό μεγαλύτερο κακό πού μπορεί νά μās συμβεί. Γιά νά μεταχειριστώ τή φρασεολογία του Μακρυγιάννη, οί Έλληνες, από τά παλιά εκείνα χρόνια, είναι στό «εμείς», δέν είναι στό «εγώ». Γιατί μόλις τό εγώ γυρέψει νά ξεπεράσει τό εμείς, άμέσως ή Άτη, ή αυστηρή μοίρα πού φροντίζει γιά τήν ισορροπία του κόσμου, τό κεραυνώνει. Όλάκερη ή άρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τά σύμβολα αυτής τής ιδέας. Καί τό σύμβολο πού μέ συγκινεί περισσότερο άπ' όλα τό βρίσκω στους Πέρσες. Ό Ξέρξης, μās λέει ό παλιός μύθος, νικήθηκε γιατί ήταν ύβριστής, γιατί έκαμε αυτή τήν υπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τή θάλασσα. Γι' αυτό βρήκε στή θάλασσα τόν όλεθρό του. Σ' αυτό τό στοιχείο πού μολονότι είναι πάντα ταραγμένο καί δέν ήσυχάζει ποτέ, άναζητά πάντα τήν ισορροπία, τό ζύγισμα.

Στό ξέσπασμα τής επανάστασης, στην Άρτα, ό Μακρυγιάννης άκούει έναν μπέη νά μιλά στους φίλους του αυτά τά λόγια, πού σημειώνει:

«Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθούμε! Θά χαθούμε! [...] Ότι ετοϋτος ό πόλεμος δέν είναι μήτε μέ τό Μόσκοβο, μήτε μέ τόν Έγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντσέζο. Άδικήσαμε τό ραγιά καί από πλούτη καί από τιμή καί τόν άφανίσαμε. Καί μαύρισαν τά μάτια του καί μās σήκωσε ντουφέκι. Κι ό Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί του γίνεται· τόν γελάνε εκείνοι πού τόν τρογουρίζουν...»

Τήν αίτία τής ελληνικής επανάστασης καί του όλεθρου τών τυράννων τή διατυπώνει ό Μακρυγιάννης μέ μιά λέξη στό στόμα ενός αντίπαλου, όπως ό Αισχύλος βάζει τούς έχθρους νά μιλούν γιά τήν καταστροφή τής Σαλαμίνας. «Θά χαθούμε γιατί άδικήσαμε». Τούς άρχαίους, άν θέλουμε πραγματικά νά τούς καταλάβουμε, θά πρέπει πάντα νά έρευνουμε τήν ψυχή του λαού μας. Τά λόγια αυτά είπώθηκαν στά 1821. Ό Μακρυγιάννης τά κρατά στή μνήμη του γιά νά τά σημειώσει χρόνια άργότερα, κατά τά 1829, άφού μάζεψε όλη τήν πείρα τής τρομαχτικής εκείνης πάλης. Τόν βλέπω νά τά συλλογίζεται σέ δύσκολες ώρες. Ύπάρχουν πίσω από κάθε του πράξη καί από κάθε του άπόφθεγμα.

Μ. ΠΕΡΑΝΘΗ

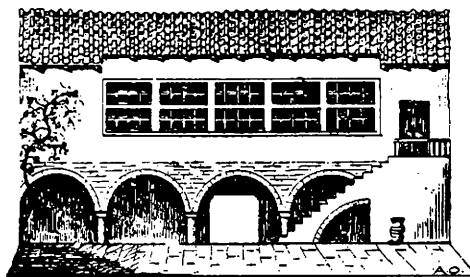
ΑΡΤΑ

Έκδοση «Σκουφά», Άρτα, 1959.

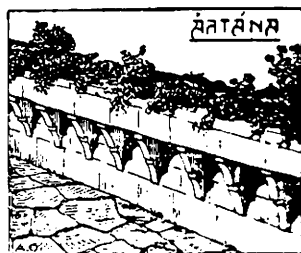
Άρτα! ή άρχαία καθέδρα του Πύρρου, ή βυζαντινή πρωτεύουσα των Κομνηνο-δουκάδων και ή πλούσια μεγαλόπολη της τουρκοκρατίας! Οί περισσότεροι τήν ξέρουν από τό θρυλικό γεφύρι της και τά πολλά πορτοκάλια. Άλλά ή Άρτα δέν είνai μόνον αυτό. Άντιπροσωπεύει τόσα άλλα, και τόσο σημαντικώτερα.

Ό ξένος, πού θά 'ρθει νά γνωρίσει τήν πόλη κι από κοντά, μπαίνοντας στην Άρτα, θά βρεθεί σέ μιά διάθεση ήμφορτη από επιφύλαξη. Ό πατροπαράδοτος συντηρητισμός των κατοίκων δέν επέτρεπεν έκμοντερνισμούς και ή πόλη διατηρεί άναλλοίωτον άκόμα τό χαρακτήρα πού είχεν επί τουρκοκρατίας. Αυτό χτυπάει άμέσως σέ πολλούς —άνάλογα μέ τήν ιδιοσυγκρασία τους και τήν αίσθητική τους δεκτικότητα. Όπως σέ άλλους, τους περισσότερους, ή παλαιική αυτή άτμόσφαιρα και ή ένότητα του ύφους της δημιουργούν άμέσως μιά ευχάριστη προδιάθεση.

Όποια κι ' άν είνai ώστόσο ή πρώτη στιγμιαία έντύπωση, άρκεί μιά σύντομη έστω διαμονή για νά κατακτηθεί ό περαστικός και ό επισκέπτης. Ό Άραχθος

Έσωτερική όψη, προς τήν αλή,
παλιού άρτηνου σπιτιού.

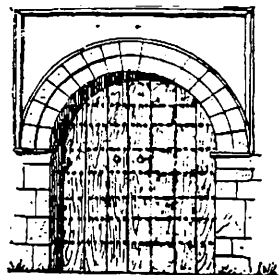
Άλτάνα μέ λουλούδια

ξεδιπλώνει όλόγυρα τή γαλάζια κορδέλα του μέσ από τοπία δροσερού κάλλους. Τό πράσινο πλημμυράει από παντού εύσκιο και ύποβλητικό. Τ' άνοιξιάτικα άρώματα των πορτοκαλεώνων και οι θαλασσινές αύρες του Άμβρακικού μοσκοβολούν στην άτμόσφαιρα. Οί κάτοικοι, φιλόξενοι, έξυπνοι και εύπροσήγοροι είν' έτοιμοι νά σέ ύποδεχτούν μέ τά πιό είλικρινή αισθήματα έγκαρδιότητας. Υπάρχει μιά

παράδοση ξμφυτης ἀρχοντιᾶς στή γερασμένη ἐτούτη πρωτεύουσα, καί μαζί ἕνα ἀκοίμητο ἔνστικτο γιά κάθε πνευματική κατάκτηση. Τό διαπιστώνει κανεῖς κάθε λίγο, μ' ὅποιον κι' ἂν κουβεντιάσει. Τό διαβλέπει καί στήν εὐστροφή λάμψη πού φωτοβολάει στά μάτια τῶν παιδιῶν. Πιό γλυκειά, πιό ζεστή, ἡ λάμψη αὐτή προικίζει τά κορίτσια τῆς "Αρτας. Τά μάτια τους ἄλλωστε εἶναι πού πρόσεξε κι' ὁ δημοτικός ἀοιδός, γιά νά τίς ξεχωρίσει ἀπό τίς ἄλλες ἡπειρωτοπούλες:

*Στά Γιάννενα εἶν' οἱ ὁμορφες
στήν "Αρτα οἱ μαυρομάτες
καί στήν καημένη Πρέβεζα
κοντοῦλες καί γιομάτες.*

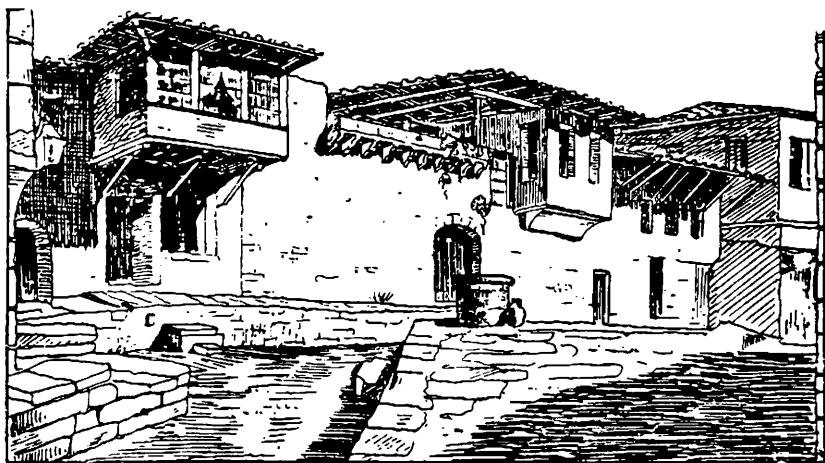
Παλιά πόρτα

Ἡ ὄχυρή θέση τῆς "Αρτας (γιά τότε πού τά ὄχυρά ὑπολογίζονταν στήν πολεμική τακτική) καί ὁ "Αραχθος ποταμός πού τήν περιβάλλει καί ἀρδεύει τόν κάμπο της, ὑπῆρξαν δυό παράγοντες ἀποφασιστικοί στή μοῖρα τῆς πολιτείας αὐτῆς.

Ἡ θέση της τήν ἀνέβασε στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας, τῆς προσπόρισε μεγαλεῖα μυθικά καί τή λάμπρυνε μέ ἀπροσμέτρητην αἴγλη — ἄλλά καί τῆς φύλαξε πλήγματα ἀνελέητα, βουλιάζοντάς την σέ δεινές μεταπτώσεις.

Τό ποτάμι, ἀπ' τ' ἄλλο μέρος, τῆς ἐξασφάλισεν ἕναν πλοῦτο πού μέσ στή διαδρομή τῶν αἰῶνων στάθηκε διττή ἀφορμή, πότε γιά τήν εὐημερία καί τήν ἄνοδο, πότε γιά τήν ἀρπακτική βουλιμία παντοίων ἐχθρῶν. Ὁ "Αραχθος, μᾶς λέει ἕνα παλιό χρονικό,

Χαρακτηριστική συνοικία τῆς "Αρτας κοντά στόν "Αγιο Βασίλειο

«διά τῶν ὑδάτων του ἀποκαθίστησι τὴν πόλιν ταύτην διαπρέπουσαν ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν περιβολίων καὶ κήπων της, αἱ δὲ λιπαραὶ καὶ καρπεραὶ γαῖαι τῆς χώρας ταύτης πληθύν σιτηρῶν παράγουσιν ἐτησίως, ὧν ἱκανὴ ποσότης ἐξάγεται διὰ τὴν Ἑπτάνησον καὶ ἄλλαχού τῆς Εὐρώπης».

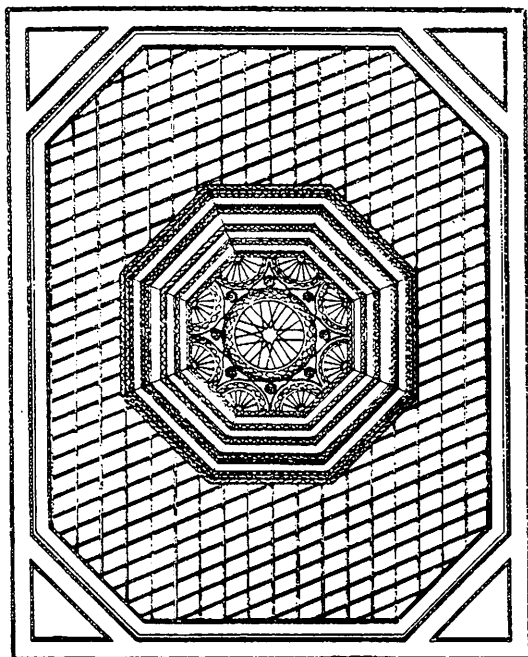
Ἄπ' τὴν εὐφορίαν αὐτὴ προέκυψεν ἡ παλιὰ ρῆσις:

Ἄρτα, ἄρτυμὴ τοῦ κόσμου.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἀκόμη καὶ τὸ ἄλλο παλιὸ δίστιχο ποῦ ἀφορᾷ τὴν Ἄρτα — ἓνα δίστιχο μέ... ἀπειλητικὴ προειδοποίηση:

Ἡ Ἄρτα ἔναι χρυσὸς μπαζές,
κλουβὶ μέ πέντε ἀηδόνια,
καὶ ὅποιος τὴν καταραστεῖ
νά τοῦ κοποῦν τὰ χρόνια.

Φυσικὸ ἦταν, λοιπόν, νὰ ἐξελιχθεῖ ἐπὶ τουρκοκρατίας σὲ μιὰ ἐξέχουσα πολιτεία. Καί καθὼς ἐπὶ τέσσερες περίπου αἰῶνες σταμάτησαν οἱ θεομηνίες καὶ οἱ καταδρομές ποῦ τόσες φορές, σὲ καιροὺς προγενέστερους, τὴν εἶχαν ἀνασκάψει, ἡ Ἄρτα σταθεροποιήθηκε σιγά-σιγά σὲ μιὰ ἐξωτερικὴ μορφή ἐπηρεασμένη ἀπ' τὴν ἱστορικὴ περίοδο — τὴ μορφή ποῦ καὶ σήμερα συναντᾷ ὁ ἐπισκέπτης. Ὡστόσο κι' ἡ ὄψη αὐτὴ ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ κείνην ποῦ εἶχε γνωρίσει ἐπὶ τούρκων. Τὰ τζαμιά λίγο-λίγο ἐξαφανίστηκαν. Τὰ τούρκικα κτίρια κατέρρευσαν. Τὰ μεγαλο-πρεπῆ παλάτια ποῦ ὥρθωσε στὴ θέση „Μουχούσι» (1776) ὁ σατράπης τοῦ

Ξυλόγλυπτη ὀροφή παλιῶν ἀρτηνῶν σπιτιῶν

Βερατίου Ἀχμέτ Κούρτ πασᾶς, καί πού τά ἐπεξέτεινε καί καλώπισε (1796) ὁ Ἀλήπασας, νά χρησιμεύουν ὡς διοικητήριο καί δικαστήρια, κήκαν στήν ἐπαναστατική ἀναταραχή του 1821.

Ἀλλά ἡ οἰκείωση μέ τήν Ἄρτα δέν ὁλοκληρώνεται οὔτε ἔτσι. Γιατί ἡ Ἄρτα δέν εἶναι μόνον ἐπιβίωση ἐντυπώσεων ἀπ' τά δίσσεχτα χρόνια τῆς σκλαβιάς. Πιό πίσω ὑπάρχει ἡ Ἄρτα πού δέν φαίνεται, πού δέν φωνάζει, καί πού ἀξίζει πολύ περισσότερο. Ὑπάρχει ἡ Ἄρτα —κυρίως— ἡ βυζαντινή, ἡ φημισμένη πρωτεύουσα τῶν Κομνηνοδουκάδων, πηγὴ κραταιῆς ἐλληνικῆς συνειδήσεως καί κάστρο τοῦ ἐθνισμοῦ· μιὰ πρωτεύουσα πού ἐπιζεῖ ἀκόμη χάρις στὸν πλοῦτο τῶν μνημείων της, πού κάνουν τήν Ἄρτα τὸν Μυστρά τῆς Ἡπείρου. Οἱ ναοὶ μέ τοὺς ὁποίους τήν ἐκάλλυναν οἱ δυσμοκράτορες καί πού κοσμοῦν ὄχι μόνον τήν πόλη, ἀλλὰ καί τὰ περίχωρα, ἐνέχουν τεράστια σπουδαιότητα στὴν ὅλη ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς τέχνης, γιατί μᾶς διασώζουν πρωτότυπες ἀποχρώσεις της καί τολμηρὲς καινοτομίες κατὰ τὴν πρό τῆς Ἀλώσεως περίοδο.

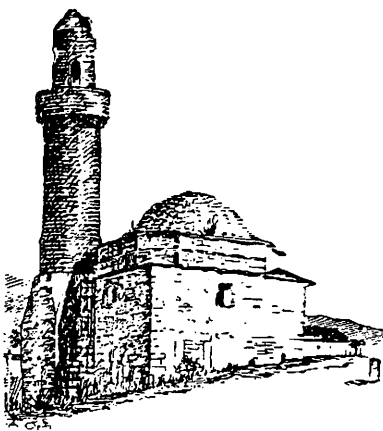
Ὑπάρχει ὅμως πιό πίσω καί μιὰ ἄλλη Ἄρτα, ἡ ἀρχαία, μέ τ' ἀρχαῖο της ὄνομα —ἡ Ἀμβρακία, κραταιὴ κι αὐτὴ πολιτεία, καί μάλιστα ναυτική, πρώτη μέσα στίς ἡπειρωτικές πόλεις, καθέδρα τοῦ μεγάλου Πύρρου. Κι' εἶναι κι' αὐτὴ πού προσφέρει τὰ διασωθέντα της λείψανα —ἔστω καί ἰσχνά, ὕστερ' ἀπὸ τόσες δηώσεις καί συμφορές,— ὥστε νά εἰκάσει ὁ ἐπισκέπτης τὴν ἀρχαία της εὐκλεία καί νά εἰσδύσει στὴν ψυχὴ της.

Ἀναμνήσεις τριπλῆς παρωχημένης ζωῆς συνθέτουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Ἄρτας, ὅπου, μόνον στοιχεῖο ἀναλοιῶτο, πέρα ἀπὸ κάθε ροὴ καί φθορά, παραμένει τὸ ἴδιο πάντοτε φυσικὸ κάλλος πού τὴν πλαισιώνει.

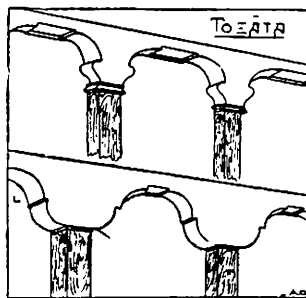
Ἔτσι ἡ ταπεινὴ τούτη πόλη καί τὸν διαβατικὸ τουρίστα μπορεῖ νά ἐλκύει, καί τὸν ἄπληστο ἐπισκέπτη νά καθηδύνει, καί τὸν φιλόστορα νά ἱκανοποιεῖ, καί τὸν φιλάρχαιο νά ἐνδιαφέρει. Φτάνει νά βρεῖ τὸν καιρὸ, καί νά μείνει κοντά της, καί νά μπεῖ στὴν ψυχὴ της, ἀφήνοντας τὴ φαντασία του νά εἰσδύσει στὰ ξεχασμένα σταυροδρόμια τοῦ παρελθόντος της...

Ἐχει τόσα πολλά καί τόσα ἀπίθανα νά τοῦ ξεδιπλώσει ἡ Ἄρτα! Βασιλιάδες καί βασιλίσσες τοῦ οἴκου τῶν Αἰακιδῶν, βυζαντινοὺς ἄρχοντες καί βασιλίσσες τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνοδουκάδων, τούρκους πασάδες τῆς σκλαβιάς καί φωτισμένους ἱεράρχες τῆς χριστιανῶσυνης. Ἀπ' ἐδῶ περνάει ὁ μυθικὸς Αἰνείας, μετὰ τὸν τρωικὸ πόλεμο, κι' ὁ Ναπολέοντας Γ' στὰ 1835. Ἐδῶ πεθαίνει ἡ αὐτοκράτειρα Εὐφροσύνη, σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Γ', κι' ὁ ποιητὴς Κ. Κρυστάλλης. Ἐδῶ βυσοδομεῖ συχνά ἡ τρομερὴ Ὀλυμπιάδα κι' ἐδῶ ὑψώνει τὸ ἀνάστημά της ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα. Ἐδῶ κάνουν τίς ἐπισκέψεις τους λόγιοι, σοφοί καί περιηγητές, ὁ Δημήτριος Τριβῶλης, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ἐδῶ φυλακίζεται ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος Γεώργιος Ἀκροπολίτης κι' ἀπὸ δῶ ξεκινάει ὁ πολὺς Ἰγνάτιος, ὁ ὕστερα Οὐγγρο-βλαχίας. Ποικίλα συμφέροντα, σέ ποικίλες ἐποχές, φέρουν ἐδῶ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἱερεμία, τὸν Ἀλήπασα, τὸν Θεμιστοκλή. Ἐδῶ καθαγιαζεται ἡ ὁσία Θεοδώρα κι' ἐδῶ γεννιέται —ἐγγονὴ της— ἡ φημισμένη πριγκιπέσσα Ἰζαμπά. Ἐδῶ κάνουν γιουρούσια οἱ πειρατές κι' ἀπὸ ἐδῶ στέλνουν караβιές τ' ἀρπαγμένα καλλιτεχνήματα οἱ Ρωμαῖοι. Ἀπ' ἐδῶ φεύγουν ἀρχοντικές νύφες γιὰ τὴ Φραγγιά κι' ἐδῶ ἔρχονται οἱ φημισμένοι καπεταναῖοι τοῦ ἀγῶνα...

Ν' ἀναφέρουμε ὀνόματα; Ὁ ἀναγνώστης θά τὰ βρεῖ, μέ χρονολογικὴ τάξη,

Τό Φεϋζούλ τζαμί (σχ. τοῦ 1917)

Σχήματα τόξων ἀπό βεράντες
παλιῶν σπιτιῶν.

στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν... Μυριάδες ὀνόματα, σ' ὅλες τίς ἐποχές, κι' ὅλα λαμπρά... Ἄλλὰ δέν εἶναι μόνον τὰ ὀνόματα. Εἶναι κι' οἱ ἐχθροί, καὶ οἱ βάρβαροι, καὶ οἱ δορυκτῆτορες. Εἶναι ἡ ἀείρροη διαδοχὴ κυριάρχων, εἶναι ἡ ἀτελεύτητη ἀλυσσίδα τῶν πολιορκιῶν, εἶναι ὁ τραγικός κατάλογος τῶν συμφορῶν, πού βούλιαξαν σέ δεινές περιστάσεις καὶ πένθη καὶ συμφορές τὸν λαό τῆς Ἄρτας, τὸν πάντα καρτερικὸν καὶ πάντα ἔτοιμον, κάθε φορά, νά ξεκινήσει ἀπ' τὴν ἀρχή. Καί σά νά μὴν ἔφταναν ὅλ' αὐτά, ἔρχονταν ἀπὸ πάνω καὶ συμφορές πρόσθετες, ὅχι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ματαιοδοξία καὶ τὸν φίλαρχο ἐγωισμό, παρὰ ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἴδια, πλημμύρες καὶ σεισμοὶ καὶ πυρκαγιές κι' ἄλλες θεομηνίες. Δέν εἶναι ὕστερ' ἀπὸ τοῦτα παράξενο γιατί τὴν εἶπαν τὴν Ἄρτα πολυπαθὴ καὶ πολυῶδυνον, καὶ μαζί, ἀπὸ παλιά, (ἀφοῦ τό βρίσκουμε ἤδη σέ χρυσόβουλο τοῦ 1361) γιατί τὴν εἶπαν θεόσωστον («τῇ θεοσώστῳ πόλει Ἄρτης»).

Ἐπισκέψεις καὶ περίπατοι

Τὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας εἶναι τόσα πολλά, πού ἓνας ξένος ἐπισκέπτης θά χρειαστεῖ ἀρκετές μέρες γιὰ νά πεῖ πὼς μπόρεσε νά τὰ δεῖ ὅλα καὶ νά τὰ χαρεῖ καὶ νά μπεῖ στὸ πνεῦμα τους καὶ τὴν ὁμορφιά τους. Οἱ βυζαντινοὶ ναοί, τό γεφύρι, τὸ κάστρο, ξωκκλήσια βυζαντινὰ ἔξω ἀπ' τὴν πόλη, βυζαντινές μονές.

Ἐξ Ἰσου ἐνδιαφέροντα μνημεῖα ὑπάρχουν στὸν κάμπο καὶ στὸ βουνό. Ἄλλὰ καὶ τὰ νεώτερα μοναστήρια μποροῦν νά προσφέρουν τὴν εὐκαιρία μιᾶς εὐχάριστης ἐκδρομῆς. Τὰ πιὸ πολλά ἀπ' αὐτὰ ἀνάγουν τὴν ἵδρυσή τους στὴ βυζαντινὴ περίοδο ἢ συνδέονται μέ περιστάτικα τῆς ἐθνεγεροσύας.

Κοντινότερο ἀπ' ὅλα τὰ μοναστήρια εἶναι τοῦ Θεοτοκιοῦ (μονὴ τῆς Θεοτόκου), στοὺς πρόποδες περίπου τοῦ Πέτα, μέσα σέ δάσος. Ἰδρύθηκε τὸν 14ον αἰῶνα στὰ θεμέλια ἀρχαίου ναοῦ, καταστράφηκε ἄγνωστο πότε, ξαναχτίστηκε ἀπ' τὸν ἀρματολὸ Κωνσταντῖνο Πουλῆ, γκρεμίστηκε ἄλλες δύο φορές, στὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854 καὶ ξαναεπισκευάστηκε στὰ 1867. Ἀπὸ τὰ παλιά πολῦτιμα κειμήλια μέ τὰ ὁποῖα ἦταν στολισμένος ὁ ναὸς σώζεται σήμερα μόνον ἓνας μικρός

ἐπιτάφιος (0,53 × 0,56 μ.), ὅμοιας τέχνης μέ τόν ἐπιτάφιο τοῦ Πέτα. Στίς παρυφές του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: « ἡ τὸ παρόν ὑπάρχει τῆς μονῆς τῶν ἐμμελῶν » (= Αἰμυαλῶν). Ἐπειδὴ τὸ μοναστήρι αὐτὸ βρίσκεται στὸ Μωρηά, συνάγεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τίς λεηλασίες τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἀγοράστηκε πιθανώτατα ἀπὸ τὸν καπετάν Πουλῆ.

Μιά θαυμάσια ἐκδρομὴ εἶναι στὴν παιδόπολη τοῦ Ζηροῦ.

Καθημερινὰ λεωφορεῖα, τὸ καλοκαίρι, ὁδηγοῦν στὸν γραφικὸν ὄρμο Μενίδι, μέ θαυμάσιαν ἀμμουδιά γιὰ θαλάσσια λουτρά.

Ἀλλὰ καὶ στὴν πόλιν ὑπάρχουν ἀπολαυστικοὶ περίπατοι, — στὸ γεφύρι, στὰ περιβόλια, πρὸς τὴν Κάτω Παναγιά ἢ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν εἴσοδο τῆς πόλεως, πρὸς τίς «Λεῦκες», ὅπου βρίθουν τὰ παραποτάμια ἐξοχικὰ κέντρα.

Οἱ «Λεῦκες» ἦταν μιά θαυμάσια τοποθεσία γιὰ τὴν ὁποία δικαίως καμάρωναν οἱ ἀρτηνοί. Οἱ κατακτηταί, στὴν κατοχὴ, θέρισαν τὰ πελώρια δέντρα, γιὰ ξύλευση, καὶ ἐρήμωσαν τὸ τοπίο. Ἀμέσως ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ ξαναφύτεψε λεῦκες καὶ σήμερα ἡ τοποθεσία βρῆκε πάλι τὴν πρώτη ὁμορφίαν της.

Θαυμάσιος εἶναι καὶ ὁ περίπατος πρὸς τὸ δρόμο τοῦ Σταδίου καὶ τῆς Κάτω Παναγιάς, μέ ἐλαιῶνες δεξιά, ὅπου συνείθιζε νὰ κάνει μοναχικοὺς περιπάτους ὁ ποιητὴς Κ. Καρυωτάκης κατὰ τὴ λιγοχρόνια διαμονή του στὴν Ἄρτα, ὅταν ὑπηρετοῦσε ὡς ὑπάλληλος τῆς Νομαρχίας. Παρακάτω ὁ Ἀραχθὸς ξεδιπλώνει θεαματικὲς ἀπόψεις, ἰδιαίτερα σὲ ὥρες δυσμικές. Καὶ καθὼς τὸ τοπίο εἶναι κάτι ἀναλοῖωτο, ἀφήνω τὴν περιγραφὴ στὸν Κώστα Πασαγιάννη:

«Νὰ πάρης τὴν ὄχθην-ὄχθην, ἔχεις ν' ἀπολαύσεις κάτι τὸ ἐκτάκτως γραφικὸν καὶ ἐκτάκτως ὕδρογραφικόν. Τὰς εὐγράμμους κορυφὰς τῆς Πίνδου λευκαλοῦσας μέσα στὰ χιόνια, πυρπολουμένας ὑπὸ τὰς ξανθὰς καὶ ὀλοχρύσους δύσεις καὶ ἐκπεμπούσας τὰς πυρίνους σκιάς των καὶ ἀντανακλώσας τὰς φλογώδεις ἀποχρώσεις των μέχρι τοῦ ἀποκαμωμένου θά ἔλεγες ἀπὸ τὸν ἡμερήσιον κάματον Ἀράχθου, κυλῖοντος τὰ ἥρεμα νάματά του κωθρῶς, νοχηλῶς, ἡσύχως. Καὶ ἀνάπτει καὶ φωσφορίζει καὶ ἀπαστράπτει ὁ Ἀραχθὸς καί, μαγικὸς καθρέπτης ἀληθῆς τώρα, κατοπτρίζει παρὰ τὴν ὄχθην ὕδρευόμενας τὰς εὐσταλεῖς ἀρτηνάς ἀγρότιδας καὶ τοὺς ποτίζοντας τὰ ὑποζύγια των χωρικοὺς».

Ὁ περίπατος πρὸς τὴ γέφυρα παρουσιάζει ἀνάλογη ὁμορφίαν. Μιά λυρικότατη περιγραφὴ του ὀφείλουμε πάλι στὸν Κ. Πασαγιάννη:

«Νὰ πάρης τῆς γέφυρας τὸν περίπατον, αὐτὴν τὴν ἐποχὴν μάλιστα θὰ πελαγώσεις μέσα στὴν μαγευτικωτέραν ἀνοιξιὰτικὴν ἀτμόσφαιραν. Ἐνθεν καὶ ἔνθεν, δεξιά κι ἀριστερά, σὲ περιβάλλουν θαυμάσια χλωρίδες, πυκνότατα σύσκια περιβολάκια, φουντωτές, πελώριες, βαρυφορτωμένες, καταχιονισμένες μέσα στὰ λευκά, τὰ παρθενικά ἄνθη τους λεμονοπορτοκαλλιές, ἐκτεινόμενες πέρα, πέρα, μακριὰ ὅσο φτάνει τὸ μάτι σου. Καὶ ὁδῶν ὄνειρεύεσαι καὶ περιπατῶν μεθὰς ἡδονικώτατα βυθίζεσαι ὀλοέν εἰς ἀτμόσφαιραν μαγικὴν, ὄνειροφάνταστην κεκορσμένην θὰ ἔλεγες, ἀπὸ παρθενικῆς σαρκὸς ὄνειρώδη εὐωδίαν — τοῦ χιονώδους κάλυκος τῆς λεμονοπορτοκαλλιᾶς».

Ὅταν ἀπολαύσετε τὸ γεφύρι, ρίξτε καὶ μιά ματιὰ στὸ γέρικο πλάτανο τῆς βορεινῆς ὄχθης. Δέν εἶναι ἓνα δέντρο συνειθισμένο, εἶναι Ὁ Πλάτανος τοῦ Ἀλήπασα, ὅπως τὸν λένε οἱ ἀρτηνοί. Πελώριος καὶ αἰωνόβιος, κραταεὶ ἀπ' τοὺς δίσεχτους χρόνους τῆς Ἀληπασαδικῆς δεσποτείας. Ἀπ' τὰ κλαριά αὐτοῦ τοῦ πλάτανου ὁ τύραννος κρεμοῦσε τοὺς ἀρτηνοὺς, ὅσους καταδίκαιζε σὲ θάνατο. Λένε

μάλιστα πώς ό ίδιος καθόταν από κάτω, στίς ρίζες, στή σκιά, καί κάπνιζε τό τσιμπούκι του βλέποντας τά κουφάρια τών κρεμασμένων.

Κατά τούς τοπικούς θρύλους, μνήμη βασανιστική παιδεύει από τότε τόν γερο-πλάτανο. Άνατριχιάζει άκόμα καθώς θυμάται τά δράματα πού ξετυλίχτηκαν στίς φυλλωσιές του κι' ό θρήνος του άκούγεται τίς μεσονύχτιες ώρες του χειμώνα βόγγος ανθρώπινος καί σπαραχτικός.

Άπό τό γεφύρι δέν είναι πιά μακριά, άν θέλετε νά τό έπισκεφτήτε, καί τό μοναδικό άπ' τά τούρκικα κτίρια πού διασώθηκαν:

Τό Ίμαρέτ, πού θά πεί όρφανοτροφείο καί πού στή γλώσσα μας έπεκράτησε νά λέγεται *Μαράτι*.

Ίδρυτής του ύπήρξεν ένας από τούς πρώτους τούρκους στρατιωτικούς διοικητές τής Άρτας, ό Φαήκ πασάς. Ήταν εύσεβής καί φιλόανθρωπος καί ίδρυσε ένα τζαμί περί τό τέλος του ΙΕ' αιώνα. Ός ιμάμη έβαλε έναν σεβάσμιο όμοεθνή του. Κι' όταν εκείνος πέθανε, μή βρίσκοντας άλλον άντάξιο του, παραιτήθηκε από τή στρατιωτική ζωή καί τά πολιτικά άξιώματα καί έγινε ό ίδιος ιμάμης.

Άφιερώνοντας όλες του τίς δυνάμεις στά νέα του καθήκοντα καί θέλοντας ν' άθανάτισει τ' όνομά του, ίδρυσε τότε δίπλα στο τζαμί καί τό ίμαρέτ (όρφανοτροφείο), πού τό προικοδότησε μέ τήν προσωπική του περιουσία. Στήν κατασκευή του κτιρίου χρησιμοποιήθηκε άρκετό ύλικό από τά αρχαία καί τά χριστιανικά κτίρια τής Άρτας.

Ό Φαήκ πασάς έζησεν ως ιμάμης καί διευθυντής του όρφανοτροφείου επί σαράντα χρόνια. Πέθανε τό 905 έτος τής Ήγίρας, δηλ. στά 1537. Μετά τόν θάνατό του τό όρφανοτροφείο εξακολούθησε νά συντηρηήται επί αιώνας από τά έσοδα τής περιουσίας του. Μετά τό 1881, πού έγινε ή καινούργια όροθεσία, έπειδή πολλά κτήματα του ιδρύματος περιήλθαν στήν έλληνική επικράτεια, τήν επιχορήγηση του όρφανοτροφείου ανέλαβε ή τουρκική κυβέρνηση.

Μπορείτε όμως νά έχετε καί μιá συνολική άποψη του άρτηνου τοπίου άν άποφασίσετε ν' άνεβήτε στήν κορυφή του λόφου τής Περάνθης, εκεί πού βρίσκεται ό **Άμυντικός Στρατώνας**.

Ή θέα είναι εύφραντική κι' άνεμπόδιστη. Ένας άπέραντος κάμπος χλωροπρά-

σινος, ἄλλου ζῶνες σταχτιές —οἱ ἐλαίῳνες— ἢ ἡ ἀσημένεια κορδέλα τοῦ ποταμοῦ καί, στό βάθος, τό ἀχνό ἀτλάζι τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ἐνῶ στήν ἀνατολική πλευρά ἔνα γραφικό ἡμικύκλιο λόφων καί βουνῶν, πράσινο χαμηλά, ἐξαχνωμένο πιά πάνω, παγινιδίζει στή φωτεινή αἰθρία μέ τήν ποικιλία τῶν διασταυρούμενων κορυφῶν του.

Ὁ Ἀμυντικός Στρατῶνας χτίστηκε ἀπό τοὺς τούρκους πάνω στά θεμέλια ἀρχαίων τειχῶν τοῦ Πύρρου. Εἶχε δύο δεξαμενές νεροῦ καί θεμελιώθηκε, κατά τόν Σεραφεῖμ, στά 1864. Σέ μιὰ «Ἐνθύμηση» ὥστόσο ἀναφέρεται: «καί κατά τό ἔτος 1863. Ἰανουαρίου 25 ἤγειρεν ἐκ βάθρων ἡ κραταῖα Βασιλεῖα (= σουλτᾶνος) στρατῶνα... εἰς τό ὁποῖον καί διαμένει ἀενάως στρατός τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς μετά τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος».

Μετά τήν ἀπελευθέρωση στοὺς στρατῶνες αὐτοὺς ἤδρευε τό φημισμένο 40ο Τάγμα Εὐζώνων τῆς Ἀρτας. Σήμερα ἐδρεῦουν ἡ 146η Μοῖρα Ὀρειβατικοῦ Πυροβολικοῦ καί τό 4ον Κέντρον Ἐπιστρατεύσεως.

Ἐποχές τῆς Ἀρτας. Στό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ καλύτερη ἐποχή τῆς Ἀρτας, δέν χωρεῖ ἀμφιβολία γιά τήν ἀπάντηση: ἡ ἀνοιξη. Ὁ πράσινος πλοῦτος βρίσκεται στήν καλή του ὥρα κι' ἡ ἀνθοφορία τῶν πορτοκαλεῶνων μεθαίει μέ τό λεπτότερο ἄρωμα, διάχυτο στήν ἀτμόσφαιρα.

Οἱ ἡμέρες τοῦ Πάσχα μποροῦν, μαζί μέ τήν ἑαρινή εὐφροσύνη, νά σᾶς προσφέρουν κι' ἕναν γνήσιο καί πατραπαράδοτο πασχαλινό ἑορτασμό, ἀπό κείνους πού μόνον σέ μερικές ἐπαρχίες ἐπιζοῦν ἀκόμη. Ἰδιαίτερα ὑποβλητική εἶναι στήν Ἀρτα ἡ ἡμέρα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, μέ τοὺς πολλοὺς ἀνθοστόλι-στους ἐπιτάφιους, γιά τήν καλαίσθητη ἐμφάνιση τῶν ὁποίων ξενυχτοῦν τήν παραμονή οἱ κοπέλλες ὄλων τῶν ἐνοριῶν. Μιά τοπική ἐπιτροπή βραβεύει κάθε χρόνο τόν καλύτερον. Τό βράδι, κατά τήν περιφορά, ὅλοι οἱ ἐπιτάφιοι συναντῶνται ὑπὸ τοὺς ἤχους τῆς φιλαρμονικῆς τοῦ «Σκουφᾶ» καί ὑπὸ τό φῶς προβολέων στήν κεντρική πλατεῖα τῆς πόλεως, παρουσιάζοντας ἕνα κατανυκτικά ὑποβλητικό θέαμα.

Ἀλλά καί τό καλοκαίρι στήν Ἀρτα ἔχει τίς χάρες του. Εἶναι ἡ ἐποχή μέ τήν ἀφάνταστη ποικιλία τῶν πιά εὐγευστων καί φτηνῶν φρούτων καί τῶν πιά νόστιμων ψαριῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Γιά τά θαλάσσια μᾶνια τό γραφικό Μενίδι εἶναι κοντά, μέ συνεχῆ καθημερινή συγκοινωνία καί οἱ προσβάσεις τῶν Τζουμερκῶν σᾶς ἐπιφυλάσσουν ἐξαίρετα θέρετρα.

Υπάρχουν καί δύο ἄλλες ἡμερομηνίες πού ἡ Ἀρτα ἔχει νά σᾶς προσφέρει κάτι δικό της:

Στίς 11 Μαρτίου, ἑορτή τῆς ὁσίας Θεοδώρας, τελεῖται πάνδημη λιτανεῖα, μέ συμμετοχή ὄλων τῶν ἐπισήμων, ὄλου τοῦ κλήρου, μέ πομπή στήν ὁποία μετέχουν ὁ στρατός, τά σχολεῖα, οἱ κάτοικοι καί χιλιάδες προσκυνητές ἀπ' τά γύρω μέρη. Εἶναι ἀπ' τίς λαμπρότερες λιτανεῖες πού τελοῦνται στήν Ἑλλάδα.

Ἡ ἄλλη ἡμερομηνία πέφτει τό φθινόπωρο, τέλος Σεπτεμβρίου. Εἶναι ἡ ἐτήσια ἐμποροζωοπανήγυρη τῆς Ἀρτας, μέ προϊόντα τοῦ βουνοῦ καί τοῦ κάμπου, μικρά καί μεγάλα ζῶα, ὕφαντά καί ποικίλα ἄλλα εἶδη οἰκοτεχνίας. Ἡ συμμετοχή εἶναι ζωηρότατη ὄχι μόνον ἀπ' ὅλον τόν νομό, ἀλλά κι' ἀπ' τήν Ἠπειρο γενικά, τήν Αἰτωλοακαρνανία καί τά νησιά τοῦ Ἰονίου. Ἡ κίνηση, ἡ ζωηρότητα, τό μεγάλο πλῆθος, τά πολλὰ χρώματα καί οἱ ποικιλώνυμοι ὅμιλοι ψυχαγωγίας καί τυχερῶν παιγνιδιῶν πού καταπλέουν στήν πόλη προσφέρουν μιάν ἰδιότυπη ἀτμόσφαιρα.

Θᾶ ἦταν ὅμως ἀδικία νά παραλείψουμε τόν χειμῶνα, μιά καί ἐπιφυλάσσει κι' αὐτός κάτι ἰδιαίτερο, πού ἀξίζει νά τό δῆτε. Εἶναι οἱ ἀρτηνές ἀποκρηές.

Ἀπόκρεω. Ἡ περίοδος τῶν Ἀπόκρεω γιορτάζεται στήν Ἄρτα μέ πολλή εὐθυμία. Μικροί καί μεγάλοι, πλούσιοι καί φτωχοί, αἰσθάνονται ὑποχρέωση νά «ντυθοῦν». Οἱ ἐκδηλώσεις ἀρχίζουν μέ τό ἄνοιγμα τοῦ τριωδίου καί κορυφώνονται τίς δύο τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀποκρηᾶς. Γιά κάθε ἐπισκέπτη τό θέαμα εἶναι γραφικώτατο καί παρουσιάζει ἔντονο τοπικό χρῶμα. Τό Σάββατο «κατεβαίνουν» τά γαϊτανάκια ἀπό τά γύρω χωριά (Πέτα, Γραμμενίτσα κ.λπ.) Τήν Κυριακή γίνονται παρελάσεις ἀρμάτων καί βραβεύονται τά καλύτερα. Παλιότερα ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί αὐτοσχέδιοι θίασοι προσωπιδοφόρων πού ἔπαιζαν στούς δρόμους ἔμμετρα δράματα. Τά κυριώτερα ἦταν ἡ προσάρτηση τῆς Ἄρτας στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα καί ὁ «Πανάρατος» (Πανάρετος) — προφανῶς ἀπό τήν «Ἐρωφίλη» τοῦ Χορτάτζη πού μετά τό 1669 διαδόθηκε ἀπό τούς Κρήτες πρόσφυγες στήν Ἑπτάνησο κι' ἀπό κεῖ στήν Ἡπειρο. Ἀρχίζει μέ τούς στίχους:

*Πανάρατε, Πανάρατε παιδί μου,
γιά ἔβγα ἔξω νά σοῦ πῶ,
δύο λόγια νά σοῦ κρίνω...*

Τό κρητικό αὐτό δρᾶμα θά πρέπει νά παιζόταν ἤδη στήν Ἄρτα ἀπό τόν 17ον αἰῶνα. Ἀλλωστε οἱ ἀποκρηάτικες ἐκδηλώσεις εἶχαν πολύ προγενέστερη τήν ἀπαρχή τους. Κατά τόν Σεραφεῖμ τό ἔθιμο βαστάει ἀπ' τήν τελευταία περίοδο τοῦ ἡπειρωτικοῦ δεσποτάτου:

«Μεταξύ τῶν συνηθειῶν ἃς ἀπέκτησαν ἀπό τῆς ἐποχῆς τῆς ἐν Ἡπείρῳ κυβερνήσεως τῶν ἐξ Ἰταλίας δεσποτῶν δύο Καρόλων, ὑπάρχει, ὡς προνομία θεωρούμενον, καί ἡ προσωπιδοφορία κατὰ τάς ἡμέρας τῶν ἀπόκρεω, καλουμένων τῶν προσωπιδοφορούντων γιαιτρῶν».

Γι' αὐτό καί τό ἀρτηνό ἀποκρηάτικο δίστιχο λέει:

*Θά γίνωμε γιαιτροῦδες, θά γίνωμε γιαιτροί,
τήν Καθαρή Δευτέρα θά φᾶμε πιταστή (= λαγάνα).*

Τό πόσο βαθειά ριζωμένο ἦταν στό λαό τῆς Ἄρτας τό ἔθιμο τῶν ἀποκρηάτικων ἐκδηλώσεων βεβαιώνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στή συμφωνία γιά τήν παράδοση τῆς Ἄρτας στόν τοῦρκο κατακτητή, τό 1449, μῆκε καί ὁ ὅρος: «ἵνα πανδήμως ἐνδύονται ἐν ταῖς δυσίν ἐβδομάσι τῆς Ἀποκρέω καί Τυρινῆς προσωπίδας καί εὐωχῶνται διά μουσικῶν ὀργάνων».

Ἀνάμεσα στά παλιά λαϊκά ἀποκρηάτικα δίστιχα πού τραγουδοῦν ἀκόμη οἱ ἀρτηνοὶ εἶναι καί τά ἀκόλουθα:

*Τέσσερα δέν μέ μέλει, μά τήν Παναγιά,
εἰμάστ' ἀποφασισμένα πεντέξη ὀχτώ παιδιά...*

*Τέσσερα πορτοκάλια κι' ἓνα χειμῶν' κό, (= καρπούζι).
στήν πόρτα σου κυρά μου θά γίνει φονικό...*

Ἄν εἶσαι κι' ἄν δέν εἶσαι τοῦ δήμαρχου παιδί,

.....

Τό Συρράκο, τό χωριό όπου γεννήθηκε ό Κώστας Κρυστάλλης, είναι μία γραφική άητοφωλιά στ' άγρια καταρράχια τής Πίνδου.

Άπό τόν κύριο κορμό τής απλώνονται σάν δυό πελώριοι βραχίονες, πολυκόρυφοι καί βαθύσχιστοι, τά βουνά του Συρράκου καί τών Καλαρρυτών. Άνάμεσά τους χαίνει άβυσσαλέα χαράδρα, όπου ροχθίζει άθέατος ό ποταμός Χρούσια. Καί πάνω άπό τά φαράγγια, άντικρυστά, στό 'να βουνό καί στό άλλο, άκροζυγιάζονται τά δυό πλούσια βλαχοχώρια.

Είναι μόλις περί τό τέλος τής βυζαντινής αὐτοκρατορίας πού άρχίζει νά άναφέρεται τό Συρράκο. Άσημος ποιμενικός οίκισμός, μέ έλάχιστα σπίτια, μεγαλώνει σιγά-σιγά, άπό τόν δέκατο πέμπτο αιώνα, ώσπου νά έξειλιχθί σέ χωριό. 'Ιστορικός δέ βρέθηκε νά διασώσει τίς σχετικές πληροφορίες. Άλλά οί γέροντες του Συρράκου έπλασαν όμορφες παραδόσεις καί τσομπάνικους θρύλους, πού ό Κρυστάλλης τούς κατέγραψε στή μελέτη του γιά τούς «Βλάχους τής Πίνδου».

Ποιμενικοί, εύρωστοι καί περήφανοι οί Βλάχοι, άγωνίστηκαν σκληρά γιά τήν ήσυχία τους, στή μεσαιωνική περίοδο τών πολιτικών άνταγωνισμών άνάμεσα στόν κυρίαρχο τής Άρτας Σπάτα καί στό δεσπότη τών 'Ιωαννίνων Θωμά.

.....
 "Ένα βράδυ, τό τρίτο δεκαήμερο του 'Ιανουαρίου (1894), στό καφενείο Γαμβέτα όπου βρισκόταν μέ τό συγκάτοικό του Γ. Σιάμο ό Κρυστάλλης κάνει δυνατή αίμόπτυση. 'Ο φίλος του τόν στηρίζει καί τόν πηγαίνει κατ' εύθειαν στήν όδόν 'Αδριανού, στό σπίτι του καθηγητή Βουσαάκη, ό όποιος τόν ξεετάζει, τόν καθησυχάζει καί του συστήνει άνάπαυση καί μία βεντουζα στόν άριστερό πνεύμονα. (...) Του χρειάζεται άλλαγή κλίματος, καλή τροφή, εύχάριστο περιβάλλον.

.....
 'Ο φίλος του Άλεξόπουλος πηγαίνει κάθε μέρα καί του κρατάει συντροφιά. 'Ο ήπειρώτης γιατρός Άριστ. Π. Άραβαντινός, κατά παράκληση του Γάγαρη, πηγαίνει ταχτικά καί τόν επισκέπτεται δωρεάν. Άλλά βελτίωση δέν βλέπει. Κι' όταν περνάει όλόκληρος μήνας, άρχίζει νά σκέπτεται ότι θά 'ταν καλύτερα νά πήγαине στήν Άρτα, στήν άδερφή του Μαρία, πού του γράφει κάθε τόσο καί τόν καλεί.

Τό πρώτο δεκαήμερο του 'Απριλίου παίρνει τό άκτοπλοϊκό τής γραμμής καί φτάνει στήν Κόπραινα, όπου τόν παραλαμβάνει ή Μαρία. Τόν περιποιείται στό σπίτι της, ένα χαμόσπιτο στή συνοικία 'Αγίας Θεοδώρας, καί γράφει έσπευσμένα στόν πατέρα τους νά 'ρθει νά τόν προλάβει. Κι άλήθεια, μόλις τόν πρόλαβε ζωντανό.

'Ο Κώστας Κρυστάλλης πέθανε τό πρωί τής 22ας 'Απριλίου 1894, Μεγάλη Πέμπτη. 'Η κηδεία του έγινε τήν έπομένη, στό ναό του 'Αγίου Γεωργίου, όπου τόν

* Έκδ. 1976, 'Αθήνα, σ. 7-10, 86-90 καί 227-228.

ἀποχαιρέτησε ὁ καθηγητής Κ. Μόραλης. Στόν τάφο του, στό νεκροταφεῖο, τόν ἀποχαιρέτησε ὁ δάσκαλος Κασούμης.

«Χῶμα τῆς Ἑπείρου, τήν ὁποίαν τόσον μανιωδῶς ἠγάπησεν, καλύπτει ἀπό τῆς προχθῆς ἓναν ποιητήν, ἓνα μαργαριτάρι, τό ὁποῖον δύσκολα θά ξαναβροῦμε μέσα εἰς τήν σκωρίαν τῆς σημερινῆς ζωῆς· ἓνα μαργαριτάρι διά τήν ἀπώλειαν τοῦ ὁποίου ἡ συγκίνησις καί τὰ δάκρυά μας εἶναι ἐλάχιστος συμπαθείας καί ἐκτιμῆσεως φόρος».

Ὁ Τάφος τοῦ Κρυστάλλη, στό κοιμητήριό τῆς Ἀρτας, βρίσκεται πίσω ἀπό τό ἱερό τοῦ ναῖσκου. Τά δεντρολίβανα πού τόν τυλίγουν εἶναι τόσο πυκνά, ὥστε μόλις μπορεῖς νά ξεχωρίσεις κάποια γλυπτά τῆς πλάκας. Ἐκεῖ μικροί μαθητές, ἀγωνιζόμεστε νά συλλαβίσουμε τ' ὄνομα Κώ-στας Κρυ-στάλ-λης... Κι' ἀπό κάτω μιᾷ χρονολογία πού δέν μᾶς ἔλεγε τίποτα. Ποιός ἦταν; Ἀπό τότε ρωτήσαμε καί ξέραμε γιά ἓναν ἄρρωστο ποιητή, πού τραγουδοῦσε τίς ξωθιές καί τὰ πρόβητα καί πού τό φῶς βασίλεψε στά μάτια του καθώς ἀνέβαινε νοσταλγός τίς παριφές πού ὀδηγοῦσαν στό πατρογονικό του.

Λένε πῶς ὁ Κρυστάλλης ἦταν ὁ πρῶτος ἢ ὁ δεῦτερος πού ἐγκαινίασε τό ἀρτηνὸ νεκροταφεῖο. Μά οὔτε σταυρός, οὔτε πέτρα ἐστήθηκε κι' ὁ τάφος πολὺ γρήγορα λησμονήθηκε. Ἔτσι, ὅταν τό 1896 ὁ Κώστας Πασαγιάννης, περυστικός σέ δημοσιογραφικό περίπατο, ζήτησε νά προσκυνήσει τόν τάφο τοῦ συνειρταστῆ τῆς Δεξαμενῆς, κανεῖς δέν ἤξερε νά τόν ὀδηγήσει. Τούς «ὑπέμνησε τότε μέ κάποιαν δικαιολογημένην αὐστηρότητα» ποιᾷ δόξα ἐκάλυπταν τὰ χῶματά τους καί μέ τήν βοήθειά ἐκείνων πού εἶχαν ἄλλοτε παρασταθεῖ στήν κηδεῖα, ὁ τάφος βρέθηκε καί τοποθετήθηκε ὁ πρῶτος ἐνεπίγραφος σταυρός. Ἕνα ὄνομα καί μιᾷ χρονολογία. Οὔτε τὰ λόγια τοῦ Ψυχάρη, μήτε ἡ ποιητική σύλληψη τοῦ Λάμπρου: «Ἐπὶ τοῦ τάφου του ἐπιγλύψατε ἀντὶ εἰκόνας πάσης ἄλλης καί πάσης ἐπιγραφῆς τήν Ποίησιν καί τήν Ἑπειρον δεξιουμένας ἀλλήλας. Ἡ χειραψία των θά λέγῃ τό ἄγραφον ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ὅστις θά ἀναπαύεται ὑπὸ τό ἀνάγλυφον ἐκεῖνο».

Πάντως τό πρῶτο καλλιτεχνικό σωματεῖο τῆς Ἀρτας, ὁ μουσικοαθλητικός σύλλογος «Σκουφᾶς», ἐφρόντισε ἀπό τότε νά τιμῇσιν τή μνήμη του.

ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ, Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ*

Μ. ΠΕΡΑΝΘΗ

Ὁ Κοτζιούλας γίνεται μέ τὰ «Ἑπειρωτικά» του ὁ Κρυστάλλης τῆς καινούργιας χωρικῆς ζωῆς —μιᾶς ζωῆς ὥστόσο ἀπομυθοποιημένης. Γιατί πρέπει νά διηγῶμε ὀλόκληρον τόν βουκολικό τόνο, ν' ἀποβάλλουμε τήν ὑποβολή καί νά ἐξορίσουμε τό εἰδύλλιο. Οἱ χωρικοὶ τοῦ Κοτζιούλα δέν διαθέτουν περισσότερο ἀπὸ μιᾷ γίδα. Σκλάβοι τῆς ἄγονης πέτρας καί τοῦ ἄκαρπου χωραφιοῦ ζοῦν τό ἴδιο ἀδιέξοδο δρᾶμα ὅλων τῶν φτωχῶν, ρυτιδωμένοι σέ πιεστικές μέριμνες γιά λίγο καλαμποκάλευρο, παλεύοντας ἄνισα, ἄδοξα καί πιστά, χωρὶς ὁ οἰοσδήποτε μόχθος τους νά τοὺς βγάλει ἀπ' αὐτό πού εἶναι καταδικασμένοι νά παραμένουν: «χαμοζωῖτες».

* Μέσα στο «Γνωριμίες» (Φιλολογικά Πορτραῖτα), Ἀθήνα, 1976, σ. 240.

Ἀθήνα 1 Σεπτ. 1928

Βρίσκετε ἐσώκλειστο τό ποίημά μου στὸν Κρυστάλλη. Τό εἶχα στό νοῦ μου ἀπό καιρό, ἔγραψα τούς πρώτους στίχους δύσκολα, ἐνέσκηπεν ὁ δάγγειος, μ' ἔρριξε στό στρῶμα ἡμέρες. Στὴν ἀνάρρωση ξετυλίχτηκε μέσα καί δουλεύτηκε ὁ στίχος προσεχτικά. Τό προτιμῶ ἀπό μιὰ ὁμιλία· μίλησα ἐπανειλημμένως γιά τόν ποιητή, σά νά εἶχα ἀντιπάθεια νά ξαναγυρίσω, πεζογραφικά, στό θέμα μου. Ὁ στίχος τὰ περιλαμβάνει στήν ἐντέλεια — ὅσον μοῦ ἐπιτρέπεται — καί περιεκτικά καί τὰ δύο στοιχεῖα: ποίηση καί κριτική. Ἐννοεῖται ὅτι στήν τελετή τῶν ἀποκαλυπτηρίων — ὑποθέτω — τῆς προτομῆς εἶναι ἀπαραίτητος ἓνας πεζός λόγος, πανηγυρικός ἀναλυτικώτερος. Τό ποίημα ἔρχεται ὕστερα, τελευταῖα, ἓνα ποτήρι σαμπάνια. Τώρα δέν ξέρω πότε καί πῶς θά γίνη, ἡ λιτή αὐτή ἱεροτελεστία. Τό σωστό, νά εἰπωθῇ τό ποίημα ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή. Ἀλλ' αὐτό μοῦ εἶναι, δυστυχῶς, ἀπολύτως ἀδύνατο. Χρειάζεται λοιπόν ἓνας καλός, προσεχτικός ἀναγνώστης τοῦ ποιήματος. Τῇ φροντίδα τὴν παραδίδω στήν ἐκτίμησή σου καί στήν κρίση σου. Δέν πειράζει. Ἐπλήρωσα μ' ὅλη μου τὴν καρδιά τό φόρο μου πρὸς τόν τραγουδιστή, πού ζωντανός ἐκεῖνος, πιθανώτατα δέν θά μπορούσε νά φανταστῇ — ἢ δέν θά τόν ἄφιναν νά φανταστῇ πόσο θά συμπαθοῦσα τὴν ποίησή του καί πῶς θά γινόμουνα διαλαλητής του.....

Κ. Π. Καραγιάννης

Γ'

19.1.30

...Εἶναι λίγος καιρός, πού ἔβλεπα κάποιο σου ἀγῶνα γιά νά περισωθῇ ἓνα σου λείψανο παλαιϊκό. Καί σέ χειροκρότησα. Τῆς Ἀρτας τό γιοφύρι εἶναι λαϊκό ἀριστούργημα, σάν ἓνα κομμάτι ἀπό ραψωδία Ὀμηρική. Καί εἶναι γιά νά τό ἐκμεταλλεύηται ποίηση καί μουσική μας ὅσο ὑπάρχουν.

-- Μανουσαλαῖκό. Καί σ' ἔχαρουσθες. Τῇ Ἀρ-
ταῖ. γιοφύρι αὐτοῦ αἰρωτοῦσθες, σὰν ἔ-
να ποταμὸν αἰσθητικῶν ~~ἐν~~ ὁρμηκῶν. Ἡ αὐ-
τὴ γαῖα αὐτὴν ἐκτετατωμένη σὴν καίρου-
σιν ἐστὶν ὁδοῦσά σου.

Παμπαῖ.

Ἀθῆναι 6 Φεβρ. 1931

Ἦθελα νά σᾶς γράψω, γιά νά συγχαρῶ γιά τόν τόπο πού ἐδώκατε στό φύλλο σας τοῦ βιβλίου τοῦ φίλου κυρίου Βεζανῆ, πού εὐτυχεῖτε νά τόν ἔχετε καί Νομάρχη, «Ὁ Παλαμᾶς Φιλόσοφος». Εἶναι νομίζω, ἡ ὠραιότερη ἀπάντηση καί στήν ἀπροσεξία πολλῶν ἀπό τά φύλλα τῆς πρωτεύουσάς μας γιά πράγματα πού ἔπρεπε νά προσέχουν. Λυποῦμαι ὅτι κινδυνεύω νά παρεξηγηθῶ, προκειμένου περί βιβλίου πού ἀναφέρεται στό ἔργο μου.

Κωστῆ Παλάμα

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

Κ. ΠΑΛΑΜΑ

.....
Κρυστάλλη, τό τραγούδι σου στέκουν τό ἠχολογᾶνε
καί τῶν καιρῶν τό πέρασμα καί τῶν ὥρῶν οἱ γῦροι
καί τό κρατᾶν ἀχάλαστο καί τό κυττᾶν ὡς νά ᾿ναι,
στό κύμα ἀπάνου τοῦ ρυθμοῦ, τῆς Ἄρτας τό γιοφύρι.

Κρυστάλλη, τό τραγούδι σου στέκουν τό ἠχολογᾶνε ...

καί τό κρατᾶν ἀχάλαστο καί τό κυττᾶν ὡς νά ᾿ναι,
στό κύμα ἀπάνου τοῦ ρυθμοῦ, τῆς Ἄρτας τό γιοφύρι.

Τό χιλιές, ἀντορροστορε, γι' ὅλη τῇ μαστοριά σου, ...

Τόχιτιςες πρωτομάστορα, μ' ὅλη τή μαστοριά σου,
τό σιδεροθεμέλιωσες μέ τό ἰδικό σου τό αἷμα,
γλύκα φλογέρας τό αἷμα σου, καί πάει τό λάλημά σου
μέ τοῦ δακρύου τό στάλαμα, μέ τοῦ βουνοῦ τό ρέμα.

.....
Ἀθήνα 30 Αὐγούστου 1928

Κωστῆ Παλάμα

ΓΕΩΡΓΙΑ ΔΑΛΚΟΥ

Ο Κ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΑΡΤΑ

Ἀθήνα, 1986, σελ. 38-40.

«ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ

Δημόσιος υπάλληλος ἐξ Ἀθηνῶν μετατεθείς
εἰς Πρέβεζαν ἐσχάτως...»

Ἡ τοποθέτησή του στήν Ἀρτα εἶναι μία ἀπό τίς πολλές μετακινήσεις καί ἀλλαγές πού γίνονται μετὰ ἀπό τίς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου (...) Τόν Νοέμβριο ὁ Καρυωτάκης βρίσκεται στήν Ἀρτα. Ἀπό τόν Δεκέμβριο μάλιστα, πού παραιτήθηκε ὁ νομάρχης Ἀρτας Θ. Μαντζουράνης, ὡς τό διορισμό τοῦ νέου νομάρχου Δ. Κρανιώτη, —στίς 3-3-21— ἀσκεῖ χρέη νομάρχου. (Στά Φ.Ε.Κ. 26/1-2-21 καί 41/18-2-21 βρῆκα δυό ἀποφάσεις μέ τήν ὑπογραφή τοῦ Καρυωτάκη ὡς Νομαρχοῦντος). Νά πῶς θυμᾶται τό πέρασμά του ἀπό τήν Ἀρτα ὁ διευθυντής τῆς ἐφημερίδας Ἐλεύθερος Λόγος τῆς Ἀρτας: (...) Φῶς φανάρι πῶς ὁ κ. ἀναπληρωτής τοῦ νομάρχου δέν εἶχε σταθεῖ στό ὕψος τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Εἶχαν συνηθίσει στήν ἐπιμελημένη πόζα τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐξουσίας καί βρέθηκαν μπροστά σ' ἕναν ἄνθρωπο πού θεωροῦσε αὐτά τά καμώματα γελοῖα. Γι' αὐτό καί μέ μοναδική σατιρική διάθεση περιέγραψε στά γράμματά του «τίς μεγάλες πού τοῦ ἀπόδιναν τιμές, τήν ἐπίσημη θέση πού τόν ἔβαλαν νά στέκει στήν ἐκκλησία σέ μία δοξολογία καί τά γεύματα πού τοῦ ἔκανε ὁ ἐκεῖ Μητροπολίτης». Παράτες, μουσικές, δοξολογίες, συνεσιάζσεις. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἡ Ἑλλάδα (...) παίρνει τή μεγάλη ἀπόφαση τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. (...) Μέσα σ' αὐτή τήν ἀναμπουμπούλα φτάνει, στίς 9-9-21, κι ἡ μετάθεση τοῦ Καρυωτάκη γιά τή Νομαρχία Κυκλάδων (Σημ. 12 τῆς σελ. 152: «ΦΕΚ 209/9-9-21 «Διά Β.Δ/τος ἐκδοθέντος ἐν Προύσῃ (...) προήχθησαν (...) ἀντί τοῦ Κωνστ. Γ. Καρυωτάκη, μετατεθέντος...»).

Βλ., ἐπίσης, στή σελ. 152: «Διά Β.Δ/τος ἀπό 23 Νοεμβρ. 1920 ἐκδοθέντος ἐν Τατοΐῳ (...) μετετέθη ὁ (...) Κ. Καρυωτάκης εἰς τήν Νομαρχίαν Ἀρτης».

...Μετά την απαλλαγή του τοποθετήθηκε στη Νομαρχία Σύρας κι' από κει ύστερα από λίγο στην "Αρτα, όπου ξμεινε κάμποσους μήνες. 'Η μονοτονία καί ή πληκτική ζωή πού περνούσε εκεί, φαίνεται καθαρά στά γράμματά του.

Μέ μοναδική σατυρική διάθεση περιγράφει τίς μεγάλες πού του απέδιναν τιμές [διηύθυνε τή Νομαρχία] τήν επίσημη θέση πού τόν έβαλαν νά στέκει στην εκκλησία σέ μιά δοξολογία καί τά γεύματα πού του έκανε ό εκεί Μητροπολίτης. 'Επί τέλους παίρνει μετάθεση γιά τήν 'Αθήνα, καί μένει πιά όριστικά μαζί μέ τούς γονείς του, πού είχαν εγκατασταθεί στό μεταξύ κι' αυτοί έδω, πράγμα πού του φέρνει τελειωτικό φραγμό στη μέχρι τότε μποέμικη ζωή του...

ΠΕΝΤΕ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗ**

Χ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ

(I) ['Επιστολή από τήν "Αρτα πρós τόν Ν. Καράκαλο. Δεκέμβριος 1920]

'Αγαπητέ Νίκο

(...) 'Εγώ είμαι... "Αρτιος, άφοϋ στην 'Αθήνα ήμουν περιττός (Μήπως ήσθάν-
θης ψύχος;)...

(II) ['Ο Κ. στέλνει στον Ν. Καράκαλο ένα δελτάριο πού εικονίζει θαλασσογρα-
φία].

"Ελαβα τά καλαμπούρια σου [πάνω στη λέξη "Αρτα] καί όμολογώ ότι δέν μένει
καμία λέξη άνεκμετάλλευτος. Γι' αυτό βάζω τελεία, άφοϋ όμως προσθέσω, γιά νά
είμαι έν τάξει μέ τή συνείδησή μου, ότι σήμερα είναι Τετ-άρτη.

(...) Τό μόνο κακό είναι ή έπαρχία (...) 'Ωραία ή κάρτα σου. Πώς νά βρεί κανείς
έδω τέτοια πράματα. Πρós τό παρόν ρέμβαζε έν άνέσει μέ τίς νερόβραστες
θαλασσογραφίες. 20-1-1921

* 'Ανάτυπο από τά «"Απαντα» Καρυωτάκη, 'Αθήνα, 1938, σ. XXI-XXII.

** «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1973, σ. 57-58.

... 'Η "Αρτα ηγότηχησε νά τόν ἔχη ἕνα διάστημα Διευθυντή τῆς Νομαρχίας τῆς τόν Κ. Καρυωτάκη, στά 1920 θαρρῶ ἢ ἴσως στά τέλη τοῦ 1919 μέ ἀρχές τοῦ 1920. "Ἡμouνα μαθητής στό Γυμνάσιο, πού ἦτανε πλάι στή Νομαρχία τότε, καί ἀπό τήν αὐλή, στά διαλείμματα ἔβλεπα συχνά-πυκνά σ' ἕνα ἀπ' τά ἐσωτερικά παράθυρα τοῦ Διοικητηρίου ἕναν πολύ συμπαθητικό κύριο νά διαβάζη, πάντα νά διαβάζη, κρατῶντας ἕνα βιβλίο στό χέρι, σάν ἀδιάφορος στήν τρέχουσα ὑπαλληλική του ὑπηρεσία. 'Αφίνοντας τό βιβλίο κάθε τόσο, ἔριχνε ἕνα ρεμβαστικό, μελαγχολικό βλέμμα πρὸς τό λόφο τῆς Περάνθης, ξεχασμένος στίς ὄνειροπολήσεις του. Αὐτό γινόταν πολύ συχνά καί μοῦκανε βαθειά ἐντύπωση. Θέλησα νά μάθω μέ τήν παιδική μου περιέργεια νά μάθω ποιός ἦτανε αὐτός ὁ τόσο παράξενος κύριος καί ἀπευθύνθηκα στό μεγαλύτερό μου ἀδελφό. Μοῦ ἔδωκε τήν πληροφορία ὅτι εἶναι ὁ νέος Διευθυντής τῆς Νομαρχίας, ὁ Κώστας Καρυωτάκης, πού γράφει καί ποιήματα (...) νάρθῃς νά σοῦ τόν γνωρίσω, θά σέ ἐνδιαφέρῃ ἐσένα πού ἀνακατεῦσαι μ' αὐτά (...) Μιά-δυό φορές εἶδα ἀπό κοντά τόν Καρυωτάκη τόν καιρό πού ἔμεινε ἐδῶ. Καί μοῦ μίλησε τόσο εὐγενικά (...) Τόν ἔβλεπα ὅμως συχνά, κάθε βράδυ σχεδόν, στοὺς μοναχικούς του περιπάτους πρὸς τίς Λεῦκες — καί πάντα μόνον. Καί σήμερα πολλοί τόν θυμοῦνται ἐδῶ· θυμοῦνται ὄχι τόν ποιητή Καρυωτάκη, ἀλλά τόν ιδιόρρυθμο Διευθυντή τῆς Νομαρχίας, πού ἐπήγαινε πάντα μόνος του περίπατο, σάν νά ἦτανε ἐρωτευμένος, ὅπως ἔλεγαν τότε γιὰ τόν Καρυωτάκη.

Σέ λίγο καιρό, ἔφυγε ὁ ποιητής ἀπὸ δῶ καί, ὅπως εἶχε ἔλθει, ἔτσι καί ἔφυγε: «λάθε βιώσας». (...)

* «Νέα Ἑστία», "Ἔτος ΚΒ", Τ. 44, τ. 512, σ. 1369.

Σχέδιο Δ. Χυτήρη

Ο ΤΟΥΡΚΟΓΥΦΤΟΣ*

ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΛΛΑ

Ήταν τότε πού κατέβηκαν οί Γερμανοί.

Ή Γεραλή-Βοριάδης θέριζε τά χτήματά του. Ή Άρτα πίσω βούλιαζε στήν καταχνιά καί τήν ἐρήμωση, μά πέρα, στούς κάμπους, ό ήλιος βασίλευε μέσα στά τελευταία χρυσά στάχια, κ' ή γή, άλλου φορτωμένη κι' άλλου γυμνή, έπαιρνε μιά απόχρωση κίτρινη πρός τήν ανοιχτή καφετιά. Παρακάτω μάντευες τίς σκυφτές πλάτες τών δουλευτάδων στήν τελευταία φραγή.

Ή Γεραλή-Βοριάδης σέ λίγην ώρα φώναξε, χτυπώντας ψηλά τό βούρδουλα.

— Έμπρός, σκυολόγι, κ' ευχαριστώ γιά τή δουλεψη. Έμπρός γιά τή χώρα.

Κι' ανέβηκε πρώτος στή βωδάμαξα, πού μέσ' από κάτι καρόδρομους, έσμιγε τή δημοσιά, πάνω-κάτω στό μέρος πού μιά χαλασμένη μερσεντέ, πούχε μπαταριστει στήν υποχώρηση, έχασκε τώρα σέ μιάν άκρη, δίχως μπροστινές ρόδες καί τιμόνι. Πίσω του μιά σειρά σουστες ακολουθοῦσε μιά-μιά τ' άχνάρια του.

Ή κάμπος έμεινε γιά λίγην ώρα μόνος, όλόμονος, καί τό σκοτάδι μαζί μέ τή μακρυνή καταχνιά χαμήλωσε σιγά-σιγά στήν πλάτη του. Ή κάμπος έμοιαζε τώρα σά μιά κουρασμένη χελώνα, πού νυχτώθηκε καταμεσίς στήν έρημιά. Ένας βαρύς σκοπός, πού μιλούσε γιά άγωγιάτες του παλιού καιρού, γιά μιά στιγμή ψήλωσε μέσ στή νύχτα κ' ύστερα έσβησε μέ χαμηλούς τόνους, σά μιά πέτρα πού βούλιαξε στά βαλτονέρια. Ή κάμπος απόμεινε πάλι βουβός καί βυθισμένος στή μοναξιά του.

Τότε, νά σου, κι' άκούστηκε από κάπου χαμηλά ένα σφύριγμα. Πρώτα σιγά κ' ύστερα άπλωτερά καί δυνατά, σά νάβγαινε άπ' όλες τίς χωραφιές όλόγυρα. Ένα κεφάλι μέ ανακατερά μαλλιά καί πονηρά μάτια πρόβαλε κ' ύστερα κι' άλλα πολλά μέσ' άπ' τά χαντάκια, πλήθος ήσκιοι ξυπόλυτοι καί λιμασμένοι, πού χύνονται μέ

* «Φιλολογική πρωτοχρονιά», 1950, Τ. Ζ, σ. 251-257.

φωνές κ' ἀλαλητά στά τυφλά γιά ρεμούλα στ' ἀπομεινάρια τοῦ θερισμοῦ.

Κι' ὁ Γιαννακὸς Λέκκας, ὁ δραγάτης τοῦ ὑποστατικοῦ, πρώτη φορά πού δέ σήκωσε τό γκρά νά τοὺς χτυπήσει.

—Γυφτομάνι, ἔ, γυφτομάνι, εἶπε. Τώρα ἀρπαχτεῖτε, ὥσπου νά βγεῖ ἡ ψυχὴ σας. Αὐτοῦ φαγοθήτε, π' ἀνάθεμά σας!

.....
'Ο ἄντρας εἶπε:

—'Ο "Αραχτος!

Κ' ὕστερα μέ συλλογὴ βαθιά, καθὼς ξάπλωσε τὰ πόδια του πάνω στὴν ὄχτη νά κρέμονται:

—'Ο "Αραχτος, σκέφτηκε, εἶναι ποτάμι. Κ' ἓνα ποτάμι, ὅπως κ' ἓνας γύφτος δέν ἔχει πατρίδα. Κατεβαίνει, ποιὸς ξέρει ἀπὸ ποιά φαράγγια ἀπάτητα, φουσκωμένος πάθη καὶ θρύλους, παραμερίζει μέ τοὺς πλατιοὺς ἀγκῶνες του τὰ γκρεμά, δέν ἀδικεῖ κανέναν, μοναχὰ πού χαρίζεται σ' ὅλες τὶς χῶρες πού περνᾷ. Ναί, ναί, ἄκου πού σοῦ λέγω, σάν ἓνας γύφτος ἀπαράλλαχτα.

Τὰ τελευταῖα λόγια τᾶπε πολὺ σπαραχτικά, κοιτάζοντας τὰ ψαρά μαλλιά του στά φουσκωμένα νερά.

ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΛΛΑ

ΤΥΜΒΟΣ 1944

«Ποιήματα», (1948-1988), Ἀθήνα, σ. 147.

Σάν ταῦροι ξεκομμένοι ἀπὸ τὴν ἐποποιία τῆς Πίνδου
πέσαμε ἐδῶ

Τουλάχιστον ἡ ὄρασή μας ἀναπαύτηκε

πέρ' ἀπὸ τοῦ λύκου τὴ δορά τὰ δόντια τῆς φραγκοσυκιᾶς

Πέσαμε σέ κοιλάδες σάν τὶς γυναικεῖες λεκάνες εὐκρατες

Χρόνια καὶ χρόνια ὁδοιποροῦσε δίπλα μας ὁ "Αραχτος
τρελὸς ἀπ' τὶς ὁμοβροντίες μας. Ἡ ἀρχαία Νικόπολη

τῶν Ἀρτινῶν Ἀγγελοκομνηνῶν μιά συνοδεία στά σύννεφα
καί κάτω οἱ Τζουμερκιῶτες μέσ τά φλύαρα πανηγύρια τους
μᾶς εἶδαν ἄγριοι νά σαλεύομε μέσ στά παρθένα δάση
ὥσπου ἦρθε ἡ λάμψη ἀπό ψηλά σάν χειραψία θανάτου

Τώρα ἀπ' τά στήθη μας ἀναστενάζουν τά μαγγανοπήγαδα
τώρα στά στήθη μας φυτεῦουν τήν ὀργή τους τ' ἄροτρα
σ' αὐτές τίς εὐκρατες κοιλάδες μά καθόλου εὐρύχωρες
γιά τίς πληγές μας πού φωνάζουν. Τερματίζει ὁ Ἀραχθος
κ' ἐμεῖς σάν κοῖτες πού ποτέ δέν ἔφθασαν στή θάλασσα
τόν χαιρετοῦμε ἀπ' τό στερέωμα

Καί τ' ὄνομά μας πέφτει

πέφτει καί προφητεῖ μέσα του σάν καταρράκτης αἰώνων.

ΤΑ ΠΑΡΘΕΝΙΑ*

ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΛΛΑ

2

Ὁ ὕπνος εἶναι ἓνας ἄσπρος τοῖχος
ἓνα κλειδί σ' ἄλλα μαῦρα κλειδιά
σέ κερδίζει σέ ξανακερδίζει σέ χάνει
λές πού εἶναι ἡ ἀγαπημένη ἐν γυναιξί
λές μή τήν πήρε ὁ ποταμός Ἀραχθος
μή μετρά τά κόκκαλά της σ' ἄλλους αἰῶνες

Φώλιασε τό κοράκι μέσ στά μαλλιά της
φύτρωσε καί δέν βγαίνει τ' ἀγκάθι στό αἷμα
σκέφτεσαι τά μάτια της ἐντευκτήρια τῶν ὀνείρων
κι ὁ νούς σου τρελαίνεται σάν τό ζαρκάδι
τό χεῖλι σου ἀνακαλεῖ παλιούς τροβαδούρους
ἡ ἀγαπημένη ἐν γυναιξί κι ἄλλα παρόμοια

Τρελέ πού γυρνᾷς μέ τήν κεχριμπαρένια σου πίπα
τρελέ πού γυρνᾷς μέσ στήν παραμικρή Ἀρτα.

* «Ποιήματα», σ. 31.

Στίς πολύγλωσσες συναναστροφές σας περιφέρομαι ἄφωνος
μέ τίς λίγες ἐγχώριες λέξεις μου-ἀγκωνάρια ἀπό παλιούς πελεκάνους
καί μέ κάτι ἐναέτια καί ψηφίδες ἀπ' τήν ἑλληνιστική μου κοιτίδα

Ἐπό τό μπλέ τῆς Νικόπολης καί τήν ὥχρα τοῦ δεσποτάτου μου

Ἐπό καταποντισμένες πατρίδες τό ὕφος μου

25

Σέ κάθε ὑπόδειξη τοῦ Ἑρώδη τοῦ Ἀττικοῦ
οἱ νέοι (οἱ νέοι τοῦ Μπραζίλιαν!) νά τόν ἀκολουθοῦν

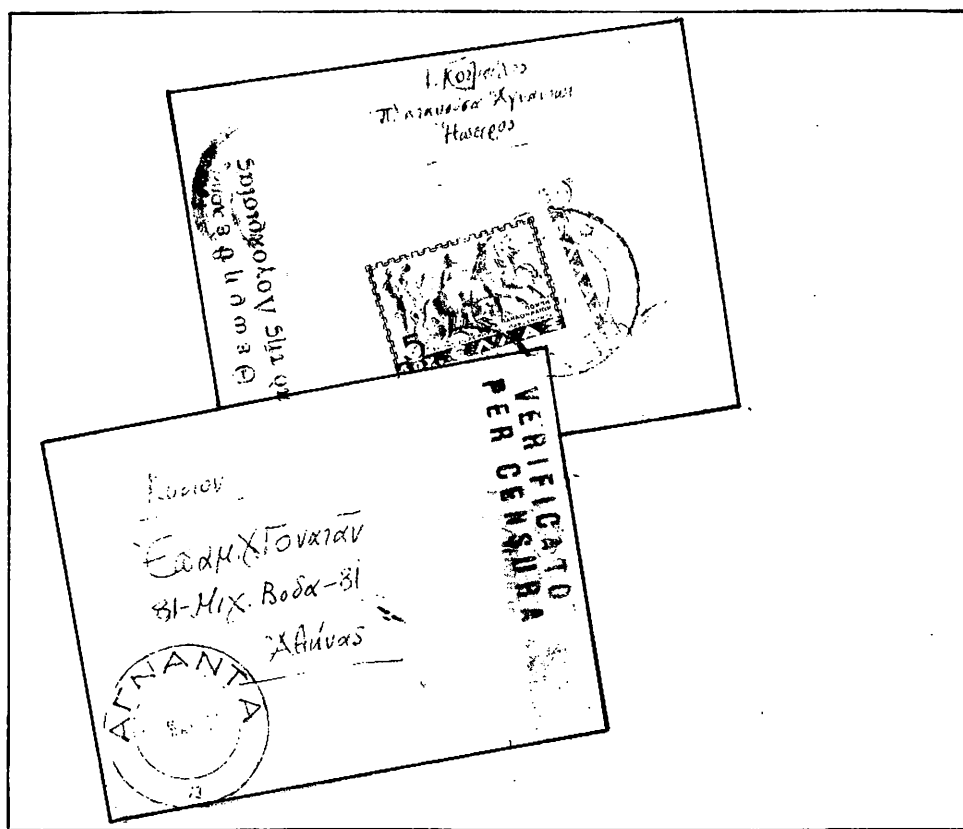
Κι' ἐγώ τόν γύρευα σέ πió βαθιά νερά
ἀπό τή Ρώμη ὡς τήν Ἀνατολή τῶν σοφιστῶν
στά δεσποτάτα τῆς παραμικρῆς μου Ἄρτας τοῦ Μιστρᾶ
σέ πλήθουσα ἀγορά σέ σκῆτες ἀσκητῶν

Τόν γύρευα ἀπό Καππαδοκίας μέχρι Κρήτης

* «Ποιήματα», σ. 297 καί 307.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α' ΣΤΟΝ Ε. Χ. ΓΟΝΑΤΑ (1941-1942)*

Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑ

I

Πλατανούσα 28 'Απριλίου 1942

....."Έχω αποκλεισθεί από τις αρχές του Χειμώνα σ' ένα βουνίσιο χωριό, χωρίς καμιά επικοινωνία με τόν κόσμο, χωρίς ό ίδιος νά κατεβώ ούτε μία φορά στην πόλη: θ' άντεχαν άραγε τά παπούτσια μου σέ πορεία δύο ήμερών, όσο βαστάει τό πηγαινέλα ως τήν "Αρτα ή τά Γιάννενα;

* Ε. Χ. Γονατά (Παρουσ. 'Επιμέλ. Σημ.): «Γ. Κοτζιούλα. 'Ανέκδοτα Γράμματα», 'Αθήνα, 1980.

II

"Αρτα 3 'Ιουλίου 1942

Μέ την ευκαιρία ενός πανηγυριού που γινόταν σέ γειτονικό μου χωριό, έφυγα από τό δικό μου καί σιγά σιγά έφθασα ως έδω, όπου θά μείνω για λίγες μέρες. Βρήκα φίλους μου παλιούς από τά χρόνια του γυμνασίου, κι' έτσι έδιωξα κάπως την πληξη που μέ πολιορκεί άκαταμάχητη στο χωριό. Έδω μόνες μας ευχαριστήσεις είναι οι στομαχικές. Έξόν όμως από τό φαί (καί τόν άέρα φυσικά, τώρα τό καλοκαίρι), στερούμαστε όλα τά άλλα. Προπάντων από συντροφιά, εγώ τουλάχιστο, έχω άπόλυτη έλλειψη. Απομονώθηκα στην επαρχία καί δέν ξέρω πότε θά ξεφύγω από δώ.

III

Πλατανούσα 8 'Ιουλίου 1942

Τό από 23 Μαΐου γράμμα σου τό έλαβα μόλις έχτες γυρίζοντας από την "Αρτα, όπου είχα πάει για νά ιδώ παλιούς γνωστούς μου καί νά ξεχάσω για λίγο τη μονοτονία του χωριού. Αλλά τό γράμμα σου δέν τό έφερε παρά μόνο προχτές ο ταχυδρόμος, που έρχεται μία φορά τη βδομάδα. Στο μεταξύ κάμποσοι ταχυδρομικοί φάκελλοι της περιφέρειας μας καθυστερούνται στα Γιάννενα ή στην "Αρτα, επειδή οι άγωγιάτες που έχουν αναλάβει τη μεταφορά τους άρνούνται νά πάν, μέ τη δικαιολογία πώς έχουν πολύν καιρό νά τους πληρώσουν. (...) Έχτες έπερπατούσα όλημέρα, σ' έναν δρόμο που δέν έχεις πατήσει τόν όμοιό του, καί μέ πονούν οι φτέρνες μου ακόμα. Φορούσα ένα είδος πέδιλα, μέ παλιό λάστιχο από κάτω, δανεισμένα κι αυτά, για οικονομία των άθλιων κιόλας παπουτσιών μου. Οι περισσότεροι από τους άλλους διαβάτες δέν ήταν ποδεμένοι καλύτερ' από μένα καί πολλές γυναίκες που κουβαλούν από την πόλη φορτία (επειδή δέν έχουμε ζωντόβολα έδω) περπατάνε ξυπόλυτες. Τό πρωί, μόλις ξεκίνησα, πήρα ένα βάπτισμα στον "Αραχθο, επειδή γλύτωσα έτσι μιάμιση ώρα δρόμο. Τό νερό που ήπια στο δρόμο μου φαίνεται πώς δέν τό 'χω πιεί ποτέ στη ζωή μου. Υπάρχουν άληθινά πολλές βρύσες στο δρόμο μέ κρουσταλλένιο νερό που άναβλύζει από ρεματιές καί τρέχει κάτω απ' τά πλατάνια. Θ' άξιζε νά επιχειρήσει κανείς μιá τέτοια πορεία, σ' εποχή καλοκαιριού, μόνο καί μόνο για νά σβύσει έπειτα τη δίψα του σέ παρόμοια νάματα θεία. Τά πόδια μου όμως πονούν από την πολλή ταλαιπωρία καί θυμώμαι έναν στίχο μου που είχα γράψει άλλοτε για τό Χριστό, πραγματοποιημένον τώρα σ' έμένα:

.... γυνές παιδεύονταν οι φτέρνες οι γραμμένες.

(...) "Επρεπε νά σουν σέ καμιάν άκρη ν' άκουγες τις περιπέτειες της διήμερης εκείνης πεζοπορίας. Μονάχα ο Κώτσιο Βάϊας έσωσε την κατάσταση, αυτός ο πλανώδιος γανωματής που όφείλει τό επώνυμό του σέ παραφθορά (είναι ακόμα τραυλός) ποιός ξέρει ποιανής λέξης από τά παιδικά του χρόνια. Αύτός βαρούσε κάθε στιγμή από πίσω τό άμαθο ζωντανό κι ή μητέρα μου, τραβώντας από μπρός, του βαστούσε τό γεμάτο τρουβά, σ' άντάλλαγμα των υπηρεσιών του. (...) Θά περάσω καί τό καλοκαίρι σ' αυτό τό μέρος όπου δέ φτάνει μήτε εφημερίδα, μά τό χινόπωρο θά φύγω όπωσδήποτε για την πόλη, για καμιά από τις γειτονικές μας πόλεις. "Αν διοριστώ ίσαμε τότε, θά φροντίσω νά μπώ οικoδιδάσκαλος στο σπίτι κανενός κτηματία, ευχαριστημένος νά κοιμάμαι σέ κανένα μικροχώρισμα δίχως

παραθύρι. Μοῦ φαίνεται πὼς ἔχω γυρίσει εἴκοσι χρόνια πίσω. "Ἐτσι καὶ τότε, ἀπόφοιτος σχολαρχείου, δέν εἶχα παρά μόνο μιά φιλοδοξία: νά κατέβω στήν "Ἀρτα, νά μείνω ἐκεῖ. Μήπως δέν ζητῶ καί σήμερα τό ἴδιο; "Ἀς εἶναι, ἂν τό πετύχω, θά περάσω καλύτερα ἀπό δῶ. "Ἐχω μεγάλο κύκλο γνωριμιῶν, θά μέ βοηθήσουν ὅλοι. "Ἐνας ποιητής ἔχει πάντα ὑπόληψη στήν ἐπαρχία. Τότε θ' ἀλληλογραφοῦμε πιό ταχτικά.

IV

Πλατανούσα 31 'Ιουλίου 1942

....."Υστερα θά πάω στά Γιάννενα ἢ στήν "Ἀρτα, ὅπου πιάσω δουλιά (...) "Ἀχ, 'Αθήνα, πότε θά σέ ξαναδῶ! (Εἶμαι φυλακισμένος μέσ στα πουρνάρια καί τά καλαμπόκια. Θά τό πάθω μέ τά καλαμπόκια ὅπως ὁ Μίδας, ὁ ἀρχαῖος, μέ τό χρυσάφι.)

V

Πλατανούσα 26 Αὐγούστου 1942

Καθὼς σοῦ σημείωνα καί στό χτεσινὸ μου δελτάριο, μόλις χτές τό βράδι γύρισα στό σπίτι μου ἔπειτα ἀπό ἕνα ταξίδι πού βάσταξε, ἀπρόβλεπτα, τρεῖς βδομάδες. Μέ εἶχαν καλέσει κάτι φίλοι μου ἀπό τήν πέρα μεριά τοῦ ποταμοῦ, πέρασα τόν "Αραχθο πού τώρα δέ φτάνει οὔτε ὥς τή μέση, τόν πέρασα μοναχός μου ἐννοεῖται, χωρίς μέσο μεταφορικό, κι ἔλειψα τόσο πολύ, πού ἐπιστρέφοντας εἶναι ζήτημα ἂν θά βρῶ πουθενά γιά νά καλωσκαίρῳ ἀπό τ' ἀπίδια πού εἶχα ἀφήσει τότε ἀγίνωτα. 'Εμεῖς δέν ἔχουμε καθόλου, ἀλλά στό γειτονικό χωριὸ ἔβρισκες φορτώματα ὁλόκληρα ἀπ' αὐτά.

Οἱ δικοί μου εἶχαν ἀνησυχήσει πολύ ἀπό τήν ἀπουσία μου πού παρατραβοῦσε καί δέν ἤξεραν τί νά ὑποθέσουν γιά μένα. Εἶχα γίνει τό γενικό θέμα ὁμιλίας στή γειτονιά καί ὁ καθένας, μὴν ἔχοντας τί ἄλλο νά συζητήσει ἐδῶ, ρωτοῦσε, ἀπό ἀνία, κι ἀναρωτιόταν, σάν τί νάχα γίνει. Κανένας τους δέν εἶχε ἀποφασίσει, στά τόσα τους χρόνια, νά ριχτεῖ ἀποπέρα ἀπ' τό ποτάμι, νά ἰδεῖ τί ἀνθρώποι κατοικοῦν ἐκεῖ στά ριζά τοῦ Τζουμέρκου. Μονάχα ὁ συμπέθερός μας ὁ Λαμπράκης εἶχε πάει πρὸς τά κεῖ κάποια φορά, ἐπιτουρκίας, καί διηγόταν στοὺς δικούς μου γιά ἕνα χωριὸ μέ δέκα βρύσες. Αὐτό τοῦ ἔκαμε προπάντων ἐντύπωση ἀπὸ κεῖ, γιατί ἐδῶ δέν παραέχουμε νερά καί αὐτά εἶναι κάτι τό πολύ χρήσιμο τώρα τό καλοκαίρι. Σημείωσε πὼς ὁ Λαμπράκης νταραβεριζόταν ἐκείνη τήν ἐποχὴ μέ ζωοκλέφτες καί γνῶριζε καλά τήν κατάσταση τῆς ὑπαίθρου. 'Ο ἴδιος βεβαίωσε πὼς ὁ κόσμος γυρίζει καλύτερα στά πέρα χωριά καί οἱ δικοί μου ἡσύχασαν ἔτσι, βγάλαν ἀπ' τό νου τους πὼςμποροῦσα νά πεινῶ.

.....
"Ἴσως νά σοῦ ἔγραψα πὼς πρόκειται νά πιάσω μιά ἐργασία. Μά ἡ ἐργασία αὐτὴ δέν θά ἔχει τά κεφάλαια ἢ τίς ἀπολαυές πού ὑπολογίζαμε ἀρχικά κι ἔτσι δέν εἶμαι βέβαιος ἂν θά λάβω μέρος κι ἐγώ. Αὐτὴ ἡ κατάσταση πάντως θά ξεκαθαριστεῖ σέ λίγες μέρες καί τότε πιά θ' ἀποφασίσω πού θά ἐγκατασταθῶ, στήν "Ἀρτα ἢ στα Γιάννενα.

Πράμαντα 22 Σεπτεμβρίου 1942

Περνώντας χτές από τ' Ἀγναντα, τήν ἔδρα τοῦ ταχυδρομείου μας, βρῆκα τό ἀπό 10 ἰδίου γράμμα σου κι εὐχαριστήθηκα πολύ ἀπ' τὰ γραφόμενά σου. Ἐγώ σοῦ ἀπαντῶ σήμερα μ' ἓνα δελτάριο μονάχα, γιατί εἶμαι ταξιδιώτης καί οἱ ταξιδιώτες δέν ἔχουν καιρό. Βρίσκομαι σ' ἓνα ὀρεινό χωριό τῶν Τζουμέρκων, τό μεγαλύτερο χωριό τῆς περιφέρειας, πού ἀπέχει μιά μέρα ἀπ' τό δικό μου, κι ἔχω σκοπό νά συνεχίσω τή μικρή αὐτή φυσιολατρική περιοδεία μου, ἴσως ἴσαμε τὰ Γιάννενα. Βρίσκω πολλή εὐχαρίστηση σ' αὐτές τίς δίχως συντροφιά πεζοπορεῖς μέσ ἀπ' τὰ βουνά. Ὁ καλός καιρός τελειώνει καί πρέπει νά τόν χαροῦμε ὅσο βαστᾷ. Ἐπειτα ποῖός ξέρει ἂν ἄλλο καλοκαίρι θά 'χω εὐκαιρία νά γυρίζω στό ὑπαιθρο ὅπως τώρα.

VII

Πλατανούσα 16 Ὀκτωβρίου 1942

...Δέν εἶμαι βέβαιος, ἀλλά μοῦ φαίνεται πώς γυρίζοντας ἀπό τό μικρό μου ταξίδι στήν πατρίδα τοῦ Κρυστάλλη (ὅπου ταλαιπωρήθηκα. πολύ, καθώς θά δεῖς ἴσως κάποτε σέ μελλοντική περιγραφή μου) σοῦ συμπλήρωσα τό δελτάριο τῶν Πραμάντων μ' ἑκτενέστερο γράμμα. Μπορεῖ ὅμως νά γελιέμαι, καί τότε σοῦ τό χρωστῶ· πάντως διαφώτισέ με ἀπάνω σ' αὐτό τό σημεῖο. Τό συμπέρασμα τῆς ἐκδρομῆς μου ἐκείνης εἶναι πώς ἄλλοι τὰ περνοῦνε χειρότερα, δέν ἔχουν — ἂν δέ βρέξει, τουλάχιστο— μήτε νερό, καί πρέπει στίς δύσκολες περιστάσεις νά περιορίσει κανεῖς τίς ἐπιθυμίες του. Ἐδῶ τώρα δέ μοῦ λείπουν (ἂν ἐξαίρῃ κανεῖς ἰδιαίτερες, μυστικές ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου) παρὰ μόνο τὰ βιβλία καί ἡ συντροφιά καλλιεργημένων ἀνθρώπων, πού εἶναι ἀδύνατο φυσικά νά ὑπάρχουν κι ἀπ' αὐτά τὰ εἶδη μέσα σ' ἓναν πληθυσμό ἀγραμμάτων. Ἐχω ἐξασφαλισμένα ὅμως τὰ ὑλικά μέσα τῆς ζωῆς (τήν τροφή ὡς τήν ἀνοιξη περίπου) κι αὐτό μοῦ ἐπιτρέπει, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, τήν ἐλπίδα πώς θά διασωθῶ ἀπ' τήν τρομερή τούτη καταιγίδα, πού θά γίνῃ ὅμως αἰτία ν' ἀναθάλῃ ἀπό τό χαλασμό μιά καλύτερη ἀνθρωπότητα, λιγώτερο σάπια καί κακή ἀπ' τή σημερινή. Ἄν δέ μέ ζωογονοῦσε μιά τέτια πεποίθηση, δέ θάβλεπα ἄλλο καταφύγιο ἀπ' τήν αὐτοκτονία.

Στό μεταξύ, τώρα πού ἄρχισε νά κρυνῶνι ὁ καιρός — ἔβρεξε δυό τρεῖς φορές γερά, ἔριξε μάλιστα καί τό πρῶτο χιόνι ἀντίκρυ στά Τζουμέρκα—, κάνω ταχτικούς περιπάτους στίς γύρω ἀπ' τό σπίτι μου δάφνες ἢ στίς κουμαριές τοῦ γειτονικοῦ μας χωριοῦ. Ἐκεῖ βρῆκα καί κούμαρα ἔχτές τό βράδι, μεγάλα, κατακόκινα καί γινωμένα, ὄχι σάν ἐκεῖνα τ' ἀτροφικά τοῦ Ἀστεριοῦ, ὅπου τρέχαμε μπουλούκια ἀπ' τήν πρωτεύουσα, νά μή μᾶς πᾶνε χαμένα. Μ' ἔπιασε ὅμως βροχή καί ὥσπου νά φτάσω δῶθε στά σπίτια, τρυπώνοντας ἀπό δέντρο σέ δέντρο, μούσκεψα γιά καλά. Στό δρόμο ἔβλεπα τίς γυναῖκες, τή μιά κοντά στήν ἄλλη νά περνᾶνε ξυπόλυτες, φορτωμένες ξύλα ἀπό τά ρόγγια· ἔσπερναν στίς καμμένες λουρίδες τοῦ δάσους σπαρτά καί εἶχαν καθίσει νά τελειώσουν παρ' ὅλη τή βροχή, γιατί ἔτσι ἔπρεπε νά γίνῃ· ἀλλιῶς τό χωράφι χαλάει, ἂν τό σπάρσιμο διακοπεῖ. Αὐτά τὰ μαθαίνει κανεῖς ἂν ζήσει κοντά στοὺς ἀνθρώπους τοῦ ὑπαίθρου καί τοὺς ρωτᾷ σέ κάθε ἀπορία πού τοῦ παρουσιάζεται. Δέν εἶναι ὅμως ἄθωοι, ἀφελεῖς καί ἐγκάρδιοι, ὅπως τοῦ φανταζόμαστε στήν πόλη. Ὅχι, αὐτό εἶναι ψέμα καί γι' αὐτό εὐθύνονται οἱ ρομαντικοί, συγγραφεῖς καί λοιποί.

Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Β' ΣΤΟΝ Π. ΤΖΕΛΕΠΗ

«Θεσσαλική Έστία»; Αθήνα, 1981, Χρ. 9ος, Θ-Ι, τ. 53.

I

Πλατανούσα (Άγνάντων), 8 Ιανουαρίου 1942

(...) Τώρα κοντά θά κάμω καί κανένα ταξίδι ως τήν Άρτα, νά δῶ λίγο πολιτισμένη κοινωνία, νά διαβάσω καμμιά ἐφημερίδα, πού ἔχω νά δῶ βδομάδες καί βδομάδες...

II

Πλατανούσα (Άγνάντων), 12 Ιουλίου 1942

...Πρωτύτερα σοῦ εἶχα γράψει κι ἀπό τήν Άρτα, ὅπου κατέβηκα γιά λίγες μέρες καί καλοπέρασα ἀπό τήν ἀκρίβεια καί τή ζέστα...

III

Πλατανούσα (Άγνάντων), 28 Ιουλίου 1942

...Τό Σεπτέμβιο θά ἔχω φύγει ἀπό δῶ, θά πιάσω δουλιὰ στά Γιάννενα ἢ στήν Άρτα. Βαρέθηκα πιά τό χωριό, τήν ἀπομόνωσή μου...

IV

Πλατανούσα (Άγνάντων), 2 (20) Δεκεμβρίου 1942

...Άλλά στόν κάμπο [τῆς Άρτας] ὅπου κατέβηκε [ὁ πατέρας] τόν καρτεροῦσε ἡ φριχτή ἐλonoσία, αὐτός ὁ προαιώνιος Μινώταυρος τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας, καί δέν τόν ἄφησε νά φτάσει ὡς τό σπίτι...

Στήν Ἁγία Τριάδα τῆς Πεντέλης τό γάργαρο νεράκι μιᾶς πηγῆς περιβρέχει σχεδόν τή βάση τῆς προτομῆς τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, πού λευκός καί σιωπηλός ἀγναντεύει ἀπ' τήν κορφή τῆς Πεντελικῆς βουνοπλαγιάς τόν μικρό κάμπο μέ τά κοσμικά προάστια τῆς Ἀθήνας.

.....
Στό Ἀλκαζάρ τῆς Λάρισας, στό μικρό αὐτό ἄλσος τῆς πρωτεύουσας τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου, κοντά στήν παλιά κοίτη τοῦ μεγάλου Πηνειοῦ, ἡ χαμηλή προτομή τοῦ ποιητῆ, μοιάζει νά πνίγεται στό ἴσιωμα. Οἱ προφητικοί του στίχοι, χαραγμένοι στή βάση αὐτῆς τῆς προτομῆς, παίρνουν ἐδῶ στό βαθύ κάμπο μιάν ἀξία ἀπόλυτα καί σχεδόν ὕλικά αἰσθητή γιά τόν εὐλαβικό περιπατητή, πού μέ τήν νοσταλγία τοῦ ὕψους ἀγναντεύει τόν μακρυνόν γέρο-Ὀλυμπον.

Τέλος στήν ἐξοδο τῆς Ἀρτας, στόν ἰσκερό δρόμο, πού κατεβαίνει κατά στή Στερεά, ἀνάμεσα στά πλατάνια, ἡ τρίτη προτομή τοῦ Κώστα Κρυστάλλη δεσπάζει πάνω στήν πλατειά, σκοτεινή κοίτη τοῦ Ἀραχθοῦ, πού κυλᾷ βαρὺς καί σιωπηλός. Στίς μαρμαρένιες βαθμίδες τῆς βάσεως τῆς προτομῆς τά παιδάκια τῆς Ἀρτας παίζουν καί τραγουδοῦν κάθε δειλινό καί στή μικρή πλατεῖα οἱ θαμῶνες τοῦ ἐξοχικοῦ καφενεῖου, πού φέρει τ' ὄνομα τοῦ ποιητῆ, παίρνουν τό ὀρεκτικό τους κι' ἀκοῦνε μέ ἀδιάφορη διάθεση τά μοντέρνα τραγουδάκια τοῦ ραδιοφώνου.

*
* *

Δέν εἶναι βέβαια τυχαῖο οὔτε ἀνάξιο λόγου τό γεγονός, πώς ἕνας Ἕλληνας ποιητής κάνει αἰσθητή τήν παρουσία του, ἔστω καί μαρμάρινη, σέ τρεῖς Ἑλληνικές περιοχές, σέ τρία ἐπικάικρα σημεῖα τῆς πατρίδας: Τή λεπτόγχε κι' ἀμέριμνη Ἀττική, τήν πλούσια καί καρπερή Θεσσαλία, τήν σεμνή κι' ἐργατικήν Ἡπειρο, καί μάλιστα ἕνας ποιητής, πού δέν ἦταν προφήτης σάν τόν Σολωμό, βάρδος σάν τόν Βαλαωρίτη, πολεμιστής σάν τόν Μαβίλη ἢ τέλος ἡγέτης σάν τόν Παλαμά. Ἄν μάλιστα ἀναλογισθῇ κανεῖς, πώς ἡ Ἑλληνική μνήμη τίς περισσότερες φορές δέν εἶναι καί πολύ ἰσχυρή, πρέπει νά δεχθῇ, πώς ὁ ἀπλός αὐτός καί ταπεινός τραγουδιστής, ὁ Κώστας Κρυστάλλης, εἶναι βαθιά ριζωμένος στήν ποιητική συνείδηση τοῦ ἔθνους του.

.....

* «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1950, τ. Ζ', σ. 123-125.

Ἡ προτομή τοῦ Κρυστάλλη στήν Ἄρτα.
(Φωτογραφία τοῦ κ. Χρ. Σούλη)

Ἡ Προτομή τοῦ Κρυστάλλη*

Ἀξιότιμε κ. Ξενοπούλε,

Ἡ σημείωσή σας «Οἱ προτομές τῶν λογίων μας» πού εἶναι γραμμένη στό 59 τεῦχος τῆς «Ν. Ἑστίας» μοῦδωκε ἄθελα ἀφορμή γιά τά παρακάτω. Σέ μιᾷ ἐκδρομῇ πού κάμαμε πρὸ μηνὸς μέ τούς μαθητάς στήν Ἄρτα, ἐπισκεφτήκαμε καί τήν προτομή τοῦ Κρυστάλλη, πού τήν ἐφκίασαν μέ ἔρανο οἱ «φίλοι τοῦ Κρυστάλλη», ἕνα σωματεῖο λογίων καί ἐπιστημόνων. Ἄλλ' ἂν πρόκειται, κατά τή γνώμη μου, νά φκιάνωνται γιά τούς νεοέλληνες λογοτέχνες μας τέτοιες προτομές, προτιμότερο εἶναι νά μήν φκιάνωνται καθόλου. Πῶς τόν σκέφτηκε ὁ γλύπτης του καί ἀπό ποῦ ζήτησε πληροφορίες δέν ξαίρω. Ὅσοι ὅμως μποροῦν νά καταλάβουν τόν Κρυστάλλη, ὅπως ἡμεῖς ἐδῶ πού τόν ζοῦμε, δέν εἶναι δυνατό παρά νά θεωρήσουν τήν προτομή αὐτῇ γιά βεβήλωση σωστή τῆς μνήμης τοῦ ἀλησμόνητου τραγουδιστῇ τοῦ «Χωριοῦ καί τῆς Στάνης». Ἄν ὁ γλύπτης τῆς προτομῆς αὐτῆς εἶχε διαβάσει τόν συμπατριώτη του βιογράφο κ. Γάγαρη, πού εἶχε ζήσει μαζί του καί τόν γνωρίζει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον, δέν θάκανε αὐτό τό τερατούργημα. Ὁ Κρυστάλλης ἦταν ὁ τύπος τῆς Συρακιώτικης βλάχικης ράτσας, πού διαφέρει πολύ ἀπό τή Μετσοβίτικη, τή Βουβουσιώτικη καί τές ἄλλες. Ἦταν κοντόσωμος, λιγνός, ξεραγγιανός, μέ μάτια μικρά καί ξάστερα, συσταλμένος καί τύπος ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, πού ζῇ μέ τόν ἑαυτό του μονάχα. Ὁ γλύπτης του μᾶς παρουσιάζει ἕναν βλάχο — ἄς τόν πάρουμε γιά βλάχο, ἂν καί περισσότερο μοιάζει μέ μπακάλη ὄνειροπόλο — ἕναν βλάχο καλοθρεμμένον, ἐνῶ αὐτός ἦταν... φθισικός. Ἐνας πού διάβασε τόν Κρυστάλλη, πρῶτα-πρῶτα δέ θάφηνε νά στηθῇ ἡ προτομή του στήν Ἄρτα, πού γνώρισε ἄθελα στά τέλη τῆς ζωῆς του, γιατί δέν μπορούσε νά ῥθῃ στά Γιάννενα καί στό Συράκο. Ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῇ πού «μπεζέρισε», ὅπως τραγουδάει

* «Νέα Ἑστία», Ἑτ. Γ (1929), τ. 63 (1-8-1929), σ. 629-630.

στό «Σταυραητό» του—, νά περπατῇ τοῦ κάμπου τὰ λιοβόρια» δέν μπορεῖ νά ναι εὐχαριστημένη στήν Ἄρτα, καί μάλιστα ἐκεῖ πού τόν ἔβαλαν οἱ «Φίλοι» του καταστρατίς νά κοιτάζῃ τὰ στενοσόκακα καί τὰ καφενεῖα τῆς Ἄρτας. Μποροῦσαν νά τόνβάλουν κάπου ἄλλου, πού νά μπορῇ ν' ἀγναντεῦῃ τοῦλάχιστο τὰ χιλιοτραγουδημένα βουνά τῆς πατρίδας του. Στό στήθος τοῦβαλαν ἕναν ἀητό. Μά ἀητός εἶν' ἐκεῖνος ἢ κόσσυφας; Δέν πῆγαινε ὁ εὐλογημένος στό Ζωολογικό Μουσεῖο, γιά νά ἰδῇ ἕναν ἀητό, καί μάλιστα ἕναν στραβαητό, σάν ἐκεῖνον πού ἀποθανάτισεν ὁ Κρυστάλλης; Σ' ὅλ' αὐτά προσθέστε μιὰ πλάκα μέ κλίτσες, φλογέρες, σουραῦλια καί... βιβλία· βάλτε του καί μιὰ λύρα ἀνάμεσα στίς πλάτες του, πού τόν μοιάζει γιά πλανόδιο γύφτο καί θά ἔχετε τήν προτομή του πού στήθηκε στήν Ἄρτα, ἀπό «Φίλους» του μάλιστα. Γιά νά δικαιολογήσετε, κ. Ξενόπουλε, τήν ἀγανάκτησή μου, σᾶς στέλλω μιὰ φωτογραφία πού πῆρα. Πιστεύω νά τόν εἶχατε γνωρίσει τό μακαρίτη. Ἔχει καμιά σχέση μ' αὐτόν;

Γιάννα 10/7/1929

Μεγάλην ἐκτίμησιν
ΧΡ. ΣΟΥΛΗΣ
Καθηγητής

Καί πάλι ἡ προτομή τοῦ Κρυστάλλη*

Ἐλάβαμε καί τό ἀκόλουθο γράμμα:

Ἄρτα, 7 Αὐγούστου 1929.

Φίλη «Νέα Ἑστία»,

Στό ὑπ' ἀριθ. 63 τεῦχος ὁ φίλος μου κ. Χ. Σούλης, δημοσιεύοντας καί φωτογραφία τῆς προτομῆς τοῦ Κρυστάλλη πού στήθηκε στήν Ἄρτα, μέ ἀγανάκτηση ἐπιτίθεται τόσο ἐναντίο ἐκείνων πού ἐξέλεξαν τή θέση τῆς προτομῆς, ὅσο καί τοῦ καλλιτέχνη κ. Θωμοπούλου πού τήν ἔκαμε. Ἐπειδὴ μοῦ φαίνεται πῶς μέ τές πολὺ πρόχειρες κρίσεις πού ἔκαμε, ἔπειτα ἀπὸ 10 λεπτῶν παρατήρησιν πάνω στήν προτομή —γιατί τόση ὥρα στάθηκε κοντά της—, ἀδικεῖ τόσο τόν καλλιτέχνη, ὅσο καί τό σωματεῖο «Οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη», θά ἤθελα νά μποῦνε τὰ πράγματα στή θέση τους.

Λέγει πῶς στήθηκε σέ θέση πού βλέπει τὰ σοκάκια-καί καφενεῖα τῆς Ἄρτας καί ὄχι τὰ βουνά πού τόσο τραγούδησε. Δέν εἶναι ἀλήθεια, γιατί ἡ θέση τῆς προτομῆς εἶναι ἔξω ἀπὸ τήν πόλιν, κοντά σ' ἕνα ἐξοχικό καφενεῖο καί δίπλα ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο Κόπρανα-Ἄρτα, δηλ. στήν εἴσοδο τῆς πόλεως· κάτω ἀπὸ τὸ βράχο τῆς προτομῆς διαβαίνει ὁ ποταμός Ἀραχθός. Ἡ θέση αὕτη εἶναι ἡ καταλληλότερη γιά τήν προτομή τοῦ Κρυστάλλη: 1ον) Γιατί ἀπ' ἐκεῖ βλέπει καί τὰ βουνά πού στή ζωὴ του τόσο πολὺ τραγούδησε. 2ον) Εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ θόρυβο τῶν μπακάληδων καί μανάβηδων — ὅπως θά συνέβαινε ἂν στήνότανε μέσα σέ πλατεῖα τῆς πόλεως. 3ον) Γύρω τῆς προτομῆς ἀπλώνεται ἡ φύση μ' ὅλη της τήν ἀγριότητα, ἀλλὰ καί τήν ὁμορφάδα της (Ἀραχθός ποταμός — βουνά τῶν Τζουμέρκων, ἀλλὰ καί ἀγροτικός κάμπος τῶν χωριῶν Πέτα κ.λπ.) 4ον) Εἶναι ὁ συνηθισμένος τόπος περπάτου τῶν Ἀρτινῶν. 5ον) Εἶναι στήν εἴσοδο τῆς πόλεως καί ἔτσι κάθε ξένος πού θά ἐπισκεφθῇ τήν Ἄρτα, πρῶτα θά ἀντικρῦσῃ τόν

* «Νέα Ἑστία», Ἑτ. Γ (1929), τ. 65 (1-9-1929), σ. 723.

Κρυστάλλη. Καταλληλότερος τόπος στην "Αρτα δέν υπάρχει, γιατί, αν υπήρχε, ή επιτροπή δέν θά τόν άφηνε.

Κρίνοντας τόν καλλιτέχνη λέγει, πώς καλύτερα είναι νά μή φκιάνωνται καθόλου τέτοιες προτομές, γιατί... δέ μοιάζει μέ τό «μακαρίτη».

Μά οί καλλιτέχνες, κάνοντας μιά προτομή ή άνδριάντα έπιφανούς, σ' όλες τέες έκδηλώσεις τής ζωής, δέν προσπαθοῦν ν' αντιγράψουν τή φωτογραφία, δέ θέλουν νά μās δώσουν τό σαρκίο, μεταβλητό καί φθαρτό, αλλά τόν μεγάλο άνδρα —τόν έσωτερικό· αὐτόν θέλουν νά ζωντανεύσουν ή μάλλον νά διαιωνίσουν τή ζωή του πάνω στό μάρμαρο. "Ετσι καί ό κ. Θωμόπουλος. Διάβασε τόν ποιητή Κρυστάλλη, τόν έζησε καί πάνω στό μάρμαρο τόν άπεθανάτισε. Μās έδωσε τόν ποιητή Κρυστάλλη —τόν άγρότη —τόν άνθρωπο τών βουνών τής "Ηπείρου (καί όχι τό βλάχο ή μπακάλη όπως λέγει ό κ. Χ. Σούλης), τόν άνθρωπο τής Στάνης Κρυστάλλη.

Φαίνεται πώς ό Χ. Σούλης θέλει ν' αντιπολιτευθῇ τήν "Αρτα, πού πρωτοστάτησε νά στηθῇ τοῦ άθάνατου ποιητή τής «Στάνης» ή πρώτη προτομή στην "Ελλάδα· αὐτό τουλάχιστο δείχνουν τά λόγια του «"Ενας πού διάβασε τόν Κρυστάλλη, πρώτα-πρώτα δέ θάφηνε νά στηθῇ ή προτομή του στην "Αρτα κ.λπ.» Ούτε θέλω νά πιστεύσω πώς έπεσε θῦμα τών κρίσεων ώρισμένων "Αρτινών, πού τάχα γνώρισαν τόν Κρυστάλλη καί πού ή αισθητική τους ανάπτυξη τούς κάνει ν' άγανακτοῦν μπροστά στην προτομή, ενώ πραγματικά θέλουν νά δυσφημίζουν τό έργο τόσο τοῦ συλλόγου οί «Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη» όσο καί τοῦ κ. Θωμοπούλου.

Μέ μεγάλη εκτίμηση

ΠΑΝΟΣ Β. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ

Καθηγητής

Δέν είμαστε σέ θέση νά εκφέρουμε γνώμη άπάνω σ' αὐτή τή συζήτηση. Γιατί ούτε τήν προτομή γνωρίζουμε, ούτε τό μέρος πού έχει στηθεί. "Αλλά μιά φορά πού δημοσιεύσαμε τό γράμμα τοῦ κ. Σούλη, χρωστούσαμε νά δημοσιεύσουμε καί τό γράμμα τοῦ κ. Παπασπύρου.

Ξ(ενόπουλος)

Η ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ*

[*Από τό "Αθηναϊκόν περιοδικόν «"Η Διάπλασις τών Παίδων» (Περίδος Β' — Τόμος 38ος — "Ετος 43ον — "Αριθ. 13 τής 27ης Φεβρουαρίου 1921) άναδημοσιεύομεν κατωτέρω ώραιότατον άρθρον τοῦ "Ελληνος Λογογράφου καί "Ακαδημαϊκού κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου υπό τόν τίτλον «"Η προτομή τοῦ Κρυστάλλη». Τό άρθρον τοῦτο γραμμένο άπό τόν κ. Ξενόπουλον (μέ τό ψευδώνυμον Φαίδων) υπό τύπον "Αθηναϊκής επιστολής πρός όλα τά Διπλασόπουλα έχει εκτός τής άλλης του άξιας καί ιδιαίτεραν σημασίαν διά τήν "Αρταν: άποδεικνύει ότι πρώτοι οί "Αρτηνοί, άπό τοῦ έτους 1920, έπῆραν τήν πρωτοβουλίαν τής ιδρύσεως προτομής

* «"Ελεύθερος Λόγος» "Αρτης, άρ. φ. 540 (4-8-1943).

εἰς τὴν πόλιν μας εἰς μνήμην τοῦ Κώστα Κρυστάλλη. Συνεπῶς τὰ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς γραφέντα εἰς τινὰς ᾿Αθηναϊκὰς ᾿Εφημερίδας καὶ Περιοδικὰ ὅτι ἄλλοι ὑπέδειξαν τὸ καθῆκον τοῦτο εἰς τοὺς ᾿Αρτηνοὺς καταπίπτουν ὡς τελείως ἀβάσιμα καὶ ἐγράφησαν μόνον πρὸς ἱκανοποίησιν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν· ἀλλὰ ταῦτα ἀρκούντως ἤλεγξαν ἀποκαταστήσαντες τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων καὶ ἀπὸ τῶν στηλῶν καὶ ἄλλων ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν ἰδιοὶ μας καὶ ξένοι λόγιοι καὶ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ «Κ. Κρυστάλλης» ὁ κ. ᾿Ολμος Περάνθης].

᾿Αγαπητοί μου,

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου τῆς ᾿Αρτας εἶχαν μιά ὥραία ἰδέα: Νά κάμουν ἔρανο καὶ νά στήσουν σέ μιά πλατεῖα τὴν προτομὴ τοῦ ἡπειρώτη Κώστα Κρυστάλλη. Στόν ἔρανο αὐτὸ θὰ προσκληθοῦν νά λάβουν μέρος κι' οἱ μαθηταὶ ὄλων τῶν Γυμνασίων τοῦ κράτους· γιὰ νά τιμηθῇ ἔτσι ἀπ' ὅλη τὴ σπουδάζουσα ἑλληνικὴ νεολαία ὁ ἄτυχος ἐκεῖνος ἀλλὰ μεγάλος ποιητής. Κι' ἡ «᾿Εστία», ὅπου εἶδα προχθές τὴν εἰδηση, λέει πολὺ σωστά, πῶς τὰ χρήματα πού χρειάζονται γιὰ τὴν προτομὴ, —δυσὶ τρεῖς χιλιάδες δραχμές, βία πέντε,— θὰμποροῦσ' ἔτσι νά μαζευθοῦν στοῦ διάλειμμα δυσὶ μαθημάτων. ᾿Απὸ πενήντα λεπτά, ἀλήθεια, νά δώσῃ κάθε Γυμνασιόπαις, 'ς ὅλη τὴν ᾿Ελλάδα, τελείωσε. Φθάνει νά γίνῃ ὅπως πρέπει ἡ ἐνέργεια, γιὰ τὴ διοργάνωση τοῦ ἔρανου.

Θὰ γίνῃ ἄραγε, γίνεται, ἔγινε;... Δέν ξέρω τίποτ' ἄλλο, ἀπὸ τὴν εἰδηση αὐτὴ πού διάβασα στὴν «᾿Εστία» καὶ πού σὰς ἔγραψα παραπάνω. Εὐχομαι ὅμως νά πραγματοποιηθῇ ἡ ὥραία ἰδέα καὶ προτρέπω ἐκείνους, πού θὰ τοὺς ζητηθῇ ἴσως μιά μικρὴ συνδρομὴ, νά τὴ δώσουν μ' ὅλη τους τὴν προθυμία. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης εἶναι ἄξιος τῆς τιμῆς πού σκέφθηκαν νά τοῦ κάμουν οἱ νεαροὶ τοῦ συμπατριώτες. Κι' ἀκόμα, εἶναι πολὺ τιμητικὸ γιὰ τὴ νεολαία ἑνὸς τόπου νά συλλογίζεται τοὺς ἐθνικοὺς τοῦ ποιητῆς καὶ νά ἐνεργῇ νά στήνουνται μνημεῖα, πού νά φανερώουν τὴν ἀγάπην τῆς. Μὲ τὴν προτομὴ, πού θὰ στηθῇ σέ μιά πλατεῖα τῆς ᾿Αρτας, θὰ τιμηθοῦν κι' ἐκεῖνοι πού τὴν ἔκαναν. Ὅποιος θὰ διαβάξῃ στοῦ βάθρο, πῶς ἡ προτομὴ εἶναι «δι' ἔρανου τῶν ἀπανταχοῦ ᾿Ελλήνων μαθητῶν Γυμνασίου», θὰ λέῃ: Μπράβο στά καλὰ παιδιά! ἔκαμαν μιά ὥραία πράξη! ἔκαμαν κάτι πού δέν γίνεται κάθε μέρα στὴν ᾿Ελλάδα! Θυμήθηκαν ἕναν ἄξιο ποιητὴ. Καὶ τὸν ἔστησαν μαρμάρينو, γιὰ νά μὴν τὸν ξεχνοῦν οἱ μεταγενέστεροι!

Γιατὶ ἀλήθεια, αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ μόνο πού δέν γίνεται συχνά στὴν ᾿Ελλάδα. Τόσο στὴν πρωτεύουσα, ὅσο καὶ στίς ἐπαρχιακές πόλεις, βλέπει κανεῖς προτομές, ἀνδριάντες καὶ μνημεῖα πολεμιστῶν, πολιτικῶν ἢ ἐθνικῶν εὐεργετῶν. Ποιητῶν ὅμως, συγγραφέων, διανοητικῶν ἀνθρώπων, σπανιώτατα. Στάς ᾿Αθήνας ἔξαφνα, ὑπάρχει ἀπέξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο ἕνας Ρήγας Φερραῖος κι' ἕνας Κοραΐς. ᾿Υπάρχει ἀκόμα, ἀπέξω ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Θέατρο, κι' ἡ προτομὴ τοῦ μουσικοσυνθέτη Σπύρου Σαμάρα. Κανένος ἄλλου! Κι' ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Σολωμοῦ, σέ μιά πλατεῖα τῆς Ζακύνθου, ἴσως δέν ὑπάρχει 'ς ἄλλῃ ἐπαρχιακῇ πόλῃ στημένος ἕνας ποιητής. Στόν κόσμον τὸν πολιτισμένο, καὶ στά χωριά ἀκόμη, βλέπει κανεῖς τοὺς Γκαῖτε, τοὺς Σίλλερ, τοὺς Οὐγγῶ, τοὺς Λαμαρτίνους. Κάθε πόλῃ ἐκεῖ, κάθε πολίχνῃ, πρῶτα θὰ στήσῃ τὸν ποιητὴ πού γεννήθηκε 'ς αὐτὴν, κι' ἔπειτα τοὺς ἄλλους τῆς μεγάλους ἄντρες. Μόνο στὴν ᾿Ελλάδα, τὴν ᾿Ελλάδα τῆς Πεντέλης καὶ τῆς Πάρου, δέ βρέθηκε ἀκόμα μάρμαρο γιὰ νά στηθῇ στὴν πρωτεύουσά της ἕνας Σολωμός, ἕνας Βαλαωρίτης, ἕνας Παράσχος, ἕνας Παπαδια-

μάντης, ένας Ροΐδης... Συντελεί λοιπόν στο νά φαίνεται πολιτισμένη κι' ή 'Ελλάδα, όποιος συντελεί στο νά στήνεται ό άνδριάντας ή ή προτομή ενός διανοητικού άνθρώπου.

"Όσο γιά τόν Κώστα Κρυστάλλη, όχι μόνο στήν "Αρτα, αλλά καί στήν 'Αθήνα θάξιζε νά στηθῇ ή προτομή του. Στάθηκ' ένας μεγάλος ποιητής, καί μερικοί μάλιστα λένε πώς στήν 'Ελλάδα δέ στάθηκε μεγαλύτερος. Μά καί πεζογράφος ήταν έξοχος. Λίγα διηγήματα πού πρόφτασε νά γράψῃ, εἶναι άληθινά άριστουργήματα. Καί εἶπα πρόφτασε, γιατί ό Κώστας Κρυστάλλης πέθανε πολύ νέος. "Ηλθ' ἐδῶ στάς 'Αθήνας άπό τήν "Ηπειρο, κατατρεγμένος άπό τούς Τούρκους γιά κάποιον πατριωτικό ποίημα πού εἶχε γράψῃ. Κι' άρχισε γι' αὐτόν ή σκληρή ζωή τοῦ ξενιτεμένου φτωχόπαιδου. Γιά νά βγάξῃ τό ψωμί του, άναγκάσθηκε νά γίνῃ τυπογράφος. "Επειτα τόν διώρισαν στά γραφεῖα κάποιου Σιδηροδρόμου, καί σέ λίγο... τόν έπασαν. Τήν έποχή εκείνη, ό Κρυστάλλης στενοχωρήθηκε πολύ. Δέν εἶχε οὔτε τό ψωμί του. Κι' ή άρρώστεια, πού εἶχε άρπάξει, όταν έργαζόταν στό τυπογραφείο, θεριεμένη μέ τίς στερήσεις καί τίς κακοπάθειες, τόν έφερε στόν τάφο τό 1805. "Ο Κρυστάλλης τόν καιρό πού πέθανε, δέν ήταν άκόμα οὔτε εικοσιπέντε χρονῶν.

Στήν ξενειά, στή φτώχεια, στή δυστυχία, ό νέος 'Ηπειρώτης εύρισκε παρηγοριά, καλλιεργῶντας τό πλούσιο τάλαντο πού τοῦ εἶχε χαρίσει ό Θεός. Μέ τήν ψυχή στό στόμα, πού λένε, έγραφε τά θαυμάσια εκείνα ποιήματα, —στήν τεχντροπία, στό καλούπι τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, αλλά μέ πόση τέχνη, μέ πόση έμπνευση, μέ πόση πρωτοτυπία! —καί τά θαυμάσια εκείνα διηγήματα. Δέ φαντάζεσθε τήν έντύπωση πού έκαμαν! Ουμῶμαι ένα άρθρο τοῦ Γαβριηλίδῃ στήν «'Ακρόπολη», πού έσύγκρινε τόν Κρυστάλλη μέ τόν "Ομηρο. Μά κι' ό Παλαμᾶς έγραφε γι' αὐτόν μ' ένθουσιασμό, κι' ό Μητσάκης, κι' όλοι οἱ κριτικοί τῆς εποχῆς. Τή δόξα αὐτή, άν καί τοῦ ήλθε τόσο γρήγορα, ό δυστυχισμένος δέν μπόρεσε νά τή χαρῇ. Σχεδόν μαζί της τοῦ ήλθε κι' ό θάνατος. "Ετσι ό Κρυστάλλης δέν μᾶς συγκινεῖ μόνο μέ τήν τέχνη του, παρά καί μέ τή ζωή του, μιά ζωή άληθινά τραγική.

"Ετυχε νά διαβάσετε ποτέ, ή νά ιδῆτε στό θέατρο, τό «Δαχτυλίδι τῆς Μάνας»; Γιά νά γράψῃ τό δράμα αὐτό, πού εἶναι καί τό άριστούργημά του, ό Γιάννης Καμπύσης πῆρε μοντέλο τόν Κρυστάλλη. "Η τραγική του ζωή παρουσιάζεται καί ὡμορφα καί ποιητικά. Εἶναι έτσι ή πιό άληθινή βιογραφία τοῦ Κρυστάλλῃ, άπ' όσες θά μπορούσατε νά διαβάσετε. Μ' άν θέλετε νά μάθετε καί γιά τό έργο του σᾶς συνιστῶ τή διάλεξη πού έκαμε γιά τόν 'Ηπειρώτη ποιητή στόν «Παρνασσό» ό Κωστής Παλαμᾶς, τό 1915. Βρίσκεται στή σειρά τῶν «Διαλέξεων περί τῶν συγχρόνων 'Ελλήνων Ποιητῶν» πού τίς έντύπωσε ό Σύλλογος.

"Εχουν περάσουν εικοσιπέντε χρόνια άπό τό θάνατο τοῦ Κρυστάλλῃ. Στο διάστημα αὐτό ό ποιητής, στόν φιλολογικό μας κόσμο, δέν ξεχάσθηκε στιγμή. Καί τά έργα του ξανατυπώθηκαν, καί κάθε μέρα μιλοῦν γι' αὐτά καί παλιοί καί νέοι. Σήμερα, ό Κώστας Κρυστάλλῃς, ό ποιητής τῶν «Τραγουδιῶν τῆς Στάνης καί τοῦ Χωριοῦ», εἶναι μιά δόξα τῆς 'Ελλάδας. Καί, τό ξαναλέω: θά τιμηθοῦν εκείνοι πού θά τόν τιμήσουν μέ μιά προτομή. Οἱ μαθηταί τοῦ Γυμνασίου τῆς "Αρτας, πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία, άξίζουν τά πιό θερμά συγχαρητήρια.

Σᾶς άσπάζομαι

ΦΑΙΔΩΝ

Η ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ*

"Αρτα 9 Αυγούστου 1943

Φίλε κ. Διευθυντά,

Διάβασα στην 'Εφημερίδα Σας (φύλ. 540 της 4-8-43) σημείωμά Σας σχετικό μέ την προτομή του Κρυστάλλη. Γιά την ιστορία Σας γράφω δυό λέξεις.

"Ημουν κι' εγώ μεταξύ των μαθητών της Δης τάξεως του Γυμνασίου πού κατά τό 1920 ἐπήραμε την πρωτοβουλία γιά την ανέγερση της προτομής, ἄν δέ θυμᾶμαι καλά, την 'Επιτροπή ἀπετέλεσαν τότε οἱ κ.κ. Νίκος Παγουλάτος, 'Ελευθ. Κοτσαρίδας, Δημ. Γαρουφαλιάς καί ὁ ἀλγισμόνητος Τέλης Παπαφώτης, ὁ υποφαινόμενος καί μερικοί ἄλλοι τῶν ὁποίων ξεχνῶ τά ὀνόματα. Θυμᾶμαι ἐπίσης ὅτι κάναμε μιά ἐκκλήση πού ἄρχιζε μέ τίς φράσεις: «Σέ μιά ἀπόμερη γωνιά τοῦ ξεροῦ βουνοῦ της Περάνθης βρίσκεται ὁ τάφος ἐνός μεγάλου πατριώτη μας ποιητῆ, τοῦ Κώστα Κρυστάλλη...» την ὁποία ἐσχολίασε καθὼς καί την πρωτοβουλία μας ὁ μέγας μας 'Εθνικός Ποιητής Κωστής Παλαμᾶς στήν 'Αθηναϊκή 'Εφημερίδα «'Εμπρός».

Μαζεύτηκαν τότε ἄρκετά χρήματα καί ἡ προσπάθειά μας συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους μαθητάς καί τελικά ἀπό τοὺς «Φίλους τοῦ Κρυστάλλη» καί ἔτσι στήθηκε ἡ προτομή του στήν πόλη μας.

Βέβαια ἡ πρωτοβουλία αὐτή της "Αρτας ἐνισχύθηκε ἀπό πολλοὺς ξένους καί ἀπ' την Πρωτεύουσα μέ μόνη τή διαφορά ὅτι ἡ ἐνίσχυσή τους συνετέλεσε εἰς τό νά στηθῇ ὡς προτομή τοῦ Κρυστάλλη, ἡ γνωστή εἰς ὅλους προτομή πού διόλου δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματική περί τοῦ Κρυστάλλη ἀντίληψη.

Μέ φιλίαν

ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΧΑΡΗΣ

Δήμαρχος 'Αρταίων

Σημ. Ε. Α. —Κοινή εἶνε ἡ ἀντίληψις πού ὑποστηρίζει παραπάνω ὁ κ. Δήμαρχος. Κάθε ἄλλο παρά ὁ εἰκοσιπενταετής λεπταίσθητος ποιητής Κώστας Κρυστάλλης εἰκονίζεται στήν προτομή τῶν 'Αγίων Θεοδώρων. Τό σφάλμα της 'Επιτροπῆς παραλαβῆς τοῦ ἔργου ἐγίνε ἀρχικά. Μποροῦσε νά μήν τό παραλάβῃ. "Ας ἐλπίσουμε τώρα ὅτι κάποτε θά μπορέσουμε νά ἀντικαταστήσουμε τό κακότεχνο αὐτό κατασκεῦασμα μέ την πραγματική προτομή τοῦ Κρυστάλλη.

* «'Ελεύθερος Λόγος» "Αρτης, ἀρ. φ. 541 (11-4-1943)

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΕΝΟΣ ΦΙΛΙΚΟΥ*

Εἶναι ἀληθῶς εὐχάριστον δείγμα τὸν ὄψωος τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τὸ γεγονός, ὅτι καὶ αἱ ἐπαρχαὶ ἐνδιαφέρονται ὅπως διαιωνίσουν ἐπάνω εἰς τὸ μάρμαρον τὴν μνήμην διακεκριμένων τέκνων τῶν ἡ μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων. "Ενας λαὸς πού λησμονεῖ ἐκείνους οἵτινες εἰργάσθησαν ὅπως συντρίψουν τὰ προαιώνια δεσμά του, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη μέσα του ζωτικότητα καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ ὑψηλὰ ἰδεώδη. "Ενας ἀνδριάς δὲν ἀποτελεῖ μόνον τιμὴν καὶ δόξαν εἰς ἐκείνον πού ἀπαθανατίζει, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης, καὶ κυρίως, δίδαγμα καὶ ὠθησις πρὸς τὰς μελλούσας γενεάς αἱ ὁποῖαι καλοῦνται νὰ τὸν μιμηθῶν.

Διὰ τοῦτο μέ χαρὰν ἔμαθα, ὅταν ἐπῆγα ἐκεῖ ὡς Νομάρχης, ὅτι ἡ πόλις τῆς "Αρτῆς ἤγειρε μνημεῖον εἰς τὸν γλυκύν τραγουδιστὴν τῶν "Ηπειρωτικῶν βουνῶν, τὸν Κῶσταν Κρυστάλλην, καὶ ὅτι τὸ χωρίον Κομπότι προεκήρυξε διαγωνισμόν διὰ τὴν ἀνέγερσιν μεγαλοπρεποῦς ἀνδριάντος εἰς τὸν Νικόλαον Σκουφᾶν, τὸ εὐγενὲς τέκνον του, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ ἐλευθέρᾳ σήμερον "Ελλάς ὀφείλει τὴν εὐγνωμοσύνην.

Ποῖος ἀγνοεῖ τὸ ὄνομα καὶ τὴν πατριωτικὴν δρᾶσιν του; Γεννηθεὶς εἰς τὸ Κομπότι κατὰ τὸ 1779, ἴδρυσεν μετὰ τοῦ Ξάνθου καὶ "Αναγνωστοπούλου καὶ Τσακάλωφ τὴν «Φιλικὴν "Εταιρείαν», ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ κυρία ἀφορμὴ καὶ ὁ πρῶτος σπινθὴρ τῆς ἐξεγέρσεως τῶν "Ελλήνων κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ.

"Υπέργηρος "Αρτινὸς μοῦ διηγῆθη, ὅτι ἐγνώριζεν ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὅτι ὁ Σκουφᾶς εἶχεν ἄλλο ὄνομα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐνεθυμεῖτο, τὸ δὲ Σκουφᾶς ἦτο παρατσούκλι, διότι ὁ πατὴρ του εἶχεν εἰς τὸν κεντρικόν δρόμον τῆς "Αρτῆς κατὰσθημα εἰς τὸ ὁποῖον κατεσκεύαζε σκούφους. Εἰς τὸ κατὰσθημα αὐτὸ εἰργάζετο ἐπὶ τινα καιρὸν καὶ ὁ υἱὸς του Νικόλαος. Μίαν ἡμέραν ὅμως, φαίνεται ὅτι τὸν ἐράπισεν ἀδίκως ἓνας τοῦρκος πρόκριτος. Στενοχωρηθεὶς λοιπὸν καὶ ἀγανακτῆσας διὰ τὴν ἀδικίαν, ἡ ὁποία ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς δουλείας, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὴν "Αρταν διὰ τὸ ἐξωτερικόν.

Διόλου δύσκολον νὰ συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς Φιλικῆς "Εταιρείας κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, βλέπων τὴν ταπείνωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπὸ τὸ μαστίγιον τοῦ βαρβάρου κατακτητοῦ.

"Απὸ τὴν ἱστορίαν γνωρίζομεν, ὅτι μετέβη εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅπου κατέλαβεν ἐκλεκτὴν θέσιν μετὰ τῶν ἐκεῖ ἐμπορευομένων "Ελλήνων. Κατὰ τὸ 1813 ἐγνωρίσθη μέ τὸν "Αναγνωστόπουλο καὶ τὸν Τσακάλωφ καὶ ἐξέφρασεν εἰς αὐτοὺς τὴν παλαιὰν σκέψιν του περὶ ἰδρύσεως τῆς Φιλικῆς "Εταιρείας. "Αφοῦ οἱ δύο φίλοι του ἐδέχθησαν, ὁ Σκουφᾶς ἤρχισε τὰς ἐνεργείας του πρὸς ἄγρην καὶ ἄλλων σοβαρῶν μελῶν. Οὕτω κατὰ τὸ 1814 ἴδρυσεν εἰς τὴν "Οδησσὸν τὴν περίφημον κατόπιν καὶ ἐθνοσωτείραν "Εταιρείαν. Κατ' ἀρχὰς περιωρίζετο εἰς στενὸν κύκλον, μόλις δὲ κατὰ τὸ 1816 ἐπεξετάθη καὶ ἔδρασεν ἀποτελεσματικώτερον.

"Αφοῦ εἰργάσθη πρὸς κατάταξιν μελῶν εἰς τὴν Μόσχαν, ὁ Σκουφᾶς εἶχε τὴν γενναιότητα νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖ νὰ ἐνεργήσῃ τὴν ἐγγραφὴν μελῶν εἰς μίαν ἑταιρείαν, ἡ ὁποία ἐσκόπει τὴν κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας! Καὶ ἐνῶ ἐξηκολούθει τὸ μέγα ἐθνικὸν ἔργον, ἀτυχῶς τὸ 1819

* «Νέα "Εστία», "Ετ. Β (1928), τ. 63 (15-12-1928), σ. 1191-1143.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΑΤΣΙΟΣ

ΑΝΔΡΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΚΟΥΦΑ (Πρόπλασμα)

ἀπεβίωσε, βυθίσας εἰς βαθυτάτην λύπην τοὺς συντρόφους εἰς τὸ ἀπελευθερωτικὸν ἔργον. Ἄλλ' ὁ σπόρος τὸν ὁποῖον ἔσπειρε δὲν ἐβράδυνε νὰ βλαστήσῃ καὶ ν' ἀποδώσῃ τοὺς καρπούς του.

*
* *
*

Ἡ ἀπελευθερωθεῖσα Ἑλλάς ἔσπευσε νὰ ὀνομάσῃ ἓνα δρόμον τῆς πρωτευούσης μὲ τὸ ὄνομα τοῦ εὐγενοῦς τούτου πατριώτου. Τώρα δέ καὶ ἡ ἰδιαιτέρα αὐτοῦ πατρίς Κομπότι ἀπεφάσισε νὰ τῷ ἐγείρῃ ἀνδριάντα. Τὸ ἀπαιτούμενον ποσὸν συνελέγη διὰ πανελληνίου ἑράνου. Πρὸ ἑβδομηντὰ ἐτῶν, ὁ Ι. Φιλήμων, ὁ ἱστορικός τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, πλέκων τὸ ἐγκώμιον τοῦ Σκουφᾶ, ἔγραφε:

«Κλείοντες τὸν περί φιλικῶν λόγον ἡμῶν, εὐχόμεθα πρὸς τιμὴν τῆς πατρίδος ἵνα ἀνεγερθῶσι τάχιον ἐν μέν τῷ ποταμῷ Θυάμῳ καὶ ἀπέναντι τῆς Ἄρτης μνημεῖον ἴδιον τοῦ Νικολάου Σκουφᾶ, ἐν δέ τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν στήλην διαιωνίζουσα τῶν πρωτεργατῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας τὰ ὀνόματα».

Τὴν εὐχὴν αὐτὴν ἔρχεται σήμερον νὰ ἐκπληρώσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀποτίων φόρον εὐγνωμοσύνης εἰς ἓνα ἐκ τῶν ἀκραϊφνεστέρων πατριωτῶν. Ὁ ἴδιος Ι. Φιλήμων, εἰς τὸ ἔργον τοῦ αὐτοῦ δημοσιεύει καὶ τὸ ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ προώρου θανάτου του, συνέταξεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ὁ φίλος του καὶ μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας Ζαχαρίας Αἰνιάν, καὶ τὸ ὁποῖον συνιστῶμεν ὅπως τεθῇ εἰς μίαν πλευράν τοῦ ἀνδριάντος, ὅπως συνιστᾷ καὶ ὁ Ι. Φιλήμων, γράφων ὅτι «κατάλληλος καὶ διὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ προσώπου καὶ διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐποχῆς, ἐστεφανωμένος μάλιστα ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας τῆς σωτηρίας τῶν φίλων καὶ πατρίδος, ὁ ἐπιτύμβιος οὗτος, ἀδύνατος ἄλλως χαραχθῆναι ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀοιδίμου Σκουφᾶ ἐν τουρκικῇ χώρᾳ, κοσμήσει βεβαίως τὸ μνημεῖον οὗ

τὴν ἀνέγερσιν ὀφείλει ἡ 'Ελλάς». Τώρα καὶ ἡ "Ηπειρος εἶνε ἑλληνικὴ πλέον καὶ οὐδὲν κωλύει ὅπως τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο στολίσῃ τὸ μνημεῖον τοῦ μεγάλου πατριώτου.

*
* *
*

Ἡ Ἐπιτροπὴ πρὸς ἀνέγερσιν μνημείου διὰ τὸν Σκουφᾶν προεκήρυξε διαγωνισμόν πρὸς ὑποβολὴν προπλάσμάτων. Δέν γνωρίζω ἐάν πολλοὺς ἐκ τῶν καλλιτεχνῶν μας εἴλκυσεν ἡ ἐπιθυμία ὅπως ἐργασθοῦν διὰ τὴν διαώνισιν τῆς μορφῆς τοῦ πρώτου Φιλικοῦ. Εἶδον ὅμως ἐν πρόπλασμα μέλλον νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὸν διαγωνισμόν, τὸ ὁποῖον ὁμολογῶ ὅτι μοῦ ἐπροξένησε τὴν ἀρίστην ἐντύπωσιν. Εἰς τὸ καλλιτεχνικόν καὶ κομψόν ἀτελιέ τοῦ γλύπτου κ. Νάτσιου, εἰς τὴν ὁδόν Πατησίων, εἶναι ἔτοιμον τὸ γύψινον πρόπλασμα τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Σκουφᾶ, τὸ ὁποῖον θὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν κρίσιν τῆς ἀρμοδίας ἑλλανοδίκου ἐπιτροπῆς.

Τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων ἔργων του, καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῆς ὠραιότητος προτομῆς τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντου τῆς στηθείσης εἰς τὴν Ἀμερικανικὴν πόλιν Ὑψηλάντης, εἶναι καὶ καλὰ μελετημένον καὶ τελείως ἐκτελεσμένον. Ὁ καλλιτέχνης, προτοῦ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατασκευὴν τοῦ προπλάσματος τούτου, ἐμελέτησε πᾶν ὅτι ἔχει γραφεῖ περὶ τοῦ Σκουφᾶ καὶ προσεπάθησε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὑπερόχου πατριώτου. Ἔτρεξεν εἰς τὰς βιβλιοθήκας, εἰς τὰ Μουσεῖα, ἐξήτησε τὴν γνώμην τῶν ειδικωτέρων περὶ τὸ θέμα τοῦτο, καὶ ἔπειτα ἐπεδόθη εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου του. Δυστυχῶς δέν ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ Σκουφᾶ, κατ' ἀνάγκην λοιπόν ἡ μορφή εἶναι φανταστική. Ἀλλ' ὁ καλλιτέχνης κατῴρθησε νὰποτυπώσῃ εἰς τὴν μορφήν του ὅλην τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς ἐνός τόσον ἰδεολόγου ἀνδρός. Τὸ σύνολον τοῦ ἀγάλματος εἶναι ἀρμονικώτατον καὶ θὰ ἦτο εὐτύχημα ἐάν ἐξελέγετο ὅπως στολίσῃ τὴν μικράν γενέτειραν τοῦ Σκουφᾶ, ἡ ὁποία εἶναι τόσον ὑπερήφανος διὰ τὴν τιμὴν ὅτι ἔδωκε τὸ φῶς εἰς ἓνα μέγαν πατριώτην. Τὸ ἔργον τοῦ κ. Νάτσιου εἶναι ἔργον ἐνός εὐσυνειδήτου καλλιτέχνου, μὴ ἀποβλέποντος εἰς τὸ ὕλικόν κέρδος ἀλλ' ἐργαζομένου διὰ τὴν τέχνην. Καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν τοῦ ὀλιστικοῦ ὑπολογισμοῦ δέν εἶναι ἀτυχῶς πολλοὶ οἱ καλλιτέχναι οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται διὰ τὴν πραγμάτωσιν ἰδανικῶν.

Τελειώνοντες τὸ πρόχειρον αὐτὸ σημείωμα, θέλομεν νὰ ἐκφράσωμεν τὴν εὐχὴν ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἀνεγείρουν μνημεῖα εἰς τὰ ἐκλεκτά αὐτῶν τέκνα, ἰδίως εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς προμάχους τῆς ἐλευθερώσεως τῆς πατρίδος. Διότι, δυστυχῶς, πλείστων ἡρώων τοῦ Εἰκοσιένα λείπουν τὰ μαρμάρινα μνημεῖα τὰ μέλλοντα νὰ ἀπαθανάτισουν τὸ ὄνομά των. Καὶ ὅμως θὰ ἤρκει μία δραστηρία πρωτοβουλία ὅπως στολισθοῦν πλείσται πόλεις μὲ τοιαῦτα μνημεῖα. Ἀποδείξεις ἡ εὐγενὴς πρωτοβουλία τοῦ μικροσκοπικοῦ Κομποτίου, ἐνός χωριοῦ χωσμένου μέσα εἰς τὴν νότιον ἄκρην τῆς Ἠπείρου, τὸ ὁποῖον δέν ἐδίστασε νὰ καλέσῃ ὀλόκληρον τὸν ἑλληνισμόν εἰς οἰκονομικὴν συνδρομὴν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μνημείου τοῦ Σκουφᾶ. Τὸ παράδειγμα τῶν εὐγενῶν τούτων πατριωτῶν ἅς χρησιμεύσῃ ὡς παράδειγμα καὶ προτροπὴ καὶ διὰ τὰς μεγαλειτέρας πόλεις. Εἶναι πολλοὶ οἱ ἥρωες τοῦ Εἰκοσιένα, οἱ ὁποῖοι ἀναμένουν ἀκόμη τὸ ἄγαλμά των ἀπὸ τὴν εὐγνωμοσύνην ἐκείνων πού ἀπολαοῦν σήμερον τῆς ἐλευθερίας των χάρις εἰς τὰς θυσίας τῶν παλληκαριῶν πού ἐπρότειναν τὰ στήθη των καὶ ἔδωσαν καὶ τὴν ζωὴν των πολεμοῦντες κατὰ τοῦ Τούρκου.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΜΑΤΑ ΑΡΤΑ — ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ ΤΑ ΟΡΗ*

ΣΠ. ΠΑΓΑΝΕΛΗ

Πανταχοῦ, ἢ σχεδόν πανταχοῦ, τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ὁ ἐρευνῶν ἐπισκέπτης θεωρεῖ ἢ ἀνακαλύπτει ἐρείπια καὶ μνημεῖα ἀφεστωσῶν ἐποχῶν, ἐμφανιζόμενα ὡς ἄφωνοι μὲν εὐγλωττοὶ ὅμως μάρτυρες καὶ κήρυκες τῶν τάσεων, τῶν ἀσχολιῶν καὶ τοῦ βίου καθόλου τῶν παρελθόντων χρόνων αὐτῶν. Οὕτω ἐν ἙΑρτῇ ὑπάρχει ἐν τῇ πόλει ἡ Ἑκκλησία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας ἐν ἣ εὐρύται ὁ τάφος καὶ τὸ λείψανον τῆς φερωνύμου συζύγου ἐνός τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου.

Ἄλλ' ὅ,τι θαυμάζει τίς ἐκεῖ εἶναι ὁ περιφανῆς Βυζαντινὸς Ναὸς Παναγίας τῆς Παρηγορήτισας ἀληθές τῆς πόλεως κλέος καὶ ἀνεκτίμητον κειμήλιον αὐτῆς καὶ πολύτιμον κόσμημα. Τό ὄραϊον ὅμως καὶ κομψόν, ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐπιβολῇ τοῦ ρυθμοῦ του, ἀρχιτεκτονικόν τοῦτο καλλιτέχνημα, ἀφέθη ἀσεβῶς —ἀπὸ ἀπόνεως θρησκείας καὶ Τέχνης— ἀπροστάτευτον ἀπὸ τὰς φθοράς τοῦ χρόνου, καὶ ἀπὸ τῶν ρυπαρῶν κακώσεων τῶν ἀθρώως ἐπιχωριαζουσῶν ἐν ἙΑρτῇ κορωνῶν, αἵτινες, φωλεύουσαι ἀνενοχλήτως εἰς τὰ γυμνά ὑελοπινάκων ὑπόστεγα τῶν «Κατηχουμένων» τοῦ ναοῦ, καταφθεύρουσι καὶ καταμολύνουσι τὸν ναόν τοῦ Κυρίου, καὶ τὸ σπάνιον τοῦτο καὶ σεβαστόν μνημεῖον τῆς πατρῶας Βυζαντινῆς Τέχνης. Ἐλπίζω ὅτι ἤδη ἐλήφθη πρόνοια νὰ τεθῇ ἐκποδῶν ὀριστικῶς τὸ ἄτοπον τοῦτο.

Κατωτέρω τοῦ ναοῦ τούτου, οὐτινος ὁ ἀπὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων καταστροφῶν περισωθείς θόλος, ὁ εἰκονίζων τὸν Παντοκράτορα, εἶναι θαῦμα αὐτόχρομη ψηφιδωτῆς τέχνης καὶ ἐργασίας, φαίνεται, δεξιόθεν, παρὰ τὸ χεῖλος λεπτοῦ βραχίονος τοῦ Ἀράχθου, μικρόν, κομψόν, καὶ ἀκέραιον Μωαμεθανικόν τέμενος, μὲ τὸν μετρίου ὕψους μιναρὲν τοῦ χαριέντως δξυνόμενον ὑπερθεν.

Μελαγχολικὴ προσπίπτει ἡ πόρρωθεν εἰκὼν τοῦ εὐθύγραμμου τούτου τεμένους εἰς ὦραν δύσεως ἡλιακῆς, ὅτε, ἔρημος λατρευτῶν ὁ ναός, καὶ ὀρφανός «μουεζίνη» ὁ ἐξωτερικὸς κυκλικὸς ἐξώστης τοῦ μιναρὲ, φαίνεται νοσταλγῶν καὶ ἐπικαλούμενος καὶ οὗτος καὶ ἐκεῖνος τῶν πάλαι πιστῶν τὴν θερμὴν γονυκλινὴν προσευχήν, καὶ τοῦ θρησκολήπτου ψάλτου τὸ γλυκύ καὶ ρεμβῶδες προσευχητήριον ᾠσμα.

Μελαγχολία βαθεῖα μὲ ἤλπισκε θεωροῦντα συνεχῶς, καὶ συνεχῶς ἐπισκεπτόμενον περὶ τὴν ἡλίου δύσιν, τὸ ἔρημον, τὸ ἄφωνον καὶ ἐγκαταλελειμμένον αὐτό κτίριον, ἔνθα, εἰς ξένην γλῶσσαν, καὶ ὑπὸ διάφορον θρησκευτικὴν ἀντίληψιν, ἐλατρεύθη ὅμως μετὰ θερμῆς καὶ εἰλικρινοῦς πίστεως ὁ Θεός. Ἡ θεά του μὲ συνεκίνει πάντοτε. Οἱ Μωαμεθανοί, οἱ περιοδικῶς, ἐκ τῆς ἀντίπεραν ὀχθῆς τοῦ Ἀράχθου, ἐρχόμενοι εἰς ἙΑρταν, καὶ εἰς τὸ τέμενος τοῦτο προσευχηθέντες ἄλλοτε, ἢ ἐκ παραδόσεως μαθόντες νὰ τὸ σέβωνται, θά ὑφίστανται τὰ περίλυπα συναισθήματα ἅτινα ὑριστάμεθα καὶ ἡμεῖς, οἱ Χριστιανοί καὶ Ἑλληνες, θεωροῦντες ἀλλαχοῦ ἐρήμους καὶ ἀφωτίστους, σιωπηλὰς καὶ ἀλειουργήτους τὰς ὑπὸ τῆς

* Ἐν Ἀθήναις, 1928, τ. Α', σ. 90-93.

ιερότητος τῆς θείας θρησκείας μας ἀγιαζομένας ἄλλοτε Ἑκκλησίας μας.

Ἀπῆλθεν ἐκεῖθεν, σιγήσασα, ἡ ἱερά τοῦ Χριστιανισμοῦ πομπή καί λατρεία, μένει ὅμως πάντοτε τό ἄρωμα. Καί ἡ συγκίνησις καί ἡ ἀνάμνησις, καί ὁ πόνος, πνίγει καί κατανύσσει τήν ψυχήν...

Ἐξαίρετα φυσικά σκηνογραφήματα παρουσιάζει πλεῖστα ἡ Ἄρτα. Πρός βορρᾶν ὀρθοῦνται τά γείτονα Ἑλληνοτουρκικά ὄρη, ὑπό νεφελῶν σκεπόμενα ἐνίοτε, αἶθρια ἄλλοτε, μυστικούς λόγους καί ἐλπίδας σιωπηλὰς ἀνταλάσσοντα. Ἡ Ἀνατολή θερματίζεται ὑπό ἐτέρων ὀρέων, ἀμιγῶς ἐλευθέρων τούτων, ὕψηλῶν καί γραφικῶν, ὅπως καί τά πρόσβορρα.

Ἡ Μεσημβρία ἐμπνέει ἡρμωτέρας ιδέας. Πρός τό βάθος μειδιᾷ ὁ ἀκύμαντος κόλπος, καί πέραν αὐτοῦ πυργοῦνται τά ὄρη τῆς Ἀκαρνανίας. Ἡ σειρά τοῦ Μακρυνόρους, ἐλλειψοειδῆ διαγραφούσα γραμμήν, ἐκτείνει τὰς ἐνδόξους κορυφάς της πρὸς τοῦ γλαυκοῦ στερώματος τήν ἀψίδα, ὅφ' ἦν συγκαταμίγνυνται, εἰς τήν ἀπόστασιν, τό κυάνειον τοῦ κυλπου πρὸς τήν κυάνειον διάφανειαν τοῦ ὀρίζοντος. Πυκνοῦνται, ἐνότητα στρώματος ἀποτελοῦντες, οἱ δρυμοὶ τῶν ὀρέων, ἀλκίμων ἀνδρῶν σκοπιαί. Μεγαλοπρεπῶς ἐπιβλητικόν, βουκολικῶς χάριεν, ἀρηϊφίλως ὑπερήφανον, ἀγρίως αὐστηρόν, ἡρέμως ἥπιον, εἶναι ἐναλλάξ τό εὐρύ ἐκεῖνο σκηνογράφημα, ἡ τρισεγγίστη ἐκεῖνη καί ποικίλη λεκάνη ἡ περιφερικῶς κατακλειομένη ἀπὸ τά ὄρη τοῦ Σουλίου καί τῶν Τζουμέρκων, τοῦ Ραδοβιζίου καί τοῦ Μακρυνόρους, τῆς Ἀκαρνανίας καί τῆς Πρεβέζης. Ἡ θάλασσα κυλῖει εἰς τό ἀπώτατον βάθος τό ἥσυχον κυμά της, καί ὁ Ἄραχθος, ὡς ζώνη πλατεῖα, περισφίγγει μέ τό ρεῦμα του τήν θυσμικήν περιοχήν. Οἱ λόφοι τοῦ μοιραίου Πέτα ἐντεῦθεν, τό Γρίμποβον ἐκεῖθεν ἔνθα τόσον λαμπρῶς ἠγωνίσθη ὁ στρατός μας, τά ἡμέρα δάση τῶν καρποφόρων δένδρων καί τῶν φυτειῶν τοῦ πεδίου, αἱ λόχμαι καί οἱ δρυμοὶ ἐκεῖθεν, ἡ διαύγεια ἐκεῖνη τῆς ἀτμόσφαιρας, πᾶν τό ἐνάλιον, τό χερσαῖον, τό οὐράνιον καί τοῦ ὀρίζοντος ἡ ἔκτασις καί ἡ καλλονή, καταρτίζουσιν ἁρμονικῶς θαυμάσιον σύνολον, ὅπερ ἀχόρταστον παραμένει εἰς τήν εὐλογον τῶν ὀφθαλμῶν ἀπληστίαν.

Ἄλλ' εἰς τήν Δύσιν, ὑπερήφανα, ἀπειλητικά καί προκλητικά, ἔνοπλα εἰσέτι, ὑψοῦνται τοῦ κλεινοῦ Σουλίου τά αἰμόβαπτα ὄρη, λεοντοθύμων ἡρώων ἀπόρθητα ἀτείχιστα φρούρια. Μία τῶν κορυφῶν των φαίνεται πόρρωθεν ὡς γιγαντιαία ἀνθρώπου κεφαλὴ ἀκόπως ἀναπαυομένη εἰς τό ἀχειροποίητον βραχῶδες προσκεφάλαιον.

Ὅταν ὁ ἥλιος, κατερχόμενος εἰς τήν δύσιν του, περιλούη μέ ἀτονώτερον φῶς τοὺς αἵματοβρέκτους ἐκεῖνους κρημνοὺς, ὁ νοῦς, ὑπὸ ἔντονον ἔξωψιν, φέρεται πρὸς τά ἀπόκρημα ἐκεῖνα θυσιαστήρια ἅτινα ἠγίασεν ἡ θρησκεία, ἐκλείσεν ἡ φιλοπατρία, ὑπερήσπισεν ἀνδρεία ἡρώων ἀπαραμίλλων, μέ αἷμα δέ, μέ δάκρυα, καί μέ τοῦ μαρτυρίου τόν θάνατον ἔστεψεν ἡ ἀθάνατος ἰδέα τῆς θυσίας ὑπὲρ τῆς Πατρίδος.

Κατῆλθεν ἔτι ὁ ἥλιος. Αἱ ἀκτῖνες του ἐκ πλαγίου ἐπέψανσαν ἤδη τὰς ἀπορρῶγας τοῦ Ζαλόγγου καί τοὺς κρημνοὺς τοῦ Κακοσοῦλι. Ἐκρύβη. Αἷματος πέπλος ἠπλώθη τότε εἰς τήν Δύσιν. Ἐλικνίσθη ὑπεράνω τῆς διαφανοῦς ἀτμοσφαιρας τοῦ Σουλίου, οἶονεὶ ὅπως περιβάλη δι' ἄλουργίδος ἡγεμονικῆς τόν πολυσμνητον βράχον, καί τήν ἐφεστίαν θεότητα τῆς Ἐλευθερίας, τήν σπαραχθεῖσαν μὲν, ἀλλ' ὠραίαν πάντοτε, πάντοτε ἀγνήν καίτοι καθημαγμένην, τήν φυγάδα ἔτι ὑπερήφανον καί πλάνητα ἀπὸ τῆς γῆς της θεάν, τήν νοσταλγοῦσαν τόν γλυκύν

νόστον, τὴν Ἑλληνίδα θεάν, τὴν ὁδηγήσασαν, ἐμπνεύσασαν καὶ ἐμψυχώσασαν εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπους, τοὺς ἀθανάτους καὶ ἀηττήτους υἱοὺς τῆς, τοῦς ἥρωας τῆς πολυῦμνῆτου Σουλιωτικῆς γῆς.

Χαῖρε!

(1905)

ΓΥΡΩ ΣΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΟ ΓΕΦΥΡΙ*

Δ. Ι. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ (1937)

Ἀνάμεσα στὶς τελευταῖες πλαγιές τῶν Τζουμέρκων καὶ τὴν ἀκρογιαλιά τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἀπλώνεται ἓνας ἀληθινὸς παράδεισος. Ἕνας ἀπέραντος κάμπος γεμάτος ἐλιές, λεμονιές, πορτοκαλιές κι ἄλλα δέντρα. Καὶ μέσα στὸν παράδεισον αὐτὸ εἶναι χτισμένη ἡ Ἄρτα.

Πλούσιοι κι εὐτυχισμένοι οἱ Ἀρτινοὶ, χαίρονται τὰ καλὰ τοῦ τόπου τους καὶ στέλνουνε παντοῦ καραβιές ὁλόκληρες ἀπὸ φρούτα κι ἐλιές. Δίπλα στὴν πόλη περνάει ὁ Ἀραχθός, ἀπ' αὐτὸν ὕδρευονται οἱ κάτοικοι καὶ ποτίζονται τὰ περιβόλια. Οἱ δύο του ὄχθες συνδέονται μὲ τὸ περίφημο γεφύρι τῆς Ἄρτας (298 μέτρα) ποῦ ἐπὶ τριάντα χρόνια (1881-1912) ἦτανε καὶ τὸ σύνορό μας μὲ τὴν Τουρκία. Στὴν ἀρχὴ τοῦ γεφυριοῦ ὑψώνεται ἀκόμα πελώριος ὁ ἱστορικός πλάτανος. Οἱ ρίζες του εἶναι ποτισμένες μὲ αἷμα. Ἡ ἀγριότητα τοῦ Ἀλῆ πασᾶ κρέμασε στοὺς κλώνους του πολλὰ ἑλληνόπουλα, ποῦ δὲν ἤθελαν νὰ γίνουν ραγιάδες. Ἀπὸ τὸ γεφύρι αὐτὸ ἀρχίζει ὁ ἀμαξωτός δρόμος, ποῦ πηγαίνει στὴ Φιλιππιάδα, στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κάμπου κι ἀπὸ κεῖ ἓνας δρόμος ἀνεβαίνει στὰ Γιάννενα κι ἄλλος κατεβαίνει στὴν Πρέβεζα.

Τὸν καιρὸ ποῦ οἱ Φράγκοι κυρίεψαν τὴν Πόλη (1205), ἡ Ἄρτα ἦτανε πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Βασιλιάς τῆς ἦταν ὁ Μιχαὴλ Κομνηνός καὶ Βασίλισσα ἡ Θεοδώρα. Ὁ Βασιλιάς αὐτός, μαζί μὲ ἄλλα κάστρα, ἔχτισε καὶ τὸ κάστρο τῆς Ἄρτας, ποῦ σώζεται καὶ τώρα ἐκεῖ. Ἀλλὰ ἐκεῖνα ποῦ στόλισαν τὴν πόλη καὶ τὴ στολίζουν ἀκόμα καὶ σήμερα, εἶναι οἱ Βυζαντινὲς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τῆς.

Ἡ θεοφοβούμενη καὶ φιλάνθρωπη βασίλισσα Θεοδώρα πέρασε ὅλη τὴ ζωὴ τῆς φροντίζοντας νὰ λιγοστεύει ἡ φτώχεια καὶ ἡ δυστυχία τοῦ λαοῦ τῆς. Ζοῦσε ἀσκητικὴ ζωὴ καὶ δέ λογάριζε σέ τίποτα τὴ βασιλικὴ δόξα. Αὐτὴ ἔχτισε δύο μοναστήρια: Τῆς Κάτω Παναγιάς καὶ τῶν Βλαχερνῶν, πέρα ἀπὸ τὸ ποτάμι, ποῦ εἶναι θαμμένος ὁ Μιχαὴλ Κομνηνός. Ἐχτισε στὴν πόλη τὴν ἐκκλησιά τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ δίπλα σ' αὐτὴν ἓνα γυναικεῖο μοναστήρι. Μέσα σ' αὐτὸ ἀσκήτεψε κι ἡ ἴδια ἡ Θεοδώρα.

Σάν πέθανε ἐκεῖνη ἡ θεία βασίλισσα, στὰ 1280, τὴν ἔθαψαν μέσα στὴν

* «Σύγχρονη Κοινωνικὴ Ἀντίληψη», 1990, ἔτ. Β', ἀρ. φ. 12.

ἐκκλησία, ὅπου βλέπει κανεῖς καί τώρα τό μαρμαρένιο τάφο της. Καί, ὅπως τῆς ἄξιζε, ἀφιέρωσαν σ' αὐτή πιά τήν ἐκκλησία καί τήν ὀνόμασαν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας. Ἡ μνήμη της γιορτάζεται μεγαλόπρεπα στίς 11 Μαρτίου, ἡμέρα τοῦ θανάτου της.

Ἀρχαιότερη καί πιά μεγαλόπρεπη εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Παρηγορήτρας. Ἔχει πέντε τρούλλους καί πολλές ψηφιδωτές εἰκόνες. Ἐξοχη εἶναι ἡ ψηφιδωτή εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στό στοιχειωμένο γεφύρι τῆς Ἄρτας. Τήν ἱστορία του τή λέει τό γνωστό δημοτικό τραγούδι. Πρέπει ὁμως νά δώσουμε ἐδῶ κάποια ἐξήγηση: Πολλοί νομίζουν πῶς ὁ πρωτομάστορας ἔχτισε πραγματικά τή γυναῖκα του στά θεμέλια τοῦ γεφυριοῦ κι ἔτσι στοιχειώθηκε τό γεφύρι καί δέν ἔπεφτε πιά. Αὐτό δέν εἶναι σωστό. Οὔτε μπορούσε νά γεννηθεῖ ἄνθρωπος τόσο σκληρός, ὥστε νά χτίσει τή γυναῖκα του ζωντανή. Σ' αὐτή τήν περίσταση γινόταν κάτι ἄλλο: Ἐπαιρναν τή γυναῖκα καί τήν ἔσταιναν ὀρθή στήν ἀκροποταμιά, μιά ὥρα πού νά μή σκεπαζόταν ἀπό σύννεφα ὁ ἥλιος. Πρόσεχαν τότε νά ἰδοῦνε πού ἔπεφτε ὁ ἴσκιος ἀπό τό κορμί τῆς γυναίκας. Σημάδευαν τόν ἰσκιωμένο τόπο κι ἐκεῖ ἀπάνω ἔβαζαν τά θεμέλια. Σάν νά λέμε, ἔχτιζαν τόν ἴσκιο τῆς γυναίκας καί ὄχι τήν ἴδια τή γυναῖκα.

Τό δημοτικό τραγούδι, πού λέει γιά τό στοιχειωμένο γεφύρι, ἔχει δύο περιγραφές γιά τό στοίχειωμα. Σωστότερη εἶναι αὐτή πού αἰῶνες τώρα μολογιέται στήν Ἄρτα ἀπό γενιά σέ γενιά. Εἶναι γραμμένη καί σ' ἓνα παλιό βιβλίο, γραμμένο ἀπό τό Δεσπότη τῆς Ἄρτας Σεραφεῖμ Βυζάντιο. Στό δημοτικό αὐτό τραγούδι θά βροῦμε καί τό στίχο πού ξεκαθαρίζει κάθε ἀμφιβολία:

«Εὐθύς τόν ἴσκιον ἄρπαξε, παίρνει καί τόν στοιχειώνει».

Ήταν κατά τὰ μέσα Ἀπριλίου καί οἱ Φραγκοσυκιές στίς φράχτες ἦταν ἀνθισμένες. Κίτρινα μεγάλα λουλούδια νά χαίρεσαι νά τὰ βλέπης ἀπό μακρυνά, ἀλλά νά μή σοῦ τό χρωστάη ἡ τύχη νά τ' ἀγγίξης. Εἶναι γεμάτα ψιλό-ψιλό χνοῦδι πού κολλᾷ ἐπάνω στό χέρι καί δέν φεύγει μέ τίποτα, τσοῦζει δέ ἀφόρητα σά νά σέ βάρεσαν δεκαπέντε μαζί βλαστάρια ἀγριοτσουκνίδας καί φορδακλιάζει τό κορμί σου ὁλόκληρο. Δέν ὑπῆρχαν πουθενά σ' ὅλον τόν κάμπο τῆς Ἄρτας ἀλευρόμυλοι καί πηγαίναμε καί ἀλέθαμε μέσα στήν πόλη τῆς Ἄρτας ὅπου λειτουργοῦσαν δύο νερόμυλοι. Ἐπειδή ὅμως οἱ ἄνδρες ἐφοβοῦντο τὰ μπλόκα ἀπό τούς Γερμανούς, ἦταν τότε στή βράση της ἡ Γερμανοκρατία, ἔστελναν ἐμᾶς τὰ παιδιά ἢ τίς γυναῖκες. Φτάσαμε στό γιοφύρι ὡς δέκα νομάτοι κι' εἴχαμε καμμιά δεκαπενταριά ζῶα φορτωμένα τό ἕνα πίσ' ἀπ' τ' ἄλλο. Ὁ Γερμανός σκοπός ἔκανε νόημα νά μαζετοῦμε νά μᾶς κάμῃ τόν ἔλεγχο. Μαζευτήκαμε μέ καρδιά σφιγμένη ὅλοι πρὸς τό μέρος του. Κεῖνη τῇ στιγμή ἕνα παιδί ὡς δώδεκα χρονῶν ἀδυνατοῦλι καί μικρόσωμο πλησίασε θαρρετά κρατώντας στό χέρι ἕνα μικρό καλαμάκι πού στήν αἴχμη του ἦταν μπηγμένο ἕνα μεγάλο φραγκοσυκολούλουδο.

—Καμαράτ' εἶπε πρὸς τόν Γερμανό, πᾶρε, σοῦ ἔφερα δῶρο ἕνα λουλούδι, πάρτο, κι' ἔδωσε στό Γερμανό τό καλαμάκι. Ὁ Γερμανός ἔπιασε τό καλάμι εὐχαριστημένος καί μέ μιᾶς ἔχωσε τό λουλούδι στή μύτη νά τό μυριστῇ, γιατί πρὶν ἀκόμα τό πάρῃ, καθὼς τό εἶδε πού τῷ φερνε τό παιδί, σχημάτισε τὴν πεποιθήση ὅτι εἶναι ἀληθινὸ λουλούδι, καί λουλούδι φυσικὰ ἦτο, ἀλλά τί λουλούδι. Καθὼς τό μύρισε μέ δύναμη τὰ χνούδια κόλλησαν στή μουσούδα του. Ζιοματίστηκε. Τό παιδί καθὼς ἔδωσε τό λουλούδι στάθηκε λίγο, καμάρωσε τό πάθημα τοῦ Γερμανοῦ, γέλασε ἔπειτα μέ τὴν ψυχὴ του καί ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ, ἐξαφανίστηκε. Ὁ Γερμανός τινάχτηκε σάν ἀπὸ λήθαργο καί τελείως ἐνστικτωδῶς ἔπιασε τό αὐτόματο. Κλάγγισε τό φονικὸ ὄργανο κλαγγὴ τρομερή. Ὁ Γερμανός τό πρόταξε κι' ἔφερε τό χέρι στή σκανδάλῃ.

—Ἀπουπούι, εἶπαν οἱ γυναῖκες μέ φρίκη. Μιά ἀπ' αὐτές λιγοθύμησε στὴ στιγμή. Ἐμεῖς τὰ παιδιά κερῶσαμε. Τό λουλούδι ἔπese στό μεταξύ καταγῆς, πῆρε δύο μικρές τοῦμπες καί σταμάτησε. Περάσαμε ἀκόμα μερικά δευτερόλεπτα τρόμου καί ἀγωνίας. Ὁ Γερμανός κύτταξε μιὰ ἐμᾶς, μιὰ τὰ ζῶα, μιὰ τό λουλούδι καί μιὰ τό μέρος πρὸς τό ὁποῖο ἔφυγε τό παιδί. Ὡστόσο κράτησε τὴν ψυχραιμία του, ἄφησε τό ὄπλο καί κρεμάστηκε πάλε στὸν ὦμο του. Καμώθηκε πὼς δέν τοῦ συνέβη τίποτα τό κακό, ἔκαμε μιὰ μικρὴ βόλτα καί χωρὶς νά κυττάξῃ καθόλου τὰ χαρτιά μας, ἔβαλε μιὰ ἀγριοφωνὴ πού ὅλοι μας καταλάβαμε πὼς ἔπρεπε νά προχωρήσωμε. Προχωρήσαμε μέ μεγάλη βία καί ἀταξία, ἄλογα καί ἄνθρωποι πάνω στό γιοφύρι ὅλοι ἕνα κουβάρι. Ἀφοῦ περάσαμε στό ἀπὸ πέρα μέρος, ἐμεῖς φύγαμε τρέχοντας, μιὰ γυναῖκα ὅμως σταμάτησε καί παρακάλεσε ἕνα γέρο, πού πούλαγε ἀντιπυρίνες, καθισμένοι ἐκεῖ στήν ἄκρῃ τοῦ δρόμου, νά πάῃ νά συνεφέρῃ τῇ γυναῖκα πού λιγοθύμισε.

* Π. Τσίνα (1977), «Οἱ μικροὶ ἥρωες», σ. 131-132.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ (ΚΟΚΚΙΝΟΥ)*

N. B. BENOΣ

.....
Έφυγες επί δειλινῶν ἀνέμων,
.....

Διαπλέοντας τὴν Ἀχερουσία
ἀποχαιρέτισες τὴ Θεσσαλικὴ γῆ καὶ τὴν Πίνδο
τῆς Ἄρτας τὸ γεφύρι καὶ τὶς χρυσές πορτοκαλιές.
.....

Ο ΓΥΙΟΣ ΤΗΣ ΝΕΡΑΪΔΑΣ*

N. A. TENTA

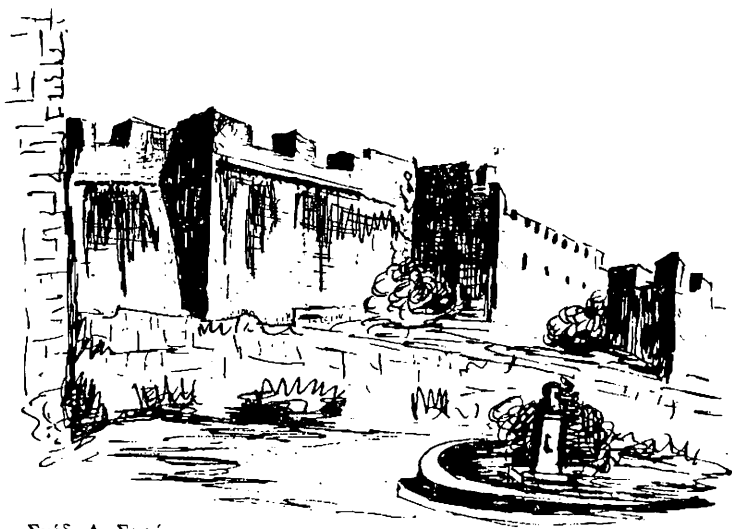
Τῆς ὁμορφιάς καμαρωτό γιοφύρι
πελέκησες μέ λόγο ὕφασμένο
σέ ἀργαλειό καλοπελεκημένο
μέ ἡπειρώτικο κοντυλοφόρι.

Τῆς μνήμης γλυκομάζεψες τὴ γύρη
ἢ λέξη νά κεντήσει βλογημένο
τραγούδι γιὰ τὸν πατριδοχαμένο
στῶν Ἰδεῶν τὸ μέγα πανηγύρι.

Τά Γιάννινα, ἢ Ἄρτα δρακρυνοκλαῖνε
τὸν βάρδο τῆς τιμῆς καὶ πικρολένε
μέ μοιρολόι πολυπονεμένο:

«Τὸν Ἄδη ἢ ψυχὴ σου ὁμορφαίνει
λεβεντογιέ Νεραΐδας Δημοσθένη
Κόκκινε. Λαφρύ τὸ χῶμα κι' ἁγιασμένο».

* «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1992, Ἔτ. ΜΑ, τ. 477, σ. 103 καὶ 109.

Σχέδ. Δ. Σαράτση

ΛΕΥΚΗΣ ΣΑΡΑΤΣΗ

ΑΡΤΑ

Ἐδῶ πού σμίγει ἡ ἱστορία μέ τό θρύλο

Δ. Σαράτση (1977), «Γαλάζιο καί Πράσινο», σ. 165-170.

Ἦταν μιά μέρα ὀλόφωτη τ' Ἀπρίλη πού ἔμοιαζε καλοκαιρινή. Εἶχε μιά γλύκα τ' ἀγέρι καθὼς σέ κτυποῦσε στό πρόσωπο, κι' ἡ γῆ ποτισμένη ἀπό μιά χλιαρή ὑγρασία ἀνάσαινε βαθιά, κάτω ἀπό τίς θερμές ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Τρέχαμε πάνω στά γνώριμα ἡπειρώτικα βουνά, ἀνάμεσα ἀπό αὐστηρά ἄγρια καί ὄρεινά τοπία, γιά νά ἀνταμώσουμε ἐκείνη τή μικρή πολιτεία μέ τίς ἄπειρες φυσικές ὁμορφιές, τίς ἱστορικές μνήμες, τίς βυζαντινές ἐκκλησίες, τοὺς πύργους καί τὰ κάστρα, τίς πορτοκαλιές, καί τὰ τρεχούμενα νερά. Τήν Ἄρτα.

Τήν μικρή αὐτή πολιτεία, πού τή ζώνει τό μεγάλο ποτάμι ὁ Ἀραχθός, μέ τό ἀπλωτό του κορμί τό μαῦρο καί δυνατό, πού τρέχει καί κυλιέται καί σέρνεται, καί γονιμοποιεῖ τόν πλούσιο κάμπο, καί χαϊδεύει τήν πόλη, κι' ὕστερα τραβᾷ καί χάνεται μέσα στή θάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ.

Τό ταξίδι γιά τήν Ἄρτα ἔμοιαζε τώρα μέ φωτιά πού ἔκαιγε, μέ μιά μυστική φωνή, δυνατή σάν τό κρασί. Μιά φωνή πού ἔβγαине ἀπό χρόνια μακρινά πολύ μακρινά, ἀπό τότε πού ἡ Ἄρτα δέν εἶχε αὐτό τό ὄνομα, καί πού ἦταν πολύ κοντά στήν θάλασσα, χτισμένη στίς ὄχθες τοῦ Ἀραχθοῦ ποταμοῦ. Ἦταν τότε ἡ πιό

σπουδαία πόλη τῶν Μολοσσῶν, τὴν ἔλεγαν ᾽Αμβρακία κι' ἀπ' αὐτὴν πῆρε τὸ ὄνομά του ὁ ᾽Αμβρακικός κόλπος.

Οἱ Κορίνθιοι, οἱ μεγάλοι ἀποικιστές ἐκείνου τοῦ καιροῦ δὲν ἄργησαν νά τὴν ἀνακαλύψουν, κι' ὅταν ὁ Μελανεὺς ὁ βασιλιᾶς τῆς ᾽Αμβρακίας τοὺς ζήτησε βοήθεια γιὰ νά ἐξασφαλίσει τὴν ἡσυχία του ἀπὸ τοὺς γείτονές του, βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νά τὴν κάνουν ἀποικία τους, τοποθετώντας γιὰ ἄρχοντα τὸ γιου τοῦ τυράννου τῆς Κορίνθου, τὸν Γόρδο, καὶ νά μεταφέρουν ἀκόμη καὶ Κορίνθιους, πού ἐγκαταστάθηκαν στὸν πλούσιο κάμπο τῆς μόνιμα. Γιὰ νά κάνουν τὴν θέση τους πιὸ σταθερή τὴν ὀχύρωσαν. Ἔχτισαν στὸν πιὸ ψηλὸ λόφο τῆς πόλης τὴν ᾽Ακρόπολη, καὶ τὴν προστάτεψαν γύρω - γύρω μέ δυνατὰ τεῖχη. Ἀκόμη καὶ στὸ λιμάνι ἔχτισαν τεῖχη: «Ἔστι δέ καὶ ἐπὶ θαλάσσης τεῖχος καὶ λιμὴν» μᾶς λέγει ἀρχαῖος ἱστορικός. Ἡ ᾽Αμβρακία ἔδωσε τὸ παρόν καὶ στίς Πλαταιεὺς καὶ στὴν Σαλαμίνα.

Ὅμως ξέπεσε ἀπὸ κακιὰ διοίκηση. Ἀργότερα ὁ βασιλιᾶς τῆς Μακεδονίας ὁ Φίλιππος, παντρεύτηκε τὴν Μυρτάλη, τὴν βασιλοπούλα τῆς ᾽Αμβρακίας, πού τῆς ἄλλαξε τὸ ὄνομα, καὶ τὴν ὀνόμασε Ὀλυμπιάδα. Καὶ εἶναι αὐτὴ πού γέννησε τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο.

Κι ὁ Πύρρος ἀπὸ τὴν ἴδια γεννιά ἦταν. Ἐκανε κι' αὐτός τὴν ᾽Αμβρακία τὸ 307 π.Χ. πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου, ἔχτισε μάλιστα καὶ μεγαλόπρεπο ναὸ στὴν ᾽Αμβρακία, τὴν κόρη τοῦ πρώτου οἰκιστῆ τῆς. Μά ἐκεῖνο, λένε, πού ἔκανε ὑπέρλαμπρο, ἦταν τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο πάνω στὴν ᾽Ακρόπολη πού τὸ ὠνόμασε Πύρρειον. Πνεῦμα ἀνήσυχο καὶ φιλόδοξο πολέμησε στὴν Μακεδονία, στὴν Ἱταλία, στίς Συρακοῦσες, καὶ τελικὰ σκοτώθηκε τυχαία στὸ Ἄργος τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ᾽Αμβρακία ἐρήμωσε μέ τὸν καιρό, μὰ τὸ τελειωτικὸ της κτύπημα τὸ πῆρε μετὰ τὴν νίκη στὸ Ἄκτιον, πού ὁ Ὀκτάβιος - Αὐγουστος κατετρόπωσε τὸν Μάρκο Ἀντώνιο καὶ τὴν Κλεοπάτρα, καὶ γιὰ νά θυμᾶται τὴν νίκη του αὐτῇ, ἔχτισε τὴν Νικόπολη καὶ τὴν στόλισε μέ ὑπέρλαμπρα δημόσια καὶ ἰδιωτικά κτίσματα. Σ' αὐτὴν ἦρθαν καὶ κατοίκησαν οἱ κάτοικοι τῆς ᾽Αμβρακίας. Κι ἀπὸ τότε, κούρνιζαν τὰ νυχτοπούλια στὰ γκρεμισμένα κάστρα τῆς, κι' οἱ κουκουβάγιες στὰ χαλᾶσματα, πού ἔμειναν βουβὰ καὶ ἔρημα. Πόσα χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε, κανεῖς μέ ἀκρίβεια δὲν μπορεῖ νά ὑπολογίσει. Ἡ κοιμισμένη πόλη ξύπνησε ἕνα πρωῒνό, πὺ ὁμορφη, μὰ τώρα τὴν ἔλεγαν ᾽Αρτα. Ποιὸς τῆς ἔδωσε αὐτὸ τὸ ὄνομα; κανεῖς δὲν ξέρει, ὑποθέσεις πολλές ὑπάρχουν. Ἀρχισε σιγά-σιγά νά γεννιέται ἕνα νέο κράτος πάνω στὰ χνάρια τὰ παλιά. Ἐνα κράτος πλούσιο πού τὸ διάλεξαν οἱ βυζαντινοὶ πρίγκιπες γιὰ νά κτίσουν χριστιανικὲς ἐκκλησιές, παλάτια ἀρχιεπισκοπικά, ν' ἀνοίξουν δρόμους, καὶ νά δώσουν ζωὴ στὸ ἐμπόριο. Ὁ πρῶτος πρίγκιπας ὁ Μιχαὴλ ᾽Αγγελος Κομνηνός, ἱδρυσε τὸ ἀνεξάρτητο Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, καὶ ἔκανε τὴν ᾽Αρτα πρωτεύουσά του. Ἐχτισε λοιπὸν πάνω στὴν παλιά ἀκρόπολη ἕνα δυνατό κάστρο στὰ ἴδια χνάρια πού ὁ Πύρρος εἶχε τὸ παλᾶτι του, καὶ τὸ κάστρο γέμισε ζωὴ καὶ λάμψη!

«Πορτοκαλιές - πορτοκαλιές», ἀνοίξτε τὰ παράθυρα τοῦ αὐτοκινήτου. Τί ὁμορφα πού μεσχοβολοῦν... Οἱ ξαφνικὲς φωνές, ἔσβησαν ἀπὸ μπροστά μου τὸ ὄραμα... Ἀναλῆδησα στὸ κάθισμα, κι' ἀνοίξα τὰ μάτια διάπλατα. Εἴχαμε μπεῖ σ' ἕνα ὀλάνθιστο μυρωμένο δάσος ἀπὸ πορτοκαλιές.

Ἵππεροχες εἰκόνες πού σφιχτοδένουν τὴν ἐντύπωση καὶ τίς ἀπολαμβάνεις μέ ὅλες σου τίς αἰσθήσεις. Ὅμορφα χωριά φυτρωμένα σάν μανιτάρια, δροσολογοῦν

στόν πορτοκαλανθό, μά πνίγονται στή λάσπη τό χειμώνα. Οί βάτοι θεριεμένοι ἄπλωναν κλαδιά κι' ἀγκαλιάζονταν σφιχτά κι' ἔκαναν φράχτη ἀπέραστο, καί πλάϊ τους ἔβλεπες νά κατεβαίνουν τή δημοσιά βλάχοι μέ στενοβράκια καί τσαρούχια, σέρνοντας ἀπ' τό καπίστρι τό μουλάρι φορτωμένο. Ὁ δρόμος ἐσώθηκε, καί πλησιάσαμε στήν Ἄρτα. Τό θρυλικό γεφύρι μᾶς ὑποδέχθηκε στήν εἴσοδο. Σταθήκαμε κοντά του. Ὑστερα περπατήσαμε στή ράχη του. Ἔργο τεράστιο γιά τήν ἐποχή ἐκείνη. Τό λυγρό τοῦτο γεφύρι, πετροδένει ζεύοντας τόν Ἀραχθο, μέ τίς ὀκτώ ἁρμονικές καμάρες του. Δυνατό, ἀγέροχο, μεγαλόπρεπο, τράνεψε καί θέριψε στήν φαντασία τοῦ λαοῦ, κι' ἔγινε δράκος πού κατάπινε τούς μάστορες καί τούς μαθητάδες, καί πλέχτηκαν θρύλοι, καί τραγούδια γιά τό στέργιμά του. «Σαρανταπέντε μάστοροι κι' ἐξήντα μαθητάδες ὀλημερίς τό χτίζανε τό βράδυ γκρεμιζόταν». Πόση συγκίνηση χαρίζει στους ἀνθρώπους ἡ θυσία τῆς ὁμορφῆς γυναικάς τοῦ πρωτομάστορα, πού τό στέριωσε, ἔτσι ὅπως τό θέλει ὁ παλιός, ὁ πολυτραγουδισμένος λαϊκός μας θρύλος! Ὁ Καζαντζάκης ἔγραψε στά χρόνια τά τωρινά τήν τραγωδία του «Ὁ πρωτομάστορας» κι' ὁ Καλομοίρης τήν τόνισε...

Ἀνεβήκαμε στό κάστρο της. Θεόρατο, λές κι' ὁ ἴδιος ὁ Θεός τόχτισε καί τό πύργωσε, πανύψηλο καί ὀλόρθο, ἀνάμεσα γῆς κι' οὐρανοῦ, ἄπαρτο κι' ἀπάτητο, χτισμένο ἀπό γκρίζα πέτρα, μόχθος καί αἷμα ἑκατοντάδων ἀνθρώπων. Ἡ ψυχή σου ξεκολλάει γιά μιά στιγμή καί χύνεται μαζί του στό ἄπειρο. Ἕνας ὄγκος γυμνός, τραχύς, ὀλοῖδιος γρανίτης, ὀρμαίει πρὸς τόν οὐρανό, χωρίς φόβο, χωρίς μετάνοια. Ἀρπαγμένοι ἀπό μύριες σκέψεις ἀκολουθοῦμε τά μονοπάτια πού φέρνουν στ' ἀπόκρυφα τοῦ κάστρου... Σάν ἀπόηχος ἔρχεται στ' αὐτιά μου, τ' ἀλαφροπάτημα τῆς ἀρχόντισσας, πού βγῆκε σάν αἰθέρια ὀπτασία στή φεγγαράδα ν' ἀπολαύσει ἀθέατη τήν εὐωδιά τοῦ κήπου. Τῆς εἶπε ὁ ἀγγελιοφόρος πῶς ὁ Ἀγγελόνυμος Κομνηνός νίκησε κι' αὔριο θά γυρίσει. Ὅλο τό παλάτι ἐτοιμάζει τήν ὑποδοχή τοῦ μεγάλου ἄρχοντα. Τί δόξα! Τί πλοῦτος! Ὡ ἀλήθεια τί ὁμορφὴ ἐποχή! Εἶχα ἀκουμπήσει σ' ἓνα μικρό προπύργιο, κι' εἶχα μεταμορφώσει τούς συνταξιδιώτες μου, σέ ἄρχοντες τοῦ Κάστρου. Μιά σαῦρα πού τρύπωσε στά χαμόχορτα, κι' ἓνα κοράκι πού κρᾶζει πάνω ἀπ' τό κεφάλι μου μ' ἐπἀνέφεραν στήν πραγματικότητα. Ἐτρεξα τότε βιαστικά, κοντά τους. Θεέ μου! τί ἐρείπια χορταριασμένα! ἄψυχα, σιωπηλά, σκυθρωπά. Ρημαγμένοι τοῖχοι, ξεραμένες στέρνες, ἀνήλιαγες φυλακές... Πόσοι ἄραγε νᾶχουν ἀφήσει ἐδῶ ἐπάνω τ' ἀχνάρια τους... Τώρα τό κάστρο στέκει σιωπηλός μάρτυρας μιᾶς παλιᾶς λαμπρῆς ἐποχῆς. Γιά πόσα χρόνια ἄραγε; Ἐπειτα θά γίνουν ἀνασκαφές γιά νά βροῦν τά σημάδια. Ὅμως στήν καρδιά μας ζεῖ πανῶριο, ὑπέρλαμπρο. Ὅταν μπαίνουμε μέσα ἀπό τήν καστρόπορτα μέ τίς ἀμπάρες καί τά βαριά κλειδιά ξαναζωντανεῖ ἡ κουρσεμένη ἀπό τά πάθη τῆς ζωῆς καρδιά μας, καί βρίσκει νέα νάματα μπροστά στό συγκλονιστικό μεγαλεῖο, πού τῆς ἀποκαλύπτεται. Πήγαμε καί στήν μητρόπολη τῆς βυζαντινῆς Ἄρτας. «Τήν Σεβασμιωτάτη καί Βασιλική καί Πατριαρχική, Μεγάλη Ἐκκλησία» πού σέ ἀφίνει ἄφωνο μέ τήν κομψότητα, τήν ἀσύγκριτη κεραμοπλαστική, τά ψηφιδωτά καί τήν μεγαλοφυῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς της. Εἶναι ἡ Παρηγορίτισσα, αὐτό τό ἐπίγειο θαῦμα. Ὁ τροῦλλος μέ τόν Παντοκράτορα, θαυμάσιο ψηφιδωτό, καθὼς τό κοιτᾷς σοῦ ζεσταίνει τήν καρδιά, καί γύρω οἱ προφῆτες καί τ' ἀγγελοῦδια. Στό τέμπλο μέ τό Χριστό στήν ἀγκαλιά, ἡ Παντάνασσα, ἡ Ἀειπάρθενη, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν, ἡ Παναγία ἡ Παρηγορίτισσα, ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων μέ τά γελαστά μάτια, πού γεμίζει τήν καρδιά σου

παρηγοριά, γλυκύτητα κι' ἐλπίδα. Εἶδαμε καί τήν πανέμορφη ἐκκλησιά τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού τήν ἔχτισε ἡ βασίλισσα Θεοδώρα, ὅπως καί τό μοναστήρι τῶν Βλαχερνῶν, καί σ' αὐτή ζήτησε νά τήν θάψουν. Σήμερα ὀνομάζεται Ἁγία Θεοδώρα. Ὁ τάφος τῆς βασίλισσας μέ τά μαρμάρινα σκαλίσματα εἶναι προσκύνημα γιά τοὺς πιστοὺς, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησιά μας τήν κατέταξε ἀνάμεσα στοὺς Ἁγίους.

Τό βράδυ τ' ἀγκάλιαζε ὅλα σιγαλά μέ τήν γλύκα του, κι' ἐμεῖς μπλεγμένοι στά γραφικά της σοκάκια γυρεῦαμε τήν ἐκκλησιά τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Τά κλαδιά ἓνα γύρω ἔκρυβαν τήν κεραμόπλαστη πελώρια ἐκκλησιά μέ τά ὠραῖα γεωμετρικά σχήματα, φτιαγμένα ἀπό κόκκινο κεραμίδι.

Τούτη ἡ πόλη, κάθε βράδυ πού πέφτει τό σούρουπο σέρνει πάνω της, μιά βαθιά μυστηριακή γοητεία. Ὁ οὐρανός παίρνει ἓνα χρῶμα ξεθωριασμένης βασιλικῆς πορφύρας, κι' ὅλα σκουραίνουν σιγά - σιγά, ἐκκλησιές, κυπαρίσσια, ποτάμια, γιοφύρια, κάστρα, χαλάσματα, στοιχειωμένα ἀπό τίς ματωμένες ἱστορίες τους.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1884

ΕΚΔΟΣΗ
ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΡΤΑΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΑΡΤΑ 1986

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΤΩΝ ΤΕ ΟΜΟΡΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΑΛΥΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΔΙΑΤΡΕΧΟΥΣΑ ΚΑΤΑ ΣΕΙΡΑΝ
ΤΑ ΕΝ ΑΥΤΑΙΣ ΣΥΜΒΑΝΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΕΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1834.

ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ
ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΠΙΝΑΚΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΝΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΟΓΡΑΦΙΚΗΝ,
ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩ
ΕΝΔΙΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ, ΠΟΛΕΩΝ, ΚΩΜΩΝ, ΚΑΙ
ΘΕΣΕΩΝ, ΠΡΟΣ ΔΕ ΤΟΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΝ
ΕΚΘΕΣΙΝ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ.

ΔΙΗΡΗΜΕΝΗ ΕΙΣ ΤΟΜΟΥΣ ΔΥΟ

ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ ΥΠΟ Π. Α. Π

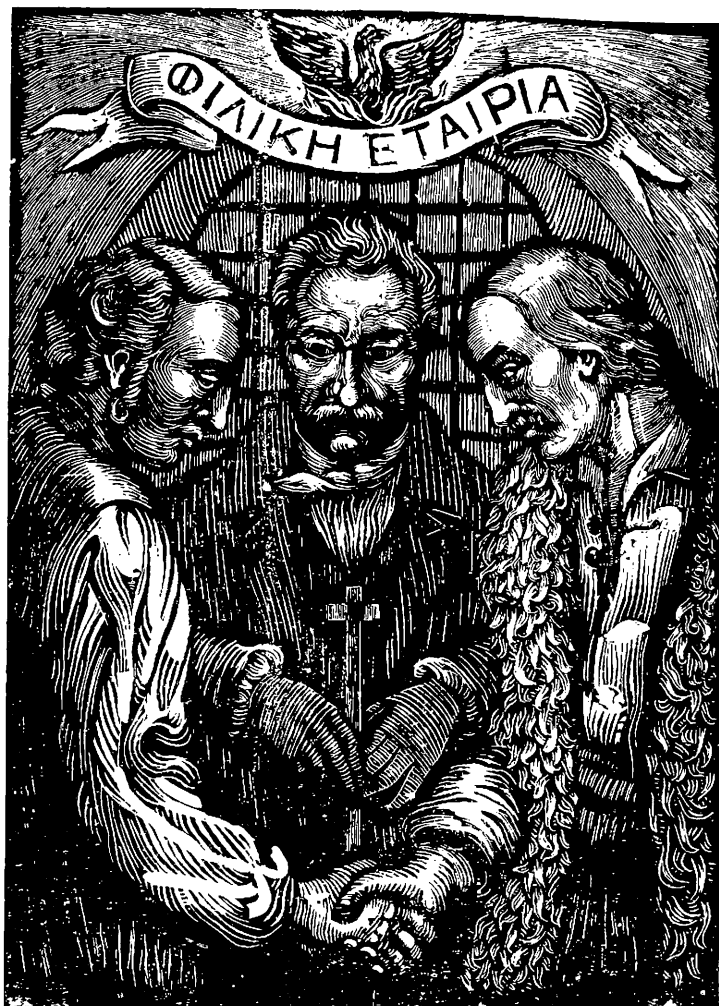
ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Σ. Κ. ΒΛΑΣΤΟΥ.

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΕΡΜΟΥ. ΑΡΙΘ. 212.

1856.

επιλογραφία Β. ΦΙΛΗΡΕΑ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ
Φιλική Έταιρία
ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΑ - 1834

ἐκδόσεις κουλτούρα

Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΥΑΛΕ

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΣΙΣ

1258 - 1282

ΜΕΛΕΤΗ ΕΠΙ ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ - ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Μετάφρασις Κ. ΠΟΛΙΤΗ

ἐκδόσεις κουλτούρα

ΠΕΤΡΟΥ Ε. ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ

ΠΥΡΡΟΣ

Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Γ' ΕΚΔΟΣΗ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΑΘΗΝΩΝ